І.С. СТОРОЖЕНКО

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

І ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО У ВИЗВОЛЬНІЙ ВІЙНІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

КНИГА 1

І.С. СТОРОЖЕНКО

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

І ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО У ВИЗВОЛЬНІЙ ВІЙНІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Книга перша
Воєнні дії 1648-1652 рр.

Дніпропетровськ
Видавництво Дніпропетровського
державного університету
1996

ББК 63.3/2 Укр/4
С 82

У монографії досліджується полководницька діяльність Богдана Хмельницького за період 1648-1652 рр. шляхом аналізу воєнного мистецтва у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.
Для науковців, викладачів шкіл та вузів, воїнів Збройних Сил та Національної гвардії, студентів, учнів та усіх, хто цікавиться історією України

Науковий редактор д-р іст. наук, проф., член-кор. Національної Академії наук України Ф.П. Шевченко
Передмова д-ра іст.наук, проф., заслуженого діяча науки і техніки України М.П. Ковальського

Рецензенти:
Завідувач Львівським відділенням Ін-ту української археографії Національної Академії наук України, професор Я.Р. Дашкевич;
професор Академії Збройних Сил України, генерал-майор Л.А. Гавриш

Видання здійснено завдяки фінансовій підтримці Дніпропетровського регіонального відділення Міжнародного фонду "Відродження", а також державних адміністрацій Дніпропетровської, Луганської, Чернівецької, Волинської та Львівської областей

Дизайн, електронне макетування та підготовку до друку виконано в дизайн-центрі рекламної групи "Аркуш" спільного українсько-німецького підприємства "Ентоні Люфт Експрес"

С 1805080000-007
229-96

ISBN 966-551-004-5

© Стороженко І.С.,
текст, розробка схем, 1996
© Ткаченко К.Д.,
макет, малюнки, схеми,
художнє оформлення, 1996

350-й РІЧНИЦІ
ПОЧАТКУ
ВИЗВОЛЬНОЇ
ВІЙНИ
УКРАЇНСЬКОГО
НАРОДУ
ПІД ПРОВОДОМ
БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

ПЕРЕДМОВА

У житті кожного народу є визначні, епохальні, доленосні події, що знаменували собою справжній поворот в історії країни, видатні особистості, політичні і державні діячі загальнонаціонального масштабу, діяльність яких мала вирішальне значення не лише для даного, але й сусідніх народів. В історії України і українського народу подією такого рівня і значення була Визвольна війна середини XVII ст. (далі - Визвольна війна), яку очолювала видатна особа - Богдан Хмельницький.

Незважаючи на те, що Хмельницький і Хмельниччина були і продовжують бути об'єктами стійкого наукового інтересу, яким присвячена справді колосальна за обсягом література - як вітчизняна, так і зарубіжна, - дана проблематика і понині далеко не вичерпана. У цій ділянці історіографії історії України реалізовані ще далеко не всі творчі, наукові потенції. Свідченням цього є монографічне дослідження кандидата історичних наук, лауреата премії ім. Д.І. Яворницького (1990 р.) Івана Сергійовича Стороженка, вже відомого громадськості своїми науковими і науково-популярними працями про запорізьке козацтво і битви Визвольної війни, цикл яких написаний ним у співавторстві: "Тії слави козацької повік не забудем" (Дніпропетровськ, 1989), "Як козаки воювали" (Дніпропетровськ, 1990, друге видання - 1991 р.), "Засвіт встали козаченьки" (Дніпропетровськ, 1990), "Сполохи козацької звитяги" (Дніпропетровськ, 1991). Маючи військову освіту і досвід, І. Стороженко використав їх, як ніхто раніше, у дослідженні цієї проблематики, що справді істотно позначилось на відображенні воєнних дій Визвольної війни у таких аспектах, як всебічність та адекватність історичним реаліям .

Студіям цього автора притаманні компетентність, професіоналізм, а також новизна методів дослідження. Це і намагання здійснити реконструкцію окремих військових подій, битв, виявити фактори, що, власне, і вирішували їх долю. Маємо на увазі географічне середовище, топографію, хронологію, темпи пересування військових сил, роль татарського війська, різні оперативні і тактичні прийоми Б. Хмельницького та ін. Використовує автор і власні наукові гіпотези, які дозволили йому більш адекватно до реальної історичної дійсності відтворити хід основних воєнних операцій. Саме це значною мірою визначає новизну і сучасний науковий рівень монографії І. Стороженка.

Особливо детально реконструйовані і проаналізовані битви на Жовтих Водах (29.IV - 16.V.1648 р.), під Корсунем (25 - 26.V.1648 р.) і Пилявцями (21 - 23.IX.1648 р.), виявлені їх особливості і значення в історії визвольної боротьби українського народу середини XVII ст.

Значна увага автора монографії зосереджена на генезисі і наступності воєнного мистецтва у Визвольній війні, зокрема від попередніх періодів збройної боротьби українського козацтва проти ворога. Аналізується ступінь урахування цього досвіду і внесення відповідних і доцільних корекцій до нього Б. Хмельницьким - як головним військовим командувачем - у відповідності з історичними реаліями. Відзначається і врахування керівниками цієї війни західноєвропейського воєнного досвіду.

Центральне місце у монографії посідають питання формування воєнної доктрини Б. Хмельницького, побудови, озброєння та способів збройної боротьби українського козацького війська. На наш погляд, доцільним є звернення автора до таких аспектів Визвольної війни, як визначення обраних Б. Хмельницьким основних стратегічних напрямків її проведення, зокрема його концепції виснажування (вимотування) ворога; ролі союзу Б. Хмельницького з Кримським ханством, у першу чергу, в ліквідації оперативно-стратегічної переваги польського війська над українським у кавалерії за рахунок залучення до участі у воєнних діях союзної кримсько-татарської кінноти; організації управління військами (планування бойових дій), оперативної і тактичної розвідки та ряд ін.

Не викликає сумніву, що, написана на належному сучасному науковому рівні, дана монографія, в якій оригінально і переконливо вирішується ряд проблем Визвольної війни і полководницького мистецтва Богдана Хмельницького, сприятиме поширенню воєнно-історичних знань в Україні, принесе безперечну користь читачам і займе належне місце в історіографії цієї проблематики.

М. КОВАЛЬСЬКИЙ,
доктор історичних наук,
професор,
заслужений діяч науки і техніки України

ВСТУП

Об'єктом даного дослідження є воєнно-історичні аспекти Визвольної війни українського народу середини XVII ст. (далі - Визвольна війна), а предметом дослідження - воєнне мистецтво у ній, з яким була тісно пов'язана діяльність видатного українського полководця Богдана Хмельницького упродовж 1648-1657 рр. Читачеві пропонується перша частина цього дослідження, хронологічні рамки якого визначені основними битвами, які провів Б. Хмельницький протягом перших п'яти років війни (1648-1652 рр.). Автор планує підготувати і видати другу частину цього дослідження, хронологічні рамки якого охоплюють останні п'ять років полководницької діяльності Б. Хмельницького (1653-1657 рр.).

Вибір об'єкта і предмета дослідження обумовлено існуючою проблемою розробки воєнної історії України. Серйозною перепоною для її вирішення є відсутність важливої ланки - історії українського воєнного мистецтва. Враховуючи багатоплановість і складність проблеми, її можна вирішити тільки поетапно, досліджуючи воєнне мистецтво окремих війн, битв, боїв. У зв'язку з тим, що Визвольна війна є одним із яскравих періодів у воєнній історії України, дослідження її воєнного мистецтва може стати вагомим внеском у розробку історії українського воєнного мистецтва, а отже і в національну воєнну історію.

Воєнна історія - це сукупність воєнно-історичних знань, складовими частинами якої є: історія війн, історія воєнного мистецтва, історія побудови збройних сил, історія озброєння (техніки) та історія воєнної думки. Крім того, воєнна історія має спеціальні (допоміжні) галузі (дисципліни): воєнну історіографію, воєнно-історичне джерелознавство, воєнну археографію, воєнну археологію, воєнну статистику і таке інше. Усі перелічені складові частини та спеці-альні галузі воєнної історії тісно пов'язані між собою, але провідними є історія війн та історія воєнного мистецтва. Перша вивчає у хронологічній

послідовності конкретні війни, розкриває їх специфічні особливості і є фактично основою воєнно-історичної науки вцілому. Крім того, історія війн досліджує причини і соціально-економічні умови виникнення кожної війни, рушійні сили, які беруть у них участь, політичну мету і характер війн, висвітлює сили і плани сторін, хід воєнних кампаній, операцій і боїв, аналізує політичні і воєнні їх результати, розкриває причини перемог і поразок, визначає вплив даної війни на розвиток суспільства і т.ін. [144.С.301]. Історія війн є основою для вивчення історії воєнного мистецтва [119.С.XXXII]. Остання вивчає закономірності змін у розвитку збройних сил і способів ведення війни, операції і бою, розкриває їх соціально-економічні, політичні та технічні основи, виявляє перспективи розвитку воєнного мистецтва. Але історія воєнного мистецтва вивчає не будь-які зміни у складі армії та озброєнні, а лише ті, які вагомо впливають на організацію армії і способи ведення війни, тобто вона вивчає не будь-яку армію чи війну і не кожну битву, а лише ті, з якими пов'язане виникнення нових форм боротьби. Історію воєнного мистецтва не можна зводити до переліку способів ведення війни і бою, до суми прикладів, бо потрібен аналіз еволюції способів боротьби, який би визначив їх новизну, перевагу над застарілим. Критерієм нового у формах боротьби є їх вплив на зміни у стратегії, оперативному мистецтві та тактиці [105.С.LXVII, LXVIII]. Не зупиняємося на інших складових частинах воєнної історії, оскільки їх назви розкривають зміст того, що вони вивчають.

Оскільки історія воєнного мистецтва тісно пов'язана з іншими складовими частинами воєнної історії, то стан розробленості воєнного мистецтва у Визвольній війні може бути визначений лише у контексті розробленості цих складових частин. З цією метою вищенаведений зміст воєнної історії обмежимо хронологічними рамками Визвольної війни, внаслідок чого отримаємо інструмент методології дослідження цієї війни у вигляді відповідних розділів: історія війни, її воєнне мистецтво, побудова збройних сил, їх озброєння та ін. У контексті історії воєнного мистецтва - воєнне мистецтво у війні - це теорія і практика підготовки і проведення воєнних дій, які реалізуються через стратегію, оперативне мистецтво і тактику [144.С.140].

Застосувавши вищезапропоновану методику* дослідження до Визвольної війни та проаналізувавши праці істориків,їй присвячені, отримаємо таблицю стану розробки її воєнно-історичних аспектів.

** Обрана методика дослідження війни має системний характер, що дозволяє чітко визначити галузь (ділянку) розробки її військових аспектів відповідно до загальноприйнятої класифікації їх складових частин у воєнній історії. У той же час, за своїм змістом, ця методика не поступається перед існуючими, зокрема тією, яку пропонує відомий російський військовий історик Є. Разін: "При дослідженні тієї чи іншої війни у першу чергу визначаються її рушійні сили, а потім розкривається стратегічний зміст основних періодів війни; досліджується хід війни - зосередження і розгортання військ, бої, операції, битви; вивчається розвиток озброєння і бойової техніки у ході війни та зміна форм організації армії, виявляються особливості стратегії, оперативного мистецтва та тактики; визначаються причини перемог і поразок; висвітлюється роль даної війни у розвитку воєнного мистецтва [105.С.LXVII]".*

Із нижче наведеної таблиці видно, що переважна більшість істориків -дослідників Визвольної війни розробляла у своїх працях аспекти, які вивчає історія війн. Отже, фактично підготовлена база для створення синтетичної воєнної історії України пе-

Вчений-історик	Історія війни	Воєнне мистецтво	Побудова війська	Озброєння	Воєнна думка	Спеціальні галузі				
						Воєнна історіографія	Воєнне джерелознавство	Воєнна археографія	Воєнна археологія	Воєнна топографія
Апанович О.М.										
Голобуцький В.О.										
Грушевський М.С.										
Грабовецький В.В.										
Дашкевич Я.Р.										
Ковальський М.П.										
Костомаров М.І.										
Куліш П.О.										
Крип'якевич І.П.										
Липинський В.										
Михайлина П.В.										
Мицик Ю.А.										
Маєвський В.										
Петрів В.										
Пінчук Ю.А.										
Разін Є.А.										
Сарбей В.Г.										
Свєшніков І.К.										
Сидоренко В.О.										
Сергійчук В.І.										
Смолій В.А.										
Степанков В.С.										
Строков О.О.										
Тис-Крохмалюк Ю.										
Федоренко П.К.										
Швидько Г.К.										
Шевченко Ф.П.										

Стан розробки воєнно-історичних аспектів Визвольної війни українського народу середини XVII ст. у працях істориків

ріоду, який охоплює Визвольна війна, а також закладена основа для дослідження воєнного мистецтва війни. Серед дослідників побудови українського козацького війська - Я. Дашкевич [72.С.6-13], І. Крип'якевич [83.С.101-203; 76.С.133-292], В. Сергійчук [113.С.3-56], О. Апанович [61.С.5-221], а його озброєння - В. Сидоренко [110. С.161-169; 111.С.99-117] та І. Свєшніков [108.С.3-302]. При цьому слід підкреслити, що І. Свєшніков зробив вагомий внесок у воєнну археологію, відновив і дослідив по археологічних знахідках арсе-

нал ручної вогнепальної і холодної зброї та спорядження укра-їнської армії періоду Визвольної війни, виконав величезний обсяг роботи з воєнної історіографії та джерелознавства стосовно битви під Берестечком (1651 р.). Останнє дозволило йому на глибокому джерелознавчому рівні висвітлити хід цієї битви і підготувати грунт для дослідження її воєнного мистецтва.

Дослідженням із питань воєнної думки, у якому подається аналіз стану розробки української воєнної історії та присвячених їй праць, є передмова Я. Дашкевича до "Історії українського війська" [76. С.III-VIII].

Щодо тематики монографії, тобто воєнного мистецтва у Визвольній війні, то праці такого напрямку мають лише В. Маєвський, В. Петрів, Є. Разін та О. Строков. Отже, на основі праць цих істориків і розглянемо стан розробленості проблеми. Серед вищезгаданих останніх чотирьох істориків найвагоміший внесок у розробку теми, що розглядається, зробив польський історик В. Маєвський. Аналізуючи способи збройної боротьби під час Визвольної війни, він визначив причини поразок польської армії протягом 1648-1649 рр., назвавши їх періодом кризи польського воєнного мистецтва [78.С.115-119]. Причиною такої ситуації, що характеризувалася блискучими перемогами Б. Хмельницького, за думкою В. Маєвського, стала ліквідація польської тактичної* переваги в ударній силі кавалерії за рахунок поєднання української піхоти з татарською кіннотою. Поляки вимушені були відмовитись від наступальних дій своєї кавалерії, а для оборони спішувати її, оскільки після переходу козацьких реєстрових полків на бік повстання у польській армії бракувало піхоти. В. Маєвський також зазначив, що розроблені Б. Хмельницьким способи збройної боротьби проти ворога були запозичені С. Чарнецьким, зокрема зазнала запозичень стратегія виснажливої, "гальмуючої" війни з широким залученням місцевого населення до протидії ворогові [78.С.120].

** За думкою проф. Академії Збройних Сил України генерал-майора Л. Гавриша, рівень цієї переваги при розгляді воєнних дій - оперативно-стратегічний, а при розгляді бойових дій - оперативно-тактичний.*

В. Петрів стисло, у загальному вигляді, з позицій XX ст. розглядає хід Визвольної війни протягом 1648-1649 рр. - як оперативно-стратегічне маневрування військ сторін у районі воєнних дій [101.С.43-51; 102.С.74-86; 103.С.93-101]. Військова людина з великим досвідом, автор, очевидно, знав, що вся історія воєнного мистецтва свідчить про невпинне підвищення ролі маневру, яке спостерігається у воєнних діях української армії протягом 1648-1649 рр. На фаховому рівні в роботі подається кількісне співвідношення сторін, а також робиться спроба порівняти окремі

оперативно-стратегічні рішення Б. Хмельницького з аналогами пізніших часів.

Праці Є. Разіна [106.С.288-333] і О. Строкова [119.С.407-422] з воєнного мистецтва Визвольної війни за формою - це розділ у їхніх багатотомних монографіях по загальносвітовій історії воєнного мистецтва. У зв'язку з цим українське воєнне мистецтво викладене у загальному вигляді, з визначенням його окремих рис: широке маневрування в районі воєнних дій і на полі бою, створення засідок, прагнення розгромити ворога по частинах, застосування возової оборони, використання у війні широких мас населення.

Серед істориків, праці яких присвячені історії Визвольної війни з розглядом ходу воєнних дій або окремих битв і які можуть бути використані для розробки воєнного мистецтва, слід назвати М. Костомарова [81], М. Грушевського [70], І. Крип'якевича, В. Липинського [49], О. Апанович [60], Ю. Тис-Крохмалюка [120], П. Федоренка [123], В. Смолія та В. Степанкова [116]. Серед них за масштабами розробленості воєнно-історичних аспектів вагоме місце посідають праці І. Крип'якевича, зокрема його монографія "Богдан Хмельницький" [83] та розділ "Запорізьке військо" в "Історії українського війська" [76.С.133-266].

Проведений аналіз історичної літератури дозволяє зробити висновок, що воєнне мистецтво Визвольної війни ще не стало об'єктом системного дослідження в українській історіографії. У завершеному вигляді воно повинно бути сукупністю воєнного мистецтва окремих битв та боїв, але про таку сукупність сьогодні не може бути й мови, бо не проведено ретельного дослідження жодної битви, жодного бою. Саме тому автор монографії робить спробу у деякій мірі заповнити цю прогалину. Підкреслимо, мова може йти тільки про скромний доробок автора, оскільки, щоб вирішити цю складну проблему, необхідно провести багатопланові і всебічні дослідження Визвольної війни.

Розпочинаючи роботу над дослідженням (монографією), автор зіткнувся зі значними труднощами, які полягають у тому, що відсутні методологія і дефініційний апарат розробки цієї проблеми, бракує оперативно-тактичних нормативів використання військ, тактико-технічних характеристик зброї, спорядження та оснащення української козацької армії і т. ін. У зв'язку з цим автор вимушений був самотужки шукати оптимальних напрямків і шляхів дослідження воєнного мистецтва у Визвольній війні. Частково вирішення цього завдання було підказано саме змістом воєнного мистецтва, яке є теорією і практи-

кою підготовки і проведення воєнних дій. До того ж теорія воєнного мистецтва є частиною воєнної науки. Крім того, основні вихідні положення воєнного мистецтва проявляються у його принципах, які є загальними для воєнних дій стратегічного, оперативного та тактичного масштабів, оскільки в них знаходять виявлення шляхи практичного застосування законів війни [144.С.140].

Отже, для розробки означеної проблеми необхідно застосувати такий методологічний інструмент, який би дозволив на наукових засадах прослідкувати вищезазначені загальні принципи теорії і практики воєнного мистецтва у Визвольній війні. Автор дійшов висновку, що таким інструментом може бути відтворена система поглядів (воєнна доктрина) Б. Хмельницького на підготовку і проведення війни проти Польщі. Цей висновок грунтується на тій підставі, що зміст і спрямованість воєнної науки залежать від воєнної доктрини, а дані воєнної науки використовуються для розробки воєнної доктрини [144.С.137]. Оскільки теорія воєнного мистецтва є частиною воєнної науки (а отже і воєнної доктрини), то на основі відтвореної воєнної доктрини Б. Хмельницького створюються умови для визначення закономірностей у виборі загальних (оперативно-стратегічних) напрямків збройної боротьби проти ворога, а також тих, які виникли (підпорядковуючись першим) за рахунок змін у побудові (озброєнні) української армії (оперативно-тактичних). Крім того, у руслі обраних загальних напрямків збройної боротьби необхідно було провести, спираючись на діалектичний зв'язок між озброєнням, структурою війська та способами дій, реконструкцію оперативно-тактичних характеристик основних битв та окремих боїв. При цьому для всебічного визначення цих характеристик велике значення має аналіз воєнно-політичної (оперативно-стратегічної) обстановки, що передувала кожній битві і на фоні якої вона відбулася.

Суцільний аналіз воєнних дій за період 1648-1652 рр. дозволив виявити в них на оперативно-стратегічному рівні такі закономірності:

1. Системність, побудовану на загальних рисах українського воєнного мистецтва середини XVII ст., в яких прослідкується маневрове блокування комунікацій (шляхи сполучення, переправи) ворога з метою його ослаблення напередодні битви та вибір вигідного району для її проведення з мінімальними втратами. Додатково, для ослаблення ворога шляхом протидії йому, залучались місцеве населення та селянсько-повстанські формування (протягом кампанії), а

також використовувалися людські і матеріальні резерви всього народу України (протягом війни).

Вищерозглянута закономірність викладена у монографії у вигляді концепції виснажування (вимотування) ворога, яку обрав Б. Хмельницький за про-

Схема методики дослідження воєнного мистецтва у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.

відний напрямок боротьби проти Польщі.

2. Широкомасштабність та оперативно-стратегічну вагомість союзної кримсько-татарської допомоги, що спростовує звинувачення, якими рясніє українська історіографія на адресу кримського хана Іслам-Гірея III у зрадництві та підступності у вказаний період союзних відносин.

Автор, спираючись на дослідження польського історика В. Маєвського [78.С.115], показав, що головною метою союзу Б. Хмельницького з Кримським ханством було отримати татарську кінноту для

ліквідації польської оперативно-стратегічної переваги у кавалерії. Аналіз ходу спільних бойових дій засвідчив, що поєднання на полі бою української (козацької) піхоти з татарською кіннотою обернулося для польської армії катастрофічними поразками у ході Визвольної війни. Для визначення кількісного складу татарських військ та масштабів їх участі у бойових діях автор розглянув організаційну структуру збройних сил Кримського ханства середини XVII ст.

Щоб визначити витоки того нового у способах збройної боротьби, що вніс Б. Хмельницький у ході Визвольної війни, за об'єкт порівняння автор обрав аналіз воєнного мистецтва західноєвропейських армій, зокрема учасниць Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.), козацьких повстань 1591-1638 рр., а також воєнної доктрини і організаційної структури збройних сил Запорізької Січі кінця XVI та середини XVIII ст.

Безперечно, за часів Б. Хмельницького термін воєнна доктрина не використовувався, але система поглядів на війну і способи її ведення, тобто те, що складає зміст сучасної воєнної доктрини, завжди існували у козацькому середовищі, фіксувалися у статутах та досвіді командирів (наставників). У монографії поняття воєнної доктрини використовується як інструмент методології дослідження.

Для відтворення (реконструкції) воєнних дій застосовується логічне моделювання можливості подій у рамках історичних аналогій і комплексного підходу до залучення та використання воєнно-історичних фактів. Внаслідок цієї роботи створюються умови для визначення оперативно-стратегічних та оперативно-тактичних характеристик воєнних і бойових дій, які були сплановані і реалізовані Б. Хмельницьким та його штабом. При цьому враховується, що у тактичній ланці безпосередніми виконавцями бою (битви) вносилися, залежно від конкретних умов, свої рішення та способи їх реалізації.

Методологічну базу монографії складають дослідницькі методи: історико-порівняльний, періодизації подій, синхронний, типологій, наукових теоретичних гіпотез, реконструктивний та логічний, з широким застосуванням перевірки джерел розрахунками у часі і просторі, а розрахунків - повідомленнями джерел*. У монографії використовуються дефініційний апарат і періодизація бойових дій, які склалися у сучасній російській та польській воєнно-історичній науці. При цьому зазначимо, що оскільки військовий дефініційний апарат XVII ст. розроблений недостатньо, автор монографії вимушений з деякою

** Всі дати у монографії подані за новим літочисленням, тобто, за Григоріанським календарем.*

обережністю застосовувати до характеристики бойових дій Визвольної війни сучасну військову термінологію. Очевидно, це викличе у фахівців неоднозначну оцінку викладеного матеріалу.

Для виконання поставленої мети і завдань дослідження залучений комплекс письмових джерел, які за типово-видовими ознаками можна розділити на документальні і наративні. Документальні джерела поділяються на опубліковані та неопубліковані. До опублікованої групи джерел залучені: "Акты Московского государства". СПб.,1894.Т.2; "Акты, относящиеся к истории Западной России": В 5 т. СПб., 1853.Т.5; "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической Комиссией": В 15 т. СПб., 1861.Т.3; "Архив Юго-Западной России": В 35 т. К., 1914. Ч.3.Т.4; "Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов". К.,1845.Т.1; 1846.Т.2; 1852.Т.3; "Воссоединение Украины с Россией": Документы и материалы в 3 т. М., 1954.Т.1-3; "Документы об Освободительной войне украинского народа 1648 - 1654 гг.". К., 1965; "Історія України в документах і матеріалах". К.,1941.Т.3; "Документи Богдана Хмельницького 1648-1657 рр.". К.,1961; "Материалы для истории Южнорусского края в XVIII ст.(1715-1774): Извлечение из старинных дел Киевского губернского архива А.А. Андриевским". Одесса, 1886; "Реестр всего Войска Запорожского после Зборовского договора". М.,1875; "Найдавніший реєстр Низового війська. 1581 рік" [11.С.7]. Значна частина документів зі збірки Я. Михайловського. Крім збірок до дослідження залучені публікації окремих документів, здійснені Ю. Мициком, В. Ленченком, Ф. Ніколайчиком, І. Хжонщем, Ф. Лашковим, В. Липинським.

До неопублікованих джерел залучена група документів, колекція топографічних карт та епістолярна спадщина Д. Яворницького, що зберігаються у відділі рукописів Дніпропетровського історичного музею. Але основний корпус неопублікованих джерел, залучених для виконання дослідження, складають документи колекції мікрофільмів джерел з архівосховищ Польщі та Росії Ю. Мицика, якому автор щиро вдячний. Сюди належать справи N 142, 143, 1657 з бібліотеки Чарторийських у Кракові та справи N 31, 41 Фонду зібрання Русецьких у Воєводському державному архіві у Кракові, а також справи фонду № 123 Російського державного архіву давніх актів у Москві.

Серед наративних джерел, залучених до використання у даній роботі, виділяються такі їх види: українські літописи (Самовидець, Г. Грабянка, С. Величко,

Львівський літопис і Острозький літописець), узагальнюючі літописні твори (Ф. Софонович) та історичні компіляції ("История Русов или Малой России"), записки іноземців (Е. Лясота, Е.-Д. Асколі, Е. Челебі, П. Шевальє, Б. Маскевич, Г.-Л. Боплан, А. Радзивіл та ін.), польські хроніки (Я. Рудавський та ін.), татарський літопис Х.-М. Сеная з Криму, епістолярна спадщина С. Кушевича - "Листи зі Львова", а також тогочасні поетичні твори, які мають інформацію з тематики монографії (українські народні думи, поема татарського поета XVII ст. Джана Мухамеда).

Крім джерел для написання монографії залучені результати досліджень з військово-історичних аспектів та військової справи, які мають місце у працях М. Костомарова, М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Яворницького, Ю. Мицика, В. Маєвського, Я. Дурдіка, Я. Відацького, Я. Віммера, Л. Підгородецького, Р. Урбанека, Л. Окиншевича, І. Свєшнікова, В. Смолія, В. Степанкова, С. Іщенка, С. Лепявка, В. Брехуненка, Я. Федорука, М. Денисової, Є. Разіна, О. Строкова, В. Ґотовського та ін. При проведенні реконструкції битв автором використовується досвід реставрації Куликовської битви 1380 р. Ф. Шахмагоновим та визначення місця битви князя Ігоря з половцями 1185 р. В. Федоровим.

Із семи розділів монографії у чотирьох викладені воєнні кампанії 1648-1652 рр., серед яких найбільш повно і детально реконструйована кампанія 1648р., оскільки цей період Визвольної війни є найменш дослідженим.

Висловлюю щиру подяку всім, хто порадами, консультаціями, критичним зауваженням та дружньою підтримкою сприяв появі цієї книги. Моїм колегам по Дніпропетровському державному університету: проф., академіку НАНУ В. Прісняковy, проф. А. Болебруху, проф. Г. Швидько, проф. С. Плохію, доц. В. Турчину, доц. Г. Виноградову, доц. О. Журбі та аспір. М. Кравець. Директорові Інституту історії України НАНУ проф., академіку НАНУ В. Смолію, проф. чл.-кор. НАНУ Ф. Шевченку (посмертно). Проф. Академії Збройних Сил України, генерал-майору Л. Гаврищу та доцентам цієї Академії полковникам С. Корінному, В. Агапову та М. Гончаруку; провідному науковому співробітникові Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького, канд. іст. наук С. Абросимовій; зав. Львівським відділенням Інституту української археографії НАНУ проф. Я. Дашкевичу і науковому співробітникові цього відділення Я. Федоруку, проф. Кам'янець-Подільського педінституту В. Степанкову, проф. Канадського інституту

Українських студій Ф. Сисіну, заст. голови Українсько-Канад-ського архіву і музею Альберти Х. Єндик, директорові Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника П. Степенькіній. Відомій дос-лідниці козаччини, канд. іст. наук О. Апанович; доц. Українського інституту інженерів водного господарства В. Цибульському, доц. Запорізького державного університету А. Бойко, заступникові голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації О. Федосєєву. Нарешті, почуття найглибшої поваги і вдячності висловлюю проф. М. Ковальському та проф. Ю. Мицику, завдяки сприянню яких стали можливими дослідження автора з питань воєнної історії України. При цьому завдячую долі за те, що подарувала мені таку дружину, Надію Василівну, яка не тільки створила всі умови для проведення таких досліджень, а й вклала в цю книжку часточку свого серця.

Щиро дякую Міжнародному фонду "Відродження", а також державним адміністраціям Дніпропетровської, Луганської, Чернівецької, Волинської та Львівської областей за фінансову підтримку видання цієї книжки.

Окремо хочу подякувати керівництву спільного українсько-німецького підприємства "Ентоні Люфт Експрес" в особі О. Лебедєва (голова правління), А. Завротської (директор) та М. Микитася (керівник РГ "Аркуш"), на технічній базі і за сприяння якого було виконано дизайн, електронне макетування та високоякісну підготовку до друку цієї книги.

Автор

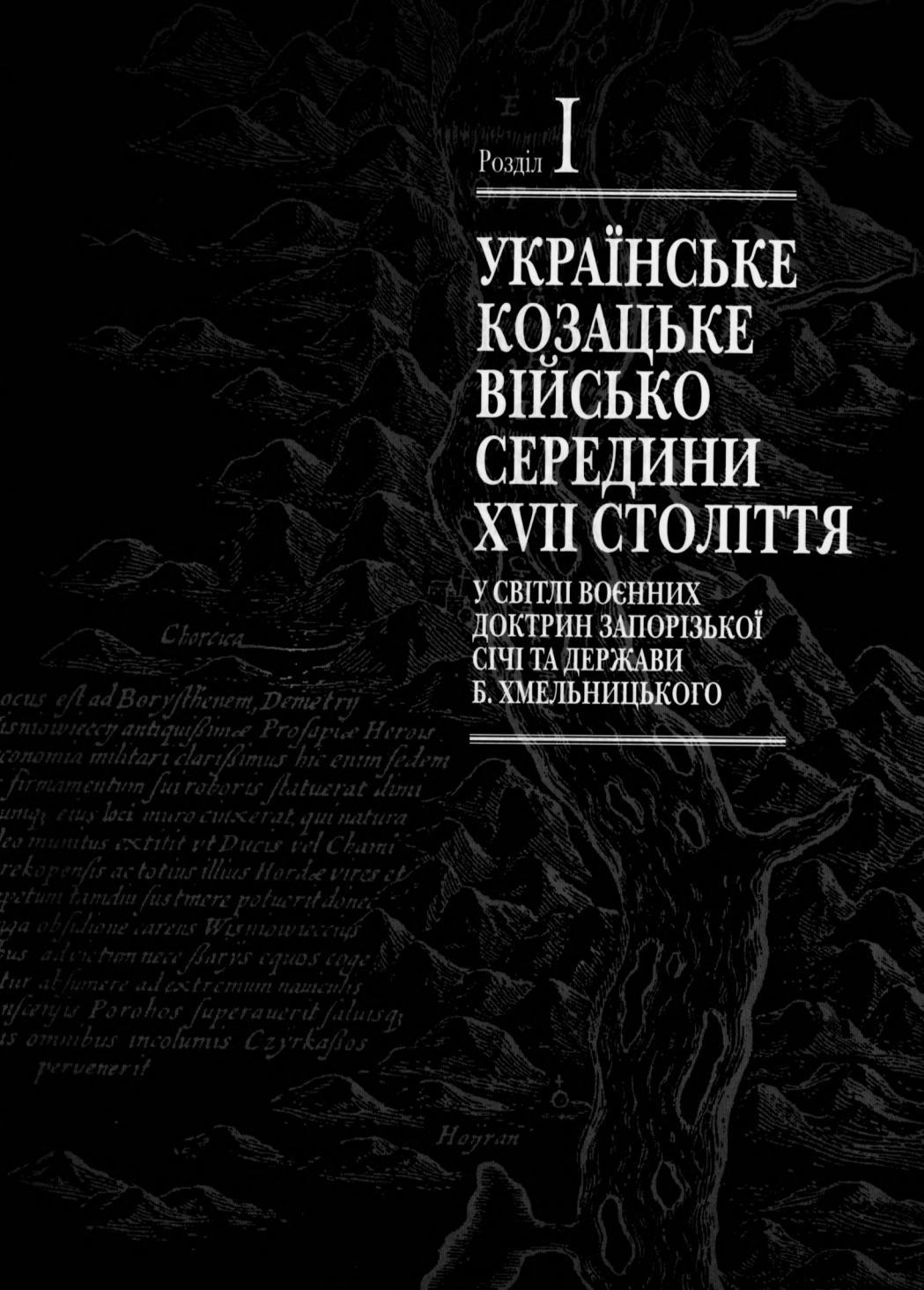

Розділ I

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

У СВІТЛІ ВОЄННИХ ДОКТРИН ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ ТА ДЕРЖАВИ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ОРГАНІЗАЦІЙНА ТА ФУНКЦІОНАЛЬНА СТРУКТУРИ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА СЕРЕДИНИ XVII ст.

ОСНОВИ ПОБУДОВИ ЗБРОЙНИХ СИЛ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Після об'єднання Польського королівства з Великим князівством Литовським у польсько-литовську федеративну державу (Люблінська унія 1569 р.) розпочався процес руйнації української державності і національної ідеї, носієм яких була в системі литовських державних структур українська шляхта. Порівняно за короткий час (півстоліття) майже всі князівські родини українського походження, а також верховне духовенство православної церкви перейшли у католицьку віру і полонізувались [116.С.26-28]. Національні інтереси свого народу стали їм чужими, вони активно включились у процес його уярмлення, який наполегливо стимулювався польською державою. За вірну службу Речі Посполитій їх землеволодіння значно розширюються, самі ж вони отримують ключові посади у польській державі.

С. Лепявко у своїх дослідженнях і авторській концепції еволюції козацтва XVI ст. дійшов висновку, що консолідація у цей період українського феодально-шляхетського класу з польським на майново-правовій основі позбавила військово-служиле боярство, яке було зосереджене на українсько-татарському кордоні (південна Київщина та Брацлавщина), колишніх привілеїв, поставила в умови рядового стану. Останнє сприяло його злиттю з близьким йому по духу козацтвом, і вже під новим ім'ям воно стало вимагати своїх колишніх рицарських прав. Одночасно, починаючи з останньої третини XVI ст., розгортається широка колонізаторська діяльність польських магнатів на київській Наддніпрянщині, територія якої з давніхдавен була місцем військово-служилого землеволодіння та вільної селянської колонізації. Для опору магнатам бояри-шляхта цього регіону об'єдналися з козаками-боярами. Це злиття наддніпрянського боярства з козацтвом мало для останнього доленосне значення. Боярсько-шляхетський елемент, який і раніше був досить впливовий серед козацтва, тепер став

визначати його суспільне обличчя. Відбулося перетворення козацтва з аморфної прикордонної військово-промислової громади у суспільний стан [87.С.10], який створює свої державні структури та збройні сили (Запорізька Січ) і перебирає на себе традиції української державності, збереження (розвиток) духовних надбань та ідею національного визволення українського народу від колоніального гніту Речі Посполитої.

Виникнення та розвиток в цих умовах запорізького війська як збройних сил Української держави відбулося під впливом системи поглядів, які існували в козацькому середовищі. Іншими словами, Запорізька Січ як державне утворення мала свою воєнну доктрину*, яка визначала характер побудови війська, його військову мету та способи використання. Очевидно, у ті часи військова доктрина Січі не мала вигляду сформульованої теоретичної концепції на базі аналізу об'єктивних законів війни, а створювалась емпірично, виходячи з практики, з конкретних умов.

Досвід побудови армій у минулому свідчить, що основні положення воєнних доктрин викладались у військових статутах та порадниках (інструкціях). Такий військовий статут існував і в Запорізькій Січі. Так, у своїх наказах та універсалах Б. Хмельницький неодноразово вказує, що покарання козаків за пограбування населення має здійснюватися згідно зі статтями статуту Війська Запорізького [27.С.183; 13.С.56,182].

Козаки мали свої способи застосування зброї, холодної зокрема. Очевидно, існувала відповідна система бойової підготовки, основний зміст якої фіксувався в досвіді вчителів-наставників (радників), а можливо, і в статуті війська. Широке, на високому рівні професіоналізму, застосування на полі бою таких бойових порядків, як табір, лава, триангула, галас, розгардіяш, батування та ін., свідчать про те, що на Січі військова справа мала системний характер, тобто реалізовувалася в межах воєнної доктрини.

Закономірно, що характер спрямованості воєнної доктрини визначає відповідну структуру війська та його озброєність, але для українського (запорізького) козацтва це питання має свої особливості. Вони полягають в тому, що відродження української державності (Запорізька Січ) було здійснено військовим прошарком - запорізьким козацтвом, яке наприкінці XVI ст. перетворилося на провідний суспільний стан українського народу, його соціально-політичну та державотворчу силу. Тобто в основі формування цієї державності був закладений військовий елемент, який і визначив її характер - виникла військо-

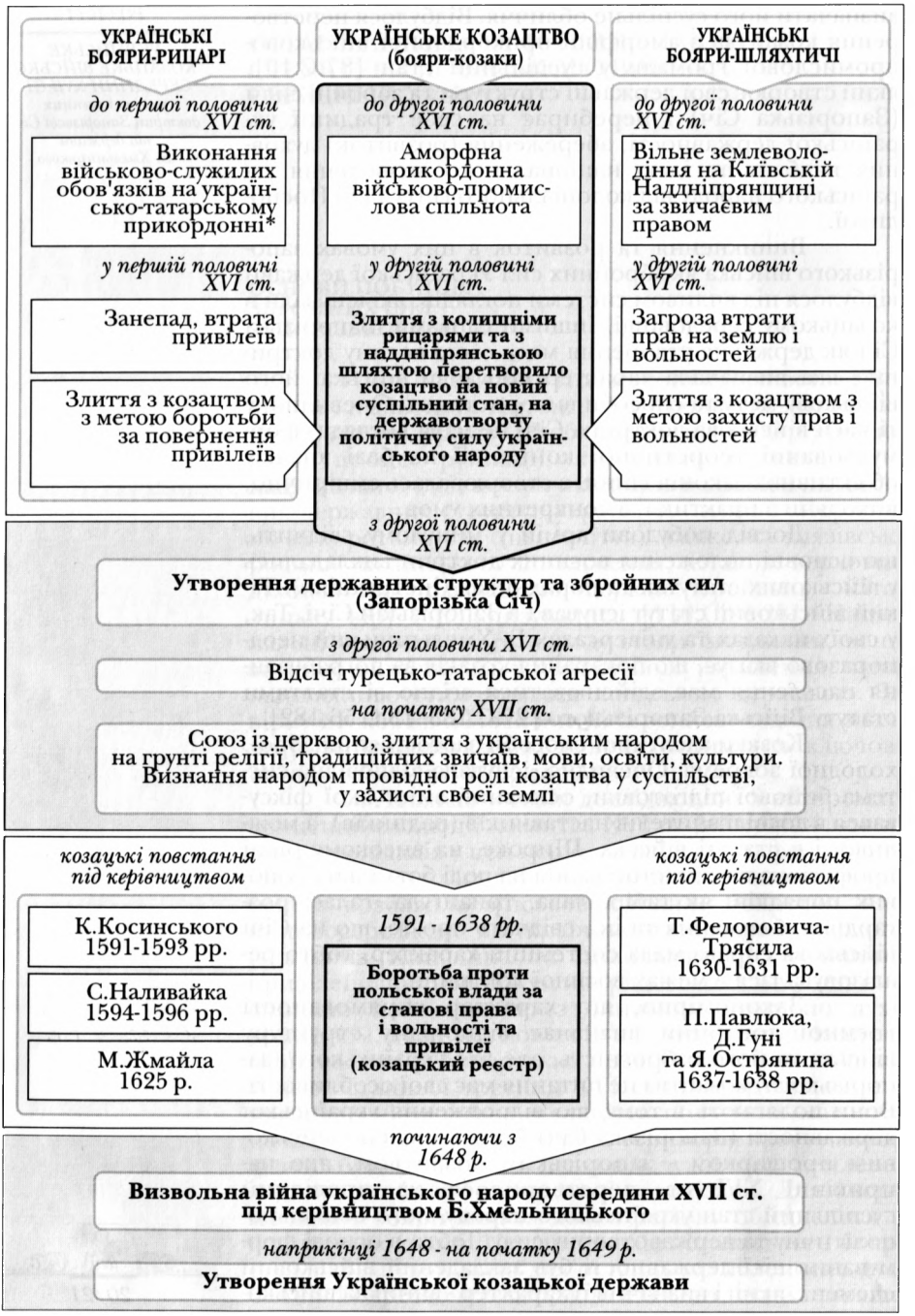
УКРАЇНСЬКІ БОЯРИ-РИЦАРІ
УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО (бояри-козаки)
УКРАЇНСЬКІ БОЯРИ-ШЛЯХТИЧІ
до першої половини XVI ст.
Виконання військово-служилих обов'язків на українсько-татарському прикордонні*
до другої половини XVI ст.
Аморфна прикордонна військово-промислова спільнота
до другої половини XVI ст.
Вільне землеволодіння на Київській Наддніпрянщині за звичаєвим правом
у першій половині XVI ст.
Занепад, втрата привілеїв
у другій половині XVI ст.
Злиття з колишніми рицарями та з наддніпрянською шляхтою перетворило козацтво на новий суспільний стан, на державотворчу політичну силу українського народу
у другій половині XVI ст.
Загроза втрати прав на землю і вольностей
Злиття з козацтвом з метою боротьби за повернення привілеїв
Злиття з козацтвом з метою захисту прав і вольностей
з другої половини XVI ст.
Утворення державних структур та збройних сил (Запорізька Січ)
з другої половини XVI ст.
Відсіч турецько-татарської агресії
на початку XVII ст.
Союз із церквою, злиття з українським народом на грунті релігії, традиційних звичаїв, мови, освіти, культури. Визнання народом провідної ролі козацтва у суспільстві, у захисті своєї землі
козацькі повстання під керівництвом
козацькі повстання під керівництвом
К.Косинського 1591-1593 рр.
С.Наливайка 1594-1596 рр.
М.Жмайла 1625 р.
1591 - 1638 рр.
Боротьба проти польської влади за станові права і вольності та привілеї (козацький реєстр)
Т.Федоровича-Трясила 1630-1631 рр.
П.Павлюка, Д.Гуні та Я.Острянина 1637-1638 рр.
починаючи з 1648 р.
Визвольна війна українського народу середини XVII ст. під керівництвом Б.Хмельницького
наприкінці 1648 - на початку 1649 р.
Утворення Української козацької держави

во-демократична козацька республіка з політично-адмі-ністративною військовою та судовою владами. Про-відна роль військового елементу у цій республіці проявлялась в тому, що козацька військова адміністрація контролювала усі сфери життя, а кожен козак був не тільки громадянином, а й її воїном. Такий шлях побудови української державності у поєднанні з її демократичними засадами є унікальним у світовій практиці. При цьому у вирішенні військових питань мають місце наступні закономірності:

- система поглядів (воєнна доктрина) у запорожців на побудову війська була визначена і реалізована ще під час формування державних структур Запорізької Січі і стала складовою частиною їх діяльності;

- оскільки Запорізька Січ формувалася в умовах постійної загрози турецько-татарської агресії та колонізаторського наступу польських магнатів на Наддніпрянщину, то в її державних структурах і воєнній доктрині були закладені оборонні тенденції.

Поєднання вищезазначених закономірностей з аналізом збройної боротьби Війська Запорізького проти турецько-татарської експансії, ходом та результатами воєнних дій козацьких повстань 1591 -1638 рр. дає підстави зробити висновок, що воєнна доктрина Запорізької Січі у першій половині XVII ст. (до 1648 р.)* мала оборонну спрямованість. Відповідно до її вимог основними завданнями для збройних сил Січі були:

** Після утворення Української козацької (гетьманської) держави (1648 р.) військова діяльність Запорізької Січі, як складової частини цієї держави, визначалася воєнною доктриною гетьманату.*

- дати негайну відсіч грабіжницьким нападам орд Кримського ханства та вторгненням військ Туреччини на Україну, в т.ч. і шляхом проведення маневрової оборони (контрударів) проти ворога на його прикордонні та узбережній акваторії Чорного моря;

- перешкодити колонізаторському наступу польських магнатів на Наддніпрянщину. З цією метою примусити польський уряд визнати козацтво провідним суспільним станом у королівстві (права і вольності) та надати йому державного статусу (козацький реєстр);

- у союзі з православною церквою захистити її від фізичного знищення та підтримати її антикатолицьку діяльність через розвиток української культури й освіти.

Функціональна схема еволюції українського козацтва у XVI - першій половині XVII ст.

(Схема складена за концепцією С. Лепявка)

Оборонні традиції запорізького козацтва відбилися у свідомості українського народу і зафіксувалися у його фольклорній творчості, де він ставиться до козака як до свого захисника і оборонця. Ця визначальна функція козацтва, на нашу думку, зафіксована у народній картині "Козак Мамай", створеній у середовищі народу і шанованій ним на рівні святині. Фон

картини та зовнішній вигляд козака свідчать, що він не агресор, не нападник, він - воїн із-за обставин, котрі вимушують його взятись до зброї, яка поруч, напоготові. Застосування з його боку сили - тільки відповідь на насильство [40.С.1-16]. Зображення на печатках Січі озброєного козака (з рушницею, шаблею) поряд зі встромленим у землю списом теж характеризує його як захисника і оборонця своєї землі.

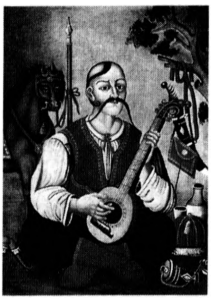

Козак Мамай. Народна картина.

Оборонна спрямованість воєнної доктрини Січі визначала і відповідну побудову її збройних сил. Їх базову основу складали військово-адміністративні одиниці - курені, землі яких на федеративних засадах входили до складу адміністративно-територіальних утворень Січі - паланок. За думкою М. Слабченка, кількість куренів на Січі - величина умовна, оскільки не всі вони отримували право розташувати свої управлінські центри (дворища) на січовому майдані у Коші, а тільки ті, що мали вищу ступінь. Остання набувалася за певних умов. Навіть курені, що перебували у Коші, мали різну вагу у січовому житті і поділялись у зв'язку з цим на 6-8 груп [112.С.218-226]. Отже, нам відомі з джерел тільки ті курені, які утворювали ядро Війська Запорізького [115.С.74-75]. Інша, значна, частина куренів розташовувала свої управлінські структури в паланках.

Кожного, хто прибув на Січ, бажаючи стати козаком, записували до одного з куренів. Замість платні козак отримував в одній з паланок землю для господарювання або право на промисел і, залежно від форми або стадії ведення господарства, перебував на помешканні в бурдюзі, зимівнику, хуторі, слободі або у передмісті Коша. Частина козаків почергово виконувала обов'язки з прикордонної та гарнізонної служби. Кожен козак мав подвійне підпорядкування: адміністративно-військове та судове - керівництву паланки (як мешканець, воїн і господар) і військово-мобілізаційне та господарче - керівництву куреня (як воїн і господар). Вироблену або здобуту на промислі продукцію козак реалізував через торгівлю і на зароблені кошти одягався, озброювався та харчувався (в т.ч. під час гарнізонної служби чи походу), а також сплачував податки у військову скарбницю Січі та скарбницю куреня.

Аналіз Січових реєстрів та спогади колишнього запорожця Микити Коржа свідчать, що існував бойовий та допоміжний склад козаків куреня. Козаки допоміжного складу в реєстрах Війська Запорізького не зазначалися, оскільки для бойових дій не залучалися, а використовувалися для виконання внутрішньої служби в паланках, а під час походів - для виконання

допоміжних військових функцій (їздові, конюхи, ковалі, зброярі і т.ін.) [41.С.11; 115.С.74-76].

До бойового складу куреня входили високопрофесійні, досвідчені у військовій справі козаки-воїни, частина яких належала до січової еліти - військової старшини без посад. Це козаки, які набули командно-керівного досвіду на обраних посадах (гетьмана, кошового отамана, писаря, судді та осавула Січі, полковника, писаря та осавула паланки), а також на посадах похідної старшини (полковника, писаря та осавула тактичних підрозділів). Військова старшина без посад була резервом найдосвідченіших командних кадрів та вчителів-наставників.

Провідна роль в індивідуальній бойовій підготовці козака та безпосередньому керівництві ним у бою належала інституту товаришів. Слово товариш, з його змістовим навантаженням, було запозичено запорожцями з військової польської лексики [98.С.7]. У польській армії першої половини XVII ст. товариш - командир первинного підрозділу. Оскільки підрозділ, який він очолював, мав цехові риси, то під званням товариша розумівся майстер військової справи. Товариш на свої або одержані з королівської скарбниці (у найманому війську) кошти утримував свій підрозділ - цех, який у кінноті складався з чотирьох чоловік бойового складу (товариш і три рейтаря), чотирьох бойових коней та парокінного воза з наметом. До допоміжного складу цього підрозділу належало не менше трьох обозних, слуги товариша та рейтарів. На возі був один комплект озброєння та спорядження для одного піхотинця, яким міг стати хтось із допоміжного складу людей. У піхоті цей підрозділ складався з десяти чоловік (товариш і 9 піхотинців), і на цю кількість людей вони мали один парокінний віз з наметом, на якому перевозились зброя, боєзапас, продукти харчування та ін.

При побудові війська (хоругви) у бойовий порядок товариші стояли у першій шерензі. Повага до високої майстерності та професіоналізму цієї категорії воїнів сприяла поширенню визначення товариша й на досвідчену у військовій справі частину командних кадрів польської армії. Безперечно, більшість із них починала свою військову кар'єру з посади товариша, але не виключений вплив і цього фактора на те, що під визначення військового товариства або товариства підпадала вся професійна військова еліта польської армії [78.С.93-94].

Останнє мало місце і на Запорізькій Січі. Значна частина січових документів XVIII ст. має підпис: *"Отаман кошовий Війська Запорізького низового з товари-*

Товариш польської гусарії (з джерела 140).

ВОЄННА ДОКТРИНА ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

МЕТА, СУТНІСТЬ І ХАРАКТЕР ВОЄННОЇ ПОЛІТИКИ СІЧІ (спрямованість воєнної доктрини)

ОБОРОННА

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЗМІСТ

- Примусити польський уряд визнати козацтво провідним станом у суспільстві (права і вольності) та надати йому державного (пільгового) статусу (козацький реєстр) у Речі Посполитій
- Перешкодити колонізаторському наступу польських магнатів на територію вільного землеволодіння - київську Наддніпрянщину
- Взяти на себе функцію оборони України від турецько-татарської агресії
- Захистити від польської католицької експансії православну церкву і братський рух в Україні, а також надати їм меценатської допомоги у будівництві культових споруд, навчальних закладів, розвитку книгодрукування, освіти та культури

ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ЗМІСТ

Військове будівництво

- Побудова збройних сил Січі за територіальною паланково-курінною системою
- Створення потужного військово-мобілізаційного осередку збройних сил Січі шляхом зосередження в її Коші управлінських центрів куренів
- Утворення боєготового ядра Війська Запорізького у Коші Січі шляхом почергового залучення козаків куренів до залогової служби
- Надання переваги розвитку піхоти та вогнепальному (мушкетно-артилерійському) озброєнню Війська Запорізького
- Створення прикордонних сил та засобів для попередження Війська Запорізького та населення України про вторгнення ворога, а також організації йому відсічі
- Обрання формування із 10 козаків за первинний структурний підрозділ Війська Запорізького, який очолював товариш, а підрозділ із 500 козаків за його первинне тактичне формування, яке очолював похідний полковник
- Проведення навчання (бойової підготовки) козаків (індивідуальної та у складі підрозділів) інститутами товаришів та похідної старшини (військова старшина без посад) на матеріальній базі куреня (куренів)

Визначення форм збройної боротьби

- Досягнення перемоги над польською армією не рішучими бойовими діями (битвою), а шляхом маневрування військом на комунікаціях району воєнних дій та переходом до оборонного бою в укріпленому таборі у районі бойових дій
- Застосування проти агресивних дій турецько-татарських військ маневрової оборони шляхом контратак і контрударів, у т.ч. і в узбережній акваторії Чорного моря (морські походи)
- Обрання за основну форму бойових дій проти ворога на суходолі оборонно-наступального бою піхоти під прикриттям возів, шанців, мушкетно-артилерійського вогню у поєднанні із широким тактичним маневруванням
- Обрання за основну форму бойових дій на Чорному морі проти турецького флоту ближнього (абордажного) бою козацьких човнів із використанням фактору раптовості і непомітного їх наближення до ворожих кораблів
- Застосування широкого оперативно-тактичного маневрування козацьким флотом і морською піхотою під час контрударів по узбережних комунікаціях ворога
- Застосування традиційних бойових порядків на полі бою: табір з возів, батовий стрій піхоти, лава, триангула, галас, розгардіяш та інші

ством" [25.С.30], тобто з прославленим воїнством, елітою війська. А. Скальковський вказує, що товариші серед козаків куреня мали пільгові права на першочергове володіння землею чи угіддями [115.С.78]. У 80-х рр. XVII ст. військові товариші отримали окремий статус: у збройних силах гетьманської Української держави були введені звання бунчукового товариша та значкового товариша [98.С.12-25; 128.С.15]. Перші складали кадровий резерв гетьмана в оперативній ланці війська і були виділені в окремий підрозділ, прирівнюючись до рангу полковника.

Звання значкового товариша вважалося почесним, надавалось за особисті видатні бойові заслуги у тактичній ланці війська і прирівнювалось до рангу сотника [149.С.7-8].

Під впливом нових функцій, які почав відігравати товариш, козацький літописець С. Величко, наводячи листи Б. Хмельницького, підписує їх *"Богдан Зіновій Хмельницький товариш Війська Запорізького"* [22.С.49-54] і вкладає в слово товариш визначення посади або звання у розумінні командира, керівника, старшого. Це визначення не є випадковим - воно бере свій початок у організаційній структурі Війська Запорізького.

Звернемося до унікальної пам'ятки з історії українського козацтва - "Реєстру 1581 р." [11.С.7], згідно з яким козаки отримали сукно і гроші за участь разом із польським військом у поході на Москву. Реєстр свідчить, що у поході козаки були у складі тактичного підрозділу з 500 чоловік, який поділявся на 50 первинних організаційно-структурних формувань - по 10 чоловік, які очолювали отамани. Ян Оришовський, якому підпорядковувався підрозділ з 500 козаків, названий у реєстрі *"поручником козаків низових запорізьких"*. Згідно з польською військовою термінологією це означало, що він є не тільки старший над козаками, а ще й помічник командира угрупування військ, до якого входило козацьке формування [144.С.579].

Торкаючись вищеназваних посад, зазначимо, що в українському козацькому війську посада отамана завжди мала адресність: курінний отаман, сотенний отаман, отаман школи і т.п., але у реєстрі ця адресність відсутня. Крім того, у реєстрі не показано поділу формування на бойові підрозділи, які, очевидно, мали у своєму складі 50 чоловік. Але командири цих підрозділів (загонів) теж отримали гроші і сукно, тоді де ж вони? Звернемо увагу на те, що, згідно з реєстром, Яну Оришовському безпосередньо підпорядковані 32 козаки, які не входять до підрозділу з 500 чоловік, тобто

Функціональна схема воєнної доктрини Запорізької Січі першої половини XVII ст.

це - козаки полкової ланки. Серед них, на нашу думку, 2 козаки - це осавул та писар, 10 - складали штабний підрозділ (підписар, підосавул, хорунжий, сурмач, обозні та ін.), 10 - командири загонів (формувалися з кожних 5 підрозділів по 10 чоловік) і 10 козаків - це обозні командирів загонів.

Вищевикладене у поєднанні з аналізом особового складу реєстру дозволяє зробити висновок, що реєстрове козацьке військо на першому етапі будувалося за традиціями Війська Запорізького (Січі), при цьому організаційно-структурною основою його тактичного (походного) формування був підрозділ з 10 козаків. Останнє також свідчить, що це формування було піхотним. Але викликає сумнів те, що посада командира цього маленького підрозділу мала назву отаман.

Аналіз функціонального змісту посади отамана на Запорізькій Січі (кошовий, курінний, громадський та ін.), а також у війську Української гетьманської держави (курінний, сотенний та ін.) свідчить, що це була посада військово-мобілізаційних функцій або адміністративна і навіть господарча [115.С.100; 149.С.5-6]. У похідних (бойових) підрозділах серед командного складу українського козацтва посада отамана не прослідкується.

Отже, це дає нам підстави вважати, що першою особою на Січі з питань воєнної політики та головнокомандувачем її збройних сил був не кошовий отаман, а гетьман Війська Запорізького. Наше припущення підтверджується джерелами. Так, у виявленому в архівосховищі Польщі і опублікованому Ю. Мициком листі від 11 грудня 1629 р. до старшого над реєстровцями Григорія Савича (Чорного) гетьман Війська Запорізького Левон Іванович вказує на неповагу при листуванні до його посади, яка має вищий ранг, ніж посада кошового отамана: *"... А (ви) тепер пишите до нас не як до голови, але як до кошових..."** [32.С.39].

Отже, командир похідного підрозділу з 10 чоловік не був отаманом за посадою. Але торкнемося питань забезпечення походу. Хто у десятці козаків, які мали свого воза, підтримував у належному стані цього ж воза, упряжних коней та їх збрую, регулював (розподіляв, можливо, куховарив) харчування козаків, готував намет, слідкував за його станом та регулював відпочинок козаків і т.ін.? У всі часи у всіх арміях кожний структурний військовий підрозділ (з окремим господарством) мав і має посаду господаря-розпорядника. Немає сумніву, що у підрозділі з 10 козаків була така посада і називалась вона, очевидно, отаман рою, десятки або ін. Козак на цій посаді був заступником

** Починаючи з Б. Хмельницького (1648 р.) гетьмани Української козацької держави були одночасно і гетьманами Війська Запорізького. Після скасування гетьманства на Україні (1764 р.) посада гетьмана Війська Запорізького не була поновлена на Січі аж до її ліквідації (1775 р.), а його обов'язки перебрав на себе кошовий отаман.*

командира десятки, пильнував за дисципліною та порядком у цьому маленькому підрозділі та дбав про його матеріальне забезпечення. Отже, це його посада, а не командира підрозділу, зафіксована у реєстрі, згідно з яким він отримав гроші і сукно на своїх козаків. Тож як називалася посада командира первинного підрозділу козаків?

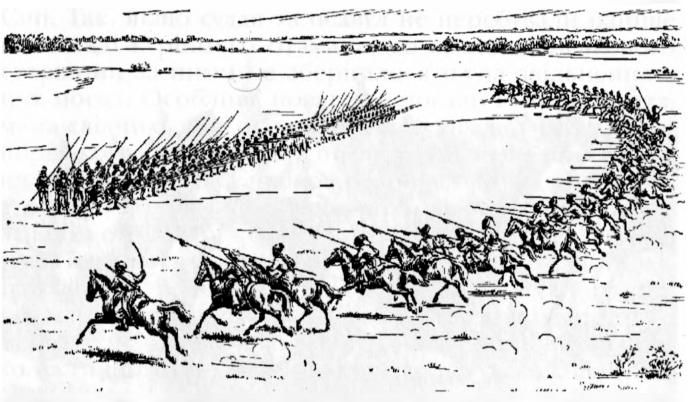

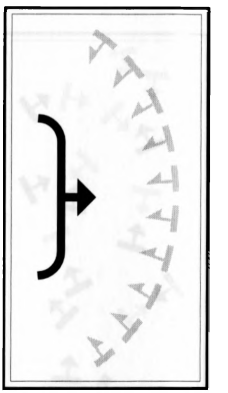

Козацька атака на ворога лавою. Малюнок А. Жука.

Застосовуючи до вищенаведеного аналізу структури польського й українського козацького війська метод аналогій та переходячи від загального до часткового, маємо підстави вважати, що первинний підрозділ з 10 козаків у Війську Запорізькому очолював товариш. У його розпорядженні був парокінний віз з наметом, на якому перевозилися зброя, боєзапас, продукти харчування та похідне спорядження на 10 чоловік. На марші, у складі рухомого табору, товариш за загальними сигналами та розпорядженнями командира загону керував рухом воза, а також мушкетно-артилерійським вогнем своїх козаків. При зупинці табору до оборони товариш визначав обсяг та характер інженерних робіт біля свого воза, а також керував обороною своєї ділянки. Якщо козаки ставали до бою батовим строєм для ведення мушкетного вогню, то товариш дублював команди командира загону (шеренги) і створював належні умови щодо їх виконання козаками свого підрозділу або допомагав у цьому.

Цілком логічно, що товаришами були найдосвідченіші козаки, в тому числі й військова старшина без посад. Враховуючи, що кожен десятий козак був товаришем - молодшим командиром, то військове товариство або січове товариство було досить чисельним. Так, гарнізон Коша мав 200 чоловік товариства (при загальній кількості гарнізону - 2 тис.чоловік).

Отже, при виробленні поточних рішень гетьман Війська Запорізького або кошовий отаман у повсякденній роботі узгоджували усі питання діяльності Січі з вищезгаданим товариством і відповідно до цього підписували документи. Найважливіші питання розглядалися на козацькій Раді Січі. У цьому випадку документ мав підпис: *"... з усім Військом Запорізьким низовим"*.

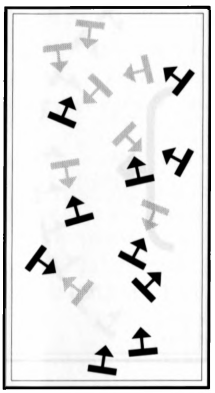

Бій козаків проти ворога "галасом", тобто змішавшись з ним.

На Січі підрозділ з 10 чоловік, що його очолював товариш, був похідною одиницею і основою організаційної структури бойового підрозділу з 50 чоловік - загону [41.С.78]. При створенні на базі Війська Запорізького української козацької армії Б. Хмельницького посада товариша, очевидно, трансформувалася у посаду десятника, а підрозділ з 10 козаків став основою організаційної структури бойового підрозділу - похідної сотні. Б. Хмельницький закріпив в універсалах існування такого підрозділу, зобов'язавши на кожні 10 козаків мати один віз [83.С.225].

Запорізький курінь був не тактичною військовою одиницею, а тільки базою для її формування. Іншими словами, козаки не ходили у похід куренем, а формували для цієї мети на його базі похідний підрозділ. Джерела свідчать [24.С.102-103; 115.С.96], що протягом віків первинною тактичною одиницею запорізького війська був підрозділ, який формувався з 500 козаків бойового складу одного або декількох куренів. На нашу думку, цим підрозділом і обмежувався кількісно бойовий склад куреня під час запису до нього козаків, що призвело в період апогею у розвитку Січі до виникнення великої кількості куренів. Очевидно також, що за часів зародження запорізького козацтва курінь був тактичною (бойовою) одиницею,

яка з розвитком державного устрою Січі зазнала своєї трансформації у військово-адміністративну (господарчу) одиницю.

Очолював курінь курінний отаман, який обирався козаками на Раді куреня. Ця посада на Січі користувалася великою повагою, і хто не посідав її раніше, не мав шансів бути обраним кошовим отаманом. Ці вимоги поширювалися і щодо інших посадових осіб на Січі. Так, якщо суддя та осавул не перебували раніше на посаді курінного отамана, то звання військового старшини за ними не зберігалося після звільнення з цих посад. Особлива повага до посади курінного отамана свідчить, що це найдавніша посада у Війську Запорізькому і в деякій мірі підтверджує наше припущення, що Запорізька Січ бере свій початок від куреня.

Оскільки посада курінного отамана у державній структурі козацької республіки була адміністративно-господарчою та військово-мобілізаційною, то той, хто її обіймав, не очолював тактичного підрозділу, що формувався з козаків куреня, тобто не вирушав у похід. В окремих випадках, для курірування колективних робіт на промислах, а також для матеріального забезпечення козаків куреня, що виконували прикордонну службу у складі значного форпосту або перебували у поході, призначався наказний курінний отаман, який, очевидно, мав свій обоз [115.С.98].

Символами влади курінного отамана були значок (прапор) та печатка. Окрім курінних клейнодів, у його скарбниці зберігалися бойові значки (прапори) тих похідних підрозділів, командирами яких були козаки куреня (зі складу старшин без посади), а також клейноди, здобуті ними у походах. Усі ці значки (прапори) виносилися козаками куреня на січовий майдан під час свят та інших урочистостей на Січі.

Керування діяльністю куреня (який складав ядро Війська Запорізького) здійснювалося з Коша - найголовнішої частини столиці Січі, де були розташовані будівлі куренів, церква та інші громадські приміщення. За давнім звичаєм ця частина будівель оточувалася ровом та валом з тином із дубових паль й кількома баштами. Кожен курінь мав тут дворище, на якому розташовувалися: головна будівля - курінь (40 х 12 м)*, скарбова комора (10 х 12 м), складські й провіантські амбари (по 24 м завдовжки) та покойові хати для старих козаків [23.С.28-29]. Крім цього, свої приміщення курінь мав також у паланках та торгових центрах [115.С.78].

Унікальність побудови запорізького куреня як військової одиниці збройних сил Січі полягає в тому, що:

* *Курінна їдальня, яка використовувалася також і для зібрання козаків куреня (рад) та проведення урочистостей [41.С. 36-37].*

1. Військова і судова влада над його козаками була делегована керівництву паланки, на землі якої вони господарювали. Це дозволяло курінному отаманові, за яким залишалась адміністративно-господарча та військово-мобілізаційна влада, зосередити всю увагу на питаннях екіпіровки кожного козака та його індивідуальної бойової підготовки. Він також дбав про створення матеріальних запасів куреня, якими забезпечувалася його мобілізаційна готовність, а також постачалися тактичні (похідні) підрозділи, сформовані на базі куреня, і підрозділи прикордонної та гарнізонної служб.

До керівництва паланки належала паланкова військова старшина, яку обирали козаки на Раді у складі полковника, осавула, писаря, підосавула, підписаря та хорунжого. До паланкового суду входили три представники паланкової адміністрації та три представники козацької громади.

2. Вищенаведений розподіл влад дозволив зосередити центри керівництва та військову матеріальну базу куренів в Коші і розташувати їх компактно, поряд, чим були створені сприятливі можливості для того, щоб:

а) мати регулярне, потужне, завжди боєздатне ядро війська за рахунок почергового залучення незначної кількості козаків куренів до виконання гарнізонної служби (переважно козаків безсімейних). Враховуючи, що козацький форпост, який виділявся від куреня, мав у своєму складі 50 чоловік [41.С.78], загальна чисельність гарнізону столиці Січі була в межах 2 тис. чоловік;

б) дати негайну відсіч ворогові гарнізоном столиці Січі та забезпечити за його допомогою проведення швидкої мобілізації всього Війська Запорізького;

в) організувати взаємодію між куренями з питань бойової підготовки та формування тактичних (бойових) підрозділів для бойових дій (походу).

3. Наявність у складі куреня інституту військових старшин без посади та утримання частини козаків у черговому режимі забезпечували йому високий рівень бойової підготовки та бойової готовності, а також можливість комплектування висококваліфікованими командними кадрами тактичних підрозділів, що формувалися з його особового складу для ведення бойових дій (походу).

4. Козаки куреня не тільки перебували на самозабезпеченні (внаслідок господарювання і торгівлі), а й створювали додатковий прибуток, частина якого йшла (за рахунок оподаткування) на утримання

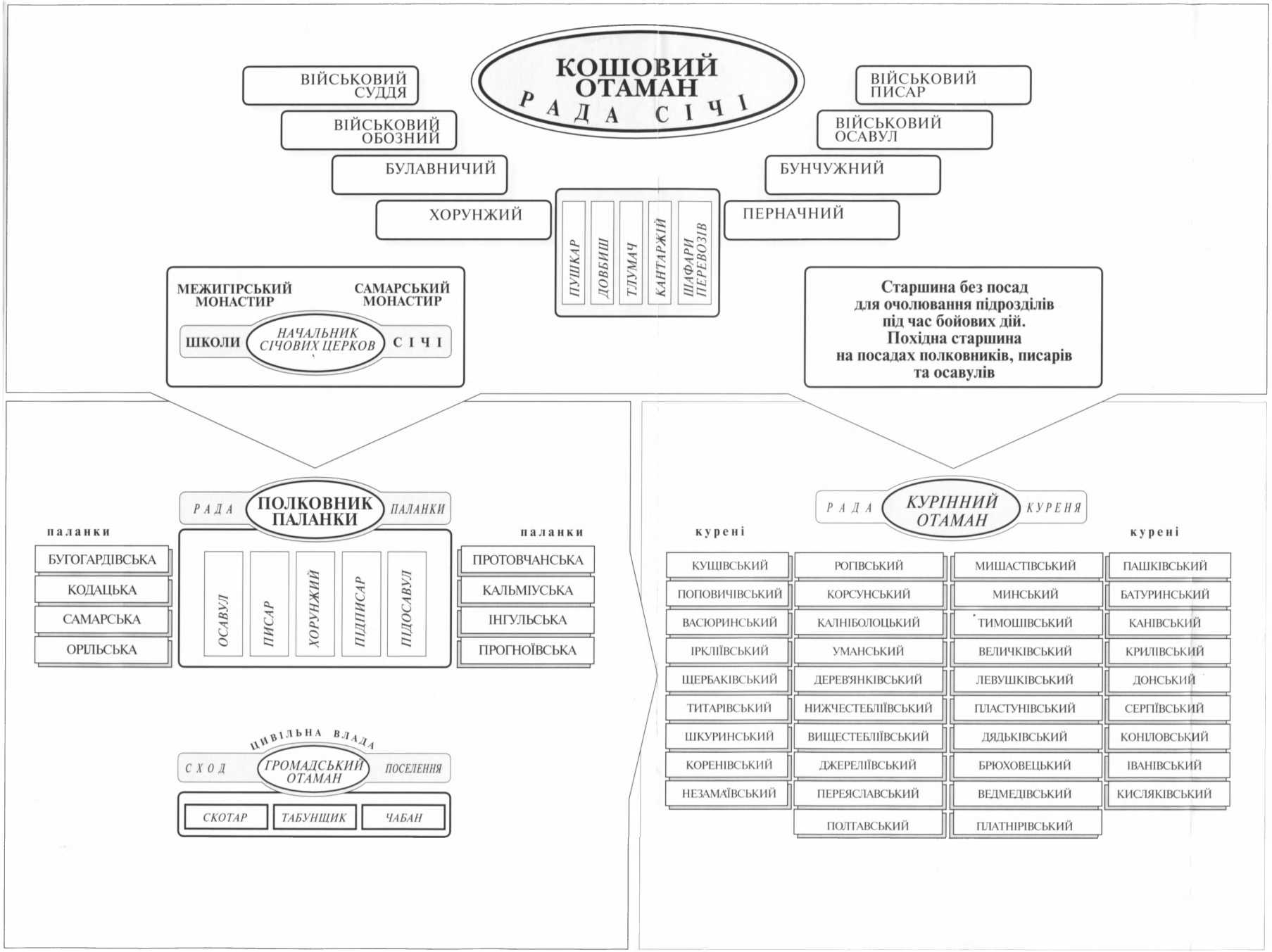

Схема організаційно-управлінської структури Запорізької Січі та її збройних сил середини XVIII ст.

(Складена за джерелами: 115.С.74,75; 132.С.115-148.)

адміністративних та командно-військових структур Січі і куреня, а також на створення матеріальних запасів Січі та куреня.

Меценатські, благодійні внески на підтримку братств, церков, монастирів, шпиталів, Києво-Могилянського колегіуму, на друкування книг, виготовлення клейнодів; наявність найсучаснішої зброї та її оздоблення свідчать про достаток у козацькій республіці, який створювався завдяки прогресивним формам господарювання.

5. Оскільки організаційна структура куреня не була пов'язана безпосередньо з веденням бойових дій, то вона не тільки не стримувала зародження й розвиток способів збройної боротьби на полі бою, а й створювала умови для їх матеріального та людського забезпечення. При формуванні на базі куреня (куренів) підрозділів для ведення бойових дій на суходолі або на морі на кожні 500 козаків призначалась похідна старшина у складі полковника, осавула та писаря з військової старшини без посади. Два підрозділи по 500 козаків об'єднувались у команду, останні - у партію. Очолювати їх теж призначалася похідна старшина у складі командира - військового старшини, осавула та писаря.

Щоб мати уявлення, як формувалися підрозділи для ведення бойових дій, наведемо приклад із Січового реєстру 1768 р., згідно з яким виділялися дві команди по тисячі козаків кожна.

*"**ПЕРША ТИСЯЧА.** Командир: військовий старшина Андрій Лях, при ньому писар Василь Чернявський та осавул Іван Гараджа. У нього: 1. Полковник Степан Галех, при ньому писар Демко Третяк та осавул Іван Бабура. 2. Полковник Павло Ніс, при ньому писар Яків Дан та осавул Григорій Ніур.*

***ДРУГА ТИСЯЧА.** Командир: військовий старшина Олексій Чорний, при ньому писар Василь Корж та осавул Опанас Куций. У нього: 1. Полковник Савка Циборида, при ньому писар Данило Підласий та осавул Іван Сухина. 2. Полковник Антон Кросовський, при ньому писар Нестір Гаврилів та осавул Василь Головко*

[115.С.96]".

Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що збройні сили Запорізької Січі будувалися за територіально-міліційною, паланково-курінною системою, у якій прослідкуються такі закономірності:

1. Кожен козак займався індивідуальною господарчою діяльністю на власній, громадській чи отриманій в оренду землі.

2. Владна структура (курінь), що визначала козаку форми власності на землю та розміри прибутку від неї як платню за військову службу, зараховувала його до

особового складу війська, курірувала його господарчу діяльність, виконувала військово-мобілізаційну функцію і вимагала від козака повного самозабезпечення (в одязі, озброєнні та харчуванні), а також виконання гарнізонної служби.

На базі вищеозначеної структури здійснювалася індивідуальна бойова підготовка козака, а також формування тактичних (похідних) підрозділів, які очолювала призначена похідна старшина, створювалися матеріальні запаси та людські резерви.

3. Для контролю за дотриманням козаком звичаєвого права у господарчій діяльності та сумлінним виконанням ним військового обов'язку існували військова (виконавча) і судова влади (в паланці Січі), які діяли узгоджено з військово-мобілізаційною владною структурою та органами влади села (міста).

4. Військово-мобілізаційну, адміністративно-господарчу, адміністративну або господарчу функції у всіх структурах війська виконував інститут отаманів.

5. Військово-адміністративну або командну функцію у війську здійснював інститут гетьманів, полковників, командирів загонів та товаришів.

6. З кінця XVI і до кінця XVIII ст. первинною організаційною одиницею діючого (похідного) Війська Запорізького був підрозділ із 10 осіб, а первинним тактичним формуванням - підрозділ з 500 козаків, який очолював наказний (похідний) полковник [24.С.102-103; 115.С.96]. Це свідчить, що у військово-адміністративній структурі Січі за час її існування не відбулося суттєвих змін, а отже - і в принципах побудови (комплектування) діючого похідного складу Війська Запорізького. Ця закономірність дає нам підстави використати організаційну структуру Війська Запорізького XVI і XVIII ст. для порівняльного аналізу з основами побудови української козацької армії Б. Хмельницького.

Виходячи з оборонної спрямованості воєнної доктрини Січі, піхота стає (до середини XVII ст.) основним родом війська її збройних сил, а бойовий порядок - табір з возів (як стаціонарний, так і рухомий) - одним з найоптимальніших способів її використання. Кінноті та флоту відводиться допоміжна роль. Звертаючись до більш детального розгляду цього питання, зазначимо, що воєнне мистецтво українського козацького війська глибоко національне за своїм характером і започатковане з давніх-давен - ще з часів Київської Русі. Про це свідчать походи русів по Чорному морю на човнах, подібних козацькій чайці, а також широке застосування оборони в степу під захистом возів.

У той же час розвиток воєнного мистецтва Київської Русі, а потім і її спадкоємниці - Запорізької Січі - не носив ізольованого характеру. Воно зазнало впливу світового, зокрема східноазіатського та західноєвропейського воєнного мистецтва, оскільки руси і запорожці вступали у збройну боротьбу з арміями цих регіонів. Традиції рицарства, які існували у Західній Європі та Київській Русі, успадкувала Запорізька Січ. Але способи його боротьби (двобій) виявились непридатними для протидії величезним рухомим масам татарської кінноти. У зв'язку з цим набули широкого розвитку бойові способи козацької піхоти під захистом возів та використання мушкетно-артилерійських контратак. У той же час злиття у середині XVI ст. служилої дрібної шляхти з козацтвом [87.С.10] ще більш підсилило рицарські традиції Запорізької Січі у використанні коня та холодної зброї - шаблі. Про те, що у цих традиціях на Січі велась бойова підготовка, свідчить висока майстерність запорожців у двобоях під час польсько-українських герців.

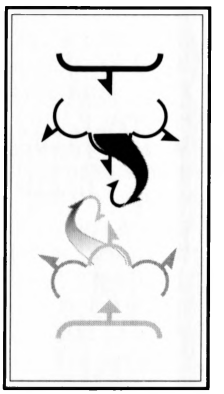

Бій козаків проти ворога "розгардіяшем", тобто окремими загонами.
Бій козаків проти ворога "розгардіяшем", тобто окремими загонами.

В останній чверті XVI ст. у Західній Європі, у тому числі й Польщі, народжується кавалерія, яка витісняє рицарство, що вже віджило себе [106.С.377]. Але у розвитку світового воєнного мистецтва, в якому панувала позиційна тактика, кавалерії відводиться допоміжна роль, тому ці зміни не торкнулися Війська Запорізького - тут рицарство не було замінено кавалерією. Хотинська війна 1621 р. підтвердила відповідність способів збройної боротьби запорожців вимогам часу: застосування активної оборони піхоти під прикриттям шанців, возів і мушкетно-артилерійських контратак (польська кіннота майже не використовувалася у боях) забезпечило їм перемогу над турецькою армією та набуття міжнародного авторитету. Підкреслемо, що польська кіннота значно поступалася у маневровості татарській, тому що тривалий час тяжіла до рицарських традицій, застосовуючи важкі панцири та озброєння. Незважаючи на ці недоліки, зазначимо, однак, що створення польської кавалерії являло собою важливий крок у розвитку польського воєнного мистецтва, що забезпечило польській армії перемогу над Військом Запорізьким під час козацьких повстань 1591-1638 рр. На полях битв зазнало поразки рицарство Запорізької Січі, яке своєчасно не реформувалось у кавалерію.

Наприкінці Тридцятилітньої війни зароджується лінійна тактика. Кавалерія стає провідним родом війська. У цих умовах польська армія виявилась більш підготовленою до цих змін (бо мала вже кінноту), ніж Запорізька Січ, діяльність якої була майже

повністю паралізована репресивними заходами польського уряду упродовж 1638-1648 рр.

Підсумовуючи, маємо підстави зробити наступні висновки:

1. Переважний розвиток піхоти запорізького війська до середини XVII ст. (до кінця Тридцятилітньої війни) відповідав не тільки оборонному спрямуванню Запорізької Січі, а й вимогам західноєвропейського воєнного мистецтва (а також воєнного мистецтва Османської імперії), згідно з якими піхота вважалася головним родом війська. Кінноті та артилерії відводилася допоміжна роль.

2. Турецький флот майже повністю панував на Чорному морі та в нижній частині Дніпра, що дозволяло Туреччині утримувати під контролем причорноморське узбережжя (в тому числі значну частину півдня України), а також мати вигідні стратегічні й оперативні умови для здійснення своїх експансивних планів.

Для стримання натиску могутньої імперії і морської держави, якою була тоді Туреччина, Запорізька Січ мала єдиний вибір - вдатися до маневрової оборони (контрударів) шляхом проведення блискавичних, короткочасних (у межах одного тижня) морських рейдів козацького флоту по Чорному морю та до турецького узбережжя. Відповідно до тактики морського бою запорожцями були розроблені способи боротьби з турецьким флотом (зокрема взяття галер на абордаж), а також порядок штурму і здобуття узбережних (морських) фортець.

3. Ведення бойових дій у голому степу проти ворога (татарської кінноти), чисельність, а також час нападу якого неможливо було передбачити, примусило Запорізьку Січ шукати надійних оперативно-тактичних засобів боротьби з ним: це використання піхоти під захистом табору з возів, шанців, вогню з мушкетів та артилерії.

У зв'язку з тим, що татарське військо не мало піхоти і майже не застосовувало вогнепальної зброї, боротьба з ним козацької піхоти під захистом табору була досить ефективною.

4. Результативні методи боротьби Запорізького війська проти татар не виправдали себе під час козацьких повстань 1591-1638 рр. проти Речі Посполитої. Оперативно-стратегічна перевага польського війська над повстанцями у кінноті, поєднаній з найманою піхотою та артилерією, примушувала козаків ухилятись від битви, переходити до оборони в замкнутому таборі, бойовим діям в умовах облоги і вела до поразки.

ОСНОВИ ПОБУДОВИ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Повстання під керівництвом Б. Хмельницького, яке він підняв проти Польщі на початку 1648 р., співпадає із зародженням у Західній Європі наприкінці Тридцятилітньої війни нової, лінійної тактики, згідно з якою зростає роль кінноти й артилерії, збільшується фронт розгортання війська за рахунок зменшення глибини його побудови. В одну лінію по фронту тепер стають кіннота, артилерія та піхота, якій відводиться допоміжна роль [106.С.437].

З великим рівнем імовірності можна припустити, що Б. Хмельницький був обізнаний із цими змінами, бо якщо стосовно його участі в цій війні є сумніви, то на ній побувала значна частина українського козацтва (в тому числі й військова старшина), бойовий досвід якого не міг не використати український гетьман.

Враховуючи зміни у способах збройної боротьби, досвід минулих козацьких повстань та відсутність національної кавалерії, Б. Хмельницький за угодою з Кримським ханом включає до складу української армії татарську кінноту. Цим кроком він не тільки ліквідує оперативно-стратегічну перевагу польського війська над українським у кавалерії, а й змінює співвідношення сил на свою користь, оскільки поляки не мали піхоти, рівноцінної українській. Торкаючись цього питання, польський історик В. Маєвський пише:

"Невелике військо, яке утримувалося за одну четверту частину прибутків з королівських маєтків (звідси назва - кварцяне військо), у 1624-1644 рр., завдяки використанню взаємодії кінноти, піхоти, артилерії і обозів, досить добре справлялося навіть з кількісно сильнішими противниками, які, маючи добру кінноту, однак не мали у своєму розпорядженні вогневої сили (татари) або, маючи добру піхоту і обози, користувалися нечисельною або неякісною кіннотою (козаки). Козацько-татарська угода, укладена у 1648 р., спричинила до поєднання обох згаданих факторів, що ліквідувало польську тактичну перевагу, яка до цього часу мала місце" [78.С.115].*

* кварта (лат.) - чверть

Ситуація, створена Б. Хмельницьким, зробила польську армію неспроможною до бойових дій проти українського війська. В. Маєвським вона визначена як *"криза польського воєнного мистецтва 1648-1649 рр."*, яка відбилась у поразках поляків на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями та Зборовим. Вагомим чинником кризи польського воєнного мистецтва була втрата

ВОЄННА ДОКТРИНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

МЕТА, СУТНІСТЬ І ХАРАКТЕР ВІЙНИ
(спрямованість воєнної доктрини)

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЗМІСТ

Визволити від польської шляхти Наддніпрянщину, Брацлавщину, Волинь та Поділля	Створити Українську козацьку державу - суб'єкт федерації (конфедерації) Речі Посполитої як перший етап на шляху до незалежності козацької республіки	Досягти визнання козацтва польським урядом як провідного стану у суспільстві

ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ЗМІСТ

Військове будівництво	Вибір способів ведення війни
Побудова армії за полково-сотенною територіальною структурою на засадах підконтрольності цивільної влади військовій	Розробка концепції виснажування (вимотування) ворога
Озброєння та навчання армії відповідно до завдань війни. Створення полкової артилерії та артилерії головного командування (гетьмана)	Вибір основної форми бойових дій - наступ із широким застовуванням маневру
Ліквідація польської оперативно-стратегічної переваги у кавалерії за рахунок союзної татарської кінноти	Поєднання традиційних способів збройної боротьби на полі бою з новою лінійною тактикою
Включення до складу армії селянсько-повстанських формувань та розробка тактики їх використання	Вдосконалення управління військами та їх бойового забезпечення (планування бойових дій та розвідка всіх рівнів)
Отримання військової допомоги від держав-сусідів	Визначення для командирів і штабів усіх рівнів основної мети бойових дій - досягнення перемоги

польською армією на Жовтих Водах та під Корсунем (травень 1648 р.) основного складу її кавалерії, на відновлення якого було витрачено майже три роки [138.С.260].

Влітку (червень) 1648 р. повстання Б. Хмельницького переростає у визвольну війну всього українського народу, ознакою якої був початок формування державних структур за полково-сотенним устроєм. Цілком закономірно, що в цих умовах формується у козацькому середовищі й особисто у Б. Хмельницького система поглядів, тобто воєнна доктрина, на ведення війни проти Польщі. При цьому треба підкреслити, що питання побудови українських державних структур, війська та розробка воєнної доктрини в цей час мають свої особливості, які можна вважати суто національними. Вони полягають у тому, що виникнення і розвиток державних та військових структур відбувалося в умовах відхилення від класичної схеми держава-військо. Якщо у сусідніх народів армії створювалися державними структурами для вирішення завдань їх зовнішньої політики, то в Україні навпаки: організоване у військову силу козацтво створило (за традиціями Запорізької Січі) у 1648 р. свої державні інститути з метою максимальної мобілізації сил народу для його визволення. При цьому військові структури не тільки виступили ініціаторами побудови державної системи, а й стали базою для її створення.

Побудова державних структур на базі таких військових одиниць, як полк і сотня, привела до створення полково-сотенного ладу, який, за висновками Я. Дашкевича, не мав жодних аналогій серед ближчих і дальших сусідів України XVII-XVIII ст. Відбувся, за його словами, своєрідний сплав: об'єднання в руках полковника, частково сотника, військової, цивільної і судової влади. Тобто в основі формування української державності, як і на Січі, був закладений військовий елемент, який визначив її характер - виникла українська військово-демократична козацька республіка з політично-адміністративною військовою та судовою владами. Провідна роль військового елементу в цій республіці проявлялася в тому, що козацька військова адміністрація контролювала всі сфери суспільного життя (крім релігійної) [72.N1.С.7].

Схема функціональної структури воєнної доктрини Б. Хмельницького (друга половина 1648-1652 рр.).

Отже, система поглядів (воєнна доктрина) в державі Б. Хмельницького на сутність, мету війни проти Польщі, на підготовку до неї народу і козацького війська, а також на способи її ведення була визначена під час формування державних структур за полково-сотенним ладом і стала складовою частиною їх діяльності. Оскільки полково-сотенний устрій пе-

реслідував максимальну мобілізацію сил народу для свого визволення, то закономірно, що ці визвольні тенденції позначилися і на воєнній доктрині. Це дає нам підстави стверджувати, що воєнна доктрина Української козацької держави Б. Хмельницького мала національно-визвольне спрямування.

КОНЦЕПЦІЯ ВИСНАЖУВАННЯ (ВИМОТУВАННЯ) ВОРОГА

ОПЕРАТИВНО-СТРАТЕГІЧНЕ МАНЕВРУВАННЯ НА КОМУНІКАЦІЯХ ВОРОГА

- Маневрове блокування комунікацій ворога у районі майбутніх воєнних дій за допомогою авангарду головних сил української армії
- Забезпечення блокованих комунікацій ворога маневром та боєм з використанням селянсько-повстанських формувань
- Маневрування головними силами української армії у районі воєнних дій з метою вибору вигідного району для битви

УЧАСТЬ ШИРОКИХ МАС НАСЕЛЕННЯ У БОРОТЬБІ ПРОТИ ВОРОГА

- Залучення місцевого населення району воєнних дій до партизанських методів боротьби проти ворога
- Залучення місцевого населення району воєнних дій до надання допомоги українській армії
- Використання людських і матеріальних резервів всієї України для боротьби проти ворога, завдяки полково-сотенному державному устрою

ОПЕРАТИВНО-ТАКТИЧНЕ МАНЕВРУВАННЯ (БИТВА)

- Використання просування військ для обходу, обхвату і розгрому ворога по частинах
- Попереднє виснаження ворога на загороджувальних рубежах перед районом битви, створених з формувань селян-повстанців
- Використання місцевості району битви та поля бою для зниження бойових можливостей ворога
- Вимотування ворога боєм передового загону української армії (татарська кіннота) перед вводом у бій її головних сил (перший етап битви)
- Розгром ворога головними силами української армії шляхом маневрування на полі бою вогнем піхоти та ударами татарської кінноти (другий етап битви)

Головним завданням для українського козацького війська Б. Хмельницький визначає розгром польської армії, визволення від польської шляхти території Наддніпрянщини, Брацлавщини, Волині та Поділії. Спираючись на результати воєнних дій, планує примусити польський уряд визнати входження Української козацької держави, створеної на означеній території, до польського королівства на федеративних (конфедеративних) засадах як перший етап на шляху до незалежності козацької республіки. Основною формою дій для української армії він обирає наступ, за характером оперативно-тактичний, який за змістом повинен реалізуватися такими видами бойових дій, як глибокий рейд, зустрічний або наступальний бій (битва) за допомогою основного засобу - стратегічного, оперативного та тактичного маневрування.

Розгром Польщі вимагав значної військової сили, тому складовою частиною воєнної доктрини Б. Хмельницького стає питання союзників. Аналіз характеру всього комплексу воєнних дій у ході Визвольної війни свідчить, що, не сподіваючись поки що на допомогу держав-сусідів, окрім Криму, і розраховуючи тільки на свої власні сили, він розробляє в межах воєнної доктрини концепцію виснажування (вимотування) ворога, яка стає провідним напрямком боротьби проти Речі Посполитої. Основними оперативно-стратегічними напрямками цієї концепції він обирає маневрове блокування (напередодні та в ході битви) основних комунікацій на території ворога (переправ, шляхів сполучення, фортець) та залучення до боротьби проти нього широких мас населення*.

** Більш детально зміст воєнної доктрини та концепції виснажування (вимотування) ворога розглядаються у розділі VII.*

Основоположником маневрової стратегії, спрямованої на виснаження ворога шляхом дій на його комунікації, є французький полководець Тюренн (1611-1675 рр.). Витоки цієї стратегії беруть свій початок від маневрувань шведської армії під час Тридцятилітньої війни, яким Тюренн надав подальшого досконалення.Так, якщо у шведського полководця Густава Адольфа (1611-1632 рр.) метою маневру був бій, то у Тюренна бій є одним з моментів маневру або засобом маневру, за допомогою якого він прагнув вплинути на армію та комунікації ворога з метою його виснаження. Вагомий внесок зробив Тюренн у розвиток магазинного постачання військ і способів забезпечення комунікацій маневром, розташуванням військ та боєм. Він був противником облоги і здобуття фортець (міст), віддаючи перевагу бойовим діям проти ворога у відкритому полі [106.С.435,514,515].

Схема функціональної структури концепції виснажування (вимотування) ворога - складової частини воєнної доктрини Б. Хмельницького.

Аналіз воєнних дій Визвольної війни за період 1648-1652 рр. вказує на широке застосування Б. Хмель-

ницьким маневрової стратегії, спрямованої на виснаження ворога шляхом блокування його комунікацій. Проведені ним у цих умовах битви мають риси етапів маневрування або виснаження ворога. Як і Тюренн, Б. Хмельницький вважав облогу і здобуття фортець марнотратством сил і що бойові завдання треба вирішувати шляхом зіткнення з головними силами ворога у відкритому полі.

Виникає закономірне питання: на чому грунтується спільність стратегії Тюренна і Б. Хмельницького? Щоб відповісти на нього, по-перше, зазначимо, що стратегія маневрування на комунікаціях району воєнних дій була притаманна всім козацьким повстанням 1591-1638 рр., які передували Визвольній війні, хоч мета цього маневрування була трохи іншою - уникнення битви. Але під час останнього повстання під керівництвом П. Павлюка (1637 р.) було здійснено блокування таких важливих комунікацій, як переправи через Дніпро, з метою недопущення об'єднання польського війська. Подібне блокування переправ через Дніпро здійснив Б. Хмельницький у двадцятих числах травня 1648 р., напередодні Корсунської битви, щоб не допустити приєднання до М. Потоцького Я. Вишневецького, який перебував у цей час на Лівобережжі. По-друге, підкреслимо, що військова старшина, а серед неї і Б. Хмельницький (як уже зазначалося), була обізнана з основами західноєвропейського воєнного мистецтва, зокрема періоду Тридцятилітньої війни, оскільки українське козацтво брало в ній участь на умовах найму. Очевидно, не була залишена без уваги і нова стратегія Тюренна, яка відповідала традиціям збройної боротьби козацтва проти ворога (Польщі). Але Б. Хмельницький пішов далі Тюренна у розвитку і вдосконаленні дій на комунікації ворога і виснаження його сил: якщо щось із стратегії Тюренна і було ним запозичено, то воно є тільки складовою частиною концепції виснажування (вимотування) ворога, розробленої гетьманом, яка має суто українські національні риси.

Всебічна підтримка української армії народом України - основний, визначальний стратегічний напрямок у цій концепції. На думку В. Маєвського, це призвело до неспроможності польської армії *"заволодіти Україною Хмельницького"*, бо козацьке військо, завдяки підтримці з боку народних мас, негайно відроджувалося після кожної поразки.

Реалізацію розробленої концепції виснажування (вимотування) ворога Б. Хмельницький розпочав влітку 1648 року. Так, за допомогою авангарду української армії, очолюваного М. Кривоносом,

протягом другої половини липня було здійснено маневрове блокування основних комунікацій ворога на глибину до 250 км на захід від Білої Церкви до рубежу Острог - Кам'янець-Подільський. Проведена в цих умовах (23 вересня 1648 р.) Пилявецька битва стала взірцем морального виснаження та деморалізації ворога. Зазначимо, що і надалі, перед кожною битвою, українською армією здійснювалося маневрове блокування основних комунікацій району воєнних дій.

Торкаючись питання союзників як складової частини воєнної доктрини Б. Хмельницького, зазначимо, що він доклав багато дипломатичного хисту, створивши антипольську коаліцію держав у складі Криму, Молдавії, Росії та ін. Але серед цих союзників особлива роль належить Кримській державі. Визвольна війна показала військову могутність цього союзу, який міг би бути гарантом незалежності Кримської та Украї-нської держав. За висловом Б. Хмельницького, ніякі вороги *"... не переможуть запорізької та татарської сили" [9.С.117-118].*

Відповідно до спрямованості воєнної доктрини та завдань війни, були сформовані збройні сили України за полково-сотенним територіальним їх поділом. Побудова війська, його матеріальне забезпечення, бойова підготовка та кадрова політика здійснювалися за традиціями Війська Запорізького, а також був використаний досвід українського реєстрового козацтва*, яке до повстання Б. Хмельницького перебувало на службі у польського короля.

Побудова збройних сил за територіальним принципом забезпечувала реалізацію основних стратегічних напрямків концепції виснажування (вимотування) ворога, зокрема масове залучення до боротьби проти ворога населення України, а також утримання війська за його кошти. В умовах, коли український народ виборював свою свободу, це був найоптимальніший шлях його озброєння.

Первинним військово-адміністративним підрозділом створеної Б. Хмельницьким армії, як і на Запорізькій Січі, став курінь, що дислокувався на базі хутора або села. До складу його входило 10 - 12, інколи - 30-40 козаків [83.С.223]. Очевидно, більшість з них мали землю. Очолював курінь курінний отаман, якого козаки обирали на своїй раді. Справами селян відав війт, обраний селянською громадою.

Курені об'єднувалися у військово-адміністративну одиницю - сотню, центром якої було сотенне містечко. Тут перебувало керівництво сотні, до складу якого входила військова старшина: сотник (обирали козаки або призначало керівництво полку), сотенний

** У 1572 р. 300 запорожців були найняті на польську службу і записані в окремий реєстр (список), від чого дістали назву реєстрових козаків. Центром створення реєстрового козацтва стала Черкащина. У наступні десятиліття, залежно від потреб війни, чисельність реєстровців зростала до 10 тис. чоловік.*
Організаційно реєстрове козацтво складалося з територіальних полків, які, в свою чергу, поділялись на територіальні сотні.
У 1638 р. після придушення повстання під проводом Д. Гуні і Я. Остряниа, згідно з ординацією польського сейму, в реєстрі було залишено 6 тис. козаків, у складі шести територіальних полків: Чигиринського, Білоцерківського, Корсунського, Канівського, Черкаського та Переяславського.
На чолі реєстрового козацтва стояв комісар, призначений польським сеймом, а на чолі полків - польські або полонізовані украї-нські полковники. Всі полки реєстрового козацтва 4 травня 1648 р. перейшли на бік повстання, піднятого Б. Хмельницьким.

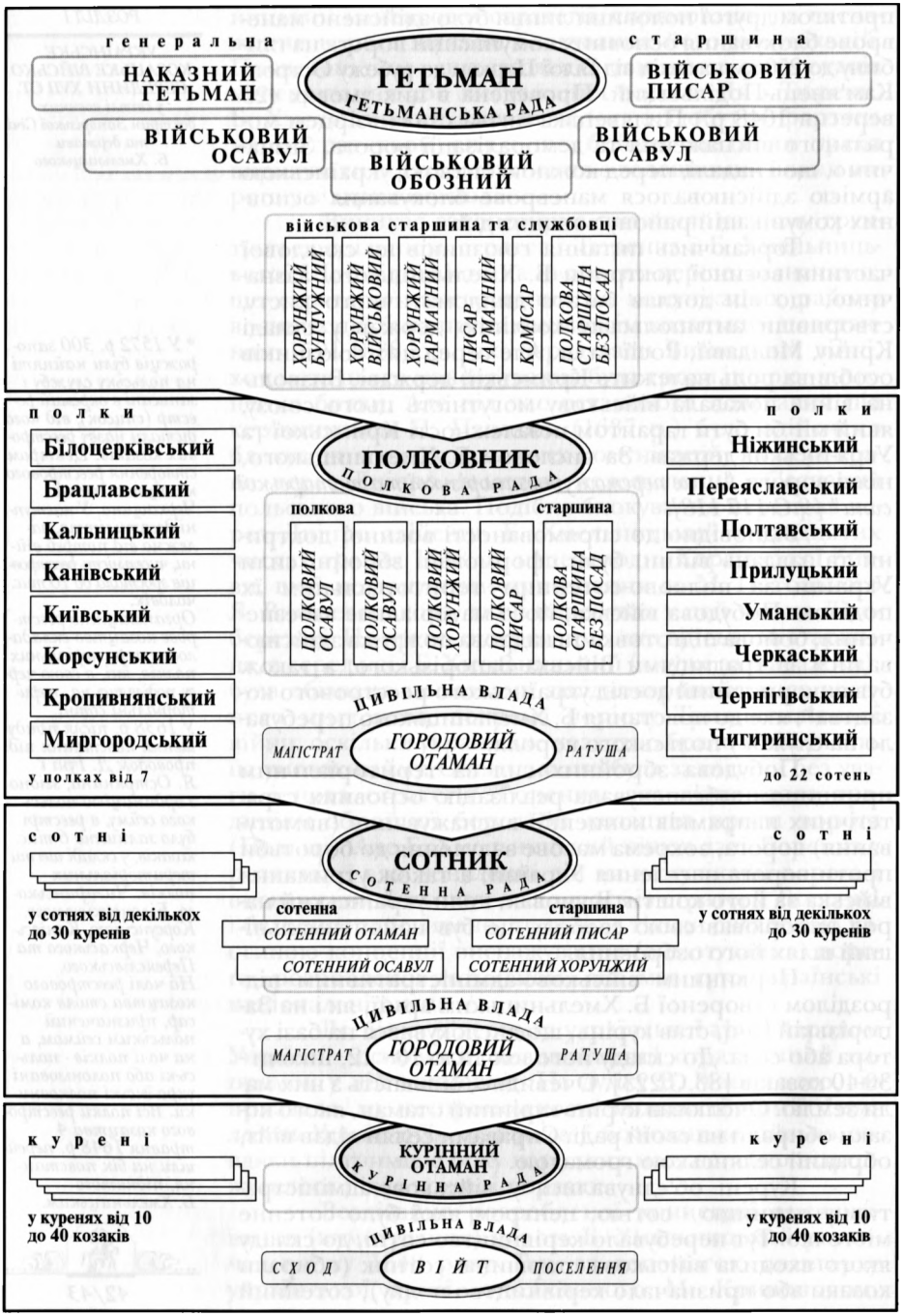
генеральна старшина
НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН
ГЕТЬМАН
ГЕТЬМАНСЬКА РАДА
ВІЙСЬКОВИЙ ПИСАР
ВІЙСЬКОВИЙ ОСАВУЛ
ВІЙСЬКОВИЙ ОСАВУЛ
ВІЙСЬКОВИЙ ОБОЗНИЙ
військова старшина та службовці
ХОРУНЖИЙ БУНЧУЖНИЙ
ХОРУНЖИЙ ВІЙСЬКОВИЙ
ХОРУНЖИЙ ГАРМАТНИЙ
ПИСАР ГАРМАТНИЙ
КОМІСАР
ПОЛКОВА СТАРШИНА БЕЗ ПОСАД
полки
Білоцерківський
Брацлавський
Кальницький
Канівський
Київський
Корсунський
Кропивнянський
Миргородський
у полках від 7
ПОЛКОВНИК
ПОЛКОВА РАДА
полкова старшина
ПОЛКОВИЙ ОСАВУЛ
ПОЛКОВИЙ ОСАВУЛ
ПОЛКОВИЙ ХОРУНЖИЙ
ПОЛКОВИЙ ПИСАР
ПОЛКОВА СТАРШИНА БЕЗ ПОСАД
ЦИВІЛЬНА ВЛАДА
МАГІСТРАТ
ГОРОДОВИЙ ОТАМАН
РАТУША
полки
Ніжинський
Переяславський
Полтавський
Прилуцький
Уманський
Черкаський
Чернігівський
Чигиринський
до 22 сотень
сотні
у сотнях від декількох до 30 куренів
СОТНИК
СОТЕННА РАДА
сотенна старшина
СОТЕННИЙ ОТАМАН
СОТЕННИЙ ПИСАР
СОТЕННИЙ ОСАВУЛ
СОТЕННИЙ ХОРУНЖИЙ
ЦИВІЛЬНА ВЛАДА
МАГІСТРАТ
ГОРОДОВИЙ ОТАМАН
РАТУША
сотні
у сотнях від декількох до 30 куренів
курені
у куренях від 10 до 40 козаків
КУРІННИЙ ОТАМАН
КУРІННА РАДА
ЦИВІЛЬНА ВЛАДА
СХОД
ВІЙТ
ПОСЕЛЕННЯ
курені
у куренях від 10 до 40 козаків

писар, сотенний отаман, сотенний осавул та сотенний хорунжий. За реєстром 1649 р., сотня мала у своєму складі від декількох десятків до 300 козаків [35.С.17-22].

Територіально сотні об'єднувалися у військово-адміністративну одиницю - полк зі своїм центром - полковим містом. До керівництва полком входила військова старшина у складі: полковника (призначався гетьманом, але затверджувався або обирався полковою радою), полкового обозного, полкового писаря, полкового осавула та полкового хорунжого. За вищезгаданим реєстром, у складі полку було від 7 до 22 сотень та від 2 до 3 тисяч козаків.

Справами сотенних та полкових міст керували городові отамани та органи самоврядування - магістрати і ратуші.

Територіальні полки об'єднувалися у козацьку державу, на чолі якої стояв гетьман з генеральною старшиною. До неї належали: наказний гетьман, військовий писар, військовий обозний і два військові осавули. До уряду входили ще військова старшина та службовці.

Створена Б. Хмельницьким організаційна структура збройних сил України була базою для формування військових підрозділів для ведення воєнних дій. За мобілізаційним сигналом козаки куренів прибували до сотенного містечка, де формувався тактичний підрозділ - похідна сотня, яка структурно складалася з первинних організаційних підрозділів-десятків. Сформовані сотні прибували до полкового міста або до призначеного району, де формувався похідний полк. Для збору полків призначався район їх зосередження. Цими районами, залежно від воєнно-політичної обстановки, були Маслів Став (сучасне село Маслівка Миронівського району Київської області), Біла Церква, Корсунь та ін.

Подібно до Війська Запорізького, збройні сили Української козацької держави Б. Хмельницького були побудовані за територіально-міліційною системою з ідентичними закономірностями. Так, аналіз реєстру 1649 р. свідчить, що козаки записувалися до сотні, яка організаційно складалася з маленьких (10 - 12 осіб) первинних територіальних одиниць-куренів, створених на базі хутора або села. За своїми функціональними обов'язками сотенний та курінний отамани виконували ту ж роль, що і курінний отаман Січі. Отже, сотня була моделлю запорізького куреня. Але територіальний сотник мав ще й військову владу над козаками своєї сотні і, користуючись нею, контролював діяльність цивільних владних структур міста і сіл,

Схема полково-сотенного устрою держави Б. Хмельницького та її збройних сил за Зборівським договором 1649 р.

тобто мав функції, притаманні керівництву запорізької паланки. Крім того, сотник зі своїм штабом виконував функції січової похідної старшини, оскільки очолював похідну сотню.

У функціональній структурі територіального полку, де у полковника була зосереджена військова, цивільна і судова влади, прослідкуються риси запорізької паланки. В той же час в принципах формування первинних тактичних підрозділів (похідних сотень) і всього похідного полку є риси Коша Запорізької Січі, а у використанні полку присутні функції гетьманату Війська Запорізького, оскільки територіальний полковник майже завжди виконував обов'язки похідного полковника.

Зазначимо, що подібно до куренів Січі, територіальні сотні полку були тільки базою для формування тактичних підрозділів (похідних сотень) і забезпечення їх бойової підготовки та бойової готовності. В той же час, окрім цієї подібності існувала значна перевага на користь полково-сотенної територіальної побудови української армії в тому, що вона мала величезні людські та матеріальні резерви, яких бракувало Запорізькій Січі.

Отже, створивши за полко-сотенною територіально - міліційною системою українські збройні сили, Б. Хмельницький вирішив, відповідно до своєї концепції виснажування ворога, доленосне питання: залучення до збройної боротьби проти ворога всього населення України.

Створена Б. Хмельницьким українська армія, незважаючи на вимоги часу, ще декілька років не мала необхідної кількості кінноти, для формування якої потрібні були мати час і кошти. Аналіз воєнного мистецтва в основних битвах Визвольної війни, зокрема тих, що відбулися протягом 1648-1652 рр., свідчить, що застосування в боях української кавалерії не прослідкується. Офіційно, як рід війська, українська кавалерія в універсалах Б. Хмельницького згадується тільки у 1654-1655 рр. [83.С.212]. Отже, можна вважати, що питання створення першокласної української кінноти було остаточно вирішено у 1654-1655 рр. Вже йшлося про те, що Б. Хмельницький, не маючи своєї національної кавалерії, вимушений був в основних битвах 1648-1652 рр. використовувати союзну кримсько-татарську кінноту.

Разом із козацькими полками, починаючи з літа 1648 р., у воєнних діях брали участь чисельні формування селян-повстанців, які Б. Хмельницький використовував у ролі буфера для виснаження (вимотування) ворога. З цією метою підрозділи селян-

повстанців займали бойовий порядок на шляху просування польського війська до району битви або до лінії кордону і приймали на себе його перші удари (наприклад, напередодні Пилявецької та Зборівської битв).

Незважаючи на повідомлення деяких джерел про величезну чисельність української армії в роки Визвольної війни, насправді регулярне, боєздатне військо Б. Хмельницького було в межах 40-60 тис. чоловік. Аналіз складу козацького війська, проведений І. Крип'якевичем після реєстру 1654 р., у який було вписано 60 тис. осіб, виявив, що на Україні залишилась незначна кількість військових людей, які не були включені до складу сформованої армії. Іншими словами, для української держави середини XVII ст. 60-тисячне військо було нормою (межею) розумної достатності, яка забезпечувала соціальну рівновагу у суспільстві, тобто не була обтяжливою для його прошарків щодо питання утримання такої армії. На ті часи це була могутня армія, - досить згадати, що у Тридцятилітній війні чисельність армії сторін була в межах 40 - 50 тис. чоловік.

Отже, відроджена Б. Хмельницьким Українська держава мала у середині XVII ст. потужні збройні сили, побудовані на засадах сучасного рівня військової науки та озброєння.

ОЗБРОЄННЯ ТА СПОРЯДЖЕННЯ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА СЕРЕДИНИ XVII ст.

ВОГНЕПАЛЬНА ЗБРОЯ

Як уже було зазначено, відповідно до оборонної спрямованості воєнної доктрини Січі, основним родом Війська Запорізького стає піхота, для якої, у свою чергу, обираються оптимальні напрямки озброєння та спорядження. Таким напрямком стала вогнепальна зброя (мушкет, гармата) та відповідні засоби і способи її застосування та забезпечення. Пріоритет у виборі вогнепального озброєння для української (козацької) піхоти обумовлений був потребою послабити, а у поєднанні її з рухомим табором з возів і звести нанівець тактичну перевагу татарської та польської кінноти. При цьому висока динаміка бою, яка створювалася кіннотою ворога, вимагала від українських піхотинців, у свою чергу, високої майстерності у застосуванні вогнепальної зброї і перш за все скорострільності, влучності, безперервності та максимальної

щільності мушкетно-артилерійського вогню. Дбаючи про останнє, запорожці досягли вершин досконалості у технічній експлуатації та бойовому застосуванні вогнепальної зброї . Вони повністю реалізували технічні можливості вогнепальної зброї тих часів.

Серед заходів, що забезпечили використання вогнепальної зброї в українській армії на високому професійному рівні, були:

а) висока особиста підготовка козака з питань балістики, ретельної пристрілки зброї та надбання великих навичок у влучній стрільбі.

Торкаючись майстерності козаків як стрільців, венеціанський посол до Б. Хмельницького А. Віміна записав (1650 р.), що бачив на власні очі, як козаки *"гасять кулею свічку, відсікаючи нагар так, що можна подумати, наче зроблено щипцями" [15.С.195]*;

б) скорочення часу на підготовку мушкета до стрільби.

Щоб підготувати до стрільби мушкет XVI ст. з гнотовим замком, треба було виконати 80 операцій, а мушкет середини XVII ст. з ударним кремінним замком - 12. При цьому основна частина часу витрачалася на заряджання мушкета.

Знахідки козацької зброї та спорядження, виявлені І. Свєшніковим під час розкопок місця Берестецької битви (1651 р.), свідчать, що українські стрільці завчасно готували набої (ладунки) до мушкетів. Кожний ладунок - це порція пороху з кулею, упакована в паперовий мішечок (прототип сучасного патрона). Останній вкладався у чашечку ладівниці (пристрій зі спаяних коротких трубок, що нагадує бджолиний стільник), яка у шкіряному футлярі закріплювалася на поясі стрільця. Досвід західноєвропейського воєнного мистецтва другої половини XVII ст. свідчить, що стрілець з мушкета з ударним кремінним замком за час бою робив 24-36 пострілів [106.С.490]. Знайдені козацькі ладівниці розраховані саме на цю кількість набоїв.

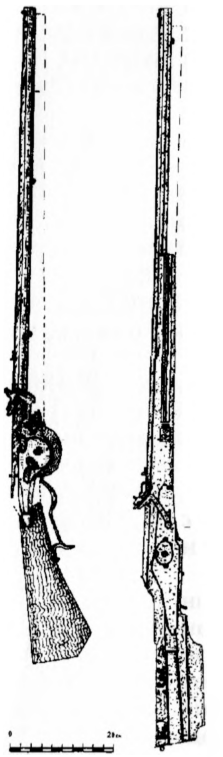

Мушкет і аркебуза з колісним замком з озброєння українського козацького війська під час Берестецької битви 1651 р. (з джерела 108).

Згідно з універсалами Б. Хмельницького кожен козак, вирушаючи у похід, повинен був мати при собі 5 фунтів (2 кг) пороху і 5 кіп (300) куль [83.С.217] - боєприпас, розрахований (з урахуванням скорострільності) на 2,5 години безперервного вогню, а набої в ладівниці - на 15 хвилин. При цьому наявність готових до використання ладунків скорочувала час на підготовку мушкета до бою, що підвищувало скорострільність та влучність вогню: було досить рухом руки взяти з ладівниці паперовий пакет з ладунком, розірвати його, всипати у ствол набій та притиснути шомполом.

За висновками І. Свєшнікова, польська армія на той час не мала ладівниць, значно пізніше вони з'явились і в інших західноєвропейських арміях;

в) мінімальна глибина побудови розімкнутого багатошеренгового (батового) строю козаків-мушкетерів на полі бою.

Оскільки для заряджання мушкета витрачалось досить багато часу, то для забезпечення безперервності вогню мушкетери вели його почергово у складі шеренг. Кількість шеренг перебувала у прямій залежності від досконалості мушкета та виучки стрільців і визначалась інтервалом часу, за який шеренга, що зробила постріл, встигала приготуватись до наступного пострілу, поки інші вели вогонь. Так, при використанні мушкета з гнотовим замком стрій мушкетерів мав 8-10 шеренг, а мушкета з кремінним ударним замком - 4-5 шеренг [106.С.493,683].

Застосування ладівниць у поєднанні з високою виучкою дозволило українській (козацькій) піхоті зменшити цей стрій до 3 шеренг [132.С.267]. Така побудова козацької піхоти дозволяла, при забезпеченні безперервності вогню, залучити до одночасного пострілу (залпу) максимальну кількість стрільців і цим створити широку фронтальну смугу щільного вогню. З іншого боку, така побудова піхоти зводила до мінімуму людські втрати від артилерійського вогню ворога і відповідала вимогам нової лінійної тактики, яка зародилася у західноєвропейському військовому мистецтві наприкінці Тридцятилітньої війни.

Тришеренговий (батовий) стрій української (козацької) піхоти дозволяв робити до 6 пострілів за хвилину. Перша шеренга після проведення пострілу робила два кроки назад (а дві інші - крок уперед), висипала у ствол мушкета набій, взятий з ладівниці, притискувала його шомполом (паперовий мішечок, очевидно, використовувався у ролі пижа), робила крок уперед, зводила курки замків, готувала натруски. Робила ще крок уперед, готувалась до стрільби, насипала з натруски запалювальний порох на полицю замка і, прицілившись, стріляла. Виконання всіх цих операцій здійснювалось за відповідними командами. Розрахунки свідчать, що шеренга, яка зробила постріл, була готова до наступного через 30 секунд.

Існують повідомлення [106.С.297], що українська (козацька) піхота для підвищення скорострільності перетворювала батовий стрій у своєрідну технологічну лінію - перша шеренга стріляла, а дві інші - заряджали мушкети. Але ефективність досягалась за умов однотипності зброї, при цьому скорострільність збільшувалась майже вдвічі.

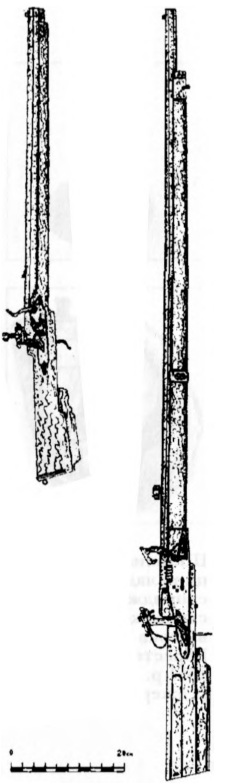

Бандолет і аркебуза з ударним кремінним замком з озброєння українського козацького війська під час Берестецької битви 1651 р. (з джерела 108).

Зазначимо, що гальмом скорострільності мушкета було накопичення (через незначну кількість пострілів) нагару у його боковому отворі (цівці) та його замку (особливо на колісному) [73.С.100]. На чистку замка та на прочистку бокового отвору крейцером витрачався певний час.

Для здійснення чіткого управління вогнем та маневруванням батового строю, а також зменшення людських втрат від артилерії ворога стрільба велась

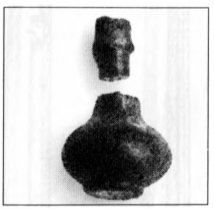

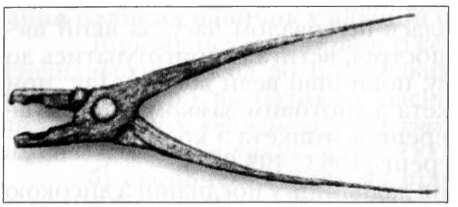

Дерев'яна натруска та кулелійка із спорядження українського козацького війська під час Берестецької битви 1651 р. (з джерела 108).

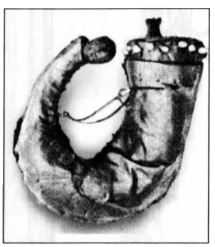

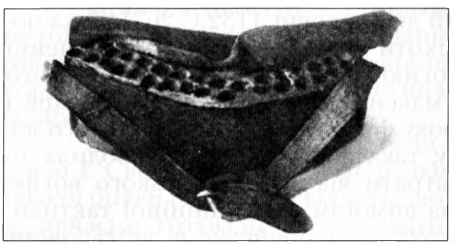

Шкіряна порохівниця та ладівниця із спорядження українського козацького війська під час Берестецької битви 1651 р. (з джерела 108).

позагонно, тобто у кожній шерензі стояв загін із 50 піхотинців. Оскільки тактичний підрозділ Війська Запорізького із 500 осіб поділявся на 10 загонів, то він міг розгорнути на полі бою три тришеренгові групи вогню по 150 козаків-піхотинців у кожній. Залежно від обстановки ці групи могли мати бойовий порядок в одну, дві і три лінії або утворити трианґулу (трикутник).

З метою захисту мушкетерів від кавалерійських атак в західноєвропейських арміях (XVII ст.) використовувалися підрозділи пікінерів та рогатки (колода довжиною 3,5-4,5 м, в стовбур якої перпендикулярно встромлені палиці довжиною біля 1 м). У Війську Запорізькому такий захист здійснювався за допомогою з'єднаних один з одним обозних возів в один або декілька рядів.

г) використання найсучаснішої зброї.

Знахідки вогнепальної козацької зброї на місці Берестецької битви та висновки І. Свєшнікова, який дослідив її, свідчать, що українська піхота в середині XVII ст. була вже озброєна найсучаснішими муш-

кетами з ударним кремінним замком, хоч були ще також і мушкети з колісним замком. Використовувалися (переважно кіннотою) також різновиди мушкета: карабін (полегшений варіант) та бандолет (вкорочений варіант). Знахідки зброї також свідчать, що в бою нарівні з мушкетом використовувалася мисливська рушниця-аркебуза (значно легша від звичайного мушкета, вона мала художнє оформлення приклада).

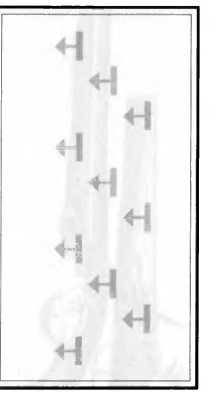

Тришеренговий бойовий порядок української козацької піхоти під Берестечком 1651 р. З барельєфа на саркофазі Я. Казими-ра у Парижі. Скульптор Ж. Тібо.

Калібр ручної вогнепальної зброї, яку мала українська армія, був у межах 10-20 мм, а довжина ствола - 1-1,6 м.

Значна частина знайдених на Берестецькому полі бою мушкетів має вже нарізні стволи. Якщо гладкоствольний мушкет мав дальність прицільної стрільби 300 кроків, то з нарізним стволом - 800-900 кроків. Але скорострільність останнього утричі була меншою, оскільки для його заряджання витрачалось утричі більше часу. Викликано це було тим, що у гладкий без нарізів ствол куля входила вільно і для заряджання великих зусиль не вимагалося. При зарядженні мушкета з нарізним стволом використовувалася та ж кругла куля, але для покращання обтюрації (закупорки) ствола її треба було обгорнути просаленою ганчіркою-пластирем і заштовхати потужними ударами шомпола, на що витрачалось досить багато часу [73.С.103; 106.С.348].

Пістоль з колісним та кремінним ударним замками українською піхотою не використовувався, а був на озброєнні кінноти. Кожен кіннотник мав два пістолі в кобурах при сідлі і два за поясом.

Під час бойових дій по обороні укріпленого табору козаки-піхотинці використовували важку фортечну рушницю-гаківницю - калібром від 25 до 31 мм і довжиною ствола від 1 до 2,5 м. Залежно від довжини вона поділялась на півгак, гак (або повний гак) та подвійний гак. З розвитком полкової артилерії та вдосконаленням мушкета ця зброя була витіснена з армії і використовувалась переважно гарнізонами міст (фортець) при їх обороні.

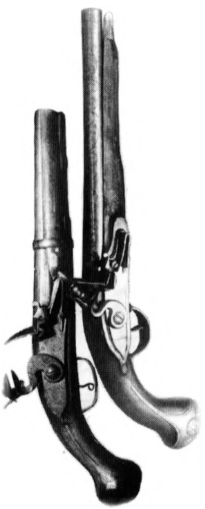

Устрій ударного кремінного замка (з експозиції музею ім. Д.І. Яворницького).

У залежності від наявності зброї кожен козак мав відповідне спорядження. Крім вже згаданої ладівниці на поясі українського піхотинця під час бою були: порохівниця із запасом пороху для набоїв, натруска (мала порохівниця) з дрібним запалювальним порохом, торбинка з кулелійкою та кулями, шомпол та крейцер. Для накручування пружини колісного замка мушкетер мав при собі спеціальний ключ. З лівого боку на поясі козака-мушкетера закріплювалася шабля. У складі обозу козак мав 5-6 мушкетів [133.С.377], запас пороху, свинцю та необхідний інструментарій для технічного обслуговування зброї. Мушкети та пістолі зберігались і перевозились у шкіряних футлярах [108.С.144].

д) високий рівень розвитку польової артилерії.

Зародження лінійної тактики наприкінці Тридцятилітньої війни привело до підвищення ролі артилерії на полі бою. Тому виникла потреба у створенні мобільної польової артилерії, для якої були обрані відповідні калібри гармат. Так, у шведській армії для створення польової артилерії була обрана 4-фунтова (8 см) гармата. Одночасно відбувся поділ польової артилерії на легку (польову) і важку (артилерію резерву), куди увійшли відповідно гармати малого і великого калібру. Питома вага польової артилерії у західноєвропейських арміях-учасницях Тридцятилітньої війни досягала в окремих випадках до 4 гармат на кожну тисячу солдат, а в шведській армії, забезпечення артилерією якої було найвищим, цей показник досягав 5-12 гармат на кожну тисячу воїнів [106.С.347,394-435].

** У ті часи калібр гармати визначався вагою артилерійського снаряда. У 1540 р. у Нюрнберзі чавунне ядро діаметром 2 дойма (5 см) було прийнято за артилерійський фунт [106.С.347].*

Основу польової артилерії Війська Запорізького у першій половині XVII ст. складав фальконет - 3-фунтова* (7 см) гармата. Про широке використання фальконета запорожцями свідчить Боплан, повідомляючи, що на козацькому човні-чайці встановлювалося 4-6 гармат цього зразка. Він також пише, що у морському поході брало участь 5-6 тис. козаків на 80-100 чайках [8.С.72], тож на них було встановлено в середньому 500 гармат-фальконетів. Питома вага

артилерії у такому поході була в межах 100 гармат на кожну тисячу козаків. Вищевикладене свідчить, що січовий арсенал мав досить високий артилерійський потенціал, який, очевидно, використовувався і в сухопутних походах. Якщо врахувати, що під час Хотинського походу 1621 р. Військо Запорізьке, очолюване П. Сагайдачним, мало у своєму складі 40 тис. чоловік, то питома вага артилерії у ньому становила більше 12 гармат на кожну тисячу воїнів. Таке забезпечення артилерією, як ми вже зазначали, серед армій Західної Європи мала тільки шведська. Тож повідомлення джерел про значну вогневу силу запорізьких козаків не є випадковим.

Наявність у арсеналі Січі такої великої кількості однотипних фальконетів спростовує існуючу думку про те, що на озброєнні Війська Запорізького були різноманітні, випадкові трофейні гармати. По-перше, вищенаведену кількість однотипних гармат-фальконетів (500 одиниць) можна було або тільки виготовити своїми силами, або централізовано закупити. По-друге, здобуті запорожцями трофейні гармати (з турецьких галер та ворожих фортець) не мали нічого спільного з польовою артилерією і використовувалися козацькими гарнізонами міст за своїм призначенням, а саме на фортечних бастіонах.

Після придушення козацького повстання 1637-1638 рр. проти Речі Посполитої за рішенням польського сейму Базавлуцька Січ була зруйнована, а її артилерійський арсенал вилучений. Створена під контролем польського війська Микитинська Січ не мала навіть фортечних гармат. Польська залога, що тут розташувалась і складалась із реєстрового козацького полку та загону драгун, мала батарею польової артилерії з трьох гармат-фальконетів (за розрахунками).

На початку 1648 р. Б. Хмельницький розпочав повстання проти Польщі з Микитинської Січі, вищезгадана залога якої перейшла на його бік. Розпочавши тут формування повстанської армії, він мав у її складі (квітень 1648 р.) більше 8 тис. козаків-піхотинців і біля 20 тис. татарської кінноти, але покращати забезпечення її артилерією йому не вдалося. Тож Жовтоводську битву (29.04 - 16.05.1648 р.) Б. Хмельницький розпочав, маючи всього 3 фальконети. Під час цієї битви чотири реєстрові козацькі полки (4 тис. чоловік) та полк найманців (1200 чоловік), що рухались по Дніпру на човнах до Микитинської Січі для придушення повстання, яке підняв Б. Хмельницький, мали 12 гармат-фальконетів. При проходженні флоту повз польську фортецю Кодак її комендант Гродзицький передав реєстровцям із фортечного арсеналу одну мортиру

з обслугою [15.С.124]. Другого травня 1648 р. (за розрахунками) флот прибув на Січ, гарнізон якої складався всього з 50 козаків, бо в той час Б. Хмельницький вів облогу польського війська на Жовтих Водах. Через день, 4 травня, реєстровці підняли повстання (біля Кам'яного Затону, що навпроти Микитинського Рогу), а 13 травня прибули з артилерією до Б. Хмельницького. За допомогою 15 фальконетів і однієї мортири розпочався штурм польського табору. Здобуті у цій битві ще 10 польських гармат (очевидно, важких) Б. Хмельницький використав під час Корсунської битви (25-26 травня 1648 р.), після завершення якої артилерійський арсенал української армії поповнився ще 30 трофейними польськими польовими гарматами [111.С.111].

Фальконет (з джерела 22).

Подальша розбудова української держави та її збройних сил вимагала створення свого потужного національного артилерійського арсеналу та розробки нових способів його використання на полі бою.

Як повідомляє Величко, після завершення Жовтоводської битви (16 травня 1648 р.) Б. Хмельницький провів в українській армії реорганізацію артилерії. Всі 26 гармат, які на той час мала його армія, він об'єднав у один підрозділ, призначив постійну обслугу, а також сформував, очевидно, штаб артилерії зі своїми службами. При цьому гармати малого калібру (фальконети) для забезпечення маневровості та влучності вогню були поставлені (15 одиниць) на двоколісні однокінні лафети, тобто була створена полкова артилерія. Інша частина гармат (очевидно, важких) була переведена в резерв головного командування. Отже, починаючи з травня 1648 р. в українській армії артилерія була перетворена на рід війська. При цьому було створено полкову артилерію (легка польова артилерія) та артилерію резерву головного командування (важка польова артилерія). Остання протягом Визвольної війни кількісно була в межах 30 гармат. Так, у поході 1649 р. в гетьманському таборі було 24 гармати на четверо коней і дві гармати на шестеро коней [83.С.220].

Оскільки калібр гармати був пропорційно пов'язаний з її вагою та кількістю коней для її транспортування, то вищенаведене свідчить, що важка польова артилерія в українській армії теж була однотипною. Це дозволяло здійснювати надійну її технічну експлуатацію та обслуговування, централізоване забезпечення боєзарядами та підготовку гармашів, а також організацію ефективного її застосування на полі бою.

Щоб визначити хоч орієнтовно калібр вищезгаданих гармат, зазначимо, що у шведській армії на

той час польова 4-фунтова (8 см) гармата (вага 310 кг, довжина 16 калібрів) перевозилась двома кіньми, а 30-фунтова (16 см) - двадцятьма [106.С.294]. Отже, можна припустити, що у складі важкої польової артилерії української армії 1649 р. було 24 гармати калібру 6 фунтів (9 см) і дві гармати калібру 12 фунтів (12 см). Очевидно, це були гармати типу "*октава*" ("*чвертъ картавна*") та "*колюбрина*" ("*бастардова кольобрина*") [76.С.151].

На полі бою важка польова артилерія використовувалась шляхом формування батарей на флангах бойового порядку війська та на головних напрямках прориву оборони ворога. Вогонь із гармат важкої польової артилерії вівся переважно ядрами.

Оскільки чисельність української армії (40-60 тис. чоловік) та західноєвропейських армій (40-50 тис. чоловік) - учасниць Тридцятилітньої війни співпадає, є можливість порівняти рівень їх забезпечення артилерією не тільки у відносних, а і в абсолютних величинах. Так, аналіз кількісного складу важкої польової артилерії армій західноєвропейських країн показав, що він ідентичний з українською армією, тобто був у межах 30 гармат [106.С.409-425]. Це дає підстави стверджувати, що створена Б. Хмельницьким важка польова артилерія кількісно, якісно та тактикою використання не поступалася рівню тогочасного західноєвропейського воєнного мистецтва.

Зі створенням полкової артилерії у кожному полку (2-3 тис. чоловік) української армії було введено по 6-7 гармат малого калібру (фальконети) [83.С.220], які транспортувалися на однокінних двоколісних лафетах, тобто на кожну тисячу козаків полку припадало по 3 гармати легкої польової артилерії. У шведській армії цей показник був у межах 1,5 гармати на кожну тисячу солдат (кожен шведський полк, чисельністю 1300-1400 солдат, мав дві полкові гармати). Такий низький показник легкої польової (полкової) артилерії у шведській армії компенсувався за рахунок збільшення важкої польової артилерії, внаслідок чого, як було вже зазначено, загальний показник всієї польової артилерії був від 5 до 12 гармат (переважно важких) на одну тисячу солдат. Висока питома вага артилерії та перерозподіл її у бік важких гармат є ознакою оборонної спрямованості шведської армії [106.С.396]. Отже, висока питома вага полкової артилерії в українській армії свідчить, що вона була орієнтована на наступальний характер бойових дій, що відповідало національно-визвольній спрямованості воєнної доктрини Української держави середини XVII ст.

Користуючись реєстром української армії 1649 р., у якому занотовано 16 полків у складі 40 тис. козаків, визначимо у ній питому вагу польової артилерії. Оскільки кожен полк мав 6-7 гармат, то загальна кількість полкової (легкої польової) артилерії була в межах 100-110 фальконетів. Загальна ж кількість польової артилерії в українській армії (з урахуванням 30 важких гармат) становила 130-140 гармат. Отже, на кожну тисячу козацького війська припадало біля 4 гармат польової артилерії. Як вже згадувалося вище, цей показник був максимальним для західноєвропейських армій. Тож українська армія, створена Б. Хмельницьким, не поступалася в якісному та кількісному артилерійському озброєнні, а також у тактиці його використання на полі бою найпередовішим арміям світу.

Але виникає закономірне питання: чому питома вага артилерії в українській армії часів Б. Хмельницького значно нижча, ніж у Війську Запорізькому першої половини XVII ст.? А тому що:

- по-перше, велика насиченість Війська Запорізького артилерією є ще одним показником його оборонного характеру;

- по-друге, між організаційною структурою підрозділу, його озброєнням та тактикою бойових дій існує діалектичний зв'язок - тут діє закон оптимальних величин або розумної достатності - тобто кількість 6-7 гармат полкової артилерії не є величиною випадковою чи взятою довільно. Вона є тією межею, за якою збільшення кількості гармат не тільки не вплине суттєво на підвищення бойових якостей полка, а навпаки, може стати на перешкоді його маневреності. Іншими словами, питома вага артилерії в українській армії середини XVII ст. відповідала вимогам воєнної науки, рівню озброєння та характеру бойових дій.

Легка польова (полкова) артилерія на полі бою перебувала у бойових порядках піхоти, у проміжках між тришеренговими (батовими) групами мушкетного вогню і пересувалась разом з ними, але в окремих випадках могла використовуватися самостійно. Так, під час Жовтоводської битви, за повідомленням її учасника, польського жовніра [45.С.267], козаки на верхових конях, тримаючи у руках гармати, обігнали рухомий польський табір. Зупинившись попереду, вони поклали гармати на землю і вдарили прямою наводкою по польському таборові, що наближався до них. У такий спосіб вони декілька разів змінили вогневі позиції. Людські втрати у польському війську були настільки великі, що викликали занепокоєння у татар-союзників, зацікавлених отримати якнайбільше полонених. Очевидно, вогонь із гармат вівся не ядрами, а картеччю.

Артилерійським арсеналом української армії у перші роки Визвольної війни був Переяслав. Після завершення походів тут зберігались важка польова артилерія та боєзапас для неї, а полкова артилерія - у полкових арсеналах.

Командуючим артилерією української армії був військовий обозний, який мав штаб артилерії у складі гарматного хорунжого та гарматного писаря. У полковій ланці артилерією керував полковий обозний.

Крім польової артилерії у кожному полку на фортечних валах полкового та сотенних міст були встановлені для їх оборони гармати різних калібрів. Цією артилерією командував начальник гарнізону (комендант фортеці), призначений командуванням полку.

Артилерійський арсенал України частково створювався за рахунок виготовлення гармат ливарним способом у містах, які були відомі своїм художнім литтям - це Київ, Стародуб, Почеп, Новгород-Сіверський, Ніжин та Глухів. Частина гармат закуплялася за кордоном [74.С.37].

Забезпечення порохом вогнепальної зброї здійснювалося за рахунок національної порохової промисловості. Особливо широко було розвинене на Україні вироблення селітри - основної складової частини пороху.

ХОЛОДНА ЗБРОЯ

Використання холодної зброї козаками на полі бою визначалось загальносвітовими закономірностями, але існували при цьому свої, українські національні особливості. Так, польський шляхтич А. Кисіль у листі від 11 серпня 1648 р. до канцлера Польщі Ю. Оссолінського повідомляв, що під час його поїздки на переговори з Б. Хмельницьким (перебував з військом під Старокостянтиновим. - І.С.) у районі Гощі відбулася сутичка між його охороною і загоном повстанців, під час якої останній був розгромлений.

"Цю юрбу, що розгромили, очолював Красносельський, якийсь шляхтич, і було в ній більше половини служилих, які пустилися на грабіжництво і тому не по-козацькому билися в полі, нападаючи з холодною зброєю, а ці (козаки) відкривали вогонь з самопалів"

[12.С.99].

Зміст повідомлення та пріоритетність вогнепального озброєння Війська Запорізького дають підстави вважати, що холодна зброя в українській армії була

допоміжною, застосовувалась разом із вогнепальною, а також у випадках, коли можливості останньої були вичерпані. До такої тактики використання холодної зброї дійшли згодом всі армії світу.

Слід зазначити, що для українського піхотинця основним видом холодної зброї була шабля. При безпосередньому зближенні з ворогом батовий стрій

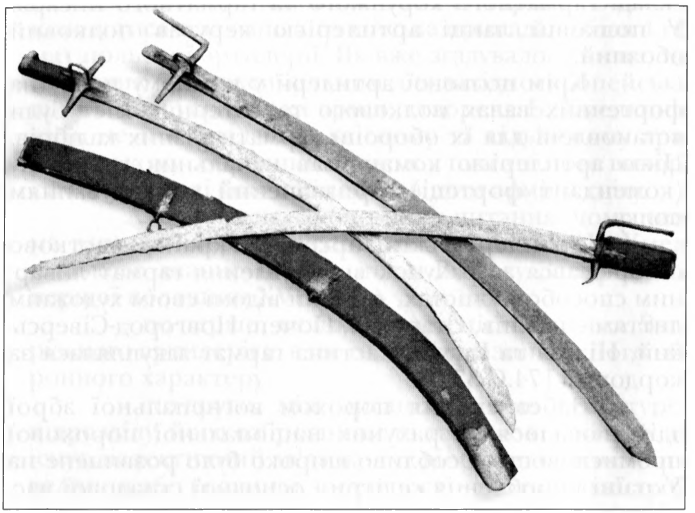

Бойові ("чорні") шаблі з озброєння українського козацького війська під час Берестецької битви 1651 р. (з джерела 108).

української піхоти припиняв вогонь з мушкетів, перебудовувався у лаву і ставав до рукопашного бою на шаблях. Для відсічі атак ворожої кінноти на піхотний стрій запорожці з високою майстерністю застосовували спосіб рубки шаблею знизу-догори, як з правої, так і з лівої руки. Таким способом рубки козаки користувалися й з коня, що робило їх удари несподіваними для ворога.

У козака була шабля бойова ("чорна") і парадна. Існував окремий тип козацької шаблі. На думку І. Свєшнікова, це була проста бойова шабля з коротким кривим клинком без поздовжніх різців і з перснем для великого пальця на перехресті. Останнє забезпечувало надійне утримання її в руці при ударах по ній супротивника. Така шабля була ним знайдена на Берестецькому полі бою (на переправі).

Парадну шаблю (гарно оздоблену) козаки носили при собі у святкові дні та у вільний від праці час. Серед українців шабля вважалась не тільки зброєю, а й невід'ємним елементом національного одягу, користувалася особливою шаною як символ свободи та рицарства. Її називали шаблею-сестрицею, ненькою-

рідненькою. За велику честь вважалося мати шаблю, здобуту у ворога в бою.

Знахідки холодної зброї на місці Берестецької битви свідчать, що в окремих ситуаціях бою українськими воїнами використовувалися:

а) бердиш - бойова сокира з довгим держаком і лезом у вигляді півмісяця, нижній кінець якого пере-

Застосування бердиша українською козацькою піхотою для знищення коней польської кавалерії під Пилявцями 23 вересня 1648 р. Малюнок К. Ткаченка.

Бердиш Б. Хмельницького (з джерела 22).

ходив у смугу-косицю, що кріпилась до держака, підсилюючи кріплення обуха. Під час бою бердиш був закріплений за спиною за пояс мушкетера-піхотинця. Ця зброя призначалася для боротьби з ворожою кіннотою. Так, у реляції про розгром польського війська під Пилявцями (1648 р.), складеної польським учасником битви, повідомляється, що *"...козаки виводили їм коней з ладу більше всього бердишами..." [12.С.120]*;

б) келеп, або бойовий молоток. Мав довгий загострений клівець та багатогранний обух. Закріплювався на довгому дерев'яному держаку і використовувався для удару по ворожому вершнику. Особливості конструкції келепа та велика сила удару сприяли руйнуванню (пробиванню) броньованого захисту противника. Використовувався келеп, очевидно, у сполученні з бердишем, яке, на нашу думку, досягалось шляхом розподілу цієї зброї між мушкетерами, що

стояли поруч. Як і бердиш, келеп закріплювався за спиною за пояс мушкетера;

в) чекан - невелика сокира на короткому держаку, з напівкруглим лезом. Використовувався у рукопашному бою у сполученні з іншою холодною та вогнепальною зброєю;

г) ножі, які козаки носили на поясі, за халявою

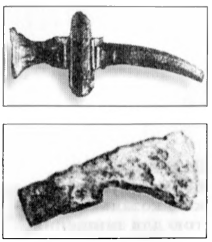

Келеп та чекан з озброєння українського козацького війська під час Берестецької битви 1651 р. (з джерела 108).

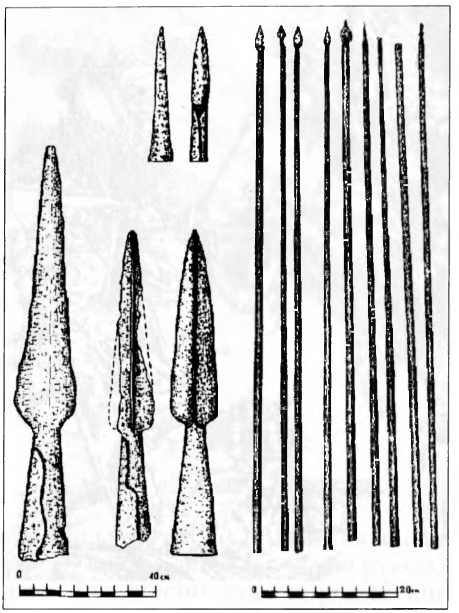

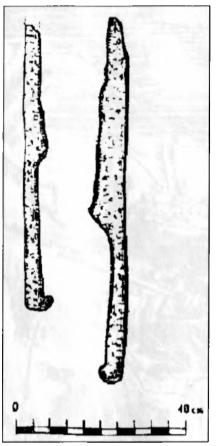

Метальна зброя українського козацького війська під час Берестецької битви 1651 р. Наконечники списів, стріли, бойові ножі (з джерела 108).

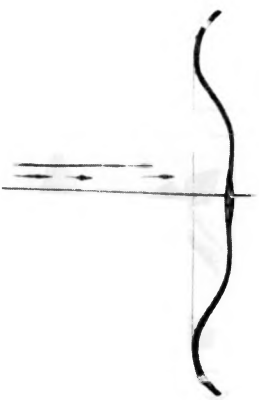

Козацький лук і стріли (з джерела 22).

та в сумці. Крім звичайних - з дерев'яними та костяними руків'ями - були ножі суцільно металеві, які, можливо (за думкою І. Свєшнікова), використовувалися як метальна зброя;

д) спис, довжина металевого наконечника в межах 27,5-63,5 см, а довжина дерев'яного держака - 3,5-4 м [73.С.39,41]. Використовувався переважно козацькою кіннотою у сполученні з вогнепальною зброєю та шаблею;

є) лук, яким користувалися у випадках, якщо застосування вогнепальної зброї ускладнювалося через відсутність боєзаряду, або в дощову погоду, коли вологий порох втрачав вибухові властивості. Середня відстань стрільби з лука була в межах 200-300 кроків, а в окремих випадках - до 500. При стрільбі з коня відстань польоту стріли збільшувалась на 30-40 відсотків. Лучник міг випускати за хвилину від 8 до 12 стріл, при цьому на відстані 130 кроків майже всі вони

влучали у ціль. Стріли для лука зберігалися у сагайдаку, який закріплювався на поясі лучника з правого боку [73.С.95].

Розглянуті зразки холодної зброї виготовлялись переважно арсеналами України, за винятком окремих видів шабель.

Таким чином, озброєння української армії середини XVII ст., а також тактика застосування вогнепальної та холодної зброї на полі бою відповідали завданням, які покладались на козацьке військо, а також вимогам воєнного мистецтва тих часів.

ОСНАЩЕННЯ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА СЕРЕДИНИ XVII ст.

ВИКОРИСТАННЯ ВОЗА

Згідно з універсалами Б. Хмельницького, кожен козак, вирушаючи у похід, крім холодної і вогнепальної зброї та боєприпасу до неї повинен був мати 2 коня, а кожні 10 козаків - один віз, на якому перевозилася зброя, інженерний реманент, продукти харчування на ін. [83. С.225]. Але віз у козацькому війську був не тільки засобом транспорту, а і засобом бойового застосування. За допомогою возів будувалися рухомий та стаціонарний табори. Розглянемо основи побудови укріпленого табору.

На гравюрі XVII ст. "Козацький табір на р. Солониці 1596 р." [77.С.227] видно, що табір з одного боку прикриває ріка, а з трьох інших - поставлені у 4 ряди вози. Кожен віз має тент, який утримується чотирма дугами. У центрі табору - намети (отже, і вони були у складі екіпіровки козаків). Першу лінію оборони утворює обводний рів (і, очевидно, вал), який винесений за межі возової оборони на деяку відстань. На передньому плані, на валу, встановлені дерев'яні (можливо, сплетені в лози) щити*.

Зображений на гравюрі табір належав повстанському козацькому війську, яке очолював С. Наливайко. Про цей та попередній табір С. Наливайка (в ур. Гострий Камінь) подає цікаву інформацію анонімний трактат "Відповідь на сентенцію про заспокоєння Війська Запорізького. 1649" [57.№1657, арк.328]. Торкаючись чисельного складу повстанського війська, автор трактату повідомляє, що окоп Наливайка неподалік Синявки (ур.Гострий Камінь) є свідком потужного війська. *"Невеликі вози (до 10 козаків на один віз) козаки міцно з'єднують, коли будують табір, окоп якого тут на чверть української милі (*2,1 км - І.С.*) у довжину та на півчверті*

** Оглядаючи залишки цього табору, польські фахівці інженерної справи були вражені високим рівнем його фортифікаційної досконалості.*

милі (1,05 км - І.С.) *у ширину. Над Сулою, в ур.Солониця, де його* (Наливайка. - І.С.) *дістав Замойський, табір* (зображений на гравюрі. - І.С.) *теж на чверть милі української* (2,1 км - І.С.), *на що й тепер вказує його окоп, а також землянки з пічками, де їх (козаків), певно, по кілька було"*.

* *Українська миля дорівнювала 8 км 443 м [8.С.135].*

Аналіз вищенаведених джерел про параметри стаціонарного козацького табору дає підстави зроби-

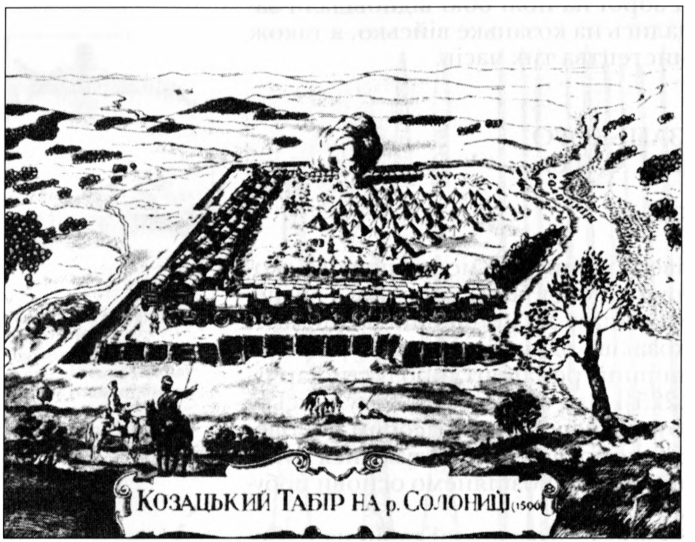

Стаціонарний козацький табір на р. Солониці. 1596 р. (з джерела 77).

ти висновок про те, що козацький віз орієнтовно мав довжину в межах 2,5 - 3 м і був базою для підрозділу з 10 козаків. Пізніше цю норму - один віз на десять козаків - закріпив у своїх універсалах Б. Хмельницький.

Про великий досвід та професіоналізм запорожців у галузі фортифікації повідомляють чисельні джерела. Так, турецький мандрівник Евлія Челебі, описуючи зупинку козацького війська під час походу 1657 р., звертає увагу на обладнання його табору:

"Вони розташувались з західної сторони мадярського табору на іншому березі ріки. Миттєво, подібно кротам розривши землю, вони взяли величезний табір у кільце. Виставили навкруги варту. На кургані, зверненому до табору Ракоці, вони вирили лінії рівчака і закріпили його сорока-п'ятдесятьма гарматами. Потім вони зв'язали ланцюгами свої сім тисяч возів і опоясали ними свій табір. В проміжках між возами було поставлено багато рушниць"[42.С.79].

Такий табір був базою для розгортання подальших бойових дій. Розміри його, як вже зазначалося вище, залежали від чисельності війська, яке його обороняло.

Рухомий табір був побудований у вигляді прямокутника, великі сторони якого складали вози, що рухались один за одним, в один або декілька рядів. Між рядами возів рухалось спішене військо. В першому або другому зовнішньому ряду були встановлені гармати малого калібру, біля возів йшли козаки з вогнепальною ручною зброєю, готовою до бою.

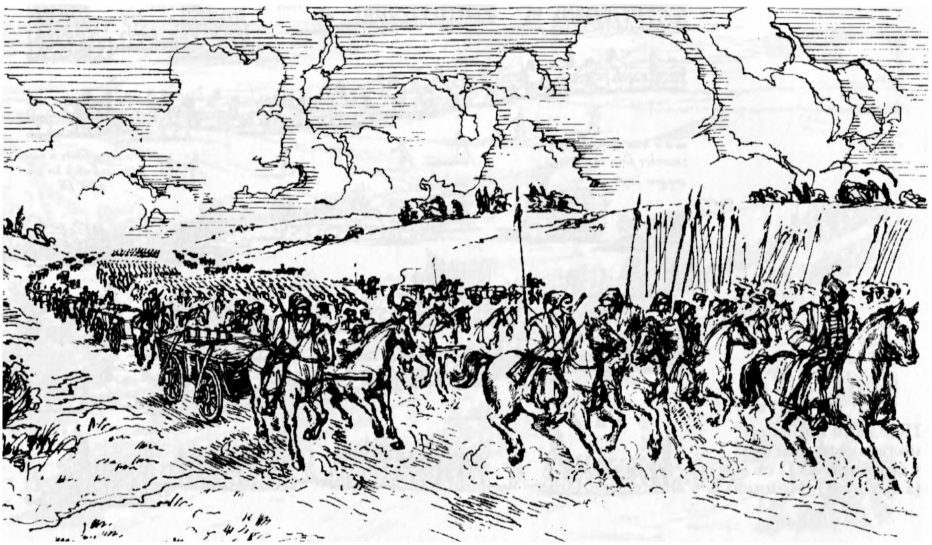

По середині табору вели коней. Передня і задня сторони прямокутника були незамкнені, їх прикривала кіннота. Для замкнення цих сторін прямокутник мав "крила", тобто один або декілька рядів були довші за інші на величину ширини табору.

Захисні функції такого табору були настільки високі, що навіть при однорядності його возів кількісна та тактична перевага ворога зводилась нанівець. Так, Боплан повідомляє:

"Я зустрічав декілька разів у степу до 500 татар, які пробували напасти на наш табір, але нічого не могли зробити, хоч мене супроводжувало лише 50-60 козаків" [8.С.63-65].

Неприступність табору досягалась завдяки потужному мушкетно-артилерійському вогню та багаторядності возів. Між цими чинниками існувала зворотно-пропорційна залежність: чим слабкішим був вогонь - тим більше рядів. Наприклад, під час бою під Махнівкою (17 липня 1648 р.) між українським піхотним та польським кінним загонамив дощ вивів з ладу вогнепальну зброю. Щоб не дати в цих умовах

Рухомий табір україн-ського козацького війська середини XVII ст. Малюнок К. Ткаченка.

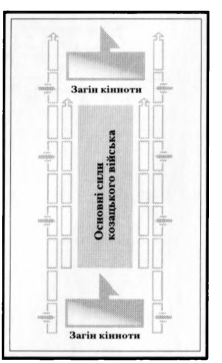

польській кінноті реалізувати свою перевагу у застосуванні холодної зброї, козаки побудували 12-рядний табір з возів і під його захистом вийшли з бою [97.С.89-94].

Високі захисні функції табору дозволяли робити пересування війська в оточенні ворога або прориватися його оборону. Так, у 1621 р. 40-тисячне козацьке

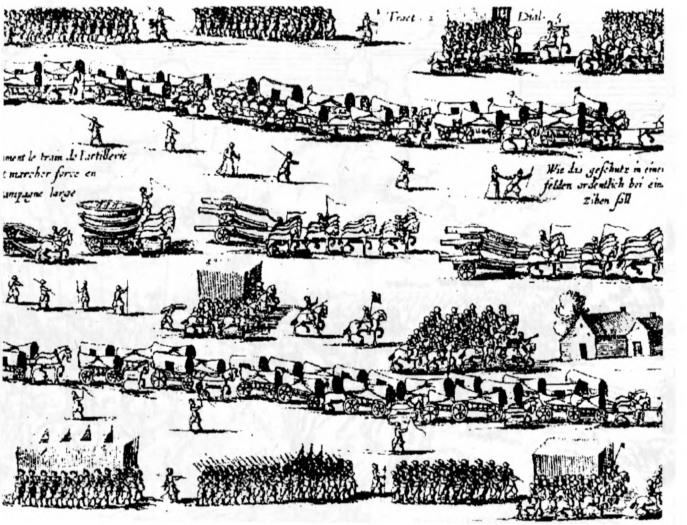

Похідний порядок польського війська у середині XVII ст. (з архіву Ю. Мицика).

військо здійснило марш рухомими таборами по території Молдавії в район Хотинської битви, відбиваючи атаки 100-тисячної кримсько-татарської орди [62. С.183]. У 1628 р. гетьман Війська Запорізького М. Дорошенко на чолі 4-тисячного загону козаків здійснив марш з боєм по території Криму, рухаючись до Бахчисараю на допомогу кримському хану. На річці Салгир М. Дорошенко розбив Кантемира-мурзу, супротивника хана [5.С.109-111].

До речі, рухомий табір з возів використовувався не тільки для оборони, а й для наступу на ворога. Так, 16 грудня 1637 р. повстанське козацьке військо, керованe Павлюком, здійснило під Кумейками наступ табором на позиції польської армії. Влітку, 27 липня 1648 р., наказний гетьман М. Кривоніс на чолі 16-тисячного війська під мушкетно-артилерійським вогнем ворога здійснив у районі Старокостянтинова під захистом табору форсування р. Случ, лівий берег якої обороняв Я. Вишневецький [141.С.121].

У ході Берестецької битви 30 червня 1651 р. Б. Хмельницький, враховуючи обмежену площу поля

бою, вийшов на нього 10-рядним табором з возів, вирішивши таким чином на вузенькій (в межах 100 м) смузі землі уздовж заболоченої річки Пляшівки проблему устаткування базового табору і розгортання бойових порядків української піхоти.

Історія виникнення і розвитку бойового порядку - табору з возів - губиться в глибині віків. Відомо,

Рухомий табір гуситів. Малюнок А. Жука.

що воїни Київської Русі під час битви з ординцями на р.Калці (1223 р.) мали оборонний табір з возів. Табором широко користувалися половці (XII ст.), чехи (XV ст.), а також поляки (XVII ст.). Батьківщиною табору з возів є безмежний степ. Народившись спочатку як засіб захисту від ворога в голому степу, табір поступово перетворився на грізний неприступний спосіб оборони, а потім і наступу.

Для Війська Запорізького табір з возів став провідним його бойовим порядком, оскільки відповідав вимогам оборонної воєнної доктрини Запорізької Січі та характеру ворога. Боротьба з останнім - татарською кіннотою - ускладнювалась тим, що її чисельність та час нападу неможливо було передбачити. Це примусило запорожців шукати надійних тактичних способів боротьби, якими стали використання піхоти під захистом табору з возів, шанців, вогню з мушкетів та артилерії. Піхотинець під захистом воза досягав ліквідації тактичної переваги над собою кінноти, але поступався при цьому важливим параметром бою - маневреністю,

внаслідок чого мав обмежені можливості для наступальних дій.

Під час гуситського революційного руху у Чехії (1419-1434 рр.) селянське військо під захистом табору з возів звело нанівець неперевершену майстерність до двобою німецьких рицарів, закованих у броню. Рицарі зазнавали поразок одну за одною. Як

Форсування М. Кривоносом Случі за допомогою табору з возів 27 липня 1648 р. південніше Старокостянтинова. Малюнок К. Ткаченка.

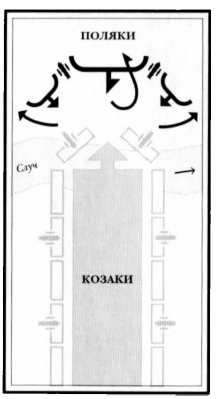

свідчить чеський історик Р. Урбанек, легендарний полководець гуситів Ян Жижка, беручи участь у битві під Грюнвальдом (1410 р.), познайомився вперше з використанням табору з возів для оборони [122.С.8]. У цій битві брало участь і українське військо, від якого гусити і запозичили цей бойовий порядок. Враховуючи характер ворога та складний рельєф Чехії (гірсько-лісистий), Ян Жижка пішов далі у розвитку табору з возів. Якщо у запорізьких козаків табір - це елемент бойового порядку, який створювався у разі потреби, то у гуситів він стає постійним родом війська.

Гуситський віз перетворюється на тактичну і бойову одиницю (підрозділ), яка має обслугу у складі 20 чоловік, серед яких: 6 лучників, 2 стрільці з рушниць, 2 меченосці зі щитами, 4 ціповики, 4 воїни з баграми і мечами, 2 їздові з мечами і щитами [135.С.104]. Була створена конструкція воза з високими бортами, закритими дерев'яними щитами, розміри яких можна було збільшувати. Ці заходи дозволили вести бойові дії

не тільки біля воза, а й з воза. Останній транспортувався двома парокінними упряжками. На окремих возах, обладнаних рухомими площадками, розташовувалися гармати. Ян Жижка розробив детальну тактику дії кожного члена обслуги, а також побудови та перебудови табору, зокрема під час руху. Як бачимо, у гуситів кожен віз був перетворений на неприступну маленьку форте-

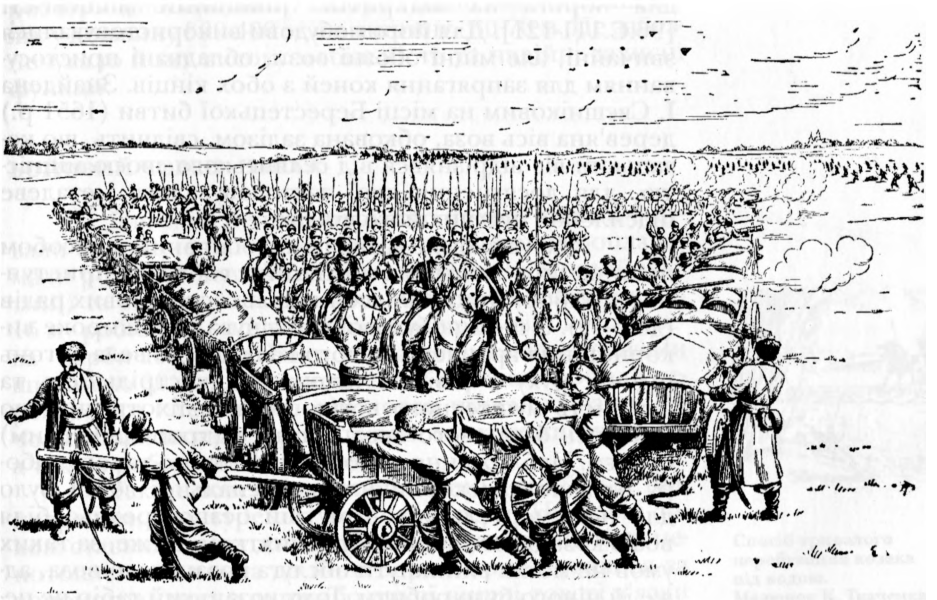

цю. Його обслуга могла вести бій проти рицарів навіть окремо від табору, завдаючи їм ніщивних ударів.

Виникає закономірне питання: чому козацький табір не перетворився на рід війська, як це сталося у гуситів? Справа в тому, що рицар мав багатократну перевагу над повсталим гуситом-селянином у військовій майстерності і озброєнні. У зв'язку з цим гусит міг вести боротьбу з рицарем тільки в умовах, де останній не мав можливості реалізувати свою перевагу. Такими умовами була боротьба під захистом воза. Недосконалість вогнепальної зброї, а також наявність у рицаря броньового захисту дозволяли йому під час бою наближатись безпосередньо до гуситського воза. Тут замість загальноприйнятого рицарського двобою він одержував удар ціпом по голові або за допомогою багра його стягували з коня, після чого він вже втрачав свою перевагу над гуситом-повстанцем. Отже, виникнення бойової обслуги гуситського воза було викликано умовами боротьби повстанців проти рицарів. Крім

Оборонний бій тріангулою під захистом возів. Малюнок А. Жука.

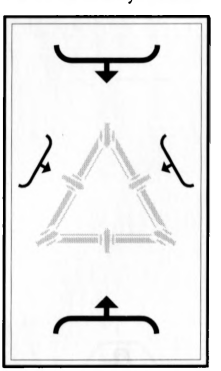

того, рельєфні перепони, на які багата чеська земля, вимагали досконалої злагодженості дій під час руху між обслугою кожного воза, що забезпечувалося її високою підготовкою.

На відміну від гуситського табору козацький рухомий табір з возів будувався залежно від тактичної обстановки і мав на меті створення штучної перепони для ворога на відкритій, рівнинній місцевості [96.С.111-121]. Для його побудови використовувалися звичайні, але міцні обозні вози, обладнані пристосуванням для запрягання коней з обох кінців. Знайдена І. Свєшніковим на місці Берестецької битви (1651 р.) дерев'яна вісь воза, обкована залізом, свідчить, що козацький віз відрізнявся від селянського своєю міцністю, для досягнення якої застосовувалося металеве підсилення несучих його вузлів.

Як уже було зазначено, основним способом підвищення захисних функцій, тобто неприступності, табору було збільшення кількості возових рядів (до 6-12). З цією побудовою поєднувалися широке використання артилерії малого калібру, що вела вогонь під час руху з возів, а також швидкострільність та влучність мушкетного вогню козаків-піхотинців, що рухались біля свого воза батовим (тришеренговим) строєм. Наближення ворожої кінноти до такого табору ближче далекобійності вогнепальної зброї було для неї смертельним. Тому бій безпосередньо біля возів козацького табору був винятком. Отже, за таких умов не могла виникнути обслуга козацького воза, адже їй нічого було робити. Тому козацький табір не перетворився на рід війська, а залишився протягом віків бойовим порядком формувань Запорізької Січі. Є, однак, всі підстави стверджувати, що у таборі кожні 10 козаків під час маршу або зупинки перебували біля свого воза і кожен з них мав певні обов'язки. Частина з них забезпечувала безперервність вогню, а частина слідкувала за рухом свого воза і загальними сигналами керування табором, щоб не допустити розриву ряда. Якщо ж табір зупинявся для тривалої оборони, то козаки виконували фортифікаційні роботи біля свого воза. Товариш (десятник) - командир цього маленького підрозділу - розподіляв обов'язки поміж козаками і керував ними у бою. Є підстави також вважати, що козаки цього підрозділу мали розподіл обов'язків на випадок бою безпосередньо біля свого воза.

Досвід використання рухомого козацького табору свідчить, що якщо він був майже неприступним у степу, то на складній нагірній місцевості з ярами, болотами та дібровами виникала небезпека його

розриву; у першу чергу гинуть від куль упряжні коні, бо супротивник має можливості непомітно підійти до табору. В цих умовах важливого значення набуває необхідність зменшення громіздкості табору за рахунок зменшення чисельності війська, яке він прикриває. Аналіз бойових дій під час Визвольної війни свідчить, що полки української армії мали у середньому 3-4 тис. чоловік, а розрахунки показують, що розміри шестирядного табору з возів такого полку були: у довжину 300-400 м, а в ширину - 60-70 м. Це забезпечувало йому високу мобільність та надійні захисні функції.

БОЙОВИЙ ЧОВЕН - ЧАЙКА

Для здійснення морського походу козаки будували бойові човни-чайки, які, за свідченням Боплана, мали розміри: довжина - 20 м, ширина (у верхній частині) та висота - 4 м. Дно човна-чайки - довжиною до 16 м - робилося суцільним, із стовбура човнового дерева - верби або липи. Боки човна обшивалися дошками шириною 30 см і довжиною 4 м. У середині робили перегородки і лавки, а потім човен просмолювали. На човні ставили два стерна, по одному на кожному кінці, а також робили 10-15 пар весел.

Такий човен був швидкохіднішим і більш маневреним, ніж турецькі веслові галери. На човні також ставили щоглу для вітрила. Для усталеності та непотопленості човна до його бортів прив'язувалися за допомогою лика з липи або дикої вишні товсті в'язки рогозу. Оскільки верхньої палуби не було, то човен, заповнений водою, не тонув, утримуючись на цих в'язках. Сухарі зберігалися в бочці довжиною 3 м і діаметром 120 см, яка закріплювалася на човні. Брали з собою також пшоняну кашу та борошно, розмішане з водою, і вживали це разом - як їжу, і напій.

Зі складу куреня (куренів) формувалась обслуга козацьких човнів та підрозділи морської піхоти. До обслуги флоту належали: військова старшина без посади та козаки, які досконало володіли основами навігації, лоції та штурманської справи в умовах Дніпра та Чорного моря. Ці люди керували побудовою човнів та підготовкою козаків до морського походу. У кожну чайку, крім обслуги та джур, сідало 50 козаків морської піхоти. На 10 чайок призначалася похідна старшина у складі полковника, осавула та писаря, на 20 чайок - командир морської команди, а також писар та осавул. Морські команди об'єднувалися у флотилію, яку очолював наказний гетьман-флотоводець. Кожна

Спосіб тривалого перебування козака під водою. Малюнок К. Ткаченка.

чайка мала 4-6 бортових гармат малого калібру (фальконетів), а кожен козак - 2 рушниці [8.С.72].

Враховуючи погодні особливості Чорного моря, запорожці здійснювали морські походи в період, який обмежувався останніми числами червня і першими числами серпня, тобто фактично тільки протягом липня [5.С.140]. Похід здійснювався блискавично,

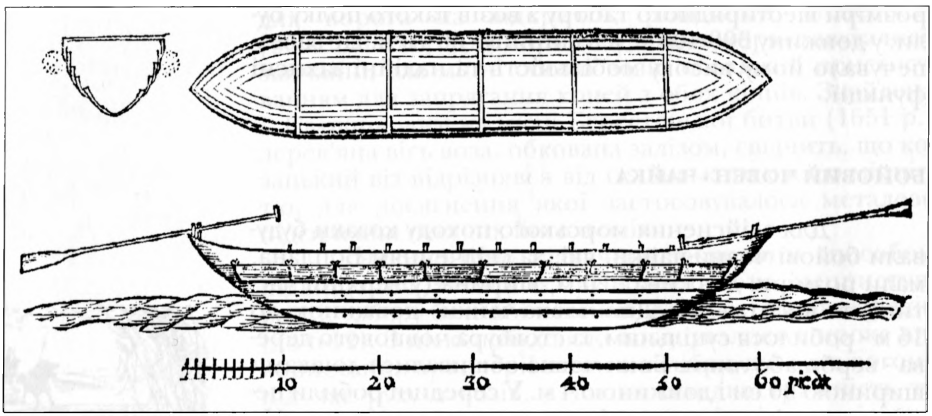

Креслення Г.-Л. Боплана козацького човна-чайки (з джерела 8).

у стислі строки - протягом декількох днів (до тижня), що давало можливість уникнути блокування з боку турецького флоту та гарнізонів фортець.

У ході бойових дій проти турецького військового флоту запорізькі козаки зробили вагомий внесок у розвиток воєнного морського мистецтва XVI-XVII ст. Ними були розроблені спеціальні заходи боротьби з турецькими кораблями. Враховуючи легку озброєність чайки, козаки не могли, за оперативно-тактичними правилами того часу, вступити в артилерійський двобій з турецькою галерою перед зближенням з нею. Цей недолік компенсувався тим, що чайка була малопримітною серед морських хвиль, швидкохідною, а також сильною вогнем ближнього бою. Перебуваючи за зоною спостереження з галери, козаки мали можливість швидко її наздогнати і атакувати, як тільки для цього створювалися умови (темрява, туман і т.ін.) і, таким чином, виключали перший етап морського бою - артилерійський двобій.

Значне місце у воєнно-морському мистецтві запорізьких козаків посідає тактика здобування приморських фортець. Вона складалася з детальної розвідки фортифікаційних особливостей фортеці, висадки десанту, навальних, сміливих дій козацької піхоти та артилерії флоту. В цих умовах значна частина запорізьких козаків перетворилась на морських піхо-

тинців. Серед здобутих запорожцями турецьких фортець є й такі, що вважалися на той час неприступними: Варна (1604 р.), Синоп (1614 р.), Кафа (1616 р.), Кілія (1621 р.) та ін.

Зазначимо, що крім бойових човнів-чайок запорізькі козаки широко використовували човни різних конструкцій як транспортний засіб для пересування по Дніпру, його притоках та по інших річках, а також як засіб переправи через них. На малюнках французького художника Ж.-А. Мюнца, який побував на Україні у середині XVIII ст. і змалював значну кількість її чарівних куточків, є, зокрема, зображення переправ [42]. Це поставлені через всю ширину ріки один біля одного човни, на які покладені дошки, у сучасному визначенні - понтонний міст (понтонна переправа).

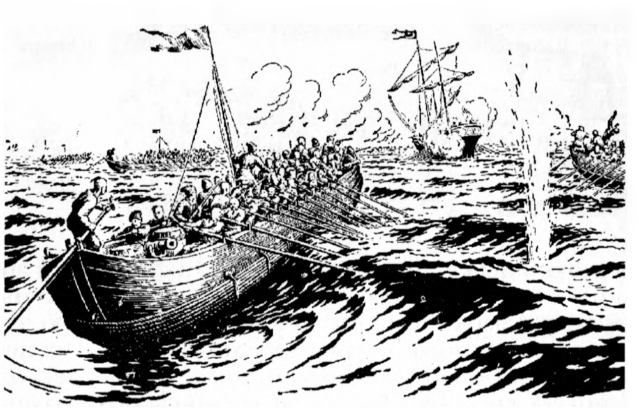

Козацька чайка в бою. Малюнок А. Жука.

Артилерійське бортове озброєння чайки (з джерела 22).

Очевидно, що в окремих випадках служба забезпечення руху війська завчасно переганяла по воді або перевозила по суходолу човни та інші матеріали для обладнання переправи. На одному з малюнків Ж.-А. Мюнца - перевозка човнів по суходолу в обхід Кодацького порогу [94.С.114]. Човен довжиною 10 м (орієнтовно) транспортується спеціальним, видовженим возом (колісними парами) з чотирма парокінними упряжками. Імовірно, за допомогою таких тралерів транспортувалися човни в райони переправ військ.

Підсумовуючи, зазначимо, що у побудові українського козацького війська існували загальні закономірності, які визначалися воєнною доктриною оборонного спрямування для Запорізької Січі і національно-визвольного - для держави Б. Хмельницького. Відповідно до цього склалася організаційна структура

війська, а до неї були обрані напрямки його озброєння та способи боротьби проти ворога.

У той же час треба враховувати, що між струк-

Транспортування човнів суходолом біля Кодацького порогу (з джерела 52).

турою війська, його озброєнням та способами збройної боротьби проти ворога існує діалектичний взаємозв'язок. Тому визначені (за допомогою такого методологічного інструменту дослідження, як воєнна доктрина) основні закономірності у побудові, озброєнні та способах боротьби українського козацького війська проти ворога можуть розглядатись лише як загальна константа системності, у межах якої відбувалися чисельні варіації в ході війни на оперативно-стратегічному та оперативно-тактичному рівнях.

Розділ II

ВІЙСЬКОВІ АСПЕКТИ ПОЧАТКУ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ ТА РОЛЬ У НІЙ УКРАЇНО-КРИМСЬКО-ТАТАРСЬКОГО СОЮЗУ 1648 Р.

ЗАГАЛЬНІ РИСИ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА КОЗАЦЬКИХ ПОВСТАНЬ 1591 - 1638 рр. ПРОТИ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ

Торкаючись козацьких повстань 1591-1638 рр., підкреслимо, що С. Лепявко своїми дослідженнями, зокрема авторською концепцією з питань еволюції українського козацтва, нарешті зняв політичні нашарування, якими ряснила українська історіографія з питань оцінки причин та характеру цих повстань. Він визначив наступне:

1. Занепад у першій половині XVI ст. українського рицарства призвів до того, що бояри-слуги, які складали основу військово-служилого населення України і нижчий прошарок феодально-рицарського класу, втратили свої привілеї. Щоб повернути свої рицарські права, вони злилися з близьким їм по духу козацтвом і вже під новим іменем (козацьким) стали їх вимагати. Так виник становий конфлікт між козацтвом і польською владою.

2. Широка колонізаторська діяльність магнатів на київській Наддніпрянщині в останній третині XVI ст. стала загрожувати вільно-селянському землеволодінню і сприяла захисній консолідації населення цього регіону навколо козаків-бояр. Злиття наддніпрянського боярства з козацтвом мало для останнього доленосне значення. Відбулося перетворення козацтва з аморфного прикордонного промислово-військового утворення у суспільний стан [87.С.9-10].

Отже, на арену політичної боротьби у польській державі наприкінці XVI ст. виступив новий суспільний стан - козацтво, який став вимагати свого визнання (права і вольності) та надання цьому визнанню державного статусу (козацький реєстр). Під тиском сили і обставин польський уряд фактично визнав за козацтвом станові права, близькі до боярських, шляхом укладення обмежених за кількістю осіб козацьких реєстрів. Але ці напівзаходи не задовольняють козацтво, і воно стає на шлях збройної боротьби проти польської влади за свої привілеї і права. Відбуваються на цьому грунті козацькі повстання під керівництвом К. Косинського (1591-1593 рр.), С. Наливайка

(1594-1596 рр.), М. Жмайла (1625 р.), Т. Федоровича (Трясила) (1630-1631 рр.), П. Павлюка, Д. Гуні та Я. Острянина (1637-1638 рр.).

Розглянемо військові аспекти цих повстань, оскільки вони відіграли важливу роль у розвитку збройних сил України та українського воєнного мистецтва.

Звертає на себе увагу ідентичність районів воєнних дій цих повстань - Наддніпрянщина, що підтверджує злиття інтересів дрібної української шляхти та інших верств населення цього регіону з інтересами козацтва (Запорізької Січі).

У воєнних діях першого повстання під керівництвом К. Косинського переважають елементи стихійного рейду, прагнення уникнути зустрічі з польським військом, а також рішучого з ним бою, перехід до оборони укріпленого повстанського табору під П'яткою (січень 1593 р.).

С. Наливайко. Художник О. Данченко.

Повстання під керівництвом С. Наливайка, як і попереднє, не мало чітко визначеної військово-стратегічної мети, а воєнні дії завершились обороною козацького табору на Солониці (травень 1596 р.), але тут має місце:

- прагнення підняти повстання на значній території Наддніпрянщини (в т.ч. і Білорусії) шляхом рейдового характеру воєнних дій одночасно на декількох напрямках;

- намагання ухилитись від битви проти польського війська шляхом широкого маневрування силами на комунікаціях району бойових дій;

- спроба об'єднати розпорошені сили повстанців для відсічі польському війську, але назаваді стала неузгодженість дій між ватажками окремих повстанських загонів;

- застосування артилерії та використання важкодоступної місцевості (Дике поле) для прикриття відступаючого повстанського війська (березень 1596 р.).

Під час повстання, керованого М. Жмайлом, завдяки досвіду, отриманому козацьким військом під час Хотинської війни 1621 р. проти турецької армії:

- було здійснено об'єднання повстанських сил з метою дати відсіч польському війську;

- зроблено спробу перейти до рішучих контратак під час оборони табору. Козацьке військо було розгорнуте у бойові порядки перед табором (гирло р. Цибульник, притока Дніпра, тепер південна околиця м.Світловодська Кіровоградської обл.);

- на шляху до табору на Куруківських озерах було застосовано ешелоновану (у три лінії) оборону [33.С.59].

Куруківська угода, укладена 5 жовтня 1625 р. між великим коронним гетьманом С. Конєцпольським та М.Дорошенком (обраний у цей день гетьманом Війська Запорізького замість скинутого М.Жмайла), передбачала: 6-тисячний реєстр козацького війська, за козацькою старшиною залишалося право самоврядування, зокрема судочинства.

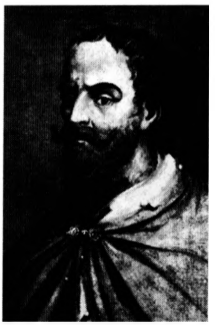

Я. Острянин (з джерела 22).

Корінні зміни у бойових діях козацького війська проти польської армії відбуваються під час повстання під керівництвом Т. Федоровича (Трясила). Це повстання відрізняється від попередніх:

- концентрацією повстанських сил на одному напрямку з готовністю дати відсіч коронному війську;
- переходом повстанців до контратак під час оборони укріпленого табору (під Переяславом);
- застосуванням нічних вилазок у розташування польського війська (з досвіду битви під Хотином 1621 р.). Так, під Переяславом уночі була знищена "золота рота" (150 чол.), що охороняла штаб великого коронного гетьмана С. Конєцпольського.

Внаслідок цих змін у тактиці бойових дій повстанців поляки втратили можливість отримання легкої перемоги.

Між С. Конєцпольським та А. Конашевичем-Бутом (обраний гетьманом Війська Запорізького замість усунутого Т. Трясила) 8 червня 1630 р. була укладена Переяславська угода, згідно з якою реєстр козацького війська збільшувався до 8 тис. чоловік.

Подальшої досконалості набуває оперативно-тактичний рівень бойових дій козацького війська у ході повстання 1637-1638 рр. Серед цих надбань зазначимо:

- ініціативу початку бойових дій перебирає на себе командування козацького війська (Павлюк);
- від оборони козацьке військо робить спробу перейти до наступальних дій. Так, у битві під Кумейками (16 грудня 1637 р.) Павлюк здійснив наступ на польське військо рухомим табором з возів;
- козацьке військо застосовує блокування основних комунікацій у районі воєнних дій. Так, щоб не допустити підсилення польського війська, що перебувало на Лівобережжі і яке планувалось розгромити, Острянином були заблоковані перевози у Кременчуці, Максимівці, Бужині, Чигирин-Діброві;
- застосовуються традиційні для козацького війська способи боротьби з ворогом: вихід йому у тил, оточення і його розгром. Внаслідок таких бойових дій під Голтвою 25 квітня 1638 р. було оточено і розгромлено два полки піхоти реєстрових козаків, що воювали на боці поляків.

У той же час повстання виявило вагомі недоліки в українському воєнному мистецтві:

- план наступу козацького табору під Кумейками на польське військо не був ретельно розроблений, йому не передували тактична розвідка та рекогносцировка місцевості, внаслідок чого багаторядний козацький табір при наближенні до позицій польського війська наштовхнувся на непрохідне болото. З метою змінити напрямок руху табору Павлюк вимушений був його перебудовувати на ходу, що порушило суцільність його рядів і дало можливість польській кінноті прорватись до порохового складу і знищити його;

- польське військо мало оперативно-тактичну перевагу над українським в ударній силі своєї кавалерії, тому наступальні дії табором з возів без підтримки козацької кінноти були безперспективними. Повстанська армія такої кінноти не мала, тому не була дана відсіч польській кавалерії, яка атакувала козацький табір під час його перебудови.

Як повідомляє І. Крип'якевич, П. Павлюк, готуючи повстання, вів переговори з татарами про надання йому з їх боку допомоги [83.С.123]. Отже, керівник козацького повстання прагнув залучити до бойових дій кримсько-татарську кінноту, оскільки бракувало своєї національної, української. Але, очевидно, домовитись про укладення такого військового союзу не вдалося.

Після поразки повстання 1637-1638 рр. між польським коронним гетьманом М. Потоцьким і козацьким командуванням була укладена Кумейківська угода, яка стала основою Ординації Війська Запорізького реєстрового, ухваленої польським сеймом у березні 1638 р. Вона скасувала на вічні часи всі пільги, прибутки, право на самосуд (козацькі суди) і вибори старшини, призначила замість гетьмана реєстру (або старшого) комісара, обраного сеймом за рекомендацією коронних гетьманів і неодмінно з осіб шляхетського походження. Комісару передавалась вся військова та судова влада, його резиденцією мав стати Трахтемирів. Військові осавули війська та полковники теж призначались зі складу шляхтичів, досвідчених у військовій справі. Реєстр мав складатись із 6 тис. козаків (6 полків по одній тисячі у кожному).

Решта пунктів Ординації спрямовувалась проти Запорізької Січі. Реєстрова залога на Запоріжжі повинна була розганяти свавільні зборища на островах і річках. *"Жоден козак не повинен ходити на Запоріжжя без паспорта комісара; спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі"* *[15.С.96-98].*

Кіш Базавлуцької Січі був зруйнований і перенесений на беззахисний (якщо мати на увазі рельєф місцевості) Микитин Ріг. Усі гармати були вилучені, а козацький флот спалено. У Коші Микитинської Січі для виконання контрольно-каральних функцій була розташована польська залога у складі одного реєстрового полку (почергово).

Щоб звести до мінімуму приток на Січ втікачів-селян та міщан, був посилений контроль за шляхами. З цією метою у 1638 р. була відбудована фортеця Кодак, яку у 1635 р. зруйнував І. Сулима.

Підсумовуючи дані загального аналізу військових аспектів козацьких повстань 1591-1638 рр., які передували Визвольній війні, підкреслимо, що оперативно-стратегічні зусилля козацьких повстанських армій (а отже, і Війська Запорізького) були спрямовані на те, щоб по можливості ухилитись від битви проти польських військ і досягти мети повстання шляхом маневрування на основних комунікаціях обраної для цього території (переважно Наддніпрянщини). В основі цієї стратегії був закладений задум дестабілізувати в державі військово-політичну обстановку і на її фоні примусити польський уряд визнати козацтво провідним станом у суспільстві (права і вольності) та надати йому державного статусу (козацький реєстр), тобто привілеїв.

Яскравим проявом ухилення від рішучого бою проти польських військ є перехід козацьких армій до бойових дій в укріпленому таборі [106.С.417]. Цей захід є не результатом стратегії маневрування повстанського війська на комунікаціях району воєнних дій, а одним з її завершальних етапів. Розраховувалося, що тривалою і відчайдушною обороною табору вдасться вимусити польський уряд задовольнити вимоги повсталих козаків.

Аналіз воєнного мистецтва повстань свідчить про поступове (від повстання до повстання) зростання досвіду Війська Запорізького, а також про зміни в оперативно-стратегічному та оперативно-тактичному характері їх воєнних дій. Зокрема, вже під час повстання 1630-1631 рр. спостерігаються зміни в оперативно-тактичній ланці бойових дій: з укріпленого табору здійснюються контратаки, а також нічні вилазки. Але апогеєм цих змін є повстання 1637-1638 рр., у ході якого здійснюється маневрове блокування важливих комунікацій (переправ) з метою недопущення нарощування сил ворога, застосовується оперативно-тактичне маневрування для оточення частини його сил і їх розгрому, а також прагнення провести битву проти польського війська та перейти до наступальних дій.

Перша битва української армії проти польського війська під Кумейками (16 грудня 1637 р.) завершилася її поразкою, після якої повстанське військо почало уникати рішучого бою - перейшло до оборони укріпленого табору і цим повторило долю попередніх козацьких повстань.

Повстання 1637-1638 рр. підвело підсумок півстолітній боротьбі козацтва проти польської влади та її армії у питаннях українського воєнного мистецтва. Зокрема була відкинута, як така що не виправдала себе, стратегія маневрування на комунікаціях району воєнних дій з метою ухилення від битви, в тому числі за допомогою укріпленого табору. У боях перевірено, що перемогу можна отримати тільки рішучими наступальними діями, але при наявності кінноти і гармонічного поєднання її дій з піхотою.

Результати останнього повстання поставили на порядок денний потребу вирішити такі питання:

- внести зміни у систему поглядів (воєнну доктрину) козацтва Запорізької Січі на мету, характер, підготовку і способи ведення збройної боротьби проти польської влади, надавши їй (воєнній доктрині) визвольно-наступальної спрямованості;
- відповідно до цієї воєнної доктрини, провести якісну реорганізацію Війська Запорізького, зокрема з метою ліквідації польської оперативно-стратегічної переваги у кавалерії, створити свою українську кінноту, рівноцінну ворожій;
- провести переозброєння та навчання війська відповідно до його наступальних дій.

Набутий досвід та воєнне мистецтво козацьких повстань 1591-1638 рр. стали базовою основою для українського війська під час Визвольної війни, а також дороговказом Б. Хмельницькому для вибору основних напрямків збройної боротьби проти Речі Посполитої.

ПОЧАТОК ПОВСТАННЯ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ЙОГО ВОЄННО-СТРАТЕГІЧНА МЕТА У БЕРЕЗНІ-ТРАВНІ 1648 р.

Як повідомляє польський історик В. Маєвський, у чотирьох з шести староств, в яких були землі козаків, у 1646-1647 рр. посилилися утиски реєстровців. Три староства (Корсунське, Чигиринське та Переяславське) до цього утримував попередній великий ко-

ронний гетьман С. Конєцпольський, який дбав про реєстровців, як про своїх підлеглих; подібно до нього діяв С. Лащ, що мав четверте староство - Канівське. Тепер же три староства гетьмана перейшли до його сина - Олександра, а Канівське захопив Я. Вишневецький. Нові володарі невдоволено дивились на реєстровців, які перебували на їх землеволодіннях, а ніякого прибутку не давали. Почалося безправне подвірне обкладання козаків повинностями, почастішали випадки навіть

Маєток Б. Хмельницького - Суботів. Реконструкція Г. Логвина.

вигнання їх з власних хуторів. Торкнулося це й самого Б. Хмельницького, у якого Д. Чаплинський, підстароста чигиринський, з дозволу старости О. Конєцпольського, відібрав Суботів [138.С.236]. Хутір Б. Хмельницького був пограбований, а його малолітній син жорстоко побитий [13.С.23-31].

Переконавшись у неможливості досягти справедливості мирним, юридичним шляхом (за допомогою скарг до короля Польщі Владислава IV), Б. Хмельницький розпочав підготовку до збройного повстання, щоб покласти край свавіллю польської шляхти в козацькій Україні [138.С.237]. Не маючи можливості вести легально пропаганду та агітацію до повстання, а також формувати повстанські загони, Б. Хмельницький зробив все від нього залежне, щоб роздобути королівські універсали, якими Владислав IV доручав козацькій старшині ще у 1646 р. готуватись до морського походу проти Туреччини [138.С.235; 139.С.412]. Напівлегенда про викрадення Б. Хмельницьким королівських документів у черкаського осавула Івана Барабаша знайшла своє відображення в народній пам'яті, зокрема в думі "Хмельницький та Барабаш" [38.С.266].

Восени 1647 р. протягом 9 днів до Лебедина стягувалися козацькі підрозділи для підняття повстання проти Польщі. Але з невідомих причин повстання

не відбулось, а козаки, що тут зібрались, розійшлися по своїх домівках [45.С.260].

Дізнавшись про цю подію, О. Конєцпольський наказав негайно заарештувати Б. Хмельницького. Тільки заступництво сотників Ф. Вешняка, К. Бурляя, полковника Михайла (Станіслава) Кричевського та шляхтичів С. Лаща, М. Зацвіліховського допомогло йому вийти на волю [138.С.237]. Розуміючи, що кари йому не минути, Б. Хмельницький наприкінці 1647 р. разом зі старшим сином та невеликим загоном козаків-однодумців тікає на Запоріжжя.

Спочатку він зупинився на острові Бучки, за милю від Запорізької Січі (Микитин Ріг), де перебувала урядова залога під командуванням полковника Гурського. У складі залоги були: його Корсунський козацький реєстровий полк та загін польських драгун. Б. Хмельницький перетворює острів Бучки в укріплений табір, до якого почали стягуватися повстанці, формує загони і готується до штурму Коша Микитинської Січі.

Владислав IV - король Польщі з 1632 р. до травня 1648 р. (з джерела 133).

У січні Корсунський реєстровий полк, який перебував тут у складі польської залоги, підняв повстання і перейшов на бік Б. Хмельницького, що дало можливість оволодіти столицею Січі і розпочати широкомасштабну підготовку до повстання. Для реалізації останнього необхідно було взяти під контроль Запоріжжя, в першу чергу його шляхи по Дніпру і суходолу, та ізолювати його від польського командування. Територія, яку треба було взяти під контроль, була досить значною (160х200 км) і вимагала відповідних військових сил, яких не мав на той час Б. Хмельницький. У зв'язку з цим він звернувся за допомогою до сусідньої з Січчю Едичкульської орди. Уже в березні 1648 р. за допомогою мобільних татарських загонів він створив широку мережу сторожових (розвідувальних) форпостів (роз'їздів) на основних шляхах, що йшли через Запоріжжя до Микитиного Рогу, одночасно блокував польську фортецю Кодак [9.С.10].

Торкаючись цих заходів Б. Хмельницького, великий коронний гетьман М. Потоцький у листі від 31 березня 1648 р. до польського короля писав:

"...Зараз він послав у Пониззя, вимагаючи підсилення від татар, які стоять біля Дніпра напоготові, і насмілився декілька сотен з них перевезти на цей бік, щоб вони розганяли нашу сторожу, котра була до цього по різних шляхах розставлена, щоб свавільники до нього не приєднувалися"

[9.С.18].

Вжиті вищенаведені заходи Б. Хмельницького створили сприятливі умови для притоку повстанців

на Січ, позбавили польське командування розвідувальної інформації про підготовку повстання.

М. Потоцький, який очолив каральну експедицію по придушенню повстання на Україні, що наростало, зробив спробу з 4 по 9 лютого 1648 р. вибити Б. Хмельницького з Коша Січі за допомогою козацьких реєстрових полків [12.С.14]. Як повідомляє сам Б. Хмельницький у листі від 13 березня 1648 р. до М. Потоцького, Кіш був атакований двома реєстровими козацькими полками (Черкаським і Чигиринським), очікувалось їх підсилення, очевидно, за рахунок Канівського та Переяславського полків, а також від залоги фортеці Кодак.

Внаслідок контратак повстанських сил реєстровці відступили і повернулися в місця постійної їх дислокації [13. С.28-31]. Польське командування робить ще одну спробу знищити Б. Хмельницького. У своєму листі від 13 лютого 1648 р. до канівського полковника М. Потоцький писав:

"Оскільки вашій милості довірена запорізька резиденція, поспішайте нашвидкоруч на Запоріжжя, щоб розгромити цього бунтівника (Б. Хмельницького. - І.С.). На допомогу придаю пп. Чигиринського і Переяславського полковників і наказую, щоб ви в.м. і всі разом намагались або спіймати цього зрадника, або знищити... Не вагаючись в.м. всіх знищуй, а якщо хто-небудь серед козаків не схоче виконувати наказів в.м. і стійко битись з цими свавільниками, помічай його, а я обіцяю сурово за це покарати. Будете там в.м. мати 200 драгун з Кодаку, з якими цього зрадника і переслідуйте..."

[12.С.14-15].

Але цей наказ, враховуючи невдалі попередні спроби розгромити Б. Хмельницького малими силами, не був реалізований. Крім того, без флоту взяти укріплений о.Бучки було неможливо. Зазнавши поразки, М. Потоцький зрозумів, що для придушення повстання Б. Хмельницького необхідні значні військові сили, які він почав зосереджувати в районі Черкас та Корсуня. Одночасно вживав заходів, щоб розколоти ряди повстанців, залякати, змусити їх до безкровної капітуляції. Так, перебуваючи у Корсуні, він звернувся 20 лютого 1648 р. з посланням до повстанців, у якому вимагав розійтись по домівках і видати Б. Хмельницького. На випадок відмови загрожував стратити їх сім'ї та конфіскувати майно [12.С.15-16]. Крім того, уряд Речі Посполитої вживав заходів, щоб сусідні держави не встановлювали з Б. Хмельницьким контакти і не надавали йому допомоги [9.С.13-14].

У наступних листах до повстанців М. Потоцький намагався схилити їх до капітуляції, обіцяв

Прапор - символ "де юре" і "де факто" існування козацького формування (підрозділу).
Бунчук - символ штабу або командного пункту.
Булава - символ влади інституту гетьманів або осіб, прирівняних до цієї посади.

незначні поступки, загрожував жахливими карами за непокору.

Прагнучи виграти час для формування свого війська, Б. Хмельницький вів жваве листування з М. Потоцьким. За дорученням Б. Хмельницького, переговори з Потоцьким вели: черкаський сотник Іван

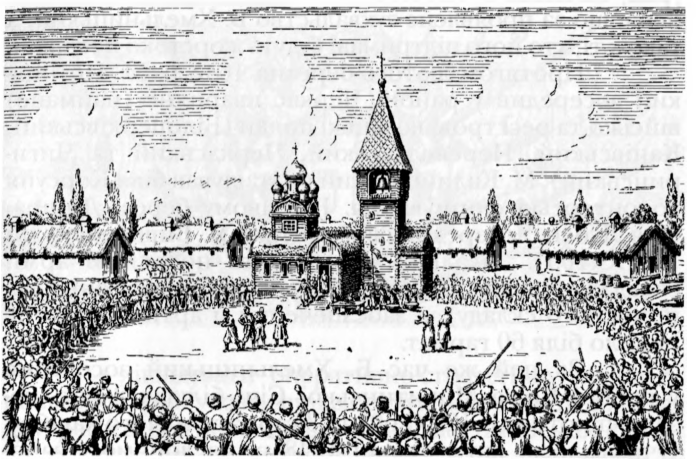

Рада Запорізької Січі. Малюнок А. Жука.

Кравченко, чигиринці Карпо Трушенко та Гриць Слейко [13.С.28-31].

У вищезгаданому листі від 13 березня 1648 р. до М. Потоцького Б. Хмельницький яскраво висвітлив картину тяжкого колоніального гніту з боку феодалів Речі Посполитої, який привів до повстання. Зокрема, він писав:

"...нашому життю загрожувала небезпека, бо багато кого з наших товаришів обібрали, пограбували, з власних маєтків повиганяли, інших убили і знівечили, не могли ми спокійно залишатися по своїх домівках і змушені були покинути жінок, дітей і майно своє, втікати на звичні місця, на Запоріжжя. Бачили ми, що ні від кого не маємо захисту, бо ж ані листів вашої милості пана не слухаються, ані наказів і волі його королівської милості не виконують: чим далі, тим гірше з нас знущаються; навіть від євреїв зазнали ми нестерпних кривд і зневаги. Таких знущань, які заподіяли нам... і в турецькій землі християнство не зазнає..."

[13.С.28-31].

Рада Запорізької Січі відхилила всі пропозиції М. Потоцького і передала на адресу польського короля (березень 1648 р.) реєстр кривд, завданих козакам з боку польської шляхти, а також вимоги:

- відступити польському війську з України;

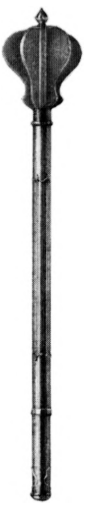

Пернач - символ влади територіального та похідного полковника або осіб, прирівняних до цієї посади.

- скасувати на її території управління Речі Посполитої;

- звільнити з посад полковників-ляхів;

- дозволити обирати полковників зі свого народу [118.С.22-23].

Про задоволення цих вимог з боку польського уряду не могло бути і мови. Польська шляхта була впевнена, що за проявлене зухвальство Б. Хмельницький, а також ті, хто його підтримав, будуть жорстоко покарані.

Б. Хмельницький. Гравюра Вауманса і Мейсенса.

Протягом лютого-березня 1648 р. М. Потоцький зосередив у районі Черкас кварцяне (наймане) військо та реєстрові козацькі полки (Білоцерківський, Канівський, Переяславський, Черкаський та Чигиринський), М. Калиновський розташував біля Корсуня волонтерські формування. На лівому березі Дніпра, біля Лубен, зосередив своє військо Я. Вишневецький [141.С.105]. Загальна чисельність польської армії складала більше 20 тисяч чоловік (без урахування допоміжного складу), а забезпечення її артилерією становило біля 60 гармат.

За цей же час Б. Хмельницький зосередив у районі Коша Микитинської Січі більше 8 тис. козаків-піхотинців [22.С.60] та 3 гармати малого калібру. Очікувалося, що у травні 1648 р. на допомогу запорожцям прибуде кримський хан Іслам-Гірей III з великим військом.

Воєнно-стратегічну мету, яку переслідувало польське командування, зосередивши на Наддніпрянщині таку потужну військову силу, М. Потоцький виклав у листі від 31 березня 1648 р. до польського короля Владислава IV [9.С.17]. Вона складалася з двох завдань:

- не допустити вибуху повстання на території України, що контролювалася польською шляхтою. З цією метою проводилися профілактичні заходи, серед яких на першому місці було вилучення вогнепальної зброї. М. Потоцький у листі пише, що *"...князь пан воєвода руський (Я. Вишневецький. - І.С.) вилучив у своїх кріпаків декілька десятків тисяч самопалів. А що в інших (воєводствах)! Вся ця зброя з людьми повинна була перейти до заколотників Хмельницького"*;

- не дати вийти Б. Хмельницькому на Україну, розгромити його на Запоріжжі. У вищезгаданому листі М. Потоцький пише:

"...Кількість людей його (Б. Хмельницького. - І.С.) у той час - 3 тис. Але не дай боже, щоб він вийшов з ними на Україну. Тоді б ці 3 тис. швидко зросли до 100 тис., і нам досить було б клопоту з цими свавільниками"

[9. С.18].

Дії Б. Хмельницького по підготовці та проведенню повстання проти Речі Посполитої, стримане,

виважене використання ним результатів отриманих блискучих перемог над польською армією на Жовтих Водах та під Корсунем (травень 1648 р.), а також зміст вимог на переговорах з польським королем та завчасне прагнення до переговорного процесу [13.С.33-47] свідчать, що його воєнно-стратегічна мета включала такі основні напрямки:

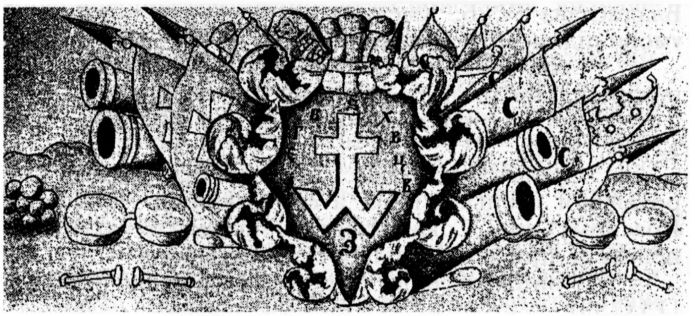

Герб Б. Хмельницького (з джерела 83).

- ліквідувати оперативно-стратегічну перевагу польської армії у кавалерії за рахунок введення до складу українського повстанського війська татарської кінноти, уклавши з цього питання союзну угоду з Кримом;

- отримати військову допомогу від держав-сусідів, у першу чергу від Туреччини та Кримського ханства;

- створити український артилерійський арсенал, систему розвідки та служби дезінформації;

- із зібраним військом вийти із Запоріжжя на Наддніпрянщину та Брацлавщину і при підтримці населення цих регіонів розгорнути воєнні дії проти польської армії, маючи на меті її розгром або витіснення з вищевказаної території;

- кінцевий пункт походу - Біла Церква, де, зупинившись, поставити польському урядові вимогу: визнати козацтво провідним станом Речі Посполитої шляхом повернення йому прав і вольностей та надання привілеїв (збільшити козацький реєстр), а також гарантувати захист православної церкви.

Торкнемося деяких дискусійних питань в останньому пункті воєнно-стратегічної мети повстання Б. Хмельницького .

1. Про те, що Б. Хмельницький після Жовтоводської битви мав намір прибути до Білої Церкви, повідомляють польські джерела [12.С.33]. Вибір Білої Церкви обумовлений тим, що Білоцерківський полк є західним кордоном тієї території України, де Б. Хмельницький міг розраховувати на негайну збройну підтримку з боку населення, соціальні інтереси якого

співпадали з інтересами козацтва. Тут були розташовані територіальні реєстрові козацькі полки: Білоцерківський, Корсунський, Чигиринський, Черкаський, Канівський та Переяславський, які перейшли на бік повстання.

2. В інструкції, складеній 12 червня 1648 р. послам від Війська Запорізького до польського короля Владислава IV, Б. Хмельницький сформулював такі умови підписання мирної угоди:

- відновити всі військові вольності і привілеї, надані попередніми польськими королями;
- збільшити реєстр Війська Запорізького з 6 до 12 тис. осіб;
- гарантувати захист духовенства і церкви стародавньої грецької віри, а святі церкви у Любліні, Красному Ставі, Сокалі та інших містах, силою унії поневолені, при давніх вольностях залишити;
- виплатити за 5 років затриману платню [13.С.39].

Вимогами, які висунув Б. Хмельницький до польського короля, ставилось фактично питання про денонсацію угод, підписаних повсталими козаками на Курукових озерах (1625 р.), під Переяславом (1630 р.) та під Кумейками (1638 р.).

По реакції польської шляхти на ці вимоги, а також по змісту інструкції комісарам на переговори з Б. Хмельницьким, затвердженої у липні 1648 р. сеймом [12.С.96], можна з впевненістю стверджувати, що на більше розраховувати було неможливо. Польська шляхта не тільки не погодилася на денонсування вказаних угод, а й запропонувала задовольнити вимоги Б. Хмельницького в їх межах.

Отже, Б. Хмельницький поставив вимоги перед польським урядом максимально можливі. В той же час вони є і мінімально можливі, адже меншого Б. Хмельницький не міг запропонувати.

Порівняння вимог, які козацька рада Запорізької Січі висунула у березні 1648 р., з викладеними в інструкції від 12 червня 1648 р. послам від Війська Запорізького до короля Польщі, свідчить, що вони ідентичні за своїм змістом. Отже, ці вимоги були визначені ще під час підготовки повстання, і на них поки що не вплинули блискучі перемоги Б. Хмельницького на Жовтих Водах та під Корсунем. Але останні забезпечували шанс на задоволення його вимог з боку польської сторони. Очевидно, зміст вимог до польського короля був узгоджений з кримським ханом у Бахчисараї, під час поїздки туди Б. Хмельницького у середині квітня 1648 р. У деякій мірі про це свідчать вимоги Іслам-Гірея III до польського короля у листі від 12 червня 1648 р.:

- сплатити данину, яку Польща заборгувала Криму за 4 роки;
- повернути козакам їх стародавні вольності [50.С.40-41].

Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що вимоги Б. Хмельницького до польського короля стосовно укладення мирної угоди були складовою частиною воєнно-стратегічної мети повстання, визначеної ще під час його підготовки.

Торкаючись у своїх дослідженнях цього питання, Я. Федорук дійшов висновку: деякі документи дають підстави вважати, що Б. Хмельницький протягом перших місяців намагався помірковано залагодити конфлікт і що умови мирної угоди з польським королем широко обговорювалися населенням України [126.С.10-13].

3. Важко погодитися з твердженням деяких дослідників, що Б. Хмельницький мав намір здійснити похід від Білої Церкви до Варшави, реалізувати ж свій задум йому не вдалося тільки тому, що не погодився на це кримський хан Іслам-Гірей III [118. С.26]. Аналіз цього питання свідчить, що такого задуму Б. Хмельницький не міг мати, оскільки:

- походу до Варшави не вимагала воєнно-стратегічна мета, яку він поставив перед собою, піднімаючи повстання;
- існувала загроза втручання держав-сусідів на підтримку Польщі проти України [97.С.68]. Крім того, вторгнення у центр Європи 100-тисячної кримсько-татарської орди не залишило б байдужими до цієї події західноєвропейські держави;
- похід до Варшави - це двобій із могутньою державою - Річчю Посполитою, для боротьби з якою Б. Хмельницький не мав на той час ні згуртованості українського народу, ні потужних збройних сил та джерел їх функціювання. Мудрий, далекоглядний і розважливий Б. Хмельницький не міг вдатися до такої авантюри.

Підтвердженням того, що Біла Церква була визначена в угоді між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III кінцевим пунктом спільного походу, є такий факт. Поспішаючи форсованим маршем на допомогу Б. Хмельницькому, Іслам-Гірей III з 87-тисячною армією 26 травня 1648 р. зупинився на Саксагані, чекаючи оперативного орієнтування від козацького гетьмана і утримуючи орди у бойовій готовності. Сюди 28 травня (за розрахунками) прийшла приємна звістка про розгром польського війська під Корсунем і запрошення до Білої Церкви на спільний військовий парад переможців. Як повідомляє татарський літописець хаджі Мухамед Сенай з Криму, який подав щоденник походу

хана [47.С.106], після цієї звістки бойова готовність з війська була знята - на ділянці від Саксагані до Корсуня "*орди розсипалися*", тобто рушили за окремими маршрутами за ясиром, який вони, згідно домовленості, мали брати західніше Білої Церкви (за межами козацької землі). Аналіз руху цих орд, зокрема очолюваних калга-султаном (Крим-Гірей - І.С.), свід-чить, що він біля Чорного лісу зійшов з Чорного на Кучманський шлях і рушив до Бару, Меджибожу та Покуття [47.С.115].

Цілком закономірно, що значна частина війська залишилась під командуванням кримського хана, який у супроводі 6-тисячного загону особистої гвардії прибув до Білої Церкви на спільний парад переможців [12.С.37-38], який відбувся 2 червня 1648 р. [47.С.108]. Фраза Іслам-Гірея III у вже згадуваному листі від 12 червня 1648 р. до польського короля про те, що козаки просили його йти походом до Варшави, але він, шануючи мирну угоду між Польщею і Туреччиною, на це не погодився - не що інше, як дипломатичний спосіб погрози, яку вже відверто він виклав нижче у цьому ж листі. Формулюючи свої вимоги до польського короля в ультимативній формі (встановлює 40-денний строк їх виконання), він попереджає, що у разі їх невиконання піде війною на Польщу.

Підтвердженням того, що Б. Хмельницький, вийшовши до Білої Церкви, сподівався досягти домовленості з польським урядом мирним шляхом і що цьому перешкодив Я. Вишневецький, свідчить його вимога у проекті угоди, складеної у лютому 1649 р. під час переговорів з польськими комісарами у м.Переяславі:

"... Князь Вишневецький, як винуватець другої війни, щоб ні в якому разі не був коронним гетьманом, бо не хочу з ним жити і не пущу його на Україну"

[9.С.120].

Отже, воєнно-стратегічна мета повстання під керівництвом Б. Хмельницького у березні-травні 1648 р. не виходила за межі станових інтересів козацтва, тобто наслідувала мету попередніх козацьких повстань 1591-1638 рр. Відмова польської шляхти задовольнити його скромні вимоги (на тлі блискучих перемог на Жовтих Водах та під Корсунем) та переростання повстання у визвольну війну всього народу (червень 1648 р.) сприяли перегляду воєнно-стратегічної мети війни проти Польщі на користь української державності. Про ці зміни він сам заявив під час вищезгаданих переговорів з польськими комісарами у Переяславі:

"... виб'ю з лядської неволі народ весь руський. Якщо раніше за шкоду і кривду свою воював, то тепер воювати буду за віру православну нашу"

[9.С.118].

ВІЙСЬКОВІ АСПЕКТИ УКРАЇНО-КРИМСЬКО-ТАТАРСЬКОГО СОЮЗУ 1648 р.

Враховуючи воєнну могутність Речі Посполитої, Б. Хмельницький включає до своєї воєнної доктрини питання союзників, тобто питання створення антипольської коаліції держав. Керуючись цим, він, як тільки прибув на Запоріжжя (кінець 1647 р.), звернувся до турецького султана та Війська Донського за військовою допомогою.

Як показав В. Брехуненко у своїх дослідженнях з питань джерел про зв'язки запорізького та донського козацтва першої половини XVII ст., донські козаки відмовили Б. Хмельницькому у допомозі і заборонили навіть добровольцям ("*охочим*") покидати Дон. Вони залишались глухими до прохань Б. Хмельницького про надання допомоги упродовж 1648-1654 рр. Жоден документ не фіксує будь-якої допомоги з боку Війська Донського (є випадки участі у Визвольній війні тільки поодиноких донських козаків). При цьому якщо протягом 1648 р. донські козаки відмовляли в допомозі, то весною 1649 р. вони взагалі не пустили запорізьких послів на Дон для проведення таких переговорів [63.С.200-206].

У той же час, замість допомоги, вони шкодили Б. Хмельницькому шляхом постійних нападів на Кримське ханство в періоди, коли кримсько-татарське військо перебувало на Україні, надаючи повстанню допомоги, або на Запоріжжі, в готовності до такої допомоги.

Б. Хмельницький у листі від 6 грудня 1649 р. до російського царя Олексія Михайловича звертається з проханням, щоб донські козаки не ходили в Крим. У червні 1650 р. Б. Хмельницький звертається безпосередньо до Війська Донського з проханням не нападати на кримських татар. У листі він пояснює, що кримські татари допомогли захистити від загибелі православну віру, а люд від чужої неволі. Підкреслює, що за це *"кривда царя кримського - кривда наша"*, і просить *"не чинити роздору"* [13.С.174-175].

Кримський хан Іслам-Гірей III у своїх грамотах від 31 липня та від 17 вересня 1648 р., а калга-султан Крим-Гірей - від 17 вересня 1648 р. до російського царя висловлювали незадоволення нападами козаків на Крим і погрожували взимку 1648-1649 рр. разом із турками та запорізькими козаками розорити Дон. У другій половині 1648 р. та першій половині 1649 р. хан звертається з проханням до Б. Хмельницького надати допомоги для здійснення такого походу. Оскільки

Іслам-Гірей III - кримський хан. Гравюра Б. Монкарната.

український гетьман ухилявся від походу на Дон, посилаючись на небезпечну воєнну обстановку, що склалася на грунті ворожих польсько-українських відносин, татари погрожували розірвати з ним союз і підписати угоду з урядом Речі Посполитої проти запорізьких козаків [63.С.205]. Але реальна обстановка на українопольському фронті у цей період (друга половина 1648 р. та перша половина 1649 р.) дала можливість Б. Хмельницькому якось виправдати свою поведінку. Похід на Дон не відповідав задумам Б. Хмельницького щодо створення антипольської коаліції держав проти Польщі: він сподівався на військову допомогу з боку російського царя, тому перебував між двома вогнями - не втратити союзника, кримського хана, і не нажити ворога з боку північного сусіда.

На військову допомогу з боку запорізьких козаків проти Війська Донського розраховував і турецький султан, тому не випадково у торговому договорі 1649 р. між Військом Запорізьким та Туреччиною одна з його статей зобов'язувала запорожців спільно з османами перешкодити морським походам донців [63.С.40].

У скрутному становищі опинився і кримський хан. Як повідомляє своєму урядові у реляції від 24 червня 1649 р. польський посол у Яссах, Іслам-Гірей III не встигав вирушати на допомогу Б. Хмельницькому із-за нападів донських козаків на Крим і в багатьох випадках стояв перед дилемою: чи йти походом на Дон, чи рушити на Україну для виконання союзних обов'язків? [63.С.204]

Отже, аналіз поведінки керівництва Війська Донського дозволив внести ясність у військові аспекти україно-кримсько-татарських відносин. Зокрема, вдалося з'ясувати причини запізнення татарської допомоги на Жовті Води, під Корсунь та під Пилявці у 1648 р. При цьому спростовуються безпідставні звинувачення, якими рясніє українська історіографія щодо кримського хана Іслам-Гірея III у хитруванні, ваганні, очікувальній позиції і т.п. Стало цілком зрозумілим, чому у питаннях надання повстанню татарської допомоги важливу роль відігравала Буджацька орда, територія якої (з-за географічних умов) не зазнавала нападів донських козаків. Ця орда внесла вагомий внесок у перемогу під Пилявцями, на її допомогу сподівався Б. Хмельницький весною 1649 р. [13.С.110-111].

Повертаючись до початку повстання, підкреслимо, що на прохання Б. Хмельницького до уряду Туреччини про надання військової допомоги турецький султан Ібрагім у своїй відповіді радив дійти згоди у цьому питанні з кримським ханом [95.С.24-25]. Ця

відповідь побічно свідчить, що кримський хан, васал Туреччини, отримав дозвіл на ведення воєнних дій проти Речі Посполитої у союзі з Б. Хмельницьким.

Переговори з кримським ханом Ісламом-Гіреєм III, які вели українські посольства у лютому-березні 1648 р., очолювані К.Бурляєм, а потім Я. Клишею (Клишенком) [95.С.25], завершилися укладенням угоди, згідно з якою:

- кримський хан з великим військом вирушить на Україну на допомогу Б. Хмельницькому [22.С.59];

- татарське військо *"по Білу Церкву ясиру брати не буде"* [118.С.23]*;

- забезпечення маршрутів просування татарського війська здійснюють козацькі підрозділи [47.С.104];

- оперативне інформування і орієнтування щодо ходу воєнних дій забезпечує Б. Хмельницький;

- мета (кінцевий пункт) походу - вихід до Білої Церкви, де будуть висунуті вимоги до польського уряду: сплатити данину за 4 роки, яку заборгувала Польща Криму, та повернути козакам їх стародавні вольності [50.С.40-41].

Укладена у квітні 1648 р. угода між Б. Хмельницьким і кримським ханом Ісламом-Гіреєм III про надання українському повстанню військової допомоги з боку Кримського ханства стала поворотним пунктом в історії козацьких повстань проти Речі Посполитої і обернулася для останньої катастрофою. Проведена нами наукова розвідка по визначенню ролі участі кримсько-татарського війська у Визвольній війні показала, що воно зробило вагомий внесок у перемогу над польською армією, зокрема на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Білою Церквою та Батогом.

На жаль, ця допомога подається у вітчизняних історичних працях, всупереч правді, як малозначуща і символічна, при цьому принижуються бойові якості татарських воїнів. Так, наприклад, Українська Радянська Енциклопедія (УРЕ) подає ось таку інформацію про участь татарського загону у Визвольній війні:

"... В 1648 р. за наказом кримського хана Іслам-Гірея III 6 тис. загін татарської кінноти на чолі з Тугай-беєм брав участь у битвах проти польсько-шляхетських військ під Жовтими Водами та під Корсунем. Вирішальну роль у розгромі військ шляхетської Польщі в цих битвах відіграли повсталі українські селяни і козаки, керовані Б. Хмельницьким, а не татари, які не мали достатнього озброєння і були майже не боєздатними..."

[150.С.582].

** Аналіз цього питання свідчить, що і надалі упродовж союзних українсько-кримсько-татарських відносин райони "бешбашу" - татарської здобичі - узгоджувалися з Б. Хмельницьким і призначалися за межами Української козацької держави. Порушники цієї умови каралися на смерть спеціальними українсько-татарськими пікетами, розставленими на шляхах і перевозах [26.С.55].*

Щоб спростувати таку негативну оцінку татарської допомоги, підкреслимо, що повстання Б. Хмельницького, з військової точки зору, докорінно відрізняється від попередніх козацьких повстань. Ця відмінність полягає в тому, що вперше до складу української повстанської армії було включено татарську кінноту, що мало важкі наслідки для польського війська. Справа в тому, що українське козацтво традиційно до середини XVII ст. мало першокласну піхоту і обози, але користувалося нечисленною кіннотою. Ця ситуація завжди створювала оперативно-стратегічну перевагу кінного польського війська над арміями українських повстанців, які боролись проти Речі Посполитої протягом 1591-1638 рр., примушувала їх переходити до оборонних дій в укріпленому таборі і вела до поразки.

Тугра - герб кримського хана Іслам-Гірея III (з архіву Саїда Фазізова).

Отже, Б. Хмельницький виявився значно талановитішим полководцем, ніж його попередники, і урахував досвід збройної боротьби козацтва минулих років проти польського війська. Поєднавши козацьку піхоту з татарською кіннотою, він, як було вже зазначено, не тільки ліквідував польську оперативно-стратегічну перевагу в кавалерії, а й досяг співвідношення сторін на свою користь, оскільки польське військо не мало піхоти, рівноцінної українській.

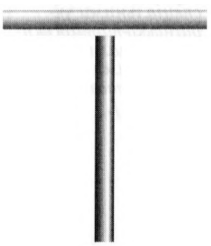

Герб кримсько-татарського роду Аргін, з якого походив Тугай-бей (з джерела 85).

"В цих умовах великої кількісної переваги об'єднаних сил, - пише В.Маєвський, - наявність у ворога високорухомої татарської кінноти примусила великого гетьмана Миколу Потоцького відмовитись від наступальних дій своєї кавалерії, а наявність козаків, які мали у своєму розпорядженні значну вогневу силу, примусила підвищувати свою оборонну та вогневу сили за рахунок використання возів та спішуванням кінноти. Отже: поляки втратили вагомий фактор переваги у вигляді ударної сили своєї кінноти..."

[78.С.115].

Враховуючи оперативно-тактичну перевагу Б. Хмельницького, командуючий польським військом М. Потоцький відмовився від ведення бойових дій проти української армії. Внаслідок цього він не надав допомоги своєму сину - Стефанові, який перебував в облозі на Жовтих Водах, а сам (М. Потоцький) під час втечі був оточений під Корсунем і розгромлений.

Таким чином, не окремо від татар, а навпаки, у поєднанні з ними були здобуті основні перемоги над польським військом. Отже, союз України з Кримом та участь кримсько-татарського війська у Визвольній війні мали вирішальне значення для її ходу у боротьбі проти Речі Посполитої. Це підтвердив у своїх висловлюваннях сам Б. Хмельницький. Так, в розмові з польськими комісарами, що прибули

до нього в Переяслав на переговори (лютий 1649 р.), він зазначив:

"...Грозите мені шведами - і ці будуть мої, а якщо й не будуть, то якби їх було п'ятсот, шістсот тисяч, всеодно не переможуть руської запорозької і татарської сили"

[9.С.117].

І далі, торкаючись своїх політичних планів на майбутнє, він з гордістю повідомляє про дружні, братерські стосунки з татарами та їх талановитим полководцем Тугай-беєм:

"... Буду мати двісті, триста тисяч своїх. Орда вся. Притім Тугай-бей близький мені є, мій брат, моя душа, єдиний сокіл на світі, готов все учинити, що я захочу. Зараз вічна наша козацька з ними приязнь, якої світ не розірве..."

[9.С.118].

Із джерел відомо, що Тугай-бей* теж називав Б. Хмельницького своїм братом [9.С.125], а також опікав у походах його сина - Тимофія [14.С.65,83,84,93].

Одним з аргументів противників вагомості татарської допомоги є незначний кількісний склад загону Тугай-бея, який подається в українських джерелах. Так, літописець С.Величко кількісний склад татарського війська ототожнює із загоном кримських татар, який хан виділив Б. Хмельницькому. При цьому він повідомляє, що цей загін, а отже і все військо Тугай-бея, мало у своєму складі 4 тис. воїнів [22.С.57]. З цим важко погодитись, оскільки з польських джерел відомо, що кримсько-татарське військо, яке брало участь у Жовтоводській битві, мало у своєму складі декілька десятків тисяч осіб [45.С.264].

Крім сказаного додамо, що статус бея Кримського ханства у військових справах, який мав перекопський бей, не дозволяв Тугай-бею вийти у похід із такою незначною кількістю війська**.

Згідно із структурою кримсько-татарського війська [79.С.136-145], воно вирушало у похід, поділяючись на колони (по 6-6,5 тис. воїнів у кожній), яку очолював ага. При цьому загальна кількість війська була тісно пов'язана з посадою головнокомандуючого, яку він займав у кримській державі. Так, кримський хан вирушав з військом, яке мало кількісний склад в межах 80 тис. воїнів і поділялось на 12 колон. Калга-султан мав 50-тисячне військо, поділене на 8 колон, нуреддін султан - 40 тис. (6 колон), ханський візир, вільні султани, прибережні аги - 30 тис., поділені на 5 колон. У той же час Евлія Челебі повідомляє, що бей роду Ширін має 20 тис. війська на коротконогих конях, вождь роду Мансур - Газі Кая - бей веде 20 тис. воїнів, зодягнених у панцири. Бей роду Даїр

Кримсько-татарський воїн (з джерела 22).

** За думкою О.Пріцака, знавця східних мов, ім'я "Тугай" в перекладі з татарської означає "Сокіл". Але є припущення, що це слово топонімічного походження і означає долину над річкою з луками, де, можливо, народився і виріс Тугай-бей [47.С.162].*

*** Проведена розвідка щодо походження Тугай-бея та вагомості його посади перекопського бея показала, що він походив з роду Аргін, з якого походили*

очолює 10 тис. війська. Евлія Челебі також пише, що перекопський бей завжди вирушав на війну з 20-тисячним військом [44.С.236]. У битві під Охматовим (1644 р.) Тугай-бей мав військо від 20 до 40 тис. [139.С.395].

Повідомлення, що Б. Хмельницький розташував військо Тугай-бея на Базавлуку, а сам прибув на Січ *"у супроводі чотирьох, посланих від Тугай-бея, значних татар"*, свідчить, що воно поділялось на чотири колони, тобто було в межах 20 тис., а на військову раду, очевидно, були запрошені чотири аги, командири цих колон [22.С.58]. Напередодні Корсунської битви з польського табору спостерігали, як до Корсуня підійшли три колони татарського війська по 5-6 тис. кожна, а кіш рухався окремо долиною [125.С.142], тобто четверта колона - 5-6 тис. війська - прикривала штаб Тугай-бея.

Про те, що в битві на Жовтих Водах брала участь найбідніша - Єдичкульська - орда, яка межувала з землями Січі, свідчать польські джерела [45.С.264]. У поемі Джана Мухамеда повідомляється, що *"Тогай-бей зібрав військо й за тиждень вирушив у похід"*, тобто залучив до походу, крім виділеного ханом загону кримських татар (згідно з організаційною структурою татарського війська - не менше 6 тис. осіб), Ногайську орду з-поза меж Криму, а також військо, яке було йому безпосередньо підпорядковане в Перекопі. Останнє складалося, за повідомленням Е. Челебі, з 3-тисячного підрозділу особистої гвардії Тугай-бея та 12-тисячного загону *"вершників, як соколів"*, які стояли на прикритті (захисті) Перекопу [44.С.231]. Про такий склад війська, безпосередньо підпорядкованого Тугай-бею (у межах 15 тис. осіб), з яким він перебував на кочів'ях, створюючи на прохання Б. Хмельницького резерв української армії, влітку 1648 р. на Синіх Водах та весною 1649 р. на Лівобережжі, повідомляють інші джерела [17.С.74; 59.Арк.2].

Отже, у складі війська Тугай-бея, з яким він вирушив на допомогу Б. Хмельницькому, було не менше 20 тис. воїнів. При цьому одна колона (до 6 тис.), що була виділена ханом, можливо, складалася з важкої кінноти, зодягненої в панцири(воїни роду Мансур), як противага польській гусарії. На нашу думку, цей загін був виділений кримським ханом Б. Хмельницькому на знак поваги до нього, як підрозділ його особистої гвардії і гетьманського резерву, для виконання комендантських функцій та важливих бойових завдань. Зі свого боку Б. Хмельницький, на знак поваги до Іслам-Гірея III, передав під його опіку свого 16-річного сина - Тимофія [22.С.57].

керівні беї (карачі) ханату. Таких родів у Кримському ханстві було 4: Ширін, Мансур (Мангут), Седжеут (Барін), Аргін. Іноді зараховують сюди і рід Даїр. Звання бея Тугай-мурза отримав як правитель Перекопського санджаку. Йому підпорядковувалось 300 сіл на Кримському півострові, гарнізон Перекопу (12 тис. чол.) [44.С.280], а також ногайські орди: Єдичкульська, Перекопська, Очаківська та Буджацька [121.С.26]. Тугай-бей єдиний серед керівних беїв мав 3-тисячну особисту охорону. Перекопським беєм став за правління Мехмед-Гірея IV між 1642 і 1644 рр. [47.С.163]. За думкою О.Пріцака, Тугай-бей познайомився і подружився з Б. Хмельницьким під час перебування останнього у татарському полоні [1620-1622 рр.]. Мав брата - Султан-Гельді-мурзу, зять якого - Джан Мухамед, відомий татарський поет XVII ст., написав поему про походи Тугай-бея на допомогу Б. Хмельницькому [4.С.163-170]. Оскільки влітку 1648 р. у Чигирині першу кримсько-татарську амбасаду очолив Султан-мурза [9.С.46-47], ми вважаємо, що це брат Тугай-бея - Султан-Гельді-мурза. На нашу думку, він був агою (командиром) загону, виділеного кримським ханом Б. Хмельницькому під час переговорів у квітні 1648 р. у Бахчисараї.

Повертаючись із Криму, Б. Хмельницький разом із Тугай-беєм за допомогою козаків переправили біля Тавані (в районі сучасної Каховки) через Дніпро татарське військо і зосередили його у гирлі Базавлуку. Як вже зазначалося вище, для здійснення взаємодії між козацьким і татарським військом відразу прибули на Січ представники Тугай-бея. Аналіз цього питання та окремі повідомлення джерел свідчать, що обмін представниками та цілими підрозділами був здійснений на всіх рівнях штабів і формувань [26.С.41]. Це дозволило забезпечити чітке управління військом на марші та в ході бойових дій.

Повідомлення Величка, а також аналіз бойових дій на Жовтих Водах та під Корсунем свідчать, що на Тугай-бея покладалось проведення тактичної розвідки, яка складалася з охоронної (в ході маршу) та бойової (при зіткненні з ворогом).

Для ефективного виконання цих обов'язків та прикриття головних сил української армії в умовах зустрічної битви його кінне військо було перетворене на передовий загін (загін особливого призначення) української армії. При цьому, враховуючи потужну ударну силу татарської кінноти та її маневреність, передовому загону (Тугай-бею) доручалося в ході тактичної розвідки зупинити ворога і затримати його до підходу головних сил. З цими завданнями Тугай-бей успішно справився; крім того, він брав участь у облозі польських таборів, їх прориві, розгромі та переслідуванні ворога.

Виконуючи взяті на себе союзні обов'язки, кримський хан Іслам-Гірей III з 11 травня по 11 червня 1648 р. здійснив з 87-тисячним військом похід на Україну на допомогу Б. Хмельницькому. Незважаючи на форсований марш свого війська (до 90 км за добу), хан не встиг взяти участі у Жовтоводській та Корсунській битвах, але його просування створило вигідну оперативно-стратегічну обстановку в районі воєнних дій для розгрому польської армії.

Після спільного параду у Білій Церкві 2 червня 1648 р. на честь перемоги на Жовтих Водах та під Корсунем між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III було досягнуто домовленості, що Тугай-бей з 15-тисячним військом залишиться до зими на Запоріжжі, на Синіх Водах [17.С.74; 4.С.168]. Але напади у липні-серпні 1648 р. донських козаків на Крим вимусили татарське військо залишити Україну. У зв'язку з цим воно (крім Буджацької орди), а також і Тугай-бей запізнилися на Пилявецьку битву (21-23 вересня 1648 р.), але останній взяв участь в облозі Львова та в поході до Замостя (жовтень - листопад 1648 р.).

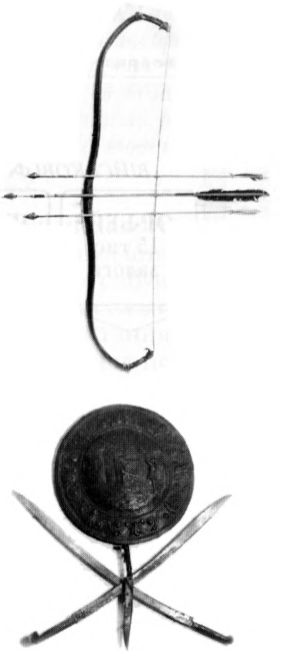

Озброєння татарського воїна (з експозиції музею ім. Д.І. Яворницького).

Навесні 1649 р., у зв'язку з підготовкою польської шляхти до війни проти козацької України, Б. Хмельницький знову звернувся по допомогу до Кримського ханства. У листі від 20 квітня 1649 р. до калги-султана, після характеристики загальної обста-

новки, що склалася в можливому районі воєнних дій, він просить його вирушити з військом на Україну:

"... будь ласка, в.ц.м. (ваша царська милість. - І.С.),

п.н. (пан наш. -І.С.) милостивий, поспіши і попередь нас через послів, щоб ми виїхали назустріч в.ц.м. і йшли шляхом на Умань, бо з радістю чекаємо на військо"

[13.С.112-113].

Враховуючи ускладнення, з якими калга-султан міг зіткнутись у зв'язку з нападами донських козаків на Крим, Б. Хмельницький того ж дня направив листа до ватага Буджацької орди Антимир-мурзи, у якому після характеристики ворога він пише:

"... дуже покірно, в.м.м. (вельмимилостивого, мого. - І.С.) пана і брата, прошу, щоб як і раніше в.м., м. пан і брат, з своїм славним рицарством подав нам допомогу, так і тепер в.м., м.м.п. і брат, зволив поспішати, а орду свою заздалегідь попередити, щоб на здобич не кидалися, так як раніше, поки табору, дай боже, до останку не розіб'ємо, тоді і здобичі вистачить кожному"

[13.С.110-111].

Наведені уривки з листів Б. Хмельницького до посадових осіб ханату свідчать, що він прагнув виключити втрати українського населення від пограбувань шляхом забезпечення руху орд калга-султана за допомогою козацьких формувань* та вирішити питання татарського ясиру для Буджацької орди за рахунок полонених та трофеїв.

При звертанні за військовою допомогою до калга-султана Крим-Гірея Б. Хмельницький не згадує про Тугай-бея, в той же час наступного дня, 21 квітня 1648 р., надсилає листа до Пері-аги перекопського (командира залоги Перекопу. - І.С.), у якого просить:

"...зволь поклопотатися, щоб й.м.п. Тогай-бей, а також інші наказали своїм військам переправитись на цей бік Дніпра і біля Інгульця кочувати, бо, напевне, знову буде війна з нами"

[13.С.113-114].

Останній лист засвідчує, що залишилась діючою білоцерківська домовленість (червень 1648 р.) між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III про створення резерву української армії з війська Тугай-бея. Тому, очевидно, не треба було узгоджувати з керівництвом ханства його передислокацію на Запоріжжя та залучення до бойових дій. У той же час з листа видно, що Тугай-бей перебував на кочів'ях не на Запоріжжі, як було раніше домовлено, а на Лівобережжі з 10-15-тисячним військом [59.Арк.2; 17.С.74]. Не виключено, що останнє було вимушеним кроком - з метою запобігти раптовості нападу на Крим з боку донських козаків.

Задовольняючи прохання Б. Хмельницького, кримський хан направив до Чигирина (23-25 травня 1649 р.) спочатку авангард свого війська на чолі зі своїм зятем ширін-беєм (не менше 20 тис. воїнів),

** Аналіз цього питання свідчить, що комендантську службу та інженерне забезпечення (наведення переправ) на маршрутах просування кримсько-татарських військ до районів битв (упродовж 1648-1652 рр.) здійснювали спеціальні підрозділи української армії [47.С.104; 12.С.139].*

Організаційно-функціональна структура збройних сил Кримського ханства середини XVII ст.

(Складена за джерелами 44.С.231; 79.С.136-145; 121.С.26)

а 10 липня сам прибув до Збаража з 60-тисячною армією.

Під час кампанії 1649 р. татарське військо зробило вагомий внесок в переможне завершення Зборівської битви та облоги Збаража.

Переможне, блискуче завершення Б. Хмельницьким кампаній 1648-1649 рр. та укладання Зборівської угоди з польським королем створили сприятливі умови для поширення зовнішньополітичного впливу Туреччини на Україну, зокрема можливості встановлення на її території турецького протекторату [12.С.565]. У зв'язку з цим дипломатичну ініціативу, в тому числі і питання військової допомоги, перебирає на себе (від Криму) Туреччина. Тож не випадково, що, починаючи з другої половини 1650 р., Б. Хмельницький з питань надання військової допомоги з боку Кримського ханства звертається до Стамбулу. Так, у листі від 11 грудня 1650 р. до яничарського аги просить цього впливового воєначальника, щоб він писав до хана кримського, *"аби той, перебуваючи навіки у братстві, скріпленому присягою, допомагав козацькому війську"* [13.С.204].

Мухамед IV - султан Туреччини. Мідерит XVII ст.

Виконуючи свій союзний обов'язок, кримський хан у перших числах березня 1651 р. направив до Чигирина авангард свого війська на чолі з нуреддін-султаном (не менше 20 тис. воїнів), а в червні 1651 р. сам прибув з головними силами (не менше 60 тис. воїнів) у район Берестецької битви. Морально-психологічна криза, яка виникла на релігійному грунті у татарському війську, викликала паніку та його втечу з поля бою (30 червня 1651 р.) і призвела до катастрофічної поразки української армії під Берестечком.

Згідно з домовленістю Б. Хмельницького з кримським ханом Іслам-Гіреєм III, вже через місяць після цієї події (у перших числах серпня 1651 р.) до Білої Церкви прибуло кримсько-татарське військо, очолюване калга-султаном (не менше 40 тис. воїнів) на допомогу українській армії. Ця допомога дозволила завершити бойові дії під Білою Церквою (23 - 25 вересня 1651 р.) на користь українського війська.

У вересні 1651 р. Б. Хмельницький звертається знову до турецького султана Мухамеда IV з листом, у якому, зокрема, пише:

"...покірно просимо, щоб ти знову писав листа до хана, щоб він зберіг приязнь, яку ми з ним установили"

[13.С.225-226],

а у листі від 7 грудня 1651 р.:

"... прошу вашу цісарську милість, зволь спричинитися до того, щоб його милість хан зі своєю силою, коли буде

на це час і потреба, прибув мені на поміч або свої війська прислав для підкріплення..."

[13.С.233-234].

Враховуючи це прохання, у травні 1652 р. на допомогу Б. Хмельницькому прибуло кримсько-татарське військо (20 тис. воїнів), очолюване нуреддін-султаном. Спільними діями української піхоти і татарської кінноти була здобута блискуча перемога над польською армією під Батогом (1-2 червня 1652 р.). Ця подія ще раз підтвердила доленосне значення для Визвольної війни українсько-кримсько-татарського союзу.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що у роки Визвольної війни на допомогу Б. Хмельницькому з великим військом вирушали: кримський хан - 1648 р., 1649 р., 1651 р. (Біла Церква, Збараж, Зборів, Берестечко,); калга-султан - 1648 р., 1650 р., 1651 р. (Львів, Молдавія, Біла Церква); нуреддін-султан - 1651 р., 1652 р. (Вінниця, Батіг); ширін-бей - 1649 р. (Меджибіж); Тугай-бей - 1648 р. (Жовті Води, Корсунь, Замостя); Антимир-мурза - 1648 р. (Пилявці). Крім того, на прохання Б. Хмельницького на Запоріжжі створювався резерв української армії з кочівних орд на Синіх Водах (1648, 1649, 1651 рр.), а також напередодні спільного походу направлялися до Чигирина загони (до 20 тис. воїнів) татарського війська (1649,1651 рр.). З'єднуючи останні з авангардом української армії, Б. Хмельницький готував район майбутніх воєнних дій шляхом блокування там основних комунікацій. Український гетьман вдавався також до найму на службу татар (до 4 тис. чоловік), які перебували у його резиденції - Чигирині (1648 р., 1651 р.) і використовувалися для комендантських функцій та проведення локальних бойових дій [12.С.607].

Виникає питання: чому з боку кримського хана надавалась Б. Хмельницькому упродовж п'яти років така широкомасштабна допомога? Щоб відповісти на це, торкнемося військово-політичної обстановки, яка склалася навколо Кримського ханства у середині XVII ст., а також військово-політичних інтересів Туреччини щодо України.

Польський історик Л. Подгородецький, аналізуючи цей період [139.С.412-415], зазначає, що починаючи із 1618 р. у Польщі розробляються плани ізоляції та знищення Кримського ханства. Зокрема, пропонувалося створити біля Криму потужні оборонні лінії (автори С.Старовольський, Гербурт), провести колонізацію Дикого поля (автор П. Грабовський), укласти воєнний союз проти Криму з Московською державою (автор С. Конєцпольський). У реалізації цих планів важливе місце приділялося запорізькому козацтву.

Вступ Туреччини у війну проти Венеції і Австрії у 1645 р. створив сприятливі умови для реалізації планів Польщі проти Криму. Але напад на Крим був би початком війни проти Туреччини, тому польський уряд проводив таємні переговори із Венецією (про допомогу їй запорізьким флотом) та із Московською державою про спільний вступ у війну

Спільний парад українсько-татарських військ 2 червня 1648р. у Білій Церкві на честь перемоги на Жовтих Водах та під Корсунем . Малюнок К. Ткаченка.

проти Туреччини [139.С.409].

Про ці плани Варшави стало відомо у Стамбулі і Бахчисараї. Утримуючись від оголошення війни, турецький султан влітку 1645 р. надіслав дозвіл (каптан і шаблю) кримському ханові на ведення воєнних дій проти Польщі. Враховуючи військову могутність Польщі та минулі поразки татарських військ, зокрема під Охматовим 1644 р., після якої Польща припинила сплачувати данину Криму, кримський хан став ретельно готуватися до війни. Можна уявити, з яким ентузіазмом відгукнувся Іслам Гірей III на звернення до нього Б. Хмельницького восени 1647 р. по воєнну допомогу. Адже кращої нагоди розгромити Польщу об'єднаними силами і врятувати свою державу і свій народ від знищення годі й шукати. У той же час у Стамбулі розуміли, що є слушна нагода скористатися внутрішнім конфліктом у польській державі, щоб поширити при підтримці українського козацтва (надавши йому військову допомогу) свій контроль (аж до встанов-

лення протекторату) на південну частину території Польщі [12.С.375,565]. Крім того, розраховувалося використати українське козацтво для боротьби проти Війська Донського [63.С.40]. Для Кримського ханства, васала Туреччини, визначалася провідна роль у реалізації цієї мети. Закономірно, що в цих умовах не могло бути місця ваганню, хитруванню або нещирості

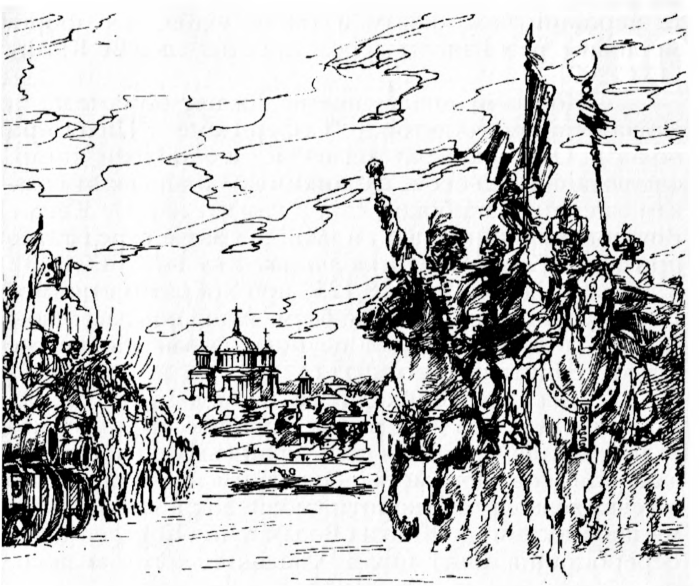

з боку кримського хана у наданні допомоги Б. Хмельницькому. Не міг кримський хан не робити все, від нього залежне, аби розгромити Польщу, а також сприяти створенню козацької автономії (республіки), дружньої до Криму. Це підтверджується тим, що кримський хан не тільки досяг під Зборовом (1649 р.) угоди з польським королем про утворення козацької автономії (Зборівський договір), а й виступив гарантом її існування. Так, до кримсько-польської Зборівської угоди була включена стаття, згідно з якою порушення миру з козацькою Україною з боку Польщі розглядатиметься як порушення останньою миру з Кримом [47.С.130]*.

Отже, за широкомасштабністю кримсько-татарської допомоги стояли військово-політичні інтереси Туреччини та Криму, які Б. Хмельницький вміло використав протягом 1648-1652 рр. для національно-визвольної боротьби українського народу проти польського поневолення та відродження української державності.

** Як повідомляє турецький хроніст Наїма, кримський хан влітку 1648 р. заявив візирю Туреччини: "Якщо Аллах захоче, мій намір є влаштувати так, щоб король Русі (гетьман козаків) призначався (османською) владою так, як молдавський воєвода" (Collectanea z dziejopisow tureckich. - Warszawa, 1825. - T. 2. Дод. 2. - С. 3).*

Розглядаючи військово-політичні аспекти українсько-кримсько-татарського союзу, не будемо забувати, що за цими абстрактними визначеннями стояли живі люди. Спільна збройна боротьба українських і татарських воїнів проти спільного ворога сприяла виникненню такого закономірного явища, як братство по зброї. Це був грунт, на якому союзні зв'язки переросли у дружні особисті відносини між Б. Хмельницьким та керівництвом ханату, а також відбилися доброзичливим резонансом серед простих людей Криму [45.С.267].

Подаючи аналіз поеми Джана Мухамеда та вірша невідомого автора - "Сефер-Наме" ("Пісня про похід"), О.Акчокракли відзначає, що походи татар, очолювані Тугай-беєм, на допомогу українським козакам залишили глибокий слід у пам'яті народу Криму. Він, зокрема, пише, що і в наші дні живе серед татар приказка: *"Тогай-бея можна впізнати по ході"* [4.С.169]. З джерел відомо [9.С.118,125] про побратимство між Б. Хмельницьким та Тугай-беєм, який пов'язав свою долю з долею України і не пошкодував для неї не тільки серця, а й свого життя.*

Аналіз воєнних дій за період 1648-1652 рр. свідчить, що союз 1648 р. між Україною і Кримом мав величезне значення для долі українського народу. Надана військова допомога з боку кримсько-татарського війська дозволила створити умови, зокрема блискучими перемогами на Жовтих Водах та під Корсунем, для перерostання повстання Б. Хмельницького у визвольну війну всього народу, а також забезпечити її переможний хід. Витоками для останнього було поєднання під час воєнних дій татарської кінноти з українською (козацькою) піхотою, що створило оперативно-стратегічну перевагу союзних військ над армією Речі Посполитої і дало можливість перемогти її у битвах на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Білою Церквою та Батогом. Про вагомість кримсько-татарського війська у складі української армії свідчить той факт, що Б. Хмельницький не розпочинав без нього жодної битви.

Аналіз українсько-кримсько-татарських відносин протягом 1648-1652 рр. спростовує думку про зрадливість, невірність кримського хана як союзника, що широко розтиражована в українській історіографії.

** Тугай-бей, очевидно, загинув у червні 1651 р. під Берестечком [47.С.163; 28.С.30]. Достовірність інформації підтверджується тим, що після цієї битви Тугай-бей більше в джерелах не згадується. Можливо, смерть Тугай-бея наступила не відразу, про це, зокрема повідомляється в поемі Джана Мухамеда: "... На цей час Тогай-бей захворів. Його, хворого, перевезли до Аккерману...Почуваючи близьку смерть, Тогай просив передати добрі побажання ханові, візиреві й іншим вельможам, а також дружині й малолітній дочці. Звелів збувати на ті гроші, що він залишив, текіе для дервішів, мечеть та медресе. Тогай помер. Тіло його перевезено до Криму... Дружина, сестри й дочка збожеволіли, довідавшись про Тогаєву смерть; одяглися всі в чорне" [4.С.169].*

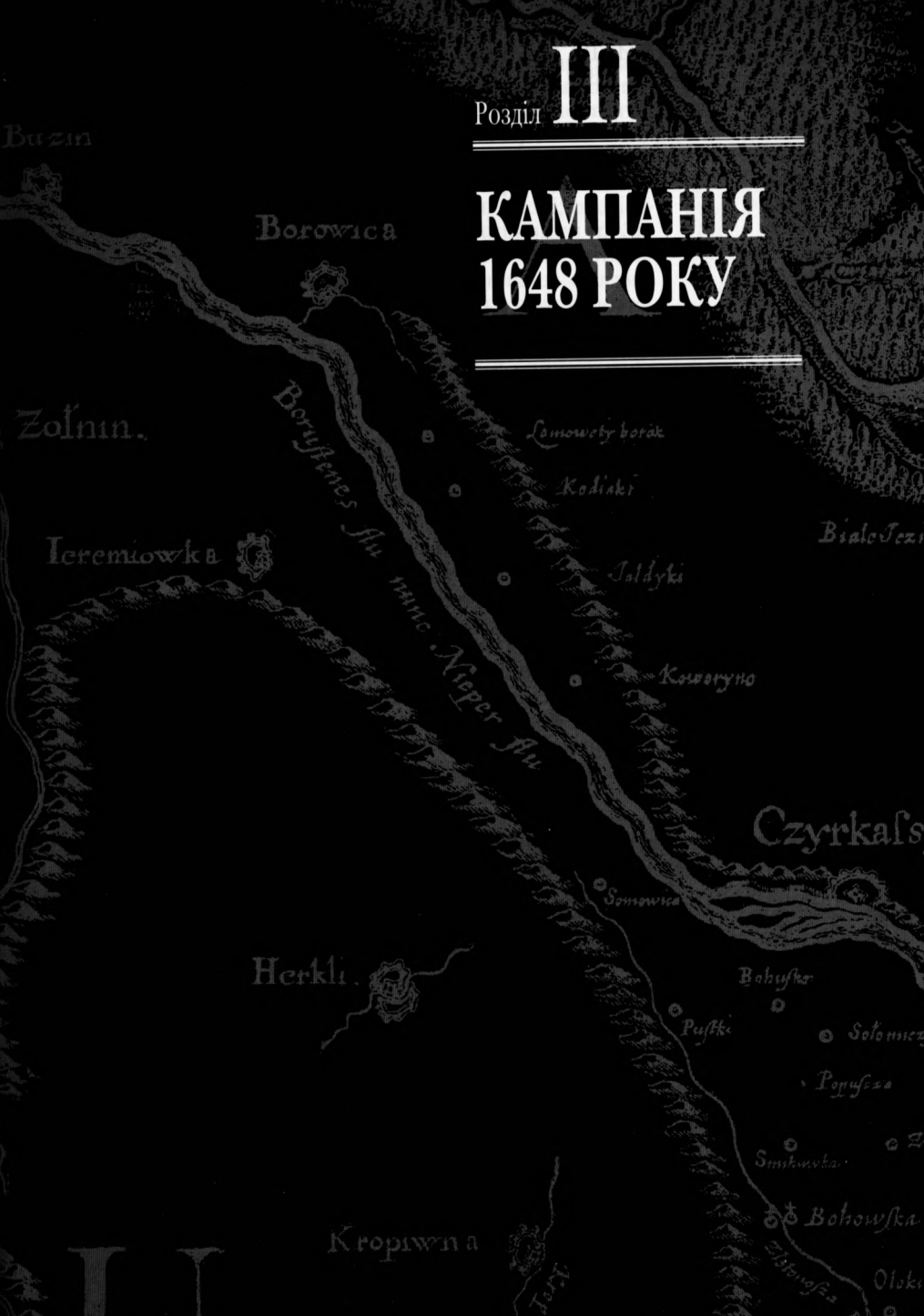

Розділ III

КАМПАНІЯ 1648 РОКУ

БИТВА НА ЖОВТИХ ВОДАХ
29 КВІТНЯ -16 ТРАВНЯ 1648 р.

У квітні 1648 р. розпочалася з боку М. Потоцького і адекватно - з боку Б. Хмельницького активна підготовка до розгортання бойових дій. Районом воєнних дій, на якому сторони планували реалізувати свої задуми, повинен був стати оперативний простір, обмежений з півночі - по лінії Біла Церква - Корсунь - Черкаси, з півдня - Микитинською Січчю, зі сходу - Дніпром, а з заходу - по лінії Біла Церква - Умань. У межах цього простору повинно було відбутись зіткнення збройних сил, що накопичували сторони, але є всі підстави вважати, що Б. Хмельницький не передбачав, що це відбудеться на Запоріжжі. Пізніше у листі від 12 червня 1648 р. до польського короля, а також до польських шляхтичів А. Казановського та Д. Заславського, оскаржуючи агресивність М. Потоцького, він підкреслює одну з його провин: *"...і на Запоріжжя напав..."* [13.С.35]. Тобто в історії Запорізької Січі - це посягання на її недоторканість, яка шанувалась протягом століть польськими королями.

Враховуючи строки підготовки походу кримського хана в Україну на допомогу Б. Хмельницькому, про який він оголосив у Бахчисараї 11 травня 1648 р., а також переправу 23 травня орд через Дніпро біля Тавані (яку забезпечували запорожці), можна припустити, що планувалось у двадцятих числах травня Війську Запорізькому з'єднатись (очевидно, на Чорному шляху) з кримсько-татарським військом і рушити разом до Білої Церкви, до якої прибути у першій декаді червня 1648 р. (за розрахунками). Вибір строків цього походу був обумовлений, очевидно, необхідністю мати вдосталь трави для того, щоб прогодувати велику кількість татарських коней. Але цей план спільного походу Б. Хмельницького та Іслам-Гірея III в Україну був порушений наміром М. Потоцького розгромити Б. Хмельницького на Запоріжжі наприкінці квітня - на початку травня 1648 р. Не виключено, що М. Потоцькому було відомо про укладену україно-кримсько-татарську угоду і він поспішав розправитись з Б. Хмельницьким.

У першій половині квітня 1648 р. почалася підготовка флоту та частини польського війська до походу від Черкас до Микитинської Січі. Очевидно, Б. Хмельницькому стало завчасно відомо про підготовку каральної акції проти нього, а також про план її проведення: строки, склад війська, маршрути його просування та ін. Як показали подальші події, польське командування вирішило спочатку направити на Запоріжжя тільки частину (авангард) своїх сил, а пізніше, у разі потреби, вирушити з головними силами [138.С.238]. На думку В. Маєвського, така розстановка польських сил була викликана складною обстановкою на Наддніпрянщині. Побоюючись вибуху тут повстання, М. Потоцький не міг вирушити на Запоріжжя для розгрому Б. Хмельницького з усім зібраним військом [138.С.238]. У цій ситуації, утримуючи під контролем разом з Я. Вишневецьким "*волость*", М. Потоцький вирішив частиною свого війська завдати смертельного удару по осередку повстання, який створив Б. Хмельницький на Січі.

У зв'язку з цим Б. Хмельницький терміново, у середині квітня, від'їжджає до Бахчисараю з метою узгодження з кримським ханом подальших спільних дій [22.С.54]. Після обговорення ситуації, що склалася, і оцінки супротивника Б. Хмельницький та Іслам-Гірей III, очевидно, дійшли згоди, що оскільки М. Потоцький планує направити на Запоріжжя тільки авангард своїх сил, то адекватно на Січ для її захисту доцільно направити авангард кримсько-татарського війська. Похід же головних сил ханського війська на Україну вирішено підготувати за 2-3 тижні.

Очолити виділене Б. Хмельницькому татарське військо, як вже зазначалося, було доручено татарському полководцю - Тугай-бею, який за тиждень підготував його до походу [4.С.167] і вирушив разом із Б. Хмельницьким на Запоріжжя [22. С.57].

ПРОСУВАННЯ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА У РАЙОН БИТВИ

Операція по розгрому Б. Хмельницького на Запоріжжі, за думкою В.Маєвського, була спланована радником М. Потоцького - С. Чарнецьким. Згідно з цим планом, 21 квітня 1648 р. на Запоріжжя з Черкас вирушила частина (авангард) польського війська, яке очолив син М. Потоцького - Стефан. Зважаючи на його молодість (24 роки) та недостатній військовий досвід, разом з ним у похід у ролі радників вирушили С. Чарнецький та комісар реєстрового козацького

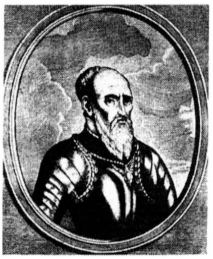

С.Чарнецький - радник М. Потоцького (з джерела 22).

війська Я. Шемберк. На останнього покладалось також, відповідно до його посади, безпосереднє керівництво козацькими полками.

Вислане військо було поділене для просування на дві частини: чотири реєстрові козацькі полки (4 тис.) [138.С.238] та 1200 найманців [58.№41.Арк.15-16] вирушили на човнах по Дніпру, а один реєстровий козацький полк (Переяславський, командир - Душинський), підрозділи кварцяних та надвірно-магнатських формувань (загальною чисельністю біля 4 тис. чоловік) [137.С.146] - по суходолу. Такий поділ висланого війська, особливо відокремлення реєстрових козаків, був фатальною оперативною помилкою М. Потоцького, якою вміло скористався Б. Хмельницький, вирішивши розгромити коронне військо по частинах.

С.Величко, розуміючи, що поділ війська - одна з причин поразки поляків, повідомляє про реєстрових козаків:

"Звелено їм було пливти Дніпром, щоденно погоджуючись із військом, яке послано на Кодак суходолом"

[22.С.64].

А про останнє пише:

"Щоб завжди мати узгоду з водним військом, їм казано йти до Кодака, тримаючись Дніпрового берега..."

[22.С.64].

Далі С.Величко зазначає, що цей наказ не був виконаний. Але проведена реконструкція маршрутів, розрахунки швидкісних та часових характеристик руху польського війська по суходолу і по Дніпру засвідчили, що до рубежу верхів'я Жовтих Вод (кіннота) - Кодак (флот) їх просування було чітко узгодженим. Очевидно, всупереч повідомленню С.Величка, служба регулювання руху війська працювала досить сумлінно. Що ж стосується вимоги до кінноти: *"...йти до Кодака, тримаючись Дніпрового берега"*, то таке завдання їй не могло бути поставлено, бо влітку рухатись на Запоріжжя по суходолу можливо було тільки по водорозділу річок, тобто по традиційних напрямках-шляхах - Чорному, Поштовому (від Крилова) та Микитинському (від Переволочної - Мишуриного Рогу). Отже, остання спільна стоянка кінноти та флоту відбулася біля Крилова, в урочищі Цибульник. Далі їх маршрути розгалужувалися на відстань до 80 км.

Розрахунки та аналіз подальших подій показали, що не пізніше 26 квітня 1648 р. польське військо вирушило з цього району: кіннота - на південь, до Микитиного Рогу - по суходолу, а флот - униз по Дніпру. Останній, рухаючись із середньою швидкістю 70 км на добу [24.С.102-103], того ж дня зупинився на ночівлю у Кам'яному Затоні, що біля Мишуриного Рогу.

Наступного дня флотилія прибула до Кодака, де протягом 28 квітня її командування узгоджувало свій подальший рух з С. Потоцьким та вирішувало з комендантом фортеці питання надання з його боку допомоги реєстровому війську. В цей же час С. Потоцький, рухаючись за маршрутом Крилов - Онуфріївка, 28 квітня зупинився на ночівлю (за розрахунками) у верхів'ї р.Омельник (район сучасного села Попельнасте Олександрійського району Кіровоградської області).

Оскільки розвідувальне забезпечення польського війська було покладене на переяславського полковника реєстрових козаків Душинського [137.С.146], то, очевидно, він здійснював і регулювання та узгодження руху флоту по Дніпру з кіннотою по суходолу. Після обміну взаємною інформацією про своє місцеперебування було вирішено зранку 29 квітня розпочати подальше просування флоту, долаючи Дніпрові пороги, а кінноти - по Микитинському шляху, щоб 2 травня 1648 р. (за розрахунками) одночасно прибути на Січ (до Микитиного Рогу) і узгодженими діями кінноти, піхоти, артилерії і флоту знищити центр повстання у плавнях з його опорними пунктами на островах, зокрема на острові Бучки. Це був останній день (28 квітня) обміну зв'язківцями між флотом і кіннотою.

Існує повідомлення польського джерела про те, що С. Потоцький вирушив із Крилова 25 квітня [137.С.145]. Це не суперечить нашим розрахункам руху польського війська. Єдина відмінність полягає у тому, що козацька флотилія у цьому випадку прибула до Кодака на день раніше, тобто 26 квітня, і простояла біля фортеці два дні (27 і 28 квітня), очікуючи підходу війська, що рухалось суходолом, на рубіж водорозділу річок Омельник, Жовті Води та Саксагань.

На підставі вищезгаданого повідомлення С. Величка про те, що флот і кіннота були відправлені до Кодака (без урахування того, що він мав на увазі рух кінноти берегом Дніпра), у деяких наукових працях та фундаментальних виданнях по історії України має місце хибне твердження, що військо, яке рухалось суходолом (кіннота), повинне було з'єднатись з тим, яке рухалось водою (реєстрові козаки), біля Кодака і спільними силами захопити Запорізьку Січ [148.С.153]. Є навіть дивне твердження, що кіннота з флотом повинні були з'єднатися біля Кам'яного Затону (70 км вище Кодака), штурмом здобути фортецю Кодак, а потім вже розправитись із запорізькими козаками [106.С.305]. Авторові цього твердження, очевидно, було невідомо, що у Кодаку перебував польський гарнізон.

Йдучи сліпо за повідомленням С. Величка про те, що кіннота і флот повинні прибути до Кодака,

автори твердження повертають С. Потоцького зі степу до цієї фортеці, не замислюючись над тим, як останній звідти буде рухатись далі - на Січ. Адже для руху війська берегом, униз до Січі, треба було переправлятись через численні притоки та розливи Дніпра, на що навіть татари не наважувалися, хоч не були обтяжені обозом. Отже, твердження, що С. Потоцький рухався до Кодака для з'єднання тут з флотом, щоб разом йти на Січ, позбавлене логічності, тому не могло плануватись польським командуванням.

На підставі вищенаведеного, у цих же працях та виданнях створена хибна версія, ніби Б. Хмельницький вийшов завчасно у район Жовтих Вод з метою перешкодити з'єднанню польської кінноти з флотом біля Кодака. Оскільки таке з'єднання, як ми показали вище, не планувалось, то і вихід сюди Б. Хмельницького переслідував іншу мету: у цей район він вийшов, щоб скористатися найбільшою віддаленістю війська, яке рухалось суходолом, від флоту реєстрових козаків та головних сил польської армії, що перебували біля Черкас. Вибір району, де могла відбутися Жовтоводська битва, не був завчасним - його визначили динаміка просування війська та задум Б. Хмельницького розгромити ворога по частинах.

Між тим, згадка С.Величком у своєму повідомленні про Кодак не є випадковою. У плані просування коронного війська на Запоріжжя ця фортеця відігравала важливу роль як польська військова база у даному районі, а також як пункт регулювання одночасного виходу флоту і кінноти до Микитиного Рогу. Якраз з рубежу: район водорозділу річок Жовті Води, Омельник, Саксагань у їх верхів'ї - Кодак залишалось три переходи по Дніпру і суходолу до Січі. Отже, С. Потоцькому та І.Барабашу (очолював флот) було наказано здійснити останнє узгодження руху по Дніпру і суходолу на рубежі: фортеця Кодак - район верхів'я річок Жовті Води, Омельник та Саксагань.

Розглянемо і спростуємо ще одну, на нашу думку, помилку, яка закріпилась у наукових працях та фундаментальних виданнях по історії України. Ця помилка стосується питання просування козацької флотилії по Дніпру, місця повстання реєстровців та переходу їх на бік Б. Хмельницького.

Спираючись на літопис Самовидця, де говориться, що реєстрові козаки, *"не доходячи порогов, старшину зостаючую при них, и піхоту німецкую, в чолнах будучую, викололи и покидали в Дніпр"* [20.С.49-50], а також на повідомлення С. Величка про те, що Б. Хмельницький зустрів реєстрових козаків вище Кодака і схилив їх перейти на бік повстання [22.С.66], усі наукові

праці та фундаментальні видання стверджують, що козаки повстали на початку свого шляху - 4 травня 1648 р. біля Кам'яного Затону (теперішнє село Дніпровокам'янка, біля Мишуриного Рогу), піддавшись агітації посланців Б. Хмель ницького.

Аналіз джерел та розрахунки руху флотилії по Дніпру показали, що дійсно вони повстали цього числа, але біля Кам'яного Затону (тепер м.Кам'янка-Дніпровська), що навпроти Микитиного Рогу (тепер м.Нікополь). Про цей Кам'яний Затон згадує посол австрійського імператора - Еріх Лясота, який відвідав Запорізьку Січ у 1594 р. [24.С.109].

Як вже зазначалось вище, флотилія з реєстровими козаками вирушила від р.Цибульник не пізніше ранку 26 квітня 1648 р. і наприкінці цього ж дня прибула до Кам'яного Затону, який розташований біля Мишуриного Рогу. Отже, щоб повстати тут, як повідомляють Самовидець та С. Величко, флотилії треба було простояти у цьому районі до 4 травня, тобто 8 днів. Відомо також, що реєстрові козаки приєдналися до Б. Хмельницького на Жовтих Водах 13 травня 1648 р. [138.С.238]. Оскільки між Кам'яним Затоном (Мишуриним Рогом) і районом битви на Жовтих Водах відстань у межах 60 км, то навіть якщо рухатись пішки, не поспішаючи, на цей марш буде витрачено не більше двох діб. Тож виходить, що після повстання козаки простояли у Кам'яному Затоні ще 7 днів, не подаючи допомоги Б. Хмельницькому, який бився з С. Потоцьким зовсім поряд.

Можна припустити, що флотилія вирушила від Цибульника не 26 квітня, а значно пізніше, тобто марнувала час, що малоімовірно, бо реєстровими полками командували польські або полонізовані, вірні Речі Посполитій, полковники. Але після переходу на бік повстання марнувати 7 днів у Кам'яному Затоні, не надаючи допомоги Б. Хмельницькому, при цьому розуміючи, що його поразка - це їхня смерть - подія, яка не мала права на існування.

Якщо припустити, що їм не було відомо, де перебуває Б. Хмельницький, то й це малоімовірно, бо всі шляхи на Запоріжжя, в тому числі і Дніпро, контролювалися (як вже було зазначено вище) українсько-татарськими сторожовими та розвідувальними роз'їздами. Сумнівно, щоб рух такої потужньої військової сили, як флот з реєстровими козацькими полками, не контролювався Б. Хмельницьким. Отже, інформація про те, що повстання козацької флотилії відбулося на початку її шляху - біля Кам'яного Затону, що вище Дніпрових порогів, 4 травня 1648 р., є помилковою.

Але повідомлення українських літописців стають відразу більш імовірними, якщо припустити, що дата повстання реєстрових козаків була іншою. У зв'язку з цим розглянемо можливу версію. Розрахунки показали, що флотилія, подолавши пороги протягом 29 і 30 квітня, 2 травня 1648 р. прибула до Микитиного Рогу (Січ) і, дізнавшись, що С. Потоцький стримує облогу Б. Хмельницького у верхів'ї Жовтих Вод, 3 травня вирушила назад, уверх по Дніпру. Подолавши пороги, козаки 8 травня прибули до фортеці Кодак, де була отримана остаточна інформація про місце битви. Оскільки верхів'я р. Омельник - поряд з верхів'ям р. Жовті Води, то, щоб вийти на човнах до району битви, треба було піднятись по Дніпру до Кам'яного Затону (розташованого у гирлі Омельника), а далі увійти біля нього у річку Омельник. За розрахунками, наприкінці дня 10 травня флот реєстрових козаків прибув до Кам'яного Затону, де його зустріла депутація Б. Хмельницького. Почалися переговори, під час яких відбулося повстання реєстрових козаків. Рухаючись на човнах по Омельнику, вони розвантажили свій флот в ур. Княжі Байраки і по суходолу (в межах декількох кілометрів) прибули 13 травня на Жовті Води, приєднавшись до Б. Хмельницького. Цілком логічно вписується в версію підсилення реєстровців однією мортирою з боку коменданта Кодака Гродзицького і його повідомлення про їх повстання, датоване 9 травня 1648 р. (близько до дати повстання за нашою версією), але наша версія залишається тільки версією, оскільки не підтверджується джерелами.

У той же час розробка цієї версії дозволяє відповісти на три сумнівні питання:

- Чому реєстрові козаки, якщо вони повстали 4 травня 1648 р. на Січі, прибули на Жовті Води тільки через 8 днів після цієї дати? Адже між Кошем Микитинської Січі і районом Жовтоводської битви - 120 км, які військо Б. Хмельницького подолало за три дні. Відповідь на це запитання може бути однозначною: вони йшли до Княжих Байраків водою за маршрутом, що вказаний у вищевикладеній версії.

- Чи випадковим є повідомлення українських літописців про повстання реєстрових козаків біля Кам'яного Затону, що вище порогів? Вищесказане свідчить, що підстави для такого повідомлення були. Незважаючи на його неточність (бо козаки повстали на Січі, а сюди тільки прибули), воно підтверджує вірогідність наших розрахунків і припущення, що повсталі реєстрові козаки прибули на Жовті Води по р. Омельник, у гирлі якої розташований цей Кам'яний Затон.

- Чому так пізно, тільки через 7 днів (11 травня 1648 р.), М. Потоцький отримав інформацію про перехід реєстрових козацьких полків на бік Б. Хмельницького? Здавалось би, останній був зацікавлений, щоб ця подія, з метою деморалізації ворога, якнайшвидше стала відома першому.

Очевидно, це трапилось тому, що Б. Хмельницький, як досвідчена і далекоглядна людина, вважав передчасним інформувати ворога про цю подію, оскільки реєстрові козацькі полки ще не прибули на Жовті Води, внаслідок чого повстанські сили були розпорошені, чим міг скористатися М. Потоцький.

Уже зазначалося, що 27 квітня - наприкінці дня - козацька флотилія прибула до фортеці Кодак. Тут протягом дня, 28 квітня, крім узгодження свого руху з військом, що просувалось суходолом, козаки поповнили свій артилерійський арсенал - комендант фортеці виділив у їх розпорядження одну мортиру, а також обслугу до неї та боєзапас [15.С.124].

Аналіз артилерійського арсеналу української армії, який, за повідомленням С. Величка, складався після Жовтоводської битви з 26 гармат, дозволяє зробити висновок, що на борту флотилії реєстрових козаків було всього 12 гармат-фальконетів. Таку малу питому вагу забезпечення артилерією (2 гармати на одну тисячу козаків) козацької піхоти і флоту можна було виправдати тільки тим, що на Січі не було артилерії. Б. Хмельницький мав всього три гармати-фальконети, які перейшли до нього як трофей від польської залоги, що тут раніше перебувала (полк реєстрових козаків та загін польських драгун). Нагадаємо, що питома вага забезпечення артилерією морських походів запорізьких козаків становила сто гармат на одну тисячу воїнів. Тож, щоб підсилити артилерією реєстровців, очевидно, за наказом М. Потоцького, велися переговори з комендантом Кодака, який і виділив мортиру з фортечного арсеналу для навісного вогню по території укріпленого повстанцями табору (острова). Цей крок коменданта Кодака, як буде показано нижче, став додатковим джерелом для встановлення дати і місця повстання реєстрових козаків.

Зранку 29 квітня флот рушив від Кодака униз по Дніпру, долаючи цього та наступного дня пороги, і наприкінці дня 1 травня або на початку дня 2 травня 1648 р. прибув до Микитиного Рогу. За п'ять діб флот пройшов 280 км - з подоланням Дніпрових порогів, з середньою швидкістю 56 км на добу [94.С.77].

Крім щоденника Еріха Лясоти для розрахунків руху реєстрових козаків по Дніпру ще були використані спогади 77-річного колишнього лоцмана Григорія

Микитовича Омельченка. В інформації, яка була записана 21 листопада 1988 р., він повідомив, що для подолання Дніпрових порогів униз по течії, при великій воді (повені), витрачалась одна доба, а при малій - дві. Але при розвантаженні човнів і при великій воді витрачалось дві доби. На подолання порогів знизу - уверх, проти течії, потрібно було три-чотири доби. Флотилія реєстрових козаків рухалась при великій воді і, очевидно, при подоланні небезпечних порогів і забор з човнів завчасно вивантажували на берег зброю та порох. Отже, можна стверджувати, що подолання Дніпрових порогів реєстровцями було здійснено за дві доби.

Як повідомляє у своєму листі до сандомирського воєводи Д. Заславського (початок травня 1648 р.) польський полковник К. Корицький, після прибуття реєстровців на Запоріжжя, де вже не було Б. Хмельницького (вів бойові дії на Жовтих Водах. - І.С.), полковник М. Кричевський разом із Барабашем на чолі козацького загону зруйнували фортечні укріплення на острові, зроблені раніше Б. Хмельницьким (очевидно, на о.Бучки.- І.С.), які обороняли всього 50 козаків. Поки відбувалося руйнування острівних укріплень, інша частина козаків повстала, перебила полонізовану старшину і вибрала собі за старшого Ф. Джалалія. Значну роль у цьому повстанні відіграв сотник М. Топига [12.С.30].

Цікаву звістку щодо цього питання подає у своєму повідомленні від 9 травня 1648 р. вже згадуваний комендант Кодака Гродзицький на адресу М. Потоцького:

"Повідомляю Вашій милості, моєму ласкавому панові, сумну звістку: 4 травня біля Кам'яного Затону все запорізьке військо, яке йшло водою, збунтувалося і побило полковників і всю старшину. Це безперечна і незмінна новина. Вірте мені, милостивий пане, бо сьогодні, о першій годині ночі, прибігли до мене два мої поранені мушкетери, яких я послав туди з мортирою і гранатами. Все там пропало - і найкращий пушкар, - а ці речі були б нам дуже потрібні..."

[15.С.124].

Отже, Самовидець та Величко зробили помилкове повідомлення про місце повстання реєстрових козаків, яке набуло розповсюдження в українській історичній літературі. Насправді реєстрові козаки повстали 4 травня 1648 р. біля Кам'яного Затону, який розташований на лівому (татарському) березі Дніпра, навпроти Микитинської Січі. В той же час повідомлення українських літописців не є випадковим. Очевидно, вони мали інформацію, що повсталі реєстрові козаки прибули на Жовті Води від Кам'яного Затону,

що біля Мишуриного Рогу. Розрахунки показали, що після повстання біля Кам'яного Затону, що біля Коша Січі, козацька флотилія піднялась по Дніпру до Кам'яного Затону, що вище порогів, і повернула у річку Омельник, верхів'я якої було поблизу району Жовтоводської битви.

ПРОСУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА У РАЙОН БИТВИ

Знаючи плани і строки військової операції, яка проти нього готувалася, Б. Хмельницький поспішав, повертаючись з Криму разом із Тугай-беєм та 20-тисячним татарським військом. Після переправи через Дніпро біля Тавані і зосередження орди у гирлі Базавлука [22.С.58] Б. Хмельницький у супроводі представників татарського командування прибув на Січ і негайно скликав військову раду.

Після з'ясування обстановки за даними розвідки Б. Хмельницький оголосив бойовий наказ. У ньому він повідомив, що, враховуючи характер просування ворога на Запоріжжя, прийнято рішення розгромити його по частинах, у зв'язку з цим всі сили зосередити на розгромі польського війська, що рухається суходолом. Для реалізації цього задуму українська армія вирушить ворогові назустріч - отже, битва буде зустрічною. Польському війську, яке рухається на човнах по Дніпру, перервати зв'язок з його іншими частинами та не заважати безперешкодно подолати Дніпрові пороги і прибути до Микитиного Рогу. Витрачений на його просування час та віддаленість створять сприятливі умови для розгрому польського війська, що рухається суходолом.

Тугай-бею (татарська кіннота) доручалося, виконуючи роль передового загону української армії і рухаючись услід за розвідувальним загоном, попереду головних сил та прикриваючи їх, здійснити марш за маршрутом: гирло р. Базавлук - Микитинський шлях і на третій день [22.С.60] вийти в район водорозділу річок Саксагань, Жовті Води та Омельник. Під час маршу передбачалося організувати охоронну розвідку противника, що рухається із району Черкас суходолом і по Дніпру. З появою супротивника провести бойову розвідку і атакувати його, примусити зупинитися, перервати його зв'язок з реєстровими козаками, а також з головними силами, паралізувати його дії до підходу головних сил із Січі. Для вогневої підтримки татарської кінноти підсилити її загони обслугою важкої ручної зброї та підрозділами мушкетерів [58.№31. Арк.35].

Головним силам української армії (козацька піхота, артилерія і обоз) було дано завдання: рухаючись услід за передовим загоном (татарська кіннота) на відстані 15-20 км [66.С.88], здійснити марш за маршрутом: Кіш Січі - Микитинський шлях і на третій день вийти в район водорозділу річок Саксагань, Жовті Води та Омельник, де у взаємодії з татарською кіннотою оточити і розгромити ворога.

Для здійснення ефективної взаємодії між татарською кіннотою та українською (козацькою) піхотою командири і штаби всіх рівнів отримали завдання обмінятись представниками.

Отримали також завдання: командир розвідувального загону, командири загонів забезпечення руху війська, організації привалів та ночівель, а також командири підрозділів матеріального забезпечення війська.

Командирові загону перевізників було дано завдання організувати чергування біля Таваньської переправи на Дніпрі, щоб з наближенням орд кримського хана забезпечити їм тут переправу на правий берег [47.С.104].

Охорона і оборона о. Бучки доручалась козацькому форпосту у складі 50 чол. [12.С.30].

Б. Хмельницький наказав негайно зайнятися підготовкою до маршу, початок якого планувалось оголосити окремо.

У зв'язку з тим, що в основі замислу Б. Хмельницького було рішення розбити коронне військо по частинах, час його виходу з Січі був тісно пов'язаний з рухом війська С. Потоцького. Передчасний вихід Б. Хмельницького із Коша Січі, а Тугай-бея з району зосередження на Базавлуці міг привести до зміни плану просування війська супротивника, об'єднання його кінноти з реєстровими козаками, які рухались на човнах по Дніпру, і навіть з головними силами (Черкаси). Б. Хмельницький слідкував за просуванням війська супротивника і очікував слушного моменту.

Отримавши інформацію про початок руху польського війська від Крилова, Б. Хмельницький не пізніше ранку 27 квітня 1648 р. на чолі більше 8-тисячного українського (козацького) та 20-тисячного татарського війська, у складі піхоти, кінноти, артилерії і обозу, вирушив назустріч С. Потоцькому. Похідний порядок війська Б. Хмельницького був побудований у передбаченні зустрічного бою, у якому роль передового (особливого призначення) загону виконувала орда Тугай-бея.

Виникає закономірне питання: чи міг Б. Хмельницький на основі розвідувальної інформації про

початок руху С. Потоцького через добу вирушити з Коша Запорізької Січі? Між Кошем Микитинської Січі і Криловим - біля 200 км. Щоб почати вранці 26 квітня марш кінноти по суходолу, рух флоту по Дніпру, треба було провести їх підготовку протягом 25 квітня. Отже, розвідник мав у своєму розпорядженні дві доби. Пересуваючись з максимальною швидкістю (100-120 км на добу) [66.С.87], він прибув до Коша Микитинської Січі наприкінці дня 26 квітня. У Б. Хмельницького та Тугай-бея було півдоби для уточнення завдань готового до маршу війська.

Рухаючись форсованим маршем, до 40 км на добу [124.С.34-42], Микитинським шляхом (уверх по руслу р. Базавлук), Б. Хмельницький крім малих і великих привалів мав дві ночівлі (за розрахунками) - з 27 на 28 і з 28 на 29 квітня. Під час руху та ночівлі передовий загін (загін особливого призначення), що складався з татарської кінноти, дотримувався встановленої дистанції від головних сил (піхоти, артилерії і обозу), незважаючи на свої високі маршові можливості. Це було викликано тим, що:

- умови зустрічної битви вимагали прикриття головних сил української армії від кінного польського війська. Іншими словами, Тугай-бей повинен був прийняти на себе удар кінноти польського війська, зупинити його і, атакуючи та маневруючи, затримати або ускладнити просування ворога до підходу головних сил;

- оперативно-тактична рівновага між польською та українською арміями забезпечувалася поєднанням на полі бою козацької піхоти з татарською кінною. Але відсутність у С. Потоцького необхідної кількості піхоти (рухалась у човнах по Дніпру) порушувала цю рівновагу. Якщо він міг ще вести рівноцінний бій з татарською кіннотою, то при приєднанні до останньої козацької піхоти, з її потужною вогневою силою, у нього залишався єдиний шлях - відмовитись від бойових дій і перейти до оборони в укріпленому таборі, оскільки тепер тактична перевага була на боці Б. Хмельницького. Отже, для забезпечення цих умов українська піхота повинна була приєднатися до татарської кінноти своєчасно, щоб остання не зазнала вагомих втрат;

- передовий загін був основою тактичної розвідки, яка велась у взаємодії з оперативною (глибинною) розвідкою [66.С.42,88]. Аналізуючи дані про ворога від оперативної та тактичної розвідки, Б. Хмельницький міг орієнтовно визначити, де і за яких умов відбудеться битва. Відстань між передовим загоном і головними силами, при зіткненні першого з ворогом, давала можливість останнім підготуватись до

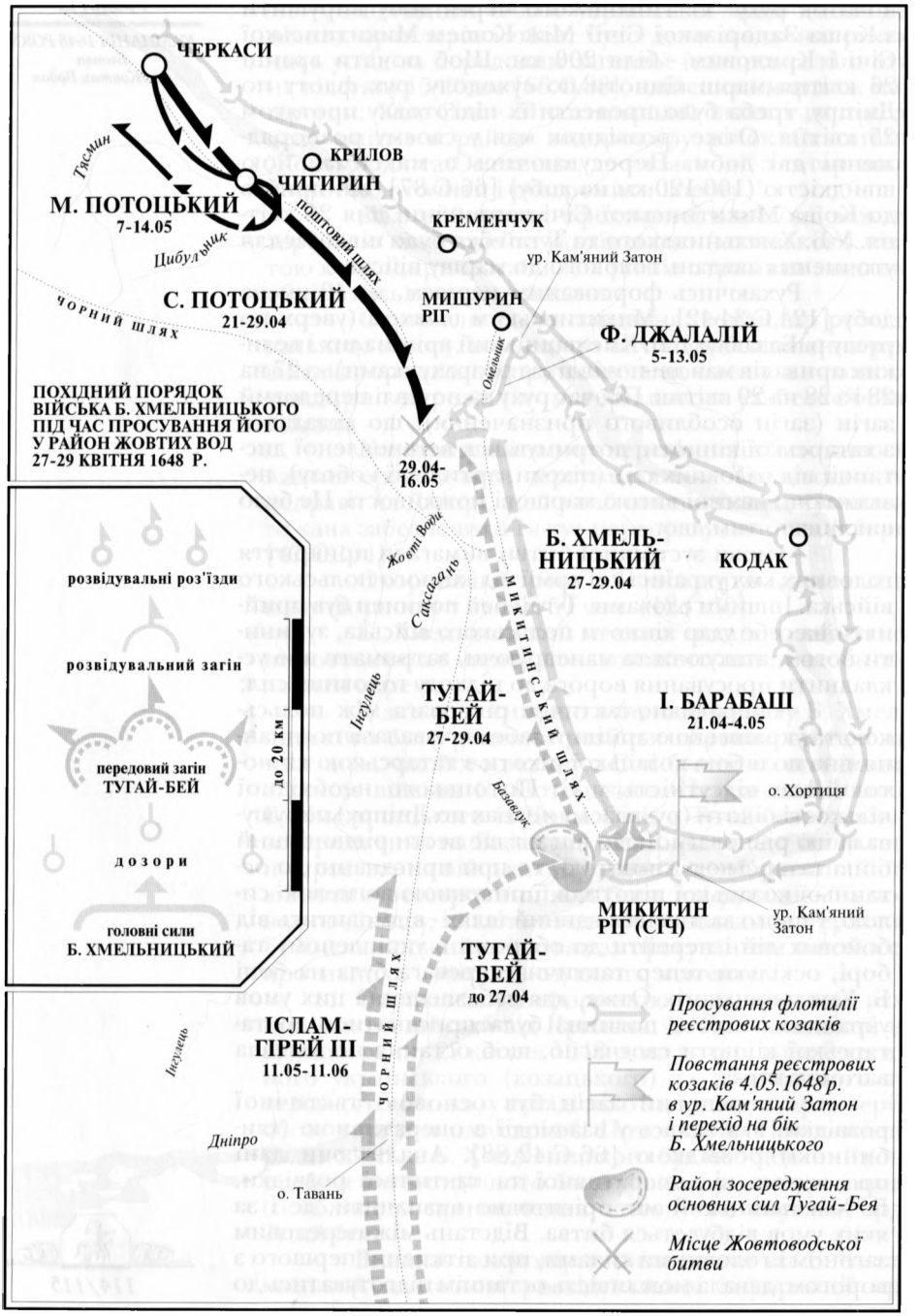
ЧЕРКАСИ
Тясмин
КРИЛОВ
ЧИГИРИН
М. ПОТОЦЬКИЙ
7-14.05
Цибульник
поштовий шлях
КРЕМЕНЧУК
ур. Кам'яний Затон
С. ПОТОЦЬКИЙ
21-29.04
Чорний шлях
МИШУРИН РІГ
Ф. ДЖАЛАЛІЙ
5-13.05
Омельник
ПОХІДНИЙ ПОРЯДОК ВІЙСЬКА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПІД ЧАС ПРОСУВАННЯ ЙОГО У РАЙОН ЖОВТИХ ВОД 27-29 КВІТНЯ 1648 Р.
29.04-16.05
Жовті Води
Саксагань
Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
27-29.04
КОДАК
МИКИТИНСЬКИЙ ШЛЯХ
Інгулець
ТУГАЙ-БЕЙ
27-29.04
І. БАРАБАШ
21.04-4.05
Базавлук
о. Хортиця
розвідувальні роз'їзди
розвідувальний загін
передовий загін ТУГАЙ-БЕЙ
до 20 км
дозори
головні сили Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
МИКИТИН РІГ (СІЧ)
ур. Кам'яний Затон
ТУГАЙ-БЕЙ
до 27.04
ІСЛАМ-ГІРЕЙ III
11.05-11.06
Інгулець
Чорний шлях
Дніпро
о. Тавань
Просування флотилії реєстрових козаків
Повстання реєстрових козаків 4.05.1648 р. в ур. Кам'яний Затон і перехід на бік Б. Хмельницького
Район зосередження основних сил Тугай-Бея
Місце Жовтоводської битви

битви, а у разі переважаючих сил ворога - мати час для вибору позиції і обладнання табору для оборони.

Про те, що українська армія просувалась до району Жовтоводської битви протягом трьох днів і при цьому татарська кіннота рухалась окремо від козацької піхоти, а також про те, що на Тугай-бея було покладено проведення військової розвідки, повідомляє С.Величко:

"Хмельницький іще раніше, коли роз'їжджався з Тугай-беєм і попрямував у Січ, наказав йому стояти з ордою в Базавлуку чи деінде в доброму місці вище Січі. А ще він наказав суворо й пильно сторожувати шлях, який лежить від Чигирина й Переволочної (Чорний, Поштовий та Микитинський. - І. С.) до Січі, і брати під сторожу та тримати невідпускно до його, Хмельницького, указу всіх тих, хто мав простувати з Січі в міста. Це було зроблено, і за три дні, доки Хмельницький їхав з військом на злуку з Тугай-беєм, татари піймали на січовому шляху (Микитинському. - І.С.) близько десяти підозрених людей. Хмельницький, злучившись з Тугай-беєм, знав уже, що поміж тих піймaнців є послані на Січ польські вивідувачі" [22.С.60].

Згадане повідомлення українського літописця також свідчить, що Б. Хмельницький надавав великого значення збереженню у таємниці просування української армії. Як показали подальші події, з цим завданням Тугай-бей блискуче справився - атака ним польського війська в районі Жовтих Вод була для С. Потоцького і його радників повною несподіванкою.

БІЙ ПЕРЕДОВОГО ЗАГОНУ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ

У першій половині дня 29 квітня 1648 р. польське військо вийшло з урочища Княжі Байраки і, пройшовши ще декілька кілометрів, обрало зручне місце для табору в урочищі на р.Жовті Води, де зупинилося на великий привал. До виходу на Січовий, або Микитинський, шлях (що йшов від Мишуриного Рогу до Микитиного Рогу) залишилося півпереходу (20 км).

Одночасно у цей район вийшов передовий загін української армії, який складався з татарської кінноти (20 тис. воїнів), очолюваної Тугай-беєм. Головні сили української армії перебували на відстані півпереходу (15-20 км), тобто ще на Микитинському шляху. Ця відстань була розрахована на 3-4 години бою передового загону (Тугай-бея), впродовж яких головні сили повинні були підійти у район початку бойових дій, аби завчасно, залежно від обстановки, розгорнутись на вигідних позиціях.

Схема битви на Жовтих Водах. Просування військ до району битви у квітні-травні 1648 р.

Наше припущення відносно того, що С. Потоцький вийшов на Жовті Води через урочище Княжі Байраки, грунтується на тій обставині, що на зворотному шляху він пішов на Крилов через це урочище.

Проведений аналіз шляхів, які вели на Запорізьку Січ, показав, що основним з них був Микитинський (Січовий), який брав свій початок від Переволочної та Мишуриного Рогу і йшов на південь через сучасні населені пункти: Лихівка, Вільногірськ, Щорськ, уздовж русла р.Базавлук до Миколаївки, а далі - східніше русла цієї ріки - через Кірове, Чкалове до Нікополя (Микитин Ріг).

Вийти на Микитинський шлях від Крилова можна було з Чорного (або Поштового. - І.С.) шляху. У наш час уздовж Чорного шляху прокладена залізниця, що полегшує реконструкцію шляху, по якому міг рухатись С. Потоцький. При використанні сучасних назв населених пунктів маршрут міг пролягати таким чином: Крилов - Павлиш - Олександрія - Піщаний Брід - Добронадіївка - Жовте - П'ятихатки (останній пункт Чорного шляху) - Саксагань - Щорськ (на Микитинському шляху) і далі на південь Микитинським шляхом - до Січі.

Південніше сучасного села Жовте, розташованого нижче двох рукавів верхів'я р. Жовта (історична назва Жовті Води), існувала переправа, через яку польське військо повинне було переправитись на лівий берег, щоб рухатись далі до Микитинського (Січового) шляху. Вважається, що тут, на лівому березі Жовтих Вод, Тугай-бей атакував С. Потоцького, останній же переправився назад на правий берег і окопався [133.С.159]. Посилаючись на М. Дубецького, Д. Яворницький наводить у другому томі "Історії запорізьких козаків" географічні координати польського табору: 48 градусів 29 хвилин північної широти і 51 градус 20 хвилин східної довготи [133.С.159]. Аналіз указаних координат показав, що координата широти проходить по сучасному автодорожному мосту (можливо, колишній переправі), а координата довготи - через Каспійське море (очевидно, помилка у тексті або відлік довготи ведеться не від Грінвічу).

Керуючись координатою широти, археологічна експедиція Дніпропетровського державного університету (керівник доц. В. Костенко) провела у 1991 р. пошук слідів розташування польського табору. Однак не виявлено навіть натяків на можливе перебування польського табору у цьому районі.

Більшість дослідників, зокрема О. Поль [56], Д. Яворницький, В. Маєвський [138.С.238], вважають, що Жовтоводська битва відбулася біля сучасного села

Жовте, але при цьому не звертається уваги на те, що С. Потоцький почав свій відступ на Крилов через Княжі Байраки. А для цього він повинен був переправитись з правого берега Жовтих Вод на лівий (про цю подію джерела не повідомляють) і рушити до сучасних сіл Жовтоолександрівки та Дмитрівки (відстань 13 км), біля яких починалось урочище Княжі Байраки. Виникає закономірне питання: чому був обраний такий шлях відступу? Адже якщо табір перебував на правому березі р.Жовті Води, біля переправи, до якої він підійшов Чорним шляхом, то цілком природно, що він повинен був і відступити назад у напрямку сучасної Олександрії та Павлиша до Крилова, тобто звідки прийшов. Відповідь може бути однозначною: С. Потоцький не рухався за даним маршрутом (Чорним шляхом). Щоб не обрати цей маршрут для просування війська, були вагомі причини: він був удвічі довшим, удвічі була більшою його віддаленість від Дніпра, яким рухалася флотилія з реєстровими козаками.

Розглянемо інший старовинний шлях, названий нами Поштовим. За повідомленням А. Скальковського, на цьому шляху у середині XVIII ст. в ур. Княжі Байраки (на кордоні Запорізької Січі) була розташована поштова станція Княжі Буєраки [115.С.300] - на місці сучасного села Григорівки П'ятихатського району Дніпропетровської області. Сусідні поштові станції: на північ - Онуфріївка, на південь - Жовтенька (сучасне м.П'ятихатки). Назва села Княжі Буєраки існувала ще у середині XIX ст. [55]. Цей шлях (у сучасних назвах населених пунктів) такий: Крилов - Онуфріївка - Вишнівці - Зибкове - Пролетарське - Попельнасте - Грамівка* (поворот до ур.Княжі Байраки, яке було розташоване уздовж русла правого відгалуження верхів'я р.Омельник) - Григорівка - Ровеньки - Дмитрівка та Жовтоолександрівка (кінець ур.Княжі Байраки) - Трудолюбівка (сходження з Поштового шляху у східному напрямку) - Виноградівка - Давидівка - Миронівка - Новоукраїнка і далі на південь, по Микитинському шляху, до Січі. Але після виходу з Княжих Байраків можна було продовжити рух до Микитинського шляху Поштовим шляхом: Жовтоолександрівка - П'ятихатки - Саксагань - Щорськ і далі Микитинським шляхом на південь - на Січ.

Можливе припущення, що після виходу з Княжих Байраків С. Потоцький вирушив до Микитинського шляху через сучасні П'ятихатки не напрямки, а Чорним шляхом, тобто через сучасне с.Жовте, від переправи, що тут існувала. У цьому випадку він рушив від Жовтоолександрівки до Жовтого по дорозі довжиною у 10 км, яка підходить до р. Жовті Води біля

** Останні два населені пункти розташовані на лівому розгалуженні верхів'я р.Омельник, на якому, очевидно, існувало урочище В'язове чи В'язовик, про яке згадується у джерелах [45.С.265-266; 137.С.145,149].*

підніжжя її двох верхніх розгалужень. Звідси униз по руслу ріки до переправи - 3 км. Але вийти на неї лівим берегом заважають два рукави річки. Тому треба було переправитись на правий берег Жовтих Вод, після цього, пройшовши 2 км на південний захід, вийти на основну трасу Чорного шляху, а далі, рухаючись по ньому на південний схід, через 2 км вийти до переправи. Переправившись через Жовті Води, польське військо готове було після відпочинку рушити Чорним шляхом до району сучасних П'ятихаток. Але під час привалу його атакував Тугай-бей. Якщо С. Потоцький тут окопався, то для відступу до Княжих Байраків треба було двічі переправлятись через Жовті Води. Якщо він вернувся назад, на правий берег, і там окопався, то для відступу до Княжих Байраків треба було ще раз переправитись через Жовті Води на лівий берег (біля двох верхніх розгалужень, за 3 км вище переправи). Можна також припустити, що С. Потоцький прибув на Жовті Води Чорним, а відступав Поштовим шляхом (через Княжі Байраки), тричі переправившись через Жовті Води. Але ж про вищезгадані переправи через Жовті Води джерела не повідомляють. Та й чи була в цьому логічність?

Отже, польське військо рухалось на Запоріжжя передостаннім маршрутом (Поштовим шляхом), через Княжі Байраки, і ніякого відношення до району сучасного села Жовте його просування не має. Але тоді виникає питання: на якій ділянці р. Жовті Води польське військо зупинилося табором?

Учасник Жовтоводської битви, польський жовнір, про це повідомляє:

"Окопалися ми відразу за Жовтою Водою над водою... Того ж дня пан комісар виставив біля Княжих Байраків офіцера з 30 козаками для отримання розвідувальної інформації" [137.С.147].

Враховуючи нормативну відстань військової розвідки (у межах 6 км) [66.С.73], а також аналіз картографічного матеріалу та результатів обстеження місцевості відповідно до вже згаданого повідомлення, маємо всі підстави зробити висновок, що польське військо стало табором поблизу Княжих Байраків (4-6 км на захід) на правому березі лівого розгалуження верхів'я р. Жовтої, південніше сучасного села Пахарівки та західніше сучасних сіл Дмитрівки і Жовтоолександрівки (П'ятихатського району Дніпропетровської області). Орієнтовні координати центру цього району: 48 градусів 34 хвилини північної широти і 33 градуси 38 хвилин східної довготи. Цілком зрозуміло, що більш точне визначення місця розташування польського табору може бути здійснене тільки археологічними дослідженнями.

У зв'язку з тим, що існувало два шляхи, якими польське військо могло вийти у район Жовтих Вод, Тугай-бей вимушений був розгорнути охоронну розвідку у смузі шириною 15 км, між переправою південніше сучасного с.Жовте і початком ур.Княжі Байраки біля сучасного с.Жовтоолександрівка. Його потужні розвідувальні загони з численними роз'їздами кружляли у цій смузі, а основні сили орди перебували у бойовій готовності.

За повідомленням джерел, після зупинки польського війська на привал для того, щоб погодувати коней і особовий склад війська (тобто це великий привал після першої половини переходу), було відправлено 12 козаків-реєстровців для полювання на дичину. На перший же постріл з'явились декілька десятків татар (розвідувальний роз'їзд) і полонили частину козаків. Після з'ясування через полонених обстановки, визначення складу війська та місця його розташування Тугай-бей атакував польський табір [57.№143. Арк. 92-93]. Про те, що вогневу підтримку його кінноти забезпечували додані йому козацькі підрозділи з вогнепальною зброєю, свідчать здобуті поляками трофеї - гарматка та гаківниця [58. №31. Арк. 35].

Відбиваючи навальні удари татарської кінноти, підтримуваної вогнем козацьких (повстанських) підрозділів, польський табір поступово нарощує оборону, вводиться у дію артилерія. Зростають втрати в українсько-татарському війську - і Тугай-бей припиняє атаки, очікуючи на головні сили, які прибули надвечір, через 4 години після початку бойових дій передовим загоном.

Як тільки припинилися атаки татарської кінноти, поляки почали терміново укріплювати табір, окопалися над водою [137.С.147]. С. Потоцький робить спробу з'ясувати обстановку, встановити зв'язок з полками, що рухалися на човнах, повідомити про своє становище свого батька - М. Потоцького. До Дніпра вирушив на чолі 200 козаків-реєстровців полковник Душинський, при цьому роз'їзди, які він виділив від свого ядра, безслідно зникли [57.№143.Арк.92-93]. Як вже зазначалося, комісар Я. Шемберк відправив до Княжих Байраків розвідувальний загін у складі 30 козаків. Але вся територія в районі Жовтих Вод була повністю блокована козацько-татарською мережею сторожових і розвідувальних загонів, тому всі зусилля польського командування вийти з ізоляції були марними.

Як повідомляє татарська поема XVII ст., з оточеного польського табору була спроба надіслати інформацію за допомогою собаки-листоноші:

"Син Потоцького, не маючи відомостей за свого батька.., надіслав туди муштрованим собакою листа. Але собаку впіймали, листа перехопили. Собаку відправили назад. Це збентежило поляків. Тоді вони надіслали вершника на швидкому коні, але й вершника затримано" [4.С.169].

Вагомий внесок у дослідження Жовтоводської битви зробив польський історик В. Маєвський, який, зокрема, провів всебічний аналіз всіх джерел, які стосуються початкового періоду повстання Б. Хмельницького (осені 1647 - травня 1648 р.) [137.С.142-164], де детально розглянув інформацію про цю битву. Торкаючись її початку, він звернув увагу на повідомлення "Реляції пахолка" про те, що 29 квітня 1648 р. (у перший день битви) наступ на польський табір, тобто його штурм, не проводився, а здійснено це було 30 квітня. В. Маєвський вважає, що це помилка. На його думку, боїв не було і 30 квітня, оскільки реляція далі повідомляє, що у цей день збільшилася чисельність татар до 40 тис. (у перший день, 29 квітня, їх було 12 тис.). Він вважає, що це головні сили орди, тому після неї повинні були прибути повстанці, оскільки А. Виміна повідомляє, що за татарами через 4 години прибули на Жовті Води повстанці з табором і артилерією. Дотримуючись думки, що 30 квітня боїв не було, В. Маєвський вважає, що козаки-повстанці прибули на Жовті Води ще пізніше - 1 травня - і що інформацію А. Виміни треба віднести до цього дня [137.С.147].

Глибоко поважаючи автора та його думку, все ж маємо підстави з нею не погодитись. Вважаємо, що інформація реляції не є помилковою - у перший день, 29 квітня, дійсно, штурм польського табору не проводився, а розпочався, як в ній повідомляється, наступного дня, 30 квітня, наступом козаків і орди. Обгрунтуємо цю думку.

Жовтоводська битва розпочалася у середині дня (опівдні) 29 квітня 1648 р. раптовими, навальними атаками Тугай-бея на польське військо, яке перебувало на великому привалі похідним табором. Користуючись фактором раптовості, татари завдали у перші хвилини бою вагомих втрат польському війську. Але терміново ставали до бою шеренги реєстрових козаків-мушкетерів, розгорталась артилерія, сідлались коні кавалерійських хоругв, а по периметру табору з'єднувалось багаторяддя возів. Функції інженера по фортифікації табору взяв на себе ротмістер Сапега [45.С.265].

Тугай-бей блискуче виконав завдання, яке покладалося на нього як на командира передового загону української армії. У поєднанні з тактичною розвідкою він зустрів ворога, вступив з ним у бій, примусив його

зупинитися і перейти до оборони, чим забезпечив прикриття головних сил української армії для їх виходу і розгортання в районі битви, а також створив умови для оточення і розгрому супротивника. Після того як атаки татарської кінноти на польське військо, яке прикрилось возами у поєднанні з мушкетно-артилерійським вогнем, стали неможливими, Тугай-бей зосередив всі свої зусилля на бойовій розвідці та інформаційній ізоляції С. Потоцького, а також очікував на Б. Хмельницького, який рухався на чолі українських головних сил. Відповідно до функціонально-організаційної структури та тактики кримсько-татарського війська [119.С.234.235], загін Тугай-бея (передовий загін української армії) складався з трьох колон (назвемо їх умовно полками) по 6-6,5 тис. воїнів, які рухались окремо один від одного на встановлених дистанції та інтервалах, створюючи трикутник з вершиною у напрямку руху. Один полк рухався попереду, а два інших на флангах позаду. При зустрічі з ворогом перший полк атаковував його і кидався до удаваної втечі. Противник, що переслідував цей полк, порушував свої бойові порядки, а в цей час два інші татарські полки завдавали йому удару з тилу і флангів. Про те, що такий бойовий порядок мав загін Тугай-бея, свідчить повідомлення "Реляції мушкетера": з шанця Денгофа спостерігалось, як до Корсуня наблизились і форсували р. Рось татари трьома полками [50.С.22].

Умови зустрічі Тугай-бея з С. Потоцьким не вимагали застосування такої тактики, бо польське військо перебувало на відпочинку, тому перший, щоб підвищити ефективність раптового удару, атакував останнього двома полками, а третій тримав у резерві. Про це і свідчить повідомлення "Реляції пахолка": татар було у перший день (29 квітня) 12 тис. чоловік.

Як уже зазначалося, під час просування українського війська між його передовим загоном (Тугай-бей) та головними силами (Б. Хмельницький) була встановлена дистанція, яка дорівнювала половині денного переходу піхоти з обозом, тобто в межах 20 км [66.С.88]. Розрахунки свідчать, що, рухаючись з середньою швидкістю до 5 км на годину, головні сили (піхота, артилерія і обоз) прибули на Жовті Води через 4 години після передового загону (татарської кінноти) 29 квітня. Отже, повідомлення А.Виміни, що повстанці прибули у район битви через чотири години після татар [137.С.147], підтверджує вірогідність наших розрахунків та реконструйованого похідного порядку просування української армії, тобто побудови її війська на марші. Оскільки битву розпочали татари опівдні (орієнтовно о 12-13 годині), то козаки-

повстанці з артилерією прибули на Жовті Води наприкінці дня (орієнтовно о 16-17 годині). Виникає закономірне запитання: чи реальне їх негайне введення у бій? Безумовно, ні, тому що:

- втомленому маршем особовому складу війська та коням необхідний був відпочинок;

- треба було провести рекогносцировку поля бою, визначити завдання підрозділам та порядок їх взаємодії, підготувати до бою зброю, спорядження та оснащення, а також виконати інженерні роботи на підступах до польського табору;

- необхідно було засвітла (до заходу сонця залишалось не більше 4 годин) обладнати укріплений табір українського війська.

Керуючись вищенаведеним, вважаємо, що повідомлення реляції про те, що 29 квітня (у перший день битви) польський табір не зазнав штурму, відповідає дійсності. Цього дня козаки-повстанці займались обладнанням та укріпленням свого табору, а також готувалися до бою наступного дня. Штаб Б. Хмельницького, за участю командирів бойових підрозділів, проводив навколо табору рекогносцировку, визначав кожному з них смугу наступу та завдання. Діяльність штабу української армії та розвідки навколо польського табору супроводжувалась, за повідомленням реляції, закликами до козаків-реєстровців перейти на бік повстанців. Одночасно на підступах до польського табору готувалося поле бою: для вогневої підтримки атакуючих копалися шанці [137.С.147]. Ці заходи, очевидно, були продовжені і коли стемніло, щоб наблизити частину шанців до польського табору і з'єднати їх ходами сполучення. Під час визначення відстані між шанцями і польським табором враховувалася не тільки далекобійність вогнепальної зброї, а й можливість татарської кінноти здійснити атаку з місця для підтримки наступаючої піхоти. Для цього їй потрібна була відстань не менше 300 м [109.С.104]. Отже, передові шанці української піхоти були розташовані не ближче 300 м від передових шанців польської піхоти, що прикривали її табір. Тилові шанці української армії були обладнані за межами далекобійності польської артилерії, тобто на відстані не ближче 500 м від валів ворожого табору. Вся система шанців з'єднувалася ходами сполучення, а також мала проходи для татарської кінноти.

Штурм польського табору розпочався 30 квітня 1648 р. наступом української піхоти при підтримці татарської кінноти, яка розгорнула свої бойові порядки на завчасно обраних рубежах атаки в готовності завдати удару по польських кавалерійських хоругвах та

піхоті, якщо вони вийдуть з табору. Цілком зрозуміло, що питома вага татарської кінноти у штурмі польського табору була мінімальною, але перебування навколо табору її полків, готових до бою, стримувало проведення контратак польської кавалерії проти наступаючої української (козацької) піхоти.

Не випадково штурм польського табору (на валах якого було встановлено 10 гармат) 30 квітня, а також у наступні дні не дав позитивних результатів. Головною причиною, що заважала успіху, була відсутність в українській армії артилерії. Б.Хмельницкький мав, як вже зазначалося, всього 3 гармати-фальконети малого калібру. Використання фортечної (оборонної) ручної важкої зброї типу гаківниць (яку, очевидно, вдосталь мали козаки-повстанці) для наступальних дій було малоефективним. Мала швидкострільність та далекобійність, а також громіздкість та незручність її застосування на полі бою не відповідали динаміці наступального бою, під час якого противник здійснював кавалерійські контратаки. Не випадково ці зразки зброї стали трофейним здобутком поляків під час нападу татар на їх похідний табір. Цілком закономірно, що вся важка ручна зброя була зосереджена на валах шанців української піхоти і застосовувалась проти живої сили ворога під час його контратак.

Яскравим підтвердженням малої ефективності штурму табору С. Потоцького 30 квітня є наступ польського війська вранці наступного дня, 1 травня, на передові шанці української (козацько-повстанської) піхоти [137.С.147].

Бойові дії протягом 30 квітня і 1 травня 1648 р. показали, що силою польський табір не здобути. Сподівання Б. Хмельницького, що козаки-реєстровці перейдуть з польського табору на його бік і позбавлять С. Потоцького піхоти, не виправдалися: вони самовіддано билися за інтереси Речі Посполитої. Це позбавило Б. Хмельницького можливості швидкої перемоги над С. Потоцьким і ставило під загрозу реалізацію його плану розгрому польського війська по частинах. Крім того, ця подія, очевидно, підсилила його тривогу за вибір, який мали зробити реєстрові козацькі полки, що пересувалися по Дніпру на човнах до Січі. Не виключено, що у ці дні від Б. Хмельницького була направлена депутація для переговорів з ними. Очевидно, така зустріч відбулася 2-3 травня біля Коша Микитинської Січі. Військова старшина реєстрового козацького війська, якій довіряв Б. Хмельницький (серед них Кричевський, Джалалій, Топига та інші), була проінформована про оточення, при підтримці татар, польського війська на Жовтих Водах. При цьому їм

було запропоновано приєднатись до боротьби проти польської шляхти за повернення козацьких стародавніх вольностей і прав [22.С.66].

Як уже зазначалося, 4 травня 1648 р. реєстрові козацькі полки повстали у районі Коша Микитинської Січі (біля ур.Кам'яний Затон) і оголосили себе складовою частиною української (повстанської) армії. Немає сумніву, що тієї ж доби про цю подію стало відомо Б. Хмельницькому.

Враховуючи недостатнє забезпечення артилерією свого війська, яке вело бойові дії проти польської армії на Жовтих Водах, а також очікуючи отримання у найближчі дні значного підсилення, в тому числі і артилерійського, з боку реєстрових козацьких полків, що приєднались до повстання, Б. Хмельницький, очевидно, тимчасово відмовився від намірів здобути табір С. Потоцького штурмом і з 5 травня 1648 р. розпочав його облогу.

Торкнемося питання, на яке звернув увагу В. Маєвський, а саме, повідомлення "Реляції пахолка" про прихід на другий день Жовтоводської битви, 30 квітня, додаткових сил орди, завдяки чому загальна чисельність її воїнів зросла до 40 тис. [137.С.147]. Він вважає, що це прибули головні сили орди.

Але є всі підстави вважати, що це прибула (у межах 20 тис. воїнів) непередбачена, непланова частина кримсько-татарського війська, яка складалася з Ногайської орди. Випадки, коли з Ногайською ордою не було домовленості про її участь у поході на допомогу Б. Хмельницькому, а вона добровільно приєднувалась, повторювалися і надалі. Так, вона добровільно приєдналася до калги-султана Крим-Гірея, що прийшов на допомогу Б. Хмельницькому у вересні 1648 р. під час Пилявецької битви [57.№43.Арк.329].

Про те, що Ногайська орда брала участь у Жовтоводській битві, свідчать її учасники, зважаючи на убогий зовнішній вигляд та погане озброєння її воїнів [138.С.264]. Про участь Ногайської орди на чолі з її ватагом Орали-огли у поході Тугай-бея на допомогу Б. Хмельницькому свідчить і інше джерело [57.№143.Арк.92-93].

Очевидно, у районі Жовтих Вод ця частина кримсько-татарського війська перебувала не більше як півтора тижня, тому що кримський хан оголосив 11 травня 1648 р. про похід на Україну на допомогу Б. Хмельницькому, але збір степових орд на Інгульці, на роздоріжжі Чорного та Кучманського шляхів, очевидно, розпочав раніше. За повідомленням польської розвідки, зосередження орд у цьому районі спостерігалось 10 травня 1648 р. [58.№41.Арк.15-16]. Отже,

Ногайська орда орієнтовно 8-9 травня залишила Жовті Води і вирушила до району зосередження на Інгульці для підготовки коней і особового складу до походу, який планував очолити кримський хан.

Згідно з даними із щоденника цього походу, наведеного Сенаєм, чисельність Ногайської орди, що вирушила разом із ханом, становила 12 тис. воїнів. При цьому Сенай не включає до складу цієї орди буджацьких татар, а показує їх окремо чисельністю 20 тис. воїнів. Не виключено, що частина Ногайської орди, зокрема Єдичкульської, яка сусідувала з Січчю і надавала допомогу Б. Хмельницькому з перших днів повстання, залишилась на Запоріжжі, у тому числі і на Жовтих Водах. Можливо, Орали-огли, про якого вже мовилось, був ватагом Єдичкульської орди.

ОБЛОГА ПОЛЬСЬКОГО ТАБОРУ

Розрахунки свідчать, що у польському таборі було не менше 4 тис. коней (2,5 тис. кінноти і 1,6 тис. запряжних), а на його оборонних валах - не менше 800 возів. Якщо від ріки вози не ставилися, то довжина кожної сторони табору при однорядному їх з'єднанні становила біля 800 м, а при дворядному - 400 м. Враховуючи незначну кількість піхоти для оборони табору, треба віддати перевагу останнім розмірам його сторін. Безумовно, подані розміри орієнтовні, оскільки на них мав вирішальний вплив характер місцевості. За повідомленнями джерел, у таборі С. Потоцького було 4 тис. війська і великі запаси пороху, що давало можливість витримати довготривалу облогу. Але на другий тиждень не було чим годувати коней, крім того, козаками були вжиті заходи, щоб позбавити поляків води [58.№41.Арк.15,16]. Про позбавлення табору води згадує у своїх мемуарах і А. Радзивіл [53.С.71]. Як це було зроблено, важко відповісти; можливо, якщо це було верхів'я ріки, то було змінено її русло. Коней довелося вигнати з табору, становище було важким, але С. Потоцький не йшов на переговори, очікував допомоги.

Звістка про те, що С. Потоцький обложений на Жовтих Водах Б. Хмельницьким, надійшла до Черкас 3 травня 1648 р. Наступного дня М. Потоцький звернувся до сенаторів та іншої шляхти з універсалом. В ньому повідомлялося, що Тугай-бей з іншими мурзами татарських орд надали допомогу козакам і вже декілька днів на Жовтих Водах проти поляків ведуть бойові дії. Яким шляхом підуть у королівство - невідомо.

У зв'язку з цим він всіх застерігав бути обережними у своїх домівках і закликав для захисту віри християнської йти до війська [26.С.28].

З'єднавши свої військові формування з підрозділами польного гетьмана М. Калиновського, М. Потоцький 7 травня вирушив з Черкас на допомогу своєму синові. 10 травня він зупинився біля Чигирина, де наступного дня отримав звістку про перехід реєстрових козацьких полків, що рухались на човнах по Дніпру, на бік повстанців. Враховуючи оперативно-тактичну перевагу Б. Хмельницького, він прийняв рішення відмовитись від надання допомоги своєму синові і ухилитись від бойових дій проти української армії. Прагнучи з'ясувати обстановку у районі Жовтих Вод (відстань від Чигирина - 100 км), він ще протягом 12 травня простояв біля Чигирина. Зусилля польської розвідки виявилися марними - всі підходи до району Жовтих Вод були блоковані сторожовими загонами Б. Хмельницького. Так ні про що й не довідавшись, він зранку 13 травня рушив назад, до Черкас. Того ж дня М. Потоцький відправив до району Жовтих Вод потужний загін із трьох хоругв (150 кіннотників), очолюваний старостою Войницьким [58.№41.Арк.15,16], із завданням пробитись через сторожі ворога і з'ясувати долю польського війська, що там перебуває, а сам, повільно відступаючи, очікував отримати хоч яку інформацію.

Опівдні 13 травня 1648 р. на Жовті Води до табору Б. Хмельницького прибула давно очікувана підмога - реєстрові козацькі полки, очолювані Ф. Джалалієм. Вони демонстративно пройшли перед польським табором і мушкетною пальбою вітали Б. Хмельницького [45.С.265]. Наступного дня козаки-реєстровці, а також надворні драгуни (загальна чисельність - 1600 чол.), що перебували у польському таборі, перейшли до повстанців. На оголені ділянки польської оборони пішла в атаку козацька (повстанська) піхота, підтримана артилерією (привезеною реєстровцями) та татарською кіннотою. Ціною вагомих втрат і зусиль С. Потоцькому вдалося відбити небезпечну атаку. Враховуючи своє безвихідне становище, він запросив переговорів.

Щодо умов припинення збройної боротьби та їх виконання сторонами, то їх всебічно проаналізував, грунтуючись на джерелах, В.Маєвський. Він також зробив уточнення дат відповідно до подій, які відбулися на Жовтих Водах в останні дні битви, з 12 по 16 травня 1648 р. [137.С.148,149]. Результати цих досліджень дозволяють реконструювати найбільш вірогідний перебіг подій, що мали місце у ті дні на Жовтих Водах.

Внаслідок переговорів 14 травня між Б. Хмельницьким і С. Потоцьким через їх представників було домовлено, що останній передає першому всю артилерію з порохом та клейноди, а замість цього польському війську будуть надані можливості безпечного відступу до Крилова. Для гарантії виконання домовленості сторони обмінялися заложниками з осіб вищого

Битва на Жовтих Водах.
Малюнок О. Данченка.

військового керівництва. До українського табору разом з артилерією прибули Чарнецький, Бжуханський та Войнілович, а до польського - М. Кривоніс та М. Криса.

Наступного дня, 15 травня, до С. Потоцького прибув посланець від Тугай-бея з пропозицією видати полякам Б. Хмельницького, але для обговорення умов цієї передачі пропонувалась особиста таємна зустріч сам на сам. Пропонувалось кожному виїхати на зустріч у супроводі особистої охорони у складі 20 чоловік. С. Потоцький погодився на цю зустріч, але коли він виїхав з табору, то відразу ж зрозумів, що це пастка і негайно повернувся назад [45.С.266].

Користуючись відсутністю дисципліни у польському таборі, українські заложники С. Кривоніс та М. Криса 15 травня безперешкодно повернулися у розташування свого війська. Після цього при підтримці потужного артилерійського вогню почався штурм польського табору. С. Потоцький і Я. Шемберк особисто керували обороною шанців. Ціною значних людських втрат, пізно ввечері, вдалося їм відбити атаку української армії. У значній мірі останньому сприяло те, що пішов дощ, внаслідок чого порох став вологим

і вогонь атакуючих (повстанців) значно послабився [21.С.44]. С. Потоцький вирішив негайно розпочати відступ табором до Крилова, хоч гарантії безпеки на марші після втечі українських заложників були втрачені.

Розглядаючи питання передачі польської артилерії повстанцям, В. Маєвський бере під сумнів твердження деяких джерел, що Б. Хмельницький не мав гармат, тому прагнув їх отримати [137.С.148,149]. Для підтвердження свого сумніву він наводить повідомлення "Реляції пахолка", що 2 травня 1648 р. під час контратаки поляки захопили у козаків-повстанців одну гармату [137.С.149]. Але, розглядаючи Жовтоводську битву, поставимо питання, яке майже ніхто не ставить: чому так довго, аж 16 днів, Б. Хмельницький не міг вибити С. Потоцького з укріпленого табору? Адже обстановка піднятого повстання вимагала якнайшвидше розгромити польське військо на Жовтих Водах до підходу йому допомоги і вирушити на "*волость*", щоб одержати підтримку народу. Ми вважаємо, що причиною довготривалої облоги польського табору на Жовтих Водах було вкрай недостатнє забезпечення артилерією української (повстанської) армії. Аналіз артилерійського арсеналу Б. Хмельницького після Жовтоводської битви свідчить, що перед початком цієї битви його легка польова артилерія складалася, як вже мовилося, всього з трьох гармат-фальконетів*, тобто зовсім була відсутня важка польова артилерія. При цьому слід зазначити, виходячи з досвіду Тридцятилітньої війни, під час якої широко застосовувалися укріплені табори, що польова артилерія безсила проти земляних оборонних споруд [106.С.417]. Отже, штурм польського табору без обстрілу його території з важкої польової артилерії був справою безперспективною.

** В.Голобуцький у своїх дослідженнях визначає кількісний склад артилерії у цей період в українській армії - 4 гармати [68.С.47].*

Західноєвропейський досвід свідчить, що забезпечення артилерією армій - учасниць Тридцятилітньої війни досягало 4 гармат на одну тисячу воїнів, при цьому одна гармата була важкою [106. С.347,394-435]. Забезпечення артилерією С. Потоцького, який мав 10 гармат (очевидно, важкої артилерії), було в межах 2,5 гармати на одну тисячу воїнів, а у Б. Хмельницького - 0,3 гармати, без урахування татарської кінноти, з урахуванням же останньої - 0,1 гармати на тисячу воїнів.

Після того як у район битви прибули реєстрові козацькі полки, які привезли 12 легких гармат-фальконетів і одну мортиру, забезпечення артилерією української армії значно покращалось: 1 гармата на тисячу козаків, а з урахуванням татарської кінноти -

0,5 гармати на цю ж кількість воїнів, але при цьому не було жодної важкої гармати. Отже, навіть коли прибули реєстровці, штурм табору не був перспективною справою.

Враховуючи вищенаведене, можна зрозуміти прагнення Б. Хмельницького заволодіти польовою артилерією польського війська разом з боєприпасом.

РОЗГРОМ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА

Вночі 15 травня 1648 р. польське військо готувалось до здійснення маршу на Крилов. З собою взяли тільки 40 возів [45.С.266], очевидно, для перевезення поранених та найнеобхіднішого в дорозі. Табір з рухомою обороною з такої кількості возів побудувати було неможливо. Розрахунки свідчать, що дворядний табір (тобто по одному ряду на флангах колони війська) з цієї кількості возів мав довжину 120-140 м, отже він не міг прикрити 3-тисячне військо (без урахування обозних та слуг), через те що мав малі розміри. Крім того, неприступність такого табору була сумнівна, бо однорядна возова ниточка могла обірватись кожної хвилини. Збільшення ж на флангах оборони до двох возових рядів скоротило б довжину табору до 60-70 м. При цьому зауважимо, що для возової оборони у польському таборі не було необхідної кількості піхоти, оскільки вона (1600 чол.) перейшла на бік Б. Хмельницького.

Перед боєм. Скульптура А.Білостоцького та О. Супруна.

Отже, польське військо вишикувалось для просування в умовах оточення ворогом не табором з возовою рухомою обороною, а в інший похідно-бойовий порядок. Враховуючи, що, за повідомленням джерел, польське військо під час свого руху давало відсіч татарській кінноті [45.С.266], воно, очевидно, було побудоване "*старим польським шикуванням*". Це шикування мало вигляд великого, порожнього всередині кінного чотирикутника, готового з кожної сторони до негайної кавалерійської контратаки [78.С.100]. У даному випадку посередині кінного чотирикутника рухалось 40 возів.

О першій годині ночі 16 травня 1648 р. (над Жовтими Водами у цю годину зійшов місяць. - І.С.) польське військо рушило по дорозі до Княжих Байраків. Утаїти вихід війська з укріпленого табору не вдалося, бо як тільки почався марш, до Б. Хмельницького втік перекинчик [45.С.266]. Упродовж всієї ночі польське військо супроводжувала з боєм татарська кіннота.

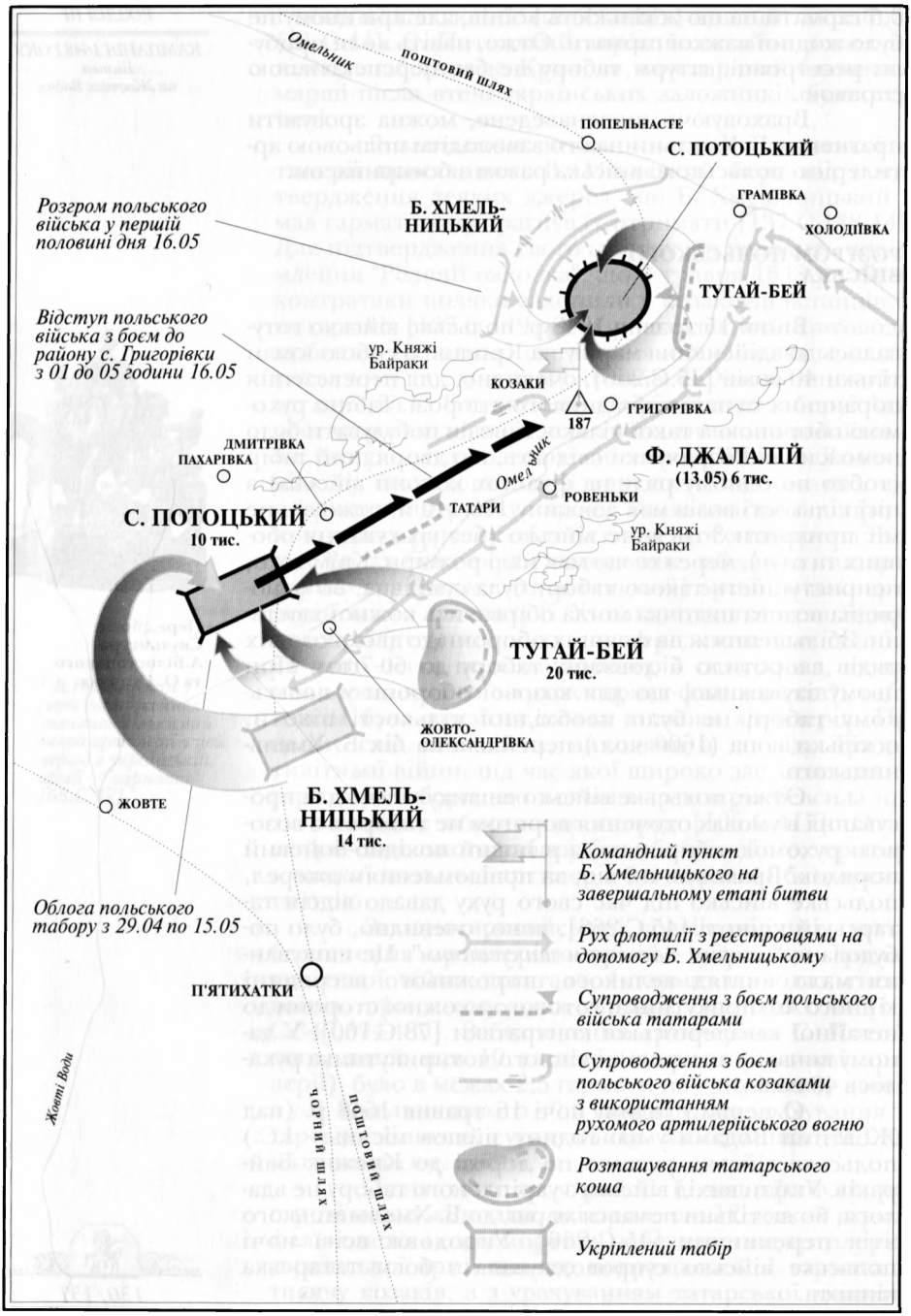
Омельник
поштовий шлях
ПОПЕЛЬНАСТЕ
С. ПОТОЦЬКИЙ
ГРАМІВКА
ХОЛОДІЇВКА
Розгром польського війська у першій половині дня 16.05
Б. ХМЕЛЬ-НИЦЬКИЙ
ТУГАЙ-БЕЙ
Відступ польського війська з боєм до району с. Григорівки з 01 до 05 години 16.05
ур. Княжі Байраки
КОЗАКИ
187
ГРИГОРІВКА
ДМИТРІВКА
ПАХАРІВКА
Омельник
Ф. ДЖАЛАЛІЙ
(13.05) 6 тис.
РОВЕНЬКИ
С. ПОТОЦЬКИЙ
10 тис.
ТАТАРИ
ур. Княжі Байраки
ТУГАЙ-БЕЙ
20 тис.
ЖОВТО-ОЛЕКСАНДРІВКА
ЖОВТЕ
Б. ХМЕЛЬ-НИЦЬКИЙ
14 тис.
Командний пункт Б. Хмельницького на завершальному етапі битви
Облога польського табору з 29.04 по 15.05
Рух флотилії з реєстровцями на допомогу Б. Хмельницькому
П'ЯТИХАТКИ
Супроводження з боєм польського війська татарами
Жовті Води
Супроводження з боєм польського війська козаками з використанням рухомого артилерійського вогню
ШЛЯХ ЧИНОВ
ПОШТОВИЙ ШЛЯХ
Розташування татарського коша
Укріплений табір

Розглядаючи відступ польського війська, треба враховувати, що значна кількість коней у ньому під час облоги була втрачена. Очевидно, не тільки допоміжний склад (челядь), а й частина кіннотників рухалася пішки. Крім того, просування поляків відбувалося в умовах ночі і поєднувалося з контратаками проти ударів татарської кінноти. В цих умовах швидкість руху війська не перевищувала 2-3 км за годину. Отже, до світанку (за 4 години) С. Потоцький просунувся на 8-12 км уздовж урочища Княжі Байраки до сучасного села Григорівки (П'ятихатського району Дніпропетровської області). Тут на світанку була введена у бій українська піхота, яка застосувала проти рухомого польського табору польову артилерію, маневруючи гарматами за допомогою верхових коней.

Втрати польського війська від артилерійських атак козацької піхоти були настільки великі, що це викликало занепокоєння у татар-союзників, які були зацікавлені захопити якнайбільшу кількість полонених.

Біля завчасно зробленого перекопу шляху польське військо було зупинене українською піхотою[21.С.44]. Під час бою з боку поляків робилися спроби окремих груп та поодиноких жовнірів вирватися з оточення, але вони виявилися марними. Учасник битви з польської сторони повідомляє, що його взяли у татарську неволю біля полудня на тому місці, де дорога звертає від Княжих Байраків до урочища В'язове [137.С.145,149]. Це дає нам підстави вважати, що Жовтоводська битва була завершена у першій половині дня 16 травня у районі, обмеженому селами (назви сучасні): Попельнасте, Грамівка, Холодіївка, Григорівка. Командний пункт Б. Хмельницького на кінцевому етапі битви перебував у Княжих Байраках, біля села Григорівки [13.С.664].

За повідомленням В. Маєвського, С. Потоцький під час бою отримав тяжкі поранення від вогнепальної та холодної зброї і потрапив у полон до татар. По дорозі до Криму (біля Таваньської переправи через Дніпро) 19 травня 1648 р. він помер від гангрени. Біля нього упродовж всього часу перебував С. Чарнецький. Спочатку С. Потоцького поховали у Кодаку, а пізніше - у домініканському костьолі у Києві. Я. Шемберк теж потрапив у татарську неволю.

Схема битви на Жовтих Водах. Облога і розгром польського війська 29 квітня - 16 травня 1648 р.

Отже, у першій половині дня 16 травня 1648 р. на Жовтих Водах завершилася перша переможна битва Визвольної війни.

Упродовж всієї битви питання забезпечення артилерією української армії стояло дуже гостро. Очевидно, на цьому грунті у Б. Хмельницького ще до завершення Жовтоводської битви виник план докорінної

реорганізації артилерії і визначення артилерійського арсеналу для своєї армії. Після завершення битви Б. Хмельницький негайно проводить таку реорганізацію. Ось як про це повідомляє С. Величко:

"Затим Хмельницький з Тугай-беєм стояв на тому-таки місці (на Жовтих Водах. - І.С.) ще три дні, готуючи й збираючи військо та обоз до наступної битви вже з самими коронними гетьманами. Особливо старанно готували п'ятнадцять водних гармат, які були нового зразка і мали тільки два колеса. До них треба було одного коня, і це дозволяло легко й швидко при воєнній потребі їх повертати. Було вже тут у Хмельницького 26 гармат і гарматок, до них він приставив, опішивши, 50 добрих запорізьких стрільців. Додав Хмельницький до них про всякий випадок ще й 300 кінних. Ці новоствердженні пушкарі вміли стріляти як із гармат, так і з мушкетів" [22.С.68].

Це повідомлення свідчить, що Б. Хмельницьким була створена полкова (легка польова) артилерія на двоколісній тязі, а також артилерія резерву, тобто артилерія головного командування - гетьмана (важка польова артилерія). До першої він зарахував 15 гармат, а до останньої - 11. Це був початок якісної реорганізації збройних сил України, внаслідок якої артилерія отримала статус окремого роду війська. Питома вага забезпечення української армії артилерією залишалась ще незадовільною - 1,6 гармати на тисячу воїнів. Пізніше Б. Хмельницький довів цей показник до вимог часу - 4 гармати на одну тисячу воїнів. У його арсеналі стане не менше 120 одиниць полкової артилерії і біля 30 гармат артилерії головного командування.

Не торкаючись загальновідомого політичного значення і наслідків Жовтоводської битви, підкреслимо, що організація і проведення цієї битви дали можливість Б. Хмельницькому та його штабу здобути досвід у застосуванні різних форм маневрування, зокрема розчленування сил ворога, організації просування свого війська у передбаченні зустрічної битви, оптимального використання союзного кримсько-татарського війська для прикриття головних сил своєї армії та організації і проведення оперативної (глибинної) та тактичної (військової) розвідки.

Командири всіх рівнів отримали досвід організації взаємодії піхотних формувань з кіннотою (татарською) на марші та в ході бойових дій, набули навичок у плануванні і проведенні бойових дій на полі бою, зокрема проведення рекогносцировки, бойової розвідки, інженерного забезпечення, артилерійської та кавалерійської підтримки наступальних дій піхоти, а також організації облоги ворожого укріпленого табору.

Довготривала облога польського табору дозволила "обстріляти" кожного українського та союзного татарського воїна. Кожен з них набув досвіду ведення бою проти ворожої кінноти і піхоти в умовах щільного артилерійського і мушкетного вогню. При цьому

Урочище Княжі Байраки, біля якого відбулася Жовтоводська битва (сучасний вигляд).

підвищились їхні навички у застосуванні різних зразків зброї як вогнепальної, так і холодної, зокрема в її умілому виборі залежно від обставин і характеру бою.

Битва на Жовтих Водах стала етапною бойовою школою для збройних сил України, під впливом якої розпочався перегляд організаційної структури, озброєння та тактики бойових дій Війська Запорізького відповідно до вимог часу та завдань війни.

Особливістю битви на Жовтих Водах є те, що вона стала початком:

1. Розгрому польської армії, зосередженої на Україні, кризи польського воєнного мистецтва не тільки за рахунок втрати оперативно-тактичної переваги у кавалерії, а й за рахунок фізичної втрати останньої [78.С.115; 138.С.260].

Оточене на Жовтих Водах польське військо було приречене на загибель, оскільки польське командування (М. Потоцький), враховуючи оперативно-тактичну перевагу української армії, відмовилося надати йому допомогу.

2. Подальшого розвитку українського воєнного мистецтва, зокрема ліквідації польської оперативно-стратегічної переваги у кавалерії за рахунок введення союзної татарської кінноти до складу української армії при гармонійному поєднанні на полі

бою високої маневровості татарської кінноти з вогневою силою української (козацької) піхоти. Важливою, перспективною рисою українського воєнного мистецтва, проявленою на Жовтих Водах, стало застосування оперативного маневрування (з урахуванням просування війська) з метою створення вигідних умов для розгрому ворога, зокрема розгрому його по частинах, а також тактичного маневрування на полі бою, зокрема вогнем артилерії.

Важливим надбанням українського воєнного мистецтва у Жовтоводській битві є застосування передового загону, сформованого з татарської кінноти, для зупинки ворога і прикриття головних сил української армії при виході їх у район битви.

БИТВА ПІД КОРСУНЕМ 25-26 ТРАВНЯ 1648 р.

ПРОСУВАННЯ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА У РАЙОН БИТВИ

Щоб перешкодити поширенню повстання із Запоріжжя (яке підняв там Б. Хмельницький) на "*волость*", тобто на густонаселену частину України, великий коронний гетьман Польщі М. Потоцький 21 квітня 1648 р. направив частину війська на чолі зі своїм сином Стефаном на Микитинську Січ для розгрому повстанців. Сам він залишився у Черкасах і продовжував стягувати військові сили до Наддніпрянщини та здійснювати контрольні функції на Правобережжі, щоб тут не вибухнуло повстання. З такою ж метою пребував з військом на Лівобережжі Я. Вишневецький. Передбачалось, що у разі потреби М. Потоцький вирушить з головними силами на Запоріжжя на допомогу своєму синові.

Як уже мовилося, через 5 днів (3 травня) до Черкас надходить звістка про те, що Стефан з 29 квітня на Жовтих Водах стримує облогу війська Б. Хмельницького. Через три дні (7 травня) М. Потоцький з військом вирушає на допомогу синові. 10 травня він зупинився біля Чигирина, де наступного дня отримав звістку про перехід реєстрових козацьких полків, що рухались на човнах по Дніпру, на бік повстанців. Враховуючи тепер оперативно-тактичну перевагу Б. Хмельницького, він вирішив відмовитись від надання допомоги синові та ухилитись від бойових дій проти українського (повстанського) війська. Прагнучи з'ясувати обстановку в районі Жовтих Вод (відстань до Чигирина - 100 км), він ще протягом дня 12 травня простояв

біля Чигирина. Але, як уже зазначалося, зусилля польської розвідки були марними: всі підходи до району Жовтих Вод були блоковані сторожовими загонами Б. Хмельницького. Так ні про що й не довідавшись, він зранку 13 травня повернув назад, до Черкас, рухаючись повільно, сподіваючись отримати якусь розвідувальну інформацію під час маршу. Протягом 15 і 16 травня табір стояв під Боровицею, а 17-19 травня - під Черкасами. Тут 19 травня нарешті він отримує вірогідну інформацію про те, що військо, очолюване його сином, повністю розгромлене 16 травня на Жовтих Водах.

Про цю подію повідомляє " Реляція про розгром гетьманів під Корсунем 26 травня 1648 року":

"19 травня. Спинилися над Дніпром під черкаськими фільварками. Вже напередодні ходили чутки про розгром табору на Жовтих Водах, які (чутки) вважали непевними. Волохи, повернувшись з роз'їзду, повідомили, що вже тихо, що стрілянини не чути. Але в той день від утікача, що втік звідти недобитий, була одержана певна звістка, що 16 травня табір розгромлений. Замість того, щоб лишитися тут ще на день, пан краківський** другого дня одразу ж виступив" [50.С.21].*

Як свідчать інші польські джерела, М. Потоцькому під час перебування його в районі Черкас стало відомо, що Б. Хмельницький рухається до Білої Церкви [12.С.31-33]. Це, очевидно, й визначило напрямок подальшого руху польського війська. 21 травня М. Потоцький стояв під Мошнами, переправившись через ріку Вільшану. У своєму щоденнику Б. Маскевич пише, що 22 травня 1648 р. він наздогнав М. Потоцького біля Сахнового мосту (переправа через р.Рось), за 30 км від Мошен, і передав йому листа від Я. Вишневецького. При цьому зазначив, що гетьмани не мали жодної інформації про ворога [51.С.239]. До Корсуня польське військо підійшло наприкінці 22 травня або у першій половині 23 травня (за розрахунками). Вищезгаданий Б. Маскевич повідомляє, що М. Потоцький прибув до Корсуня 23 травня 1648 р. [51.С.239]. За три дні М. Потоцький пройшов близько 70 км. Це свідчить, що його кінне військо було обтяжене громіздким обозом.

Подальший аналіз поведінки Потоцького свідчить, що, прибувши до Корсуня, він не мав наміру дати тут бій Б. Хмельницькому. Зупинившись біля Корсуня, він висилає в розвідку хоругву Гдешинського. Це підтверджує повідомлення Б. Маскевича, що М. Потоцький не мав поточної розвідувальної інформації про ворога і те, що йому доповів Гдешинський, було для нього несподіванкою.

** У складі польського війська були дві розвідувальні хоругви, укомплектовані волохами. Командирами цих хоругв були М.Гдешинський та С. Калинський.*

*** М. Потоцький, маючи посаду великого коронного гетьмана, був ще й воєводою краківським.*

Ось як про це інформує "Реляція...":

"24 травня. Пан Гдешинський повернувся з роз'їзду. Вранці не могли добути язика. Але він привіз звістку, що бачив на власні очі, як за шість миль від Корсуня вони (вороги) переправлялись через ріку Тясмин недалеко від містечка Тясмина. Він запевняв пана краківського, що татари будуть уже надвечір або завтра вранці. Після такої звістки пан краківський наказав одразу ж копати шанці з трьох боків обозу; з четвертого боку був якийсь старий вал, який (він) наказав полагодити, і, крім того, насипати протягом ночі середній п'ятий шанець коло його табору. В той же день пан краківський віддав Корсунь у розпорядження солдат, щоб (місто) не дісталось ворогові. Місто було геть пограбоване" [50.С.21].*

* *Польська миля дорівнювала 10 км.*

Дні маршу	Дата	Перехід між пунктами		Величина переходу, км	Місце ночівлі (стоянки)
		зранку	наприкінці дня		
1-3	13-15.05	Чигирин	Боровиця	26	Боровиця р.Дніпро
4-7	16-19.05	Боровиця	Черкаси	36	Черкаси р.Дніпро
8-9	20-21.05	Черкаси	Мошни	30	Мошни р.Вільшана
10	22.05	Мошни	Сахнівка	26	Сахнівка р.Рось
11	23.05	Сахнівка	Корсунь	22	Корсунь р.Рось
1-11	13-23.05	Чигирин	Корсунь	140	

Графік просування польського війська у район Корсунської битви (травень 1648 р.)**

** *Середня швидкість просування війська - 13 км за добу.*

Вищенаведене повідомлення свідчить, що інженерні роботи по укріпленню польського табору були проведені поспіхом протягом залишку дня 24 травня і ночі напередодні 25 травня і є не втіленням військового замислу, а необхідними оборонними заходами, викликаними наближенням ворога, на якого так швидко не чекали.

Описуючи початок і хід Корсунської битви, Г. Грабянка і С. Величко дають обраній позиції польського табору суперечну оцінку. Якщо Г. Грабянка пише, що штурм повстанцями позицій польського табору був марним, бо для цього не вистачало сил, і Б. Хмельницький був вимушений виманювати з табору польсь-

ке військо хитрощами (підсилати козака з дезинформацією), то С. Величко, навпаки, вважає, що невдало обрана для табору позиція вже на початку битви спричинила до вагомих втрат з польської сторони і М. Потоцький був вимушений у ході битви її змінити.

Спираючись на польські джерела, вважаємо, що позицію для розташування табору М. Потоцький вибрав вдало. Згадка про наявність стародавнього валу свідчить, що ця місцевість вже використовувалася для бойових дій. На цьому валу навіть не ставили артилерії, враховуючи його високі захисні функції, а на інших трьох сторонах (шанцях) табору було поставлено по чотири гармати. З шанців табору було видно, як, підійшовши до Корсуня, татарські загони форсували Рось і вишикувалися в бойові порядки. Отже, позиція табору (або її частина) займала пануюче узвишшя [50.С.22].

Розглянемо кількісний та якісний склад польського війська, що стало табором біля Корсуня. Як свідчать польські джерела, воно мало 3 тис. кварцяного війська та 3,5 тис. волонтерів [138.С.239]. Згідно з реєстром [142.С.469], у травні 1648 р. кварцяне військо складалось з 3846 чол., фактично ж у ньому служило 3400 чол.: гусарських хоругв - 14 (700 чол.), козацьких панцерних хоругв - 22 (1100 чол.), драгунських хоругв - 9 (450 чол.), волоських хоругв - 2 (100 чол.), піхотних хоругв - 2 (100 чол.), найманих полків - 2 (950 чол.). Оскільки драгунський полк (6 хоругв - 300 чол.) і одна козацька хоругва (50 чол.) виконували обов'язки по обороні фортеці Кодак, то під Корсунем у складі кварцяного війська було 2 тис. кінноти і 1 тис. піхоти (найманці та піхотні хоругви). Загалом же військо М. Потоцького складалося з 5,5 тис. кінноти і 1600 чол. піхоти. Але з урахуванням обозних та слуг загальна кількість людей польського табору під Корсунем становила більше 20 тис. чол.

М. Потоцький очікував на прихід до нього з Лівобережжя Я. Вишневецького з 6-тисячним військом, особливо після обміну 22 травня з ним листами через Б. Маскевича [51.С.239], але з 24 травня (за розрахунками) всі переправи через Дніпро аж до Києва були блоковані українською армією. Крім того, Я. Вишневецький із великим запізненням, вже після розгрому М. Потоцького під Корсунем, зробив 28 травня невдалу спробу переправитись через Дніпро в районі Переяслава [141.С.107].

У таборі М. Потоцького перебував основний склад військових польських кадрів, так званих товаришів, тобто майстрів зі своїми військовими майстернями, побудованими за принципом міських ремісни-

чих цехів. У такій майстерні діяло три ратники (підмайстри), які разом із товаришем ставали в бойові ряди, а також не менше трьох обозних, що забезпечували функціонування майстерні, а в разі необхідності теж ставали до бою. Майстерня мала 4 бойових коней зі збруєю, 2 запряжних коней, віз з наметом, кухонним посудом, лопатою, сокирою, ланцюгом, 4 комплектами озброєння для кіннотників і одним комплектом для піхотинця [78.С.93]. Товариші - в більшості прославлені у військовій справі шляхтичі зі своїми підрозділами - були основою високопрофесійної кавалерії та драгунії (кінної піхоти) польської армії.

До складу обозу польського війська входило 1400 возів кінноти, 160 возів піхоти та декілька десятків важких ("*казенних*") [78.С.97] возів для артилерії. На території табору нараховувалось більше 8 тис. коней (5,5 тис верхових коней і більше 3 тис. упряжних).

За розрахунками, довжина кожної сторони чотирикутного дворядного табору дорівнювала не менше як 600 м. За існуючими на той час оборонними способами збройної боротьби вози, що були поставлені в один ряд по периметру табору, з'єднувались ланцюгами. Навколо них копався рівчак глибиною півтора метра і насипався такої ж висоти вал. Вози наповнювалися піском, а їх колеса закопувалися по осі в землю. Перед валом на певній відстані споруджувались шанці, про що вже йшла мова.

Артилерія польського війська складалася з 30-40 гармат різного калібру [22.С.72;111.С.111].

ПРОСУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА У РАЙОН БИТВИ

Після завершення Жовтоводської битви Б. Хмельницький почав готувати військо до маршу. Оскільки Корсунська битва для повстанців відбулася з ходу (з маршу), то є всі підстави вважати, що основи її переможних чинників були закладені під час просування війська Б. Хмельницького у район Корсуня. Отже, розглянемо ретельно просування української армії у район Корсунської битви.

Як свідчить С. Величко, після завершення Жовтоводської битви *"Хмельницький з Тугай-беєм стояв на тому-таки місці (Жовті Води - І.С.) ще три дні, готуючи й збираючи військо та обоз до наступної битви вже з самими коронними гетьманами... 21 травня після цього приготування, в п'ятницю, на шостому тижні після Великодня, Хмельницький добре, як годилося, наладнавшись, рушив*

спішно з усім військом од Жовтої Води назустріч коронним гетьманам" [22.С.68].

Наведене повідомлення викликає сумніви, оскільки вдосвіта 26 травня Б. Хмельницький розпочав битву під Корсунем, а для цього треба було подолати відстань 270 км, що неможливо було здійснити кінно-пішому війську за п'ять днів. Наші сумніви підтверджуються джерелами і розрахунками. Так, шляхтич К. Клоблоновський (з табору М. Потоцького) у листі від 20 травня 1648 р. до київського воєводи Я. Тишкевича, повідомляючи про розгром коронного війська на Жовтих Водах, пише, що *"Хмельницький йде до Білої Церкви і повинен ночувати з ордою в Цибульнику 20 травня. Ми з військом пробираємося до Корсуня. Цей Цибульник, де повинні ночувати татари, (знаходиться) в 13 милях від Черкас" [12.С.31-33].*

Вірогідну інформацію про розгром свого війська на Жовтих Водах М. Потоцький отримав 19 травня, перебуваючи під Черкасами. Після цього він негайно, зранку 20 травня, почав рухатись до Корсуня. Отже, інформацію щодо просування війська Б. Хмельницького і його ночівлю під Криловом М. Потоцький одержав не раніше 19 травня, але й не пізніше 20 травня. Відстань між Жовтими Водами і Черкасами становить близько 200 км. Для того, щоб її подолав вершник, який приніс це повідомлення, рухаючись зі швидкістю 100-120 км на добу [66.С.87], йому треба було вирушити з Княжих Байраків не пізніше ранку 18 травня. Отже, завдання війську на марш було поставлене Б. Хмельницьким 17 травня або не пізніше ранку 18 травня. Про стоянку Б. Хмельницького біля Крилова повідомляється в інших польських, а також російських джерелах [1.С.219].

Для визначення часу початку просування війська Б. Хмельницького від Жовтих Вод до Корсуня розглянемо його швидкісні характеристики під час маршу. Тривалість дня 17-20 травня 1648 р. становила 15 годин 40 хвилин. Ночі були темними, бо місяць сходив напередодні світанку. Враховуючи витрати часу на привали (малі - через кожні 1,5-2 години по 5-10 хвилин і великі - після подолання половини шляху, протягом не менше 4 годин), а також ті обставини, що військо повинне було прибути на місце ночівлі завидна, щоб мати 2-3 години для влаштування табору, на чистий рух війська залишається 7-8 годин. Оскільки до складу війська Б. Хмельницького входили кіннота, піхота, артилерія та обоз, то середня швидкість його руху становила не більше 5 км на годину. Отже, величина денного переходу війська Б. Хмельницького дорівнювала 35-40 км, а в першу добу через "*втягування*" коней ще менше [124.С.33-42].

Відстань між Жовтими Водами і Криловом становить біля 80 км, отже, щоб розташувати військо на ночівлю наприкінці дня 20 травня в урочищі Цибульник, Б. Хмельницький повинен був почати висування війська з Княжих Байраків не пізніше ранку 19,

Дні маршу	Дата	Перехід між пунктами		Величина переходу, км	Місце ночівлі (стоянки)
		зранку	наприкінці дня		
1	19.05	ур.Княжі Байраки (Жовті Води)	Онуфріївка	35	Онуфріївка р.Омельничок
2	20.05	Онуфріївка	ур.Цибульник (Крилов)	40	ур.Цибульник р.Цибульник
3	21.05	ур.Цибульник (Крилов)	Чигирин	39	Чигирин р.Тясмин
4	22.05	Чигирин	Олександрівка	43	Олександрівка р.Тясмин
5	23.05	Олександрівка	Тясмин	44	Тясмин р.Тясмин
6	24.05	Тясмин	Городище	37	Городище р.Вільшана
7	25.05	Городище	Корсунь (район бойових дій)	30	Корсунь р.Рось (район бойових дій)
1-7	19-25.05	ур.Княжі Байраки (Жовті Води)	Корсунь (район бойових дій)	268	

Графік просування українського війська у район Корсунської битви (травень 1648 р.).*

* *Середня швидкість просування війська - 38 км за добу.*

а не 21 травня, як повідомляє С. Величко. На шляху до Крилова, подолавши відстань до 35 км, Б. Хмельницький наприкінці дня 19 травня зупинився на ночівлю біля р. Омельничок між Онуфріївкою та Бутівкою (колишня назва села Павлиш). Тут починалась густонаселена частина України, із Бутівки до складу козацького війська приєдналися перші загони селян-повстанців [145.С.658]. Від Чигирина, Крилова та інших міст і сіл до Б. Хмельницького приєдналися повстанці кількістю до 2 тис. чоловік [22.С.68], отже маршрут просування війська Б. Хмельницького, окрім Крилова, проходив також і через Чигирин. Проходження ще одного пункту засвідчують польські джерела. Це містечко Тясмин (колишня назва м.Сміла), біля якого 24 травня 1648 р. повстанське військо переправилось через р. Тясмин [50.С.21]. Останнє свідчить, що Б. Хмельницький від Крилова рухався правим берегом р. Тясмин і переправився через неї 24 травня біля містечка Тясмин.

Отже, просування війська Б. Хмельницького від Жовтих Вод до Корсуня було здійснено за таким

маршрутом: Княжі Байраки - Онуфріївка - ур. Цибульник (м. Крилов) - Чигирин - Олександрівка - Тясмин - Городище - Корсунь. Загальна довжина його - 270 км. Шлях перетинають водні перешкоди - річки Омельничок, Цибульник, Вільшана, Тясмин, Рось, особливо значними з них були дві останні: для їх подолання необхідно було наводити переправу.

Враховуючи величину денного переходу, а також те, що ночівлі організовувалися на берегах річок, вважаємо за доцільне навести графік просування війська Б. Хмельницького від Жовтих Вод до Корсуня за вищезгаданим маршрутом.

Як бачимо (з графіка), за три доби Б. Хмельницький подолав 126 км, відстань між Криловом і Тясмином (пункти, що згадуються в джерелах), отже величина денного переходу дорівнювала 42 км. Це свідчить, що, крім великих привалів та ночівель, інших перепочинків війську не надавали.

Враховуючи бездоріжжя, водні перепони, а також безнастанну підготовку війська до наступної битви, ми маємо всі підстави зробити висновок про те, що здійснюваний марш був надзвичайно напруженим і максимально можливим по швидкості. Б. Хмельницький поспішав виграти час і не дати М. Потоцькому поповнити своє військо, а головне - не дозволити йому втекти, ухилившись від битви.

Аналіз основних показників маршу свідчить, що на ділянці Крилов - Корсунь вони є оптимальними і єдино можливими. Це підтверджує також достовірність польських джерел про ночівлю Б. Хмельницького 20 травня під Криловом, переправу його війська 24 травня через Тясмин біля містечка Тясмина, а також прибуття його у район Корсуня наступного дня. Що ж стосується ділянки Жовті Води - Крилов, то тут можливі неточності в датах початку і закінчення руху війська у бік їх зменшення.

Вказаний нами термін початку маршу з Княжих Байраків (зранку 19 травня) обумовлений не тільки повідомленням польських джерел про ночівлю Б. Хмельницького під Криловом, а ще й тим, що ця дата є останнім строком початку маршу, при якому забезпечується прибуття його війська у район Корсуня 25 травня.

Отже, повідомлення Самійла Величка про те, що Б. Хмельницький почав марш від Жовтих Вод до Корсуня 21 травня, є помилковим. Але Б. Хмельницький міг почати марш раніше 19 травня, наприклад наступного дня після битви - 17 травня або на другий день - 18 травня. Адже обстановка вимагала негайно скористатися переможними наслідками битви, якнайшвидше вийти в густонаселену частину України,

щоб підняти народ на повстання. У цьому випадку Б. Хмельницький прибув до урочища Цибульник 18 або 19 травня і простояв тут до ранку 21-го, розсилаючи універсали та формуючи свою повстанську армію. Це не суперечить повідомленням польських та російських джерел про ночівлю (стоянку) Б. Хмельницького 20 травня у Цибульнику, а також строкам постановки завдання на марш (17 травня або не пізніше ранку 18-го) напередодні виходу з Жовтих Вод, обгрунтованим вище.

Оскільки Б. Хмельницький здійснював марш у передбаченні уникнення супротивником рішучих бойових дій, то похідний порядок його війська повинен був відповідати задуму битви з ворогом, що від неї ухиляється. Враховуючи тактичні способи того часу [106.С.350,379-440], а також повідомлення українських та польських джерел про дії війська Б. Хмельницького 24-25 травня в районі Корсуня, реставруємо його похідний порядок на марші після переправи через Тясмин у районі однойменного містечка.

Першим рухався козацький розвідувальний загін, який висилав роз'їзди на глибину до 6 км [66.С.42]. Поява першого такого роз'їзду біля польського табору (в районі Корсуня) була виявлена наприкінці дня 24 травня, а всього загону - на світанку 25 травня.

За козацьким розвідувальним загоном рухався передовий загін війська Б. Хмельницького, що складався з трьох підрозділів татарської кінноти до 6 тис. кожний. Її наближення до Корсуня спостерігалось з польського табору. Як уже зазначалось, відповідно до традиційної тактики ординців один підрозділ рухався в центрі і попереду, а два інших - на флангах і позаду (в другому ешелоні), створюючи між собою трикутник з вершиною в напрямку руху. Така побудова передового загону дозволяла центральному підрозділу при зустрічі з сильним противником спочатку його атакувати, а потім кинутися до удаваної втечі. Переслідуючи цей підрозділ, противник порушував свої бойові порядки і потрапляв в оточення флангових підрозділів, які завдавали раптовий удар з тилу. Для забезпечення свого маршу передовий загін висилав роз'їзди охоронної розвідки, а також дозори фронтальної і бокової охорони. Зранку 24 травня передовий загін переправився через р.Тясмин в районі містечка Тясмин і зі сходом сонця 25 травня підійшов до Корсуня, з ходу форсував Рось і розпочав бойову розвідку.

Головні сили війська Б. Хмельницького зранку того ж дня теж переправилися через р.Тясмин, у районі того ж містечка, і наприкінці дня вийшли на рубіж

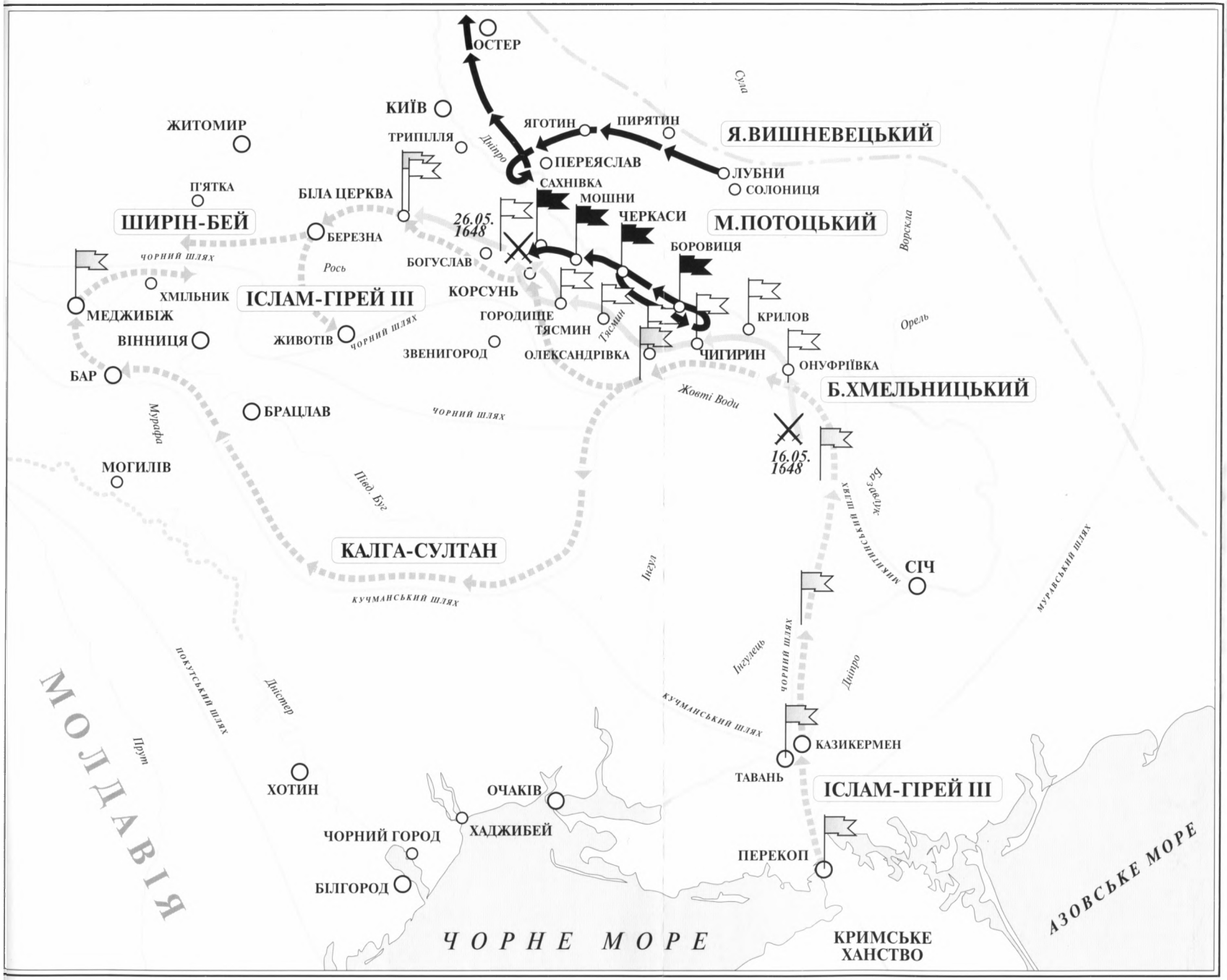

Схема битви під Корсунем.
Просування військ у район битви у травні 1648 р.

Просування української армії

Просування союзного кримсько-татарського війська

Просування польського війська

26.05 — *Місця битв*

Місця стоянок (ночівель) військ

Спільний парад українсько-татарських військ 02.06.1648 р.

р. Вільшани в районі Городища, подолавши відстань близько 40 км. Між Тясмином і Корсунем це найвигідніша позиція для організації укріпленого табору і ночівлі війська. Вихід головних сил наприкінці дня 24 травня на рубіж Вільшани в районі Городища і поява в цей час розвідувального козацького роз'їзду біля польського табору в районі Корсуня свідчать, що глибина побудови походного порядку війська Б. Хмельницького під час маршу становила 20 км.

Для визначення інтервалів між елементами походного порядку війська скористаємося відомими нам часовими характеристиками. Так, 25 травня 1648 р. у районі Корсуня місяць зійшов о 4 годині 39 хвилин, а сонце - о 5 годині 59 хвилин. Враховуючи, що ніч була темною, військо могло почати рух на світанку, який збігається зі сходом місяця. Схід місяця міг бути загальним сигналом для початку руху війська.

Поява розвідувального козацького загону біля польського табору була виявлена на світанку, до сходу сонця [50.С.22]. Отже, загін мав для свого пересування не більше години світлого часу, протягом якої, рухаючись кроком (швидкість кінної розвідки у районі, що контролюється ворогом), він пройшов не більше 5-6 км.

Передовий загін (татари) з'явився біля Корсуня зі сходом сонця, отже він мав десь півтори години світлого часу, за який, рухаючись кроком, подолав відстань близько 9 км. Усі ці фактори свідчать, що наприкінці дня 24 травня між елементами походного порядку війська Б. Хмельницького були такі інтервали:

- до 11 км - між головними силами і передовим загоном;

- до 4 км - між передовим і розвідувальним загонами.

Від противника головні сили перебували на відстані 20 км, передовий загін - 9 км, а ядро розвідувального загону - 5-6 км. Отже, похідний порядок війська Б. Хмельницького на останньому переході є класичним варіантом його побудови з передбаченням зустрічної битви або битви з відступаючим ворогом. Але, як бачимо, відстань на марші між передовим загоном та головними силами української армії значно менше півпереходу (15-20 км), ніж це було напередодні Жовтоводської битви. Причиною скорочення цієї відстані до 11 км є потужність польського війська. М. Потоцький тут, під Корсунем, міг завдати Тугай-бею більш нищівного удару, ніж це зробив С. Потоцький на Жовтих Водах. Тому передовому загону (Тугай-бею) доручалось протягом двогодинного бою прикрити вихід і розгортання головних сил української армії у районі

битви, а також введення їх у бій. При цьому ще раз наголосимо, що оперативно-тактична перевага української армії над польською досягалась за рахунок поєднання на полі бою української (козацької) піхоти з татарською кіннотою. У зв'язку з цим, незважаючи на

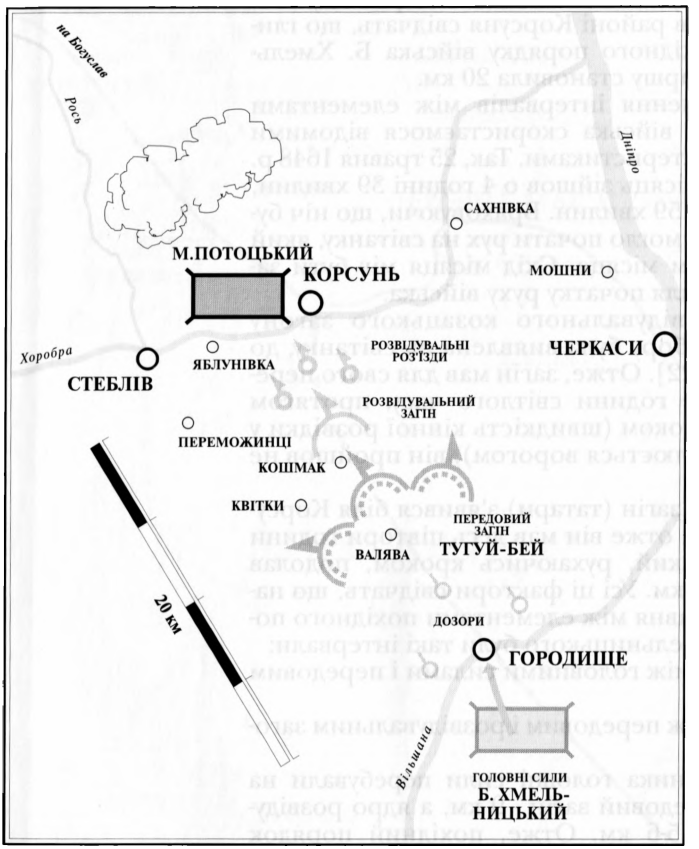

Схема битви під Корсунем.
Похідний порядок українського козацького війська на останньому переході 24 травня 1648 р. перед районом битви.

високі маршеві можливості татарської кінноти, вона була вимушена рухатись повільно, зі швидкістю обозу. В той же час виникала небезпека не наздогнати М. Потоцького. Цьому сприяла і обстановка, що склалася. Так, перехід на бік повстання драгунів, які були в передовій сторожі (мабуть, при зустрічі з козацькою розвідкою) [22.С.69], а також наближення кримського хана Іслам-Гірея III з ордою збільшували ймовірність відходу М. Потоцького на захід та ухилення взагалі від бою. Адже 24 травня під час переправи повстанського війська через Тясмин прибув (за розрахунками)

гонець від Іслам-Гірея III, якого той послав 21 травня із Перекопу з повідомленням про те, що хан іде на допомогу Б. Хмельницькому. Новина облетіла все українсько-татарське військо, а наступного дня від захоплених у полон татар та козаків-розвідників про це вже знав і М. Потоцький [50.С.23].

Отже, Б. Хмельницький повинен був поспішати. З'ясувавши обстановку, він наприкінці дня 24 травня оголошує бойовий наказ на проведення битви. Але перш ніж розкрити його зміст, розглянемо ось такі обставини. З валів укріпленого польського табору добре було видно місцевість поблизу Корсуня. У зв'язку з цим польські джерела детально повідомляють про прибуття татарських підрозділів до Корсуня, їх переправу через Рось, а також бойові дії протягом 25 травня навколо табору [50.С.22-23]. Переправа ж козацького війська 25 травня (опріч прибуття козацького розвідувального загону) у районі Корсуня не спостерігалася. В той же час на світанку 26 травня, коли коронне військо залишило укріплені позиції і рушило табором у напрямку Богуслава, воно було оточене повстанцями, а в урочищі Горохова Діброва на нього чекала козацька засідка.

Виникає питання: якщо не в Корсуні, то де ж тоді переправлялися головні сили Б. Хмельницького, щоб вранці 26 травня заступити шлях до відступу польського війська в напрямку Богуслава? Щоб відповісти на це питання, з'ясуємо, у яких районах були зосереджені сили української армії, щоб перекрити М. Потоцькому шлях до відступу.

Польський табір почав свій рух по Корсунському шляху, а потім опинився у Гороховій Діброві, якої на цьому шляху не було [50.С.23]. Отже, за якихось обставин польське військо змінило напрямок свого руху, зійшовши з Корсунського шляху. Самовидець повідомляє, що у засідці були козаки Корсунського полку, Г.Грабянка - про те, що їх було 6 тис., а польські джерела дають інформацію, що їх очолював М. Кривоніс, який вийшов у район засідки через Стеблів [51.С.240].

Топографічне дослідження району Корсунської битви, проведене П.Федоренком [123.С.97-108], дозволило дати відповідь на низку загадкових питань, зокрема відносно шляху відступу польського війська і місця його розгрому. П. Федоренко довів, що польський укріплений табір розташовувався над Россю (у районі сучасної птахоферми на околиці м. Корсунь-Шевченківський) і що коронне військо дійсно рушило табором по Корсунському тракту на Богуслав, але на восьмому кілометрі між Самородньою і Ситниками наткнулося на перекоп, прикритий українською (повстанською)

армією. Для підтвердження свого припущення П. Федоренко наводить уривок народної думи:

Гей, обізветься пан Хмельницький,
Отаман-батько чигиринський:
"Гей, друзі-молодці,
Браття-козаки-запоріжці!
Добре знайте, борзо гадайте,
Од села Ситників до города Корсуня
Шлях канавою перекопайте,
Потоцького піймайте,
Мені в руки подайте"
[38.С.277].

Місце перекопу Корсунського тракту, яке визначив П. Федоренко, є найбільш імовірним. Тут дорога проходить по вузенькій перемичці, що нагадує греблю, до якої підходять два глибокі яри. Після цієї перемички по шляху йде підвищення рельєфу місцевості аж до Ситників - це створювало зручні умови для обладнання на цих пануючих узвишшях артилерійських батарей та шанців для піхотинців-мушкетерів.

Очевидно, дізнавшись, що Корсунський шлях попереду перекопаний, М. Потоцький за півтора кілометри до перепони (перед сучасним селом Самородня) звернув з тракту ліворуч, у напрямку Вираївської долини, щоб вийти на шлях, який йшов від Корсуня до Стеблева, з наміром вийти до Богуслава через це містечко. Круті схили Вираївської долини та складний рельєф ур.Горохова Діброва, підсилений штучними перепонами, які зробили козаки на шляху до Стеблева (перебували тут у засідці), стали пасткою для польського табору з возів.

Отже, засідка була обладнана у двох місцях: на Корсунському тракті перед Ситниками і на шляху від Корсуня до Стеблева в ур.Горохова Діброва, біля села Горохівці.

Із цього можна зробити висновок, що головні сили української армії (піхота, артилерія, обоз - чисельністю більше 20 тис. чол.) вийшли у район битви через р.Рось вище Корсуня, але нижче Стеблева. Переправа через Рось здійснювалась бродами, які визначив П.Федоренко під час топографічного дослідження району Корсунської битви. Броди через Рось були: нижче Корсуня, у самому Корсуні, вище нього (навпроти польського табору), нижче та вище Яблунівки, нижче Стеблева. Через два перші переправився Тугай-бей, через останній - М. Кривоніс, який вийшов до ур.Горохова Діброва, інша ж частина головних сил української армії, очевидно, переправилась бродами біля Яблунівки. При цьому частина війська вийшла у район Ситників, а інша - до лісу

Круглик - 2 км північно-західніше польського табору, з метою його оточення.

Розглянутий порядок виходу головних сил української армії у район Корсунської битви дає підстави зробити висновок, що кількість бойових завдань потребувала поділу війська на три групи (полки). Але треба враховувати, що тут діє закон розумної достатності, тобто ці полки повинні бути за своїм складом у межах необхідної чисельності. Ключ до визначення останнього дає повідомлення Г.Грабянки про те, що у засідці було 6 тис. козаків. Безумовно, цей полк був підсилений артилерією та особовим складом, але він дозволяє визначити кількість полків, на які була поділена українська армія. При загальній чисельності українського козацького війська більше 20 тис. чоловік, є всі підстави вважати, що крім вищеназваного полку Б. Хмельницький мав ще не менше трьох полків по 4-5 тис. воїнів. Отже, українська армія на останньому переході перед битвою поділялась на чотири похідні полки чисельністю по 4-6 тис. чоловік.

Для визначення того, як рухались полки головних сил української армії у район битви, зазначимо, що у війську було не менше 2 тис. возів (один на 10 козаків). Якщо вишикувати цей обоз у однорядну колону, то її довжина (при довжині воза з кіньми 6 м - це якщо голова коня знаходиться над переднім возом) [127.С.11] буде у межах 12 км. А під час руху, навіть при дистанції між возами півтора метри, колона витягнеться на 15 км. Отже, між прибуттям першого і останнього возів у призначений район пройде півдня. Чи могла так рухатись українська армія під керівництвом Б. Хмельницького, досвідченої у військовій справі людини? Безумовно, ні. Є підстави вважати, що головні сили української армії рухались у район Корсунської битви чотирма окремими паралельними колонами (полками) за окремими маршрутами у смузі 13 км між Корсунем і Стеблевом. Про те, що події Корсунської битви пов'язані з цією смугою, свідчить народна дума "Перемога Корсунська", уривок з якої ми наводимо:

Зробили козаки з ляхами превелике диво.
Під городом Корсунем вони станом стали,
Під Стеблевом вони солод замочили
[39.С.101].

Для визначення, хто ще, крім М. Кривоноса, командував українськими полками під час Корсунської битви, проаналізуємо уривок думи "Хмельницький та Барабаш", у якому про це йде мова. Наведемо уривок думи з найповнішого її варіанту, записаного П. Кулішем

від двох чернігівських кобзарів, Андрія Шута та Андрія Бешка, в 1853 р. [38.С.266]:

* *Б. Хмельницькому*

107. От тогді-то припало йому з правої руки*
108. Чотири полковники:
109. Первий полковниче - Максиме Ольшанський,
110. А другий полковниче - Мартине Полтавський,
111. Третій полковниче - Іване Богуне,
112. А четвертий - Матвій Бороховичу.
113. От тогді-то вони на славну Україну прибували,
114. Королевські листи читали.
115. Козакам козацькі порядки давали.
116. Тогді-то у святий день, у божествений, у вівторок,
117. Хмельницький козаків до сходу сонця пробуджає...

Розглянемо рядки 107-112 наведеного уривку думи, які залишились поза увагою дослідників. Із чотирьох названих тут полковників, соратників Б. Хмельницького, за прізвищем нам відомий тільки Іван Богун. Після Корсунської битви він був кальницьким (вінницьким) полковником.Якщо припустити, що замість прізвищ названі територіальні посади, то під це визначення підпадає тільки Мартин Полтавський - полтавський полковник Мартин Пушкар, який посів цю посаду після Корсунської битви, влітку 1648 р.

Оскільки Максим Кривоніс народився в містечку Вільшані [148.С.504] (тепер с. Вільшани Городищенського району Черкаської області), то вважається, що це він і названий в думі Ольшанським [39.С.282]. Не тільки про участь, а й про його важливу роль у Корсунській битві повідомляють польські джерела [51.С.240]. Після Корсунської битви Максим Кривоніс був черкаським полковником та костирським (наказним) гетьманом, в обов'язки якого входила координація розвитку, керованості та підтримки осередків повстання у визначеному для нього районі.

Серед полковників, найближчих соратників Б. Хмельницького, ім'я Матвій мали Павлович та Гладкий. Відомо, що останній напередодні 1648 р. був літньою людиною, прославленим полководцем Запорізької Січі. Є припущення, що Матвій Борохович - це і є Матвій Гладкий [39.С.583], який, очевидно, був родом з Бороховичів. Де розташований цей населений пункт, ще не з'ясовано. Зараз на Україні є два села зі схожою назвою: Борохи Харківської області і Борохів Волинської. Після Корсунської битви Матвій Гладкий був миргородським полковником.

Це дає підстави зробити висновок, що в думі чотири полковники названі не за територіальними посадами, а за місцем їх народження чи походження.

Виключення не становить і Іван Богун, місце народження якого, очевидно, пов'язане з Бугом або Богунами, бо у реєстрах він записаний ще як Іван Федоренко [26.С.41]. Отже, в думі Мартин Полтавський - це Мартин Пушкар з Полтави, а не полтавський полковник. Таке припущення грунтується на тому, що одночасно з Мартином Пушкарем влітку 1648 р. Максим Кривоніс, Іван Богун і Матвій Гладкий теж були територіальними полковниками, але автор не називає їх за цими посадами.

Вищенаведене свідчить про те, що автор думи не пов'язує пізніші посади названих полковників з визначенням участі їх у Корсунській битві. Тоді виникає закономірне питання: чому вони названі в думі полковниками? Відповідь може бути однозначною і безсумнівною - це наказні (похідні) полковники, які призначались споконвіку у запорізькому війську на час бойових дій або виконання бойових завдань.* Отже, у нашому випадку йдеться про полковників не територіальних, а призначених на час проведення Корсунської битви. Щоб пересвідчитись у цьому, звернемося до наведеного уривку із думи і розглянемо його з військової точки зору.

У рядках 107-115 викладений задум битви. Автор повідомляє, що для битви були розгорнуті чотири полки, командири яких були правою рукою Б. Хмельницького, тобто безпосередніми виконавцями плану битви. Вони "*козакам козацькі порядки давали*", тобто створили необхідний бойовий порядок своїх полків для битви. Враховуючи блиск Корсунської перемоги, автор думи, наслідуючи античні традиції, прагне прославити велич української землі, що народила таких талановитих полководців, очевидно, відомих серед козацтва. З цією метою він замість існуючих прізвищ полковників утворює їм нові, за місцем народження. Тож автор мав на увазі не полтавське полковництво Мартина Пушкаря, а те, що він родом із полтавської землі. Цим прийомом автор підкреслює батальну приналежність їх полковничих посад до легендарної події, якою була Корсунська битва.

Як вже зазначалося, М. Кривоніс переправився через Рось нижче Стеблева і вийшов в ур. Горохова Діброва - отже, він очолив у смузі виходу головних сил української армії у район битви лівофлангову колону (полк). Інші колони (полки) у цій смузі, очевидно, очолили М. Пушкар, І. Богун та М. Гладкий.

За повідомленням О. Апанович, частина козацького війська підійшла 25 травня до Корсуня, зупинилась на правому березі Росі навпроти польського табору (очевидно, біля броду), але не переправлялась,

** Цю обставину не врахував І.Франко, який, аналізуючи думу "Хмельницький та Барабаш", записав: "...Початкові рядки цього відрівка мають меншу історичну вартість, бо чотири полковники, що буцімто приставали до Хмельницького, в часі приставання не були полковниками"[125.С.144-146].*

демонструючи тільки таку готовність [60.С.159]. Імовірно, це правофлангова колона (полк) смуги висування головних сил української армії у район битви, яка виконувала функції ар'єргарду (тилового забезпечення) української армії і одночасно відволікала польську розвідку від дій трьох інших козацьких полків по оточенню польського війська із західної сторони та обладнанню засідок. Одночасно цей полк був у готовності переправитись, щоб підтримати Тугай-бея, якщо проти нього з табору вийде польське військо. Цей полк очолював, очевидно, М. Гладкий (найдосвідченіша людина у військовій справі), а М. Пушкар та І. Богун - дві середні колони (полки), які переправилися через Рось відповідно вище і нижче с.Яблунівки.

Реставрування походного порядку війська Хмельницького на останньому переході свідчить, що воно зупинилося на ночівлю, дотримуючись інтервалів походного порядку. Отже, до темряви необхідно було на глибину 20 км довести до елементів походного порядку бойове завдання на наступний день. Для цього наприкінці дня 24 травня в наметі Б. Хмельницького зібралася військова рада, куди запросили командирів полків і підрозділів козацького і татарського війська. Після з'ясування обстановки Б. Хмельницький оголосив бойовий наказ про висування війська у район бойових дій. Тугай-бей, який очолював передовий загін, одержав завдання: зранку 25 травня здійснити марш за маршрутом Кошмак - Корсунь, з ходу форсувати Рось, підійти до табору противника, провести бойову розвідку і паралізувати його дії до підходу головних сил. Бойові дії передового загону повинен підтримати полк М. Гладкого. Лівофланговий полк Б. Хмельницький підсилив кіннотою та артилерією і доручив М. Кривоносу зранку 25 травня здійснити марш за маршрутом Городище - Квітки - Стеблів, переправитись через Рось нижче Стеблева і наприкінці дня вийти в район Горохової Діброви, там організувати засідку на шляху можливого відступу противника від Корсуня через Стеблів на Богуслав, підсилити природні перешкоди на дорогах завалами і рівчаками, а також обладнати вигідні артилерійські позиції та шанці для піхоти. М. Пушкарю було доручено здійснити зранку 25 травня марш за маршрутом Городище - Переможенці - Дацьки, переправитись бродом через Рось вище Яблунівки і вийти у район с.Ситники, де за 2 км південніше цього села перекрити (перекопати) Корсунський тракт і обладнати засідку на шляху відступу ворога на Богуслав. Полк підсилювався артилерією та підрозділами кінноти. І. Богуну доручалося зранку

25 травня здійснити марш за маршрутом Городище - Петрушки - Яблунівка, переправитись бродом через Рось нижче Яблунівки і вийти у район лісу Круглик, 2 км північно-західніше польського табору, провести його оточення та підготовку до бойових дій при підтримці татарської кінноти. М. Гладкий повинен був зранку 25 травня здійснити марш за маршрутом Городище - Кошмак - Корсунь, прямуючи услід за передовим загоном Тугай-бея, і зайняти район на правому березі р.Рось навпроти польського табору, будучи в готовності переправитись і підтримати бойові дії татарської кінноти. Одержали завдання забезпечити висування війська в указані райони командири розвідувального загону і передової охорони , командири підрозділів служби регулювання руху війська, забезпечення переправ через Рось і шляхової служби.

Розрахунки свідчать, що полки М. Кривоноса, М. Пушкаря та І. Богуна прибули у свої райони наприкінці дня 25 травня, о 17-18 годині. М. Гладкий прибув до Корсуня через 2 години після Тугай-бея, тобто о 8 годині ранку. Сонце зайшло цього дня о 21 годині 51 хвилині. На світанку 26 травня військо Б. Хмельницького було готове до виконання бойових завдань.

Наукова розвідка [91.С.197-206] показала, що у складі українського повстанського війська, яке вийшло у район Корсунської битви, було більше 20 тис. козацької піхоти і не менше 20 тис. татарської кінноти. При цьому, як свідчать джерела, кількість війська Б. Хмельницького невпинно зростала за рахунок припливу селян та міщан із навколишніх сіл і міст.

Артилерійський арсенал української армії складався з 26 гармат різного калібру.

Розглянемо хід просування війська кримського хана на допомогу Б. Хмельницькому.

Як повідомляє Сенай, кримський хан Іслам-Гірей III за своїм союзним обов'язком з 11 травня по 4 червня 1648 р. здійснив похід на Україну за маршрутом: Бахчисарай, Перекоп, Тавань (переправа через Дніпро), по Чорному шляху до Корсуня, по лівому березі р. Росі до Білої Церкви, далі - Роставиця, Березна, Косівка, Животів, від Животіва - повернення до Криму по Чорному шляху. До складу його війська входило: кримських татар - 40 тис., ногайських - 12 тис., білгородських (буджацьких) татар - 20 тис., астраханських і азовських - 4 тис., найманців - 11 тис., усього - 87 тис. [47.С.173].

Оголосивши 11 травня про початок походу на Україну, хан протягом тижня ще перебував у Криму, формуючи 40-тисячне військо. Далі, згідно зі щоденником походу, рух Іслам-Гірея III був наступним.

Вісімнадцяте травня 1648 р. (понеділок). Ставка хана розташовувалася у районі Перекопу. Тут він отримав повідомлення про переможне завершення Жовтоводської битви. Звідси 21 травня (четвер) Іслам Гірей III відправив гінця до Б. Хмельницького

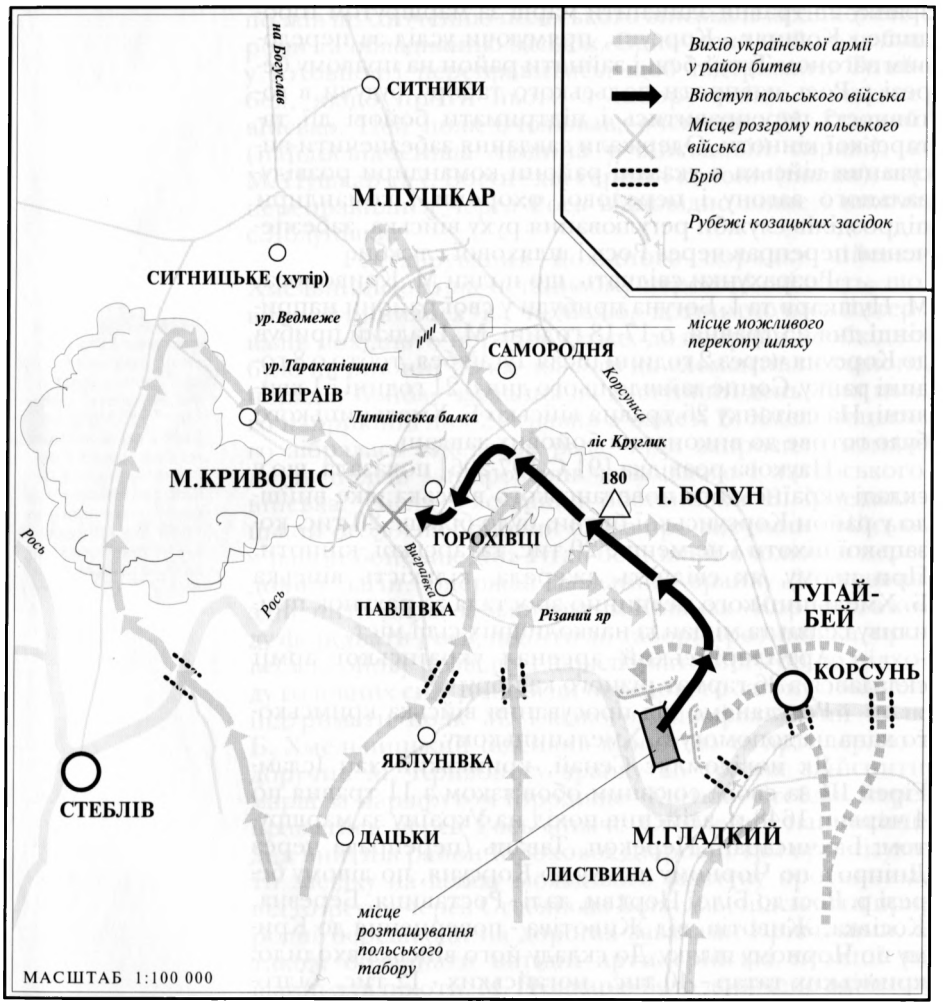

і Тугай-бея з пропозицією затриматись біля р. Інгулець, доки він приєднається до них разом з ордою. Але як уже відомо, зранку 21 травня Б. Хмельницький разом з Тугай-беєм вирушили з Крилова в напрямку Корсуня.

Розрахунки свідчать, що ханський гонець наздогнав Б. Хмельницького на підступах до Корсуня, але не пізніше 24 травня, бо захоплені наступного дня в польський полон козацькі і татарські розвідники були вже проінформовані, що їм на допомогу йде кримський хан. Повільно рухаючись від Перекопу і стягуючи степові орди, Іслам-Гірей III 23 травня (субота) підійшов до Дніпра біля Тавані і переправив своє військо. Сенай пише, що для забезпечення переправи татарського війська до лівого берега Дніпра прибуло безліч козацьких човнів, а це є свідченням того, що існувала попередня домовленість про козацьке інженерне забезпечення маршрутів просування татарського війська, організації на них комендантської служби, а також про тісні контакти та високу взаємну інформованість між повстанцями і татарами. Після переправи через Дніпро Іслам-Гірей III рушив форсованим маршем (75-90 км на добу) по Чорному шляху.

Двадцять п'яте травня (понеділок). Ставка хана була розташована на Інгульці. Цього дня головні сили Б. Хмельницького зосереджувалися у районі Корсунської битви, а Тугай-бей вів бойову розвідку навколо польського табору під Корсунем.

Двадцять шосте травня (вівторок). Хан зупинився на Саксагані. У першій половині дня відбулася Корсунська битва. Командний пункт Б. Хмельницького і ставку Іслам-Гірея III розділяла відстань у 280 км. Враховуючи високу маршеву швидкість татарського війська, зазначимо, що хану залишилось здійснити до Корсуня три переходи. Про те, що 26 травня почалася битва під Корсунем, він не міг знати. Розрахунки показують, що того ж дня до нього повернувся гонець, якого він вислав 21 травня від Перекопу до Б. Хмельницького. Оскільки останній відправив гінця з району Тясмин-Городище 24 травня, то інформацію про супротивника хан отримав орієнтовну. Тільки наприкінці дня 24 травня розвідка повстанського війська дала повну характеристику загальної обстановки, а також району зосередження сил противника, якої не одержав хан.

Схема битви під Корсунем. Оточення і розгром польського війська українською армією 25-26 травня 1648 р.

(Складена за топографічним дослідженням району битви П. Федоренка.)

Із-за відсутності оперативного орієнтування, на яке чекав хан від Б. Хмельницького, подальший рух орд був зупинений.

БОЙОВІ ДІЇ ПЕРЕДОВОГО ЗАГОНУ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ

На світанку 25 травня 1648 р. біля польського табору з'явився козацький розвідувальний загін, а зі сходом сонця - три татарських підрозділи по 5-6 тис.

кожний, які з ходу форсували Рось (у Корсуні і нижче нього) і вишикувалися в бойові порядки. Польське військо, побачивши ворога, зайняло позиції під шанцями і, коли татари зайшли в Корсунь, підпалило місто [50.С.22].

Як тільки татари подолали ріку, їх розвідувальний загін на широких алюрах рушив навколо польського війська для проведення бойової розвідки. Ще один татарський загін в декілька сот кіннотників наблизився до кургану, розташованого біля шанця. Польська артилерія відкрила вогонь, і загін, зазнаючи втрат, відійшов.

Потім розпочав бойову розвідку козацький загін. По ньому теж почала бити ворожа артилерія, але козаки трималися за межами зони артилерійського вогню і втрат не зазнали.

З табору вийшов польський розвідувальний загін і відразу ж полонив татарського воїна. Козацькі розвідники не вступили до двобою, щоб його визволити, а продовжували вивчати ворога.

Тугай-бей чекав, що М. Потоцький виведе свою кінноту для бою, але польське військо протягом дня не залишало табір. Увесь день 25 травня пройшов у дрібних сутичках невеликих загонів, розвідці та перестрілці. Після заходу сонця татарські полки згорнули свої бойові порядки і рушили до коша, який розташовувався в долині.

Татарська кіннота, як передовий загін Б. Хмельницького, своє завдання виконала. Їй вдалося затримати М. Потоцького біля Корсуня протягом дня 25 травня і забезпечити вихід у цей район головних сил Б. Хмельницького, які перекрили шлях до відступу польському війську.

Українські літописці не вказують на будь-які бойові дії 25 травня у районі Корсуня. Всю битву вони висвітлюють (Г. Грабянка та С.Величко) протягом одного дня, 26 травня, переносячи на цей день і те, що відбувалося 25 травня. У той же час вони, включаючи і Самовидця, повідомляють, що обладнання району засідки було проведене Б. Хмельницьким завчасно.

Про початок Корсунської битви 25 травня розповідають російські джерела. Так, путивльський воєвода Н.Плещеєв у своїй відписці в Розрядний приказ Московського столу від 7 червня 1648 р. повідомляв:

"... у 25 день травня був у них в той час невеликий бій. А під 26 день травня вночі задумав Хмельницький з козаками і татарами між лісів на проходах у тісних місцях викопати рівчаки великі і в ті місця, у рівчаки та ліси, по обидві сторони дороги завчасно завели піхоту запорізьких козаків" [1.С.221].

Н. Плещеєв підкреслює, що джерелом цієї інформації є розповіді двох слуг з обозу М. Потоцького та ніжинських міщан, які возили провіант до цього обозу. Їм вдалося втекти з району Корсунської битви і 6 червня прибути до Ніжина.

Як стемніло, 25 травня полякам удалося захопити в полон 9 татар і одного козака-перекладача (бута). Очевидно, це був татарський розвідувальний роз'їзд, у якому козак виконував союзну місію. Під тортурами перекладач розповів, що повстанського війська налічувалось 47 тис. і що прибули 15 тис. козаків з різною зброєю і прапорами. Він також повідомив, що в полі стоїть кримський хан з великою силою [50.С.23].

Пізно увечері 25 травня в наметі М. Потоцького відбулася військова рада. Враховуючи великі сили ворога, відсутність надії на допомогу, а також будь-якого корму для коней, було вирішено на світанку 26 травня відступити на Богуслав під захистом табору з возів.

Під впливом повідомлення літописця Г. Грабянки в наукових працях та фундаментальних виданнях ця подія подається у викривленому вигляді. Вважається, що М. Потоцький був дезінформований підісланим козаком (інколи наводиться навіть прізвище цього героя - Микита Галаган) щодо значного кількісного складу повстанських сил і, наляканий цим неправдивим повідомленням, почав тікати з-під Корсуня.

С.Величко не згадує про захоплення полонених, бо зміну позиції польського табору вважає елементом динаміки бою, але повідомляє, що в район Корсуня підійшло 15-тисячне козацьке військо, а полякам від побаченої куряви, піднятої кіньми, здалося, що на них йде 100-тисячне військо. Тобто факт перебільшення повстанських сил мав місце, але його джерело - батально-психологічна ситуація. До речі, під впливом уже згаданих повідомлень українських літописців цифра 15 тис. перейшла до наукових і фундаментальних видань для визначення кількісного складу війська Б. Хмельницького у Корсунській битві.

Як уже мовилося, під Корсунем у Б. Хмельницького було більше 40 тис. україно-татарського війська (більше 20 тис. козаків і не менше 20 тис. татар). а в трьох переходах на Саксагані стояв кримський хан Іслам-Гірей III з 87-тисячною ордою. Отже, свідчення козака, що наведені в "Реляції..." і літописі Г. Грабянки, не були вигадкою, а відповідали дійсності. Прибуття 15 тис. козаків *"з різною зброєю і прапорами"*, про яких повідомив полонений, не що інше, як вихід головних сил повстанців у район Корсуня наприкінці

дня 25 травня (полонені були захоплені, як смерклося). Полонені не зізналися, а може й не знали, що влаштована засідка, де було зосереджено ще 6 тисяч козаків.

Реальна обстановка в районі Корсуня 25 травня складалася так, що затримка М. Потоцького в таборі на три-чотири дні спричинила б до оточення його 120-тисячною українсько-татарською армією. Така можливість не була несподіванкою для нього, адже він передбачав лавиноподібне зростання повстанського війська, а також знав, що кримський хан йде Б. Хмельницькому на допомогу. Про це свідчить його лист від 17 травня 1648 р. до архієпископа, у якому він повідомляє, що йде 100-тисячна орда, а його слабке військо не зможе відвернути цю велику біду від Польщі [58.№142.Арк.73-74].

Є підстави вважати, що єдиною несподіванкою для М. Потоцького був блискавичний вихід Б. Хмельницького у район Корсуня та висока майстерність блокування польського табору.

Отже, рішення М. Потоцького відступити від Корсуня під захистом табору з возів було прийняте з урахуванням реальної кількісної та якісної переваги українсько-татарського війська.

РОЗГРОМ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА

Використовуючи повідомлення "Реляції...", літописців Г. Грабянки, С. Величка, документів з польських архівних джерел та принципи побудови рухомого табору з возів і розрахунки, реставруємо побудову польського табору та порядок його відступу від Корсуня. При цьому підкреслимо, що у польському військовому мистецтві існувало так зване "*старе польське шикування*", яке використовувалося кіннотою при зустрічі з переважаючими силами ворога [78.С.100]. Це - великий кінний чотирикутник (каре). На початку XVII ст. польська армія запозичила у запорізьких козаків спосіб використання табору з возів. Бокові сторони кінного каре замінюються рядами возів з піхотою (козацькою) і артилерією, а кіннота розташовується в головній та тильній його частинах. Кількість піхотинців у польській кінноті була незначною: на 10 вершників - 1 піхотинець [78.С.97]. Тому при побудові табору для забезпечення його оборони біля возів ставали спішені кіннотники та слуги з вогнепальною зброєю, які не мали досвіду у веденні такого бою. Іншими словами, в польській армії цей запозичений у козаків

спосіб ведення бойових дій не отримав належного розвитку і не досяг досконалості.

Зазначимо, що ефективність використання табору з возів у голому степу забезпечувалася відсутністю небезпеки його розриву з-за рельєфних перепон та неможливістю непомітного підходу ворога на відстань ближче дії вогнепальної зброї. В умовах же лісостепової зони України, складного рельєфу місцевості, характерного для району Корсуня, захисні функції табору з возів були зведені до мінімуму. Компенсувати послаблення бойових можливостей табору за рахунок кінноти було неможливо, бо її використання на такій місцевості теж малоефективне. Так, коли табір М. Потоцького підійшов до Горохової Діброви, через рельєфні перепони порушився його бойовий порядок, а головне - чагарник, що тут зростав, дав козакам можливість непомітно наблизитись до табору, відкрити вогонь і знищити у першу чергу запряжних коней. Про цю подію, що передувала розгрому польського війська, повідомляють майже всі джерела та листи очевидців (учасників) битви. Через втрату тут майже третини запряжних коней зменшилась кількість возових рядів табору (за розрахунками - з 8 до 5), що значно ослабило його захисні функції.

Причиною досить складної ситуації, в яку потрапило польське військо, були не дії козака-провідника, на якого посилається Г. Грабянка, а особливі обставини: рухаючись в умовах повного оточення козацько-татарським військом, М. Потоцький не міг вислати наперед загін, який би провів рекогносцировку маршруту, інженерні роботи та організував би службу регулювання просуванням війська.

Для збереження захисних функцій табору М. Потоцькому був потрібен рівний шлях по відкритій місцевості. А чи взагалі був такий шлях у басейні р.Рось? Адже мова йде не про просування (відступ) війська похідною колоною, яка могла рухатись по наїжджженій дорозі, а табором, розміри якого (довжину і ширину) покажемо нижче.

Польський табір, що почав свій відступ на світанку 26 травня, був побудований, за свідченням Г. Грабянки, у вісім рядів. Оскільки піхоти було мало, М. Потоцький наказав значній частині кінноти спішитися і зайняти бойові позиції біля возів. Коней поставили у середину табору. Біля возів стали і слуги з вогнепальною зброєю. У головній та тильній частинах табору рухались підрозділи кінноти, очолювані відповідно гетьманами М. Потоцьким та М. Калиновським. Г. Грабянка помилково вказує, що кіннота рухалась *"по обеих сторонах"*, адже це не відповідає принципам побудови

табору з возів та й меті його побудови - захисту війська з флангів за допомогою мушкетно-артилерійського вогню.

Розрахунки свідчать, що восьмирядний польський табір мав довжину біля 960 м і ширину біля 90 м, при ширині міжрядних вулиць до 6 м, а центральної - до 37 м. У кожному ряду йшло біля двох тисяч чоловік (без урахування 4-5 тис. слуг, що вели по центральній вулиці табору коней спішених шляхтичів). Біля кожного воза було до 14 чоловік. Враховуючи, що двоє з них займалися возом (один вів коней, а другий поганяв їх з воза), а по довжині воза могли розташуватися з вогнепальною зброєю не більше чотирьох чоловік, то інші вісім перебували біля воза в другій і третій шеренгах. Для оглядання простору й ведення вогню намет воза був трохи піднятий над його бортами. На возах першого і восьмого рядів, на передніх і задніх возах кожного ряду, а також на окремих двоколісних лафетах були розташовані гармати різного калібру. Кількість кінноти, що рухалась в головній і тильній частинах табору, визначалась його розмірами, а порядок побудови - завданнями. Оскільки головним завданням кінноти було відбити атаку ворога на головну або тильні частини табору, то його успішне виконання могло забезпечуватись при побудові кінноти замкнутим шикуванням на ширину табору в дві або в три лінії. Кожна лінія будувалася з чотирьох шеренг, у першій ставали товариші, а в наступних - ратники [78.С.97].

Щоб забезпечити дотримання міжрядних інтервалів, простір між запряжними кіньми передніх і задніх возів кожного ряду заповнювався кіннотою, вишикуваною в одну шеренгу. На кожній міжрядній вулиці табору розташовувалася одна шеренга з чотирьох вершників, а на центральній - з 25, при загальній кількості 49 вершників, або одна хоругва. Для побудови першої лінії кінноти необхідно було мати чотири хоругви, тобто 200 вершників. Для побудови другої лінії кінноти враховувалися ось які обставини. Наявність чотирьох шеренг першої лінії кінноти між рядами табору робила неможливим розташування артилерії і піхотинців біля двох перших і останніх возів. Отже, подальше розгортання ліній кінноти між рядами табору привело б до ослаблення його боєздатності. Тому друга лінія кінноти могла бути розгорнута на центральній вулиці табору, але через обмеженість простору - у складі не більше двох хоругв (100 вершників).

Це свідчить, що в головній і тильній частинах табору рухалися по шість хоругв кінноти (тобто по 300 вершників), вишикуваної у дві лінії. Отже, тепер

маємо уявлення про табір М. Потоцького, що почав свій відступ від Корсуня на світанку 26 травня 1648 р., і можемо пересвідчитись, що по шляху, який йшов на Богуслав або Стеблів, яким би він широким не був, могли рухатись не більше двох возових рядів, займаючи по ширині не менше 10 м (2 м - ширина запряжки і 6 м - між рядами). Інші ж ряди табору, займаючи по ширині не менше 80 м, рухалися за межами шляху і не могли уникнути рельєфних перешкод і за цих обставин порушень його бойового порядку.

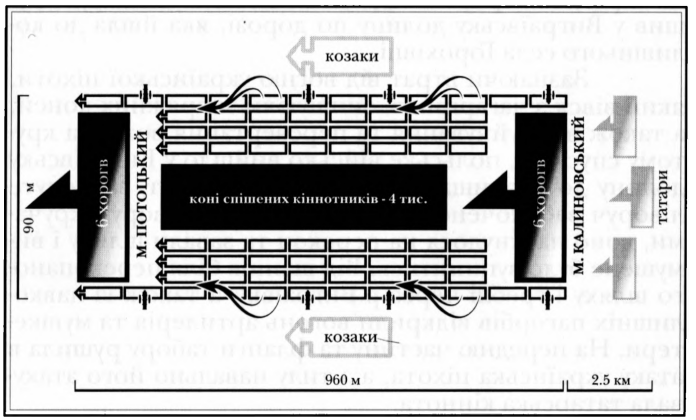

**Схема битви під Корсунем.
Відступ з боєм польського табору від Корсуня до урочища Горохова Діброва зранку 26 травня 1648 р.**

(Складена за джерелами: 21.С.49; 50.С.23; 78.С.93-101; 127.С.12,13; та розрахунками автора.)

Громіздкість такого табору з возів (до 1 км у довжину і до 90 м у ширину) пояснюється тим, що він побудований для захисту кінного війська. Великою кількістю верхових коней обумовлювались відповідно великі розміри центральної вулиці табору, яка і визначила ширину останнього. Кіннота мала великий обоз (на чотирьох вершників - один віз), на возах якого розташовувалися зброя, боєзапас, речі та слуги, без яких шляхтич не міг обійтись навіть під час походу. Наявність у польському обозі більше тисячі возів і визначила довжину наведеного табору. Під час побудови його М. Потоцький наказав не брати важких возів [50.С.23], кількість яких, очевидно, не перевищувала третини обозу (500 одиниць). Якщо ж кількість возів, залишених на позиціях під Корсунем, була значно більшою, то довжина табору зменшувалася, але зростала його ширина, а це ще більше утруднювало його злагоджене пересування.

На світанку 26 травня 1648 р. польське військо під захистом табору з возів рушило від Корсуня на Богуслав по Корсунському шляху. З флангів табір супроводжувала українська піхота, з тилу - татарська кіннота.

На восьмому кілометрі від Корсуня М. Потоцький виявив, що попереду, біля Ситників, шлях перекопаний і обороняється українською піхотою та артилерією. Тому він вирішив рушити на Стеблів, а звідти - на Богуслав. Для цього біля південної околиці сучасного села Самородня звернув із Корсунського шляху ліворуч і рушив у Вираївську долину по дорозі, яка йшла до колишнього села Горохівці.

Зазнаючи втрат від вогню української піхоти, який вівся з чагарників, знищуючи запряжних коней, а також від руйнування та перевертання возів на крутому спускові, польське військо вийшло у Вираївську долину до урочища Горохова Діброва. Тут, затиснуте ліворуч заболоченою Вираївкою, а праворуч кручами, воно наткнулося на перекоп та завали шляху і вимушене було зупинитись. Від шанців біля перекопаного шляху і греблі через р.Вираївку, а також із навколишніх пагорбів відкрили вогонь артилерія та мушкетери. На передню частину та фланги табору рушила в атаку українська піхота, а з тилу навально його атакувала татарська кіннота.

М. Потоцький зробив спробу розгорнути до бою артилерію, але заболочена місцевість не дозволяла це здійснити, оскільки вози застряли в багнюці. Була подана команда М. Калиновським, який обороняв тильну частину табору, щоб спішені кіннотники сіли на коней і стали до бою у складі кавалерійських хоругв, але тіснота й висока динаміка бою не дозволили це зробити. Польський табір із флангів був прорваний українською піхотою, татарська ж кіннота у тильній його частині розгромила кавалерійські хоругви М. Калиновського і рушила уздовж табірних вулиць. За чотири години польське військо було повністю розгромлене [50.С.23-24].

Згадувана вже дума "Хмельницький та Барабаш" повідомляє, що польський табір був розірваний на три частини. Наведемо уривок, де про це йде мова:

116. ...Тогді-то у святий день, у божественний,
у вовторник,
117. Хмельницький козаків до сходу сонця пробуждає
118. І стиха словами промовляє:
119. "Ей, козаки, діти, друзі, молодці!
120. Прошу я вас, добре дбайте,
121. Од сна уставайте,
122. Руський очинаш читайте,
123. На лядські табори наїжджайте,
124. Лядські табори на три часті розбивайте,
125. Ляхів, мостивих панів, упень рубайте...
126. Оттогді-то козаки, друзі, молодці, добре дбали,

127. Од сна уставали.
128. Руський очинаш читали,
129. На лядські табори наїжджали,
130. Лядські табори на три часті розбивали,
131. Ляхів, мостивих панів, упень рубали...
[38.С.266].

Розлядаючи рядки 124 і 130 наведеного уривка думи, в яких повідомляється про постановку та виконання завдання ("*Лядські табори на три часті розбивайте*"), визначимо, на підставі чого планувався і був здійснений розрив польського рухомого табору на три частини.

Проведена за джерелами та розрахунками реконструкція восьмирядного відступаючого польського табору з возів показала, що у головній та тильній частинах його рухалось по 6 хоругв (по 300 чоловік) кінноти на чолі з великим коронним гетьманом М. Потоцьким та польним гетьманом М. Калиновським відповідно.

Тому цілком закономірним було рішення Б. Хмельницького відокремити головну і тильну частини табору і таким чином ізолювати польське командування від його війська, паралізувати управління табором, створивши умови для деморалізації і розгрому ворога. Командири козацьких полків отримали завдання здійснити відповідні прориви і зосередити свої сили на розгромі центральної частини табору, де перебував основний склад польського війська. Розгром відокремленої головної частини табору було доручено здійснити Максиму Кривоносу, а тильної - Тугай-бею. Розрив табору на три частини був найоптимальнішим варіантом розгрому польського війська в урочищі Горохова Діброва і тому був зафіксований автором згаданої думи як головна подія Корсунської битви.

Більше як 30 км переслідувала польських втікачів татарська кіннота. З усього війська від полону і загибелі врятувалося приблизно півтори тисячі чоловік, та й ті переважно обозні та слуги [60.С.161].

У другій половині дня 26 травня 1648 р. Б. Хмельницький і Тугай-бей відправили гінців на Саксагань до ставки кримського хана Іслам-Гірея III з повідомленням про переможне завершення Корсунської битви та запрошенням прибути до Білої Церкви. Упорядивши повстанське військо протягом 27 і 28 травня, Б. Хмельницький зранку наступного дня вирушив до Білої Церкви і прибув туди наприкінці дня 30 травня.

За розрахунками, повідомлення про переможне завершення Корсунської битви в ставку Іслам-Гірея III прийшло не раніше 28 травня. Як свідчить літопис

Сеная, донесення інформувало про багаті трофеї, які дали можливість навіть найбіднішим татарам стати багатіями, а також про катастрофічну загибель польського війська. *"Шлях, по якому утікали переможені, довжиною в 2-3 дні путі, укритий тілами з відрубаними головами і поламаними кістками, як настилом, який топтали коні". "Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали"*, - так повідомляє про це народна дума "Хмельницький та Барабаш". Йшлося також про велику кількість полонених, серед яких були найбільш впливові шляхтичі, і в першу чергу М. Потоцький та М. Калиновський.

Сенай також повідомляє, що на маршруті між Саксаганню та Корсунем орди розділилися. Це, ймовірно, відбулося після отримання звістки про перемогу під Корсунем (не раніше 28 травня). Тут, біля Саксагані, мабуть, одержав окремий маршрут калга-султан Крим-Гірей, який, як повідомляє татарський літопис, дійшов до Бара і здобув Меджибіж [47.С.115]. Щоб вийти у цей район, треба було рухатися по Кучманському шляху, куди Крим-Гірей звернув, очевидно, з Чорного шляху в верхів'ях Інгульця. Церемонія зустрічі і переговорів в Меджибожі між калга-султаном і представниками командування української повстанської армії [47.С.115] свідчить про те, що він не брав участі в параді союзних військ у Білій Церкві 2 червня 1648 р. і рухався за окремим маршрутом. Рейд калги-султана зафіксували українські та польські джерела. Так, Г. Грабянка повідомляє, що після Корсунської битви татарські загони прийшли із Забужжя до Горині і навіть під Старокостянтинів [21.С.48].

Тридцять перше травня 1648 р. (неділя). Ставка хана розташовувалась біля Корсуня. Це свідчить (за розрахунками) про те, що Іслам-Гірей III вирушив від Саксагані зранку 29 травня до Білої Церкви, де Б. Хмельницький призначив йому зустріч. Оскільки він рухався лівим берегом р. Рось, то, очевидно, оглянув місце Корсунської битви.

Перше червня (понеділок). Іслам-Гірей III прибув до Білої Церкви. За містом його урочисто зустрів Тугай-бей, а в місті - Б. Хмельницький.

Друге червня (вівторок). Відбувся парад союзних українсько-татарських військ у Білій Церкві. Хан вишикував і представив Б. Хмельницькому своє військо, а той - своє. Між ними відбулися переговори, які, очевидно, стосувалися питань подальших спільних дій і реалізації результатів перемог на Жовтих Водах та під Корсунем. Після переговорів хан вийшов з міста і розташував свій кіш у степу біля Білої Церкви.

Третє червня (середа). Хан рушив від Білої Церкви на захід і південний захід (на глибину 150 км)

за маршрутом Роставиця - Березна - Косівка - Животів і провів протягом тижня (до 10 червня) грабіжницький рейд, здобувши при цьому штурмом низку фортець і замків. Описуючи детально ці грабежі, Сенай відзначає, що все спалювалось від стоянки

Дні маршу	Дата	Перехід між пунктами		Величина переходу, км	Місце ночівлі (стоянки)
		зранку	наприкінці дня		
1-4	21-24.05	Перекоп	Тавань	99	Таваньська переправа (р.Дніпро)
5	25.05	Тавань	р.Інгулець	75	р.Інгулець
6-8	26-28.05	р.Інгулець	р.Саксагань	90	р.Саксагань
9	29.05	р.Саксагань	Онуфріївка	90	р.Омельничок
10	30.05	Онуфріївка	Олександрівка	90	р.Тясмин
11	31.05	Олександрівка	Корсунь	100	р.Рось
12-13	01-02.06	Корсунь	Біла Церква	90	р.Рось
Просування зі здобуттям пунктів переходу з метою "беш-баш" (здобичі)					
14-15	03-04.06	Біла Церква	Роставиця	70	р.Роставиця
16-17	05-06.06	Роставиця	Березна	92	р.Півд.Буг
18-20	07-09.06	Березна	Косівка	140	р.Рось
21	10.06	Косівка	Животів	28	р.Роська
22	11.06	Животів	Чорний шлях	(рух до Криму)	
1-22	21.05-11.06	Перекоп (через Білу Церкву)	Животів	964	

Графік просування кримсько-татарського війська, очолюваного кримським ханом Іслам-Гіреєм III, на допомогу Б. Хмельницькому (травень-червень 1648 р.)*

** Середня швидкість просування війська - 43 км за добу.)*

війська. Величезна кількість людей потрапила в неволю.

Після здобуття фортеці Березна (6 червня) шерін-бей одержав завдання: з частиною війська вирушити на захід, у глибину Польщі, для проведення грабежів - і повернувся звідти з великою здобиччю.

Одинадцяте червня (четвер). Обтяжений награбованим добром та безліччю невільників, хан вирушив Чорним шляхом до Криму.

Покидаючи Україну, кримський хан Іслам-Гірей III направив 12 червня 1648 р. листа королю Польщі. У ньому він зазначав, що польське королівство не поважає і не дотримується давніх взаємних угод. Зокрема, вже чотири роки Польща не виплачує данину Кримському ханству. За порушення цієї угоди

турецький султан наказав здійснити похід проти польського королівства. Далі він пише, що в цей час козаки звернулися до нього по воєнну допомогу, яку він негайно надав. Внаслідок воєнних дій були розгромлені коронні гетьмани і багато польської шляхти

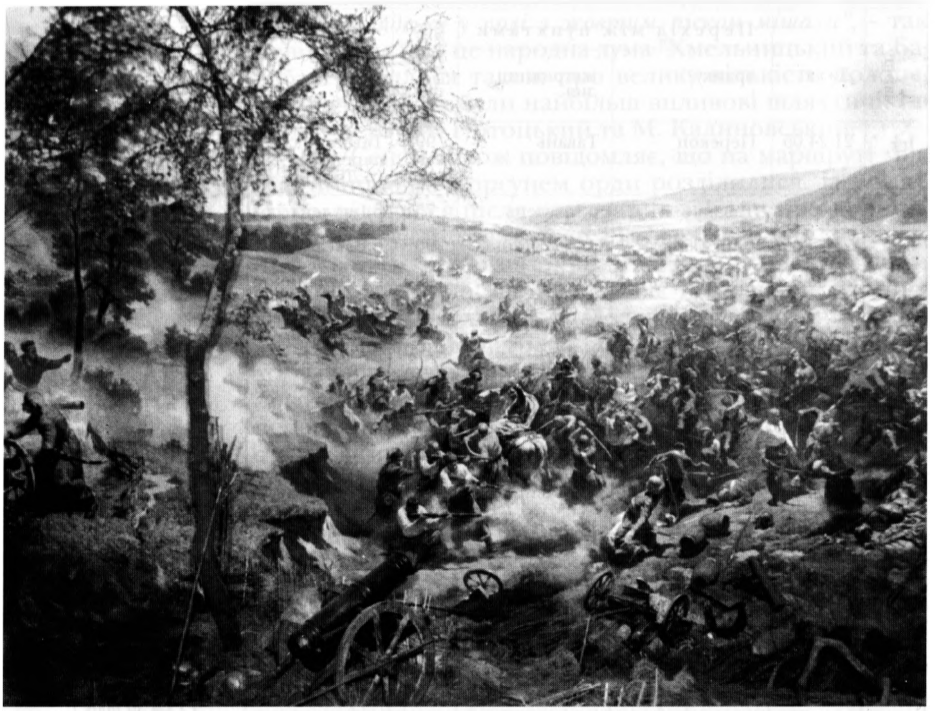

Діорама "Битва під Корсунем 26 травня 1648 р.". Художники С. Гончаренко, О. Сіренко, Ю. Синицький.

потрапило до нього в неволю. При цьому хан також повідомив, що козаки дуже його просили йти походом до Варшави, але він, дотримуючись найдавніших угод, на це не погодився і повернув своє військо назад.

На завершення свого листа хан поставив перед польським королем вимогу: сплатити данину, заборговану за чотири роки, і повернути козакам їхні вольності. Він також встановив строк реалізації цієї вимоги - 40 днів, попереджуючи, що за невиконання умови знову піде на Польщу війною [50.С.40-41].

Є також лист Б. Хмельницького до короля Польщі Владислава IV, написаний відразу ж після завершення Корсунської битви, наприкінці травня 1648 р., і одержаний королівською канцелярією 2 червня 1648 р. У ньому український гетьман сповіщав короля про перемогу над його військом [30.С.157].

Підсумовуючи, підкреслимо, що головним, вирішальним чинником,який забезпечив перемогу Б. Хмельницького під Корсунем, була ліквідація польської оперативно-тактичної переваги у кавалерії шляхом включення до складу української армії татар-

ської кінноти. Крім того, після переходу реєстрових козацьких полків на бік повстанців склалася оперативно-тактична перевага української армії над польською у піхоті. Зміни у співвідношенні сторін на користь українського козацького війська супроводжувалися створенням умов для психологічної поразки М. Потоцького ще задовго до Корсунської битви шляхом блокування польської розвідки і розповсюдження дезинформації, внаслідок чого останній втратив ініціативу і рішучість, почав ухилятись від бою.

Другим вирішальним чинником, який забезпечив перемогу Б. Хмельницького у битві під Корсунем, було майстерне оперативне маневрування української армії шляхом проведення форсованого маршу від Жовтих Вод до Корсуня та оточення польського війська в районі Корсунь - Стеблів - Ситники. Для здійснення останнього головні сили української армії

просувались у смузі шириною біля 13 км, що забезпечило одночасність їх виходу у район битви. При цьому Б. Хмельницький використав високу рухомість татарської кінноти для створення самостійного передового загону, який наздогнав і затримав польське військо, а також прикрив вихід в район битви головних сил української армії.

Спроби використання таких передових загонів для бойових дій значно пізніше роблять польські полководці (Ян Казимир - 1656 р., Ян Собеський - 1672 р.) [78.С.121].

Подальший розвиток (аж до наших часів) воєнного мистецтва засвідчив, що при зустрічній битві та при переслідуванні ворога наявність самостійного передового загону обов'язкова. Головним критерієм у його використанні є відстань від головних сил. Вона повинна бути такою, щоб головні сили підійшли до району битви своєчасно, тобто коли завдання передового загону буде на межі вичерпаності. Як і на Жовтих Водах, це завдання Б. Хмельницький успішно вирішив у Корсунській битві.

Третім вирішальним чинником, який забезпечив перемогу Б. Хмельницького над польським військом у битві під Корсунем, було майстерне тактичне маневрування української армії у районі та на полі битви. Це, по-перше, вміле використання рельєфу місцевості для розстановки сил з метою обхвату польського війська північно-західніше Корсуня та створення засідок на шляхах можливого його відступу, по-друге, - маневр вогнем, татарською кінною та українською піхотою з метою прориву рядів рухомого польського табору, розчленування його на три частини та розгрому.

Вагомий внесок у розгром польського війська під Корсунем зробило союзне кримсько-татарське військо, очолюване Тугай-беєм. Виконуючи роль передового загону української армії, татари разом із козаками успішно провели під час маршу охоронну розвідку, а також бойову розвідку навколо польського табору під Корсунем.

Тугай-бей брав активну участь у прориві та розгромі польського табору в Гороховій Діброві та переслідуванні ворога за її межами.

Кримський хан Іслам-Гірей III не встиг взяти участі у Корсунській битві, але просування його орд сприяло створенню оперативної обстановки на користь Б. Хмельницького і негативно вплинуло на моральний стан польського війська.

Узагальнюючи, зазначимо, що внаслідок битви під Корсунем:

- завершено розгром основних сил польської армії, авангард яких був знищений у битві на Жовтих Водах 16 травня 1648 р.;

- поглиблена криза польського воєнного мистецтва, яка проявилась у втраті польською армією провідних військових кадрів та основного складу своєї кінноти (на її відродження було витрачено майже три роки [138.С.260];

- зроблені подальші кроки у розвитку українського воєнного мистецтва за рахунок поєднання козацької піхоти з татарською кіннотою із застосуванням їх оперативно-тактичного маневрування у районі битви та на полі бою.

Корсунська битва продемонструвала високі маршеві можливості української армії, тактичну майстерність у прориві і розгромі рухомого табору з возів, вміле використання рельєфу місцевості для створення вигідних умов у бою.

БИТВА ПІД ПИЛЯВЦЯМИ 21-23 ВЕРЕСНЯ 1648 р.

ПЕРЕРОСТАННЯ ПОВСТАННЯ У ВИЗВОЛЬНУ ВІЙНУ

Через тиждень після завершення Корсунської битви 20-тисячна українська армія та союзне 100-тисячне кримсько-татарське військо зосередилися біля Білої Церкви. Тут на центральному майдані 2 червня 1648 р. відбувся спільний парад українсько-татарського війська на честь перемог на Жовтих Водах та під Корсунем. Парад приймали Б. Хмельницький разом зі своїми соратниками і кримський хан Іслам-Гірей III у супроводі своїх беїв [47.С.108].

А в цей час, як висловився литовський князь Альбрехт Радзивіл, *"Річ Посполита ледве дихала зо страху"* [141.С.126]. Польська шляхта з жахом чекала походу на Варшаву величезної (більше 100 тис. чоловік) армії Б. Хмельницького та Іслам-Гірея III, котру нікому було зупинити. Тому польський уряд вживає термінових заходів, щоб умовити Б. Хмельницького зупинитись, почати переговори, укласти угоду. З цією метою до нього негайно після Корсунської битви направляється для приватної розмови його старий друг - сандомирський хорунжий А. Казановський, а потім і посольство А. Кисіля. Б. Хмельницький погоджується встановити перемир'я та провести переговори і 12 червня 1648 р. відправляє з Білої Церкви до Варшави козацьке посольство на чолі з Ф.Вешняком [26.С.74].

За оцінками польських істориків, Б. Хмельницький був єдиним у тих умовах політиком, який не втратив здібності тверезо мислити і оцінювати обстановку [141.С.126]. Аналіз діяльності українського гетьмана свідчить, що він не рушав із Білої Церкви до Варшави, тому що такий похід, як вже відзначалося, не передбачався стратегічною метою повстання. Про це свідчить ідентичність вимог до польського короля, які Б. Хмельницький висунув на початку повстання (березень 1648 р.) [118.С.22-23], і тих, з якими відбуло його посольство до Варшави після блискучих перемог на Жовтих Водах та під Корсунем (червень 1648 р.) [13.С.39].

А. Кисіль (з джерела 22)

Прагнення Б. Хмельницького до переговорного процесу і миру з розумінням було сприйняте в урядових колах Польщі, зокрема канцлером Ю. Оссолінським, а також відбилося у джерелах. Так, С. Кушевич в одному з листів пише:

"Мусимо визнати в цій людині велику поміркованість, виявлену не по-варварськи, коли, майже повністю розгромивши наше військо, він, дізнавшись про смерть й.м. короля, не наступав далі з переможним військом" [19.С.130].

Відповідно до обстановки, що склалася, кримський хан Іслам-Гірей III 11 червня 1648 р. рушив Чорним шляхом до Криму, а Б. Хмельницький розпустив своє військо і зосередив увагу на вирішенні внутрішніх справ. Для підтримки бойової готовності української армії у полкових містах колишнього реєстрового війська були зосереджені гарнізони у межах 3-4 тис. чол., а на Запоріжжі, на Синіх Водах, за домовленістю з кримським ханом, перебувало 15-тисячне татарське військо, очолюване Тугай-беєм [4.С.168; 17.С.74].

Аналізуючи діяльність Б. Хмельницького у червні - липні 1648 р., засвідчимо, що у цей період він зосередив увагу на:

а) підтримці осередків повстання, що палали на території України, здійсненні над ними контролю та наданні необхідної спрямованості і організованості шляхом реформування їх у територіальні козацькі полки;

б) створенні на базі територіальних козацьких полків полково-сотенного адміністративного ладу;

в) формуванні українських збройних сил за територіально-міліційною системою.

Базою для проведення вказаних заходів стали колишні реєстрові полки: Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Переяславський, Черкаський та Чигиринський. З метою втілення вищенаведеного у

життя були призначені так звані костирські гетьмани. Джерела і розвиток подій свідчать, що обов'язки такого гетьмана на території України виконував М. Кривоніс, а на території Білорусії - Ян Соколовський [29.С.118-211].

У червні 1648 р. на Україні існувало три райони повстання: Лівобережжя, Фастівщина (Київщина) і Брацлавщина [9.С.47]. Протягом червня - липня ці осередки повстання були реорганізовані в територіальні полки. На Лівобережжі були сформовані Прилуцький, Миргородський, Ніжинський, Борзенський, Ічнянський, на Правобережжі - Київський, Уманський та Вінницький полки [83.С.138].

З метою максимальної мобілізації сил народу для свого визволення одночасно зі створюванням нових територіальних козацьких полків на їх базі почалося формування державних структур за полково-сотенним ладом. Це є найяскравішою ознакою перероставання повстання Б. Хмельницького у Визвольну війну з-під колоніальної залежності від Речі Посполитої. Такого ж реформування зазнали і шість колишніх реєстрових полків; крім того, на них покладалися обов'язки по наданню збройної підтримки осередкам повстання та кадровому забезпеченню новостворюваних територіальних козацьких полків.

Українські літописці (С. Величко, Г. Грабянка) приділяють значну увагу діяльності (підтримці осередків повстання) в цей період на Брацлавщині Білоцерківського полку на чолі з І. Гирею і новоствореного Уманського полку під командуванням І. Ганжі [21.С.51; 22.С.83-84]. Особливо широко висвітлено бойові дії під керівництвом І.Ганжі, і це дає підстави вважати, що в його особі Україна мала талановитого полководця.

Аналіз бойових дій згаданих полків по підтримці осередків повстання на Брацлавщині свідчить, що кожний з них мав свою смугу (район) відповідальності. Розмежувальна лінія між цими смугами проходила через Умань, Брацлав, Красне. На лівому фланзі смуги відповідальності у Ганжі був молдавський кордон, а на правому в Гирі - кордон по лінії Боярка - Житомир. Протягом червня 1648 р. Гиря взяв Вінницю, Немирів, Погребище, пізніше - Махнівку і створив умови для формування Вінницького полку. Ганжа здобув Брацлав, Красне, Шаргород, Бершадь, Ладижин і продовжив доформування свого полку.

Наприкінці червня Гиря й Ганжа вийшли у визначеній для них смузі на рубіж Житомир - Вінниця - Могилів-Подільський на глибину 100-150 км від лінії Біла Церква - Умань, виконавши своє завдання.

У Білій Церкві Б. Хмельницький перебував після параду не більше двох тижнів, бо в середині червня - він уже був у Черкасах. Тут, імовірно, знаходився штаб керівництва (резиденція костирського гетьмана) осередками повстання на Лівобережній Україні та

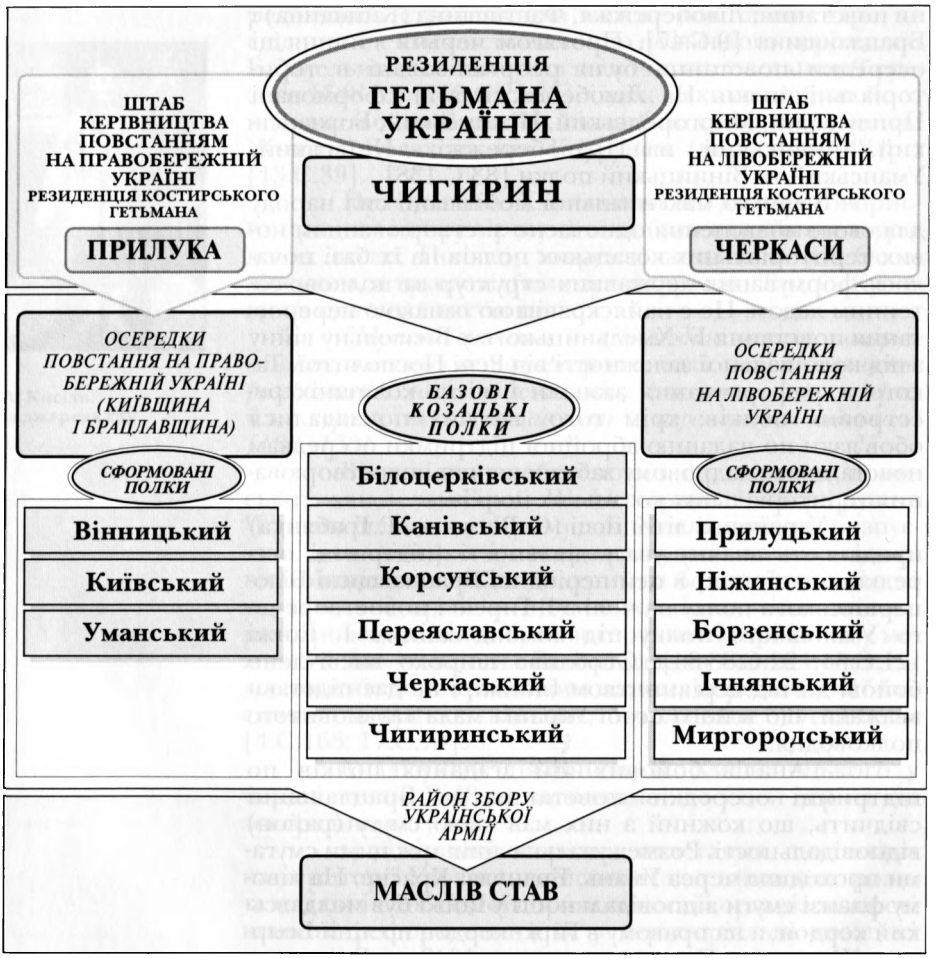

формування козацьких полків. Сюди був доставлений затриманий у першій декаді червня 1648 р. російський посол Г. Климов із листом князя Н. Трубецького до А. Кисіля про готовність російського війська виступити проти татар. Ця подія, очевидно, дуже стурбувала Б. Хмельницького, і він негайно прибув до Черкас, звідки через Г. Климова 18 червня відправив листи до

царя Олексія Михайловича та сєвського воєводи З. Леонтьєва (споряджав посла) з висловлюванням дружніх почуттів та пропозицією об'єднатися для боротьби проти Польщі. Це було початком дипломатичних відносин України з Росією [13.С.48-50].

У двадцятих числах червня Б. Хмельницький - у своїй столиці Чигирині. Сюди 27 червня прибуває чергове посольство від А. Кисіля.

Із реляції про переговори в Чигирині, яку подав посланець А. Кисіля - П. Ласка, відомо, що 29 червня 1648 р. для розгляду його пропозицій, за запорізьким звичаєм, зібралася козацька рада. На ній козаки висловили сумнів щодо щирості пропозицій Кисіля про замирення, оскільки їм було відомо, що польська шляхта збирає проти них військо. Вони також заявили, що остаточно їх поведінку вирішать результати переговорів з польським королем козацьких послів, повернення яких вони чекають з Варшави. До речі, за іншими джерелами, склад посольства до короля було затверджено на козацькій раді, де теж були присутні посланці від А. Кисіля, і це посольство на чолі з Ф.Вешняком прибуло до Варшави 29 червня 1648 р. [26.С.74].

У своєму звіті П. Ласка подає цікаву розвідувальну інформацію про українську армію та про її підготовку до війни. Так, він пише, що у Білій Церкві перебуває гарнізон із чотирьох тисяч козаків під керівництвом І.Гирі. По декілька тисяч чоловік мають гарнізони інших полкових міст. У Чигирині біля Б. Хмельницького - 10 тис. війська і 74 гармати. Козаки ведуть заготівлю похідного провіанту. Можливе поєднання козацьких полків із селянськими формуваннями, а також татарами, які обіцяють прибути в останні дні серпня. П. Ласка виїхав із Чигирина 1 липня [9.С.46-47]. Він нічого не повідомив про Я. Вишневецького. Отже, в гетьманській резиденції поки що не знали, що останній розпочав на Брацлавщині бойові дії проти української армії.

Схема перерostання повстання Б. Хмельницького протягом червня-липня 1648 р. у визвольну війну українського народу.

(Схема складена за джерелами 9.С.47; 29.С.118-211; 83.С.138.)

Зібравши військо, Я. Вишневецький не приєднався у квітні 1648 р. до М. Потоцького, щоб вирушити на Запоріжжя для придушення повстання, яке підняв там Б. Хмельницький, а почав рятувати свої маєтки. Для цього він проводив профілактичні заходи, щоб повстання не поширилося на його землі: вилучав зброю, страчував підозрюваних у зв'язках із повстанцями і т.п. У двадцятих числах травня Вишневецький вирішив приєднатись до М. Потоцького і прибути до нього в район Корсуня [1.С.219; 141.С.106-107]. Але коли він підійшов 28 травня до Дніпра біля Переяслава, то виявилося, що з 24-25 травня (за розрахунками) всі

переправи аж до Києва блоковані повстанцями, а 26 травня під Корсунем розгромлено М. Потоцького. Щоб перейти на Правобережну Україну, Я. Вишневецький на чолі 6-тисячного загону 29 травня вирушає з Переяслава на Чернігів (переправа через Десну), Любеч (переправа через Дніпро) і Мозир (переправа через Прип'ять). Від Мозиря (Білорусія) Вишневецький рушив до своїх маєтків на південь України, на Брацлавщину, охоплену повстанням, через Овруч, Коростень, Житомир, Котельню і 28 червня прибув до Погребища (тепер районний центр Вінницької області) [141.С.107-113].

Я. Вишневецький (з джерела 141).

Ю. Оссолінський (з джерела 141).

Під час руху цим маршрутом Я. Вишневецький звернувся до польського уряду з проханням про надання військової допомоги для придушення повстання. У відповідь канцлер Польщі Ю.Оссолінський просив Вишневецького утриматися від бойових дій, оскільки Річ Посполита ще не була готова до війни. Одночасно сповіщав, що ведуться мирні переговори з Б. Хмельницьким. На це Вишневецький писав із району Овруча - Коростеня (двадцаті числа червня):

"Якщо за знищення кварцяного війська і поневолення гетьманів Б. Хмельницький здобуде прощення і при давніх вольностях залишиться з тим гультяйством, то в такій вітчизні краще вмерти, ніж жити і терпіти, щоб гультяйство та поганство мали верх над нами" [141.С.111].

Осліплений ненавистю до повсталого народу, Вишневецький розпочав свою діяльність на Брацлавщині з надзвичайно жорстоких каральних заходів проти мирного населення, яке підтримувало повстанців. Учасник цих подій (очевидно, польський офіцер) повідомляв:

"Проходячи через Погребище, зрадникам відтинають руки, на кіл садовлять, рубають, а найбільше за зневагу Бога, за грабування костьолів, що там робили - навіть страшно сказати і написати" [15.С.135].

Такою ж лютістю супроводжується подальший шлях князя, що проходив через населені пункти цієї місцевості.

Дії Я. Вишневецького викликали обурення і засудження з боку українського командування. Так, у листі до польського полковника К. Корицького, написаному під Старокостянтиновом наприкінці липня 1648 р., М. Кривоніс вимагає припинити звірства, що їх чинило над мирними жителями польське військо [12.С.93]. Пізніше польські історики, прагнучи виправдати Я. Вишневецького, посилаються на те, що у XVI-XVII ст. у польській державі існували загальновизнані кари, які застосовувалися до розбійників.

Оскільки повсталі козаки вважалися розбійниками, то й заходи до них вживались відповідні.

Аналіз дій Я. Вишневецького на Правобережній Україні свідчить, що вони носили рейдовий характер і не вплинули суттєво на воєнну обстановку на Брацлавщині чи Волині. Але головна небезпека вторгнення Я. Вишневецького у ці райони полягала в тому, що навколо нього почали об'єднуватись розрізнені загони шляхтичів, які охороняли від повстанців свої маєтки. Іншими словами, своєю поведінкою Я. Вишневецький дав поштовх до активного збору польського війська.

ЗМІНИ У ВОЄННО-СТРАТЕГІЧНИХ ПЛАНАХ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. КОНЦЕПЦІЯ ВИСНАЖУВАННЯ (ВИМОТУВАННЯ) ВОРОГА

Зіставлення джерел та проведені розрахунки свідчать, що перша інформація про появу Я. Вишневецького на Брацлавщині надійшла до Чигирина не раніше 2 липня 1648 р. Б. Хмельницький негайно оголосив збір війська, а через деякий час і сам прибув до Маслового Ставу, де особисто керував формуванням козацьких та селянських підрозділів. Отже, сподівання Б. Хмельницького на мирне, переговорне завершення повстання не виправдалося. Українське козацтво вступило у затяжну війну проти Речі Посполитої, а на цей час:

1. Завершилось або перебувало у стадії завершення реформування осередків повстання на Лівобережній і Правобережній Наддніпрянщині та Брацлавщині у територіальні козацькі полки. Козацьке самоврядування, яке польська шляхта відмовилась визнати, стало реальністю, існувало на практиці. Але щоб згуртувати народ навколо державної козацької адміністрації, потрібен був час, а головне - мир. Аналіз подальшого ходу Визвольної війни свідчить, що Б. Хмельницький свідомо завжди обирав район її воєних дій за межами Наддніпрянщини.

2. При збройній підтримці осередків повстання на Брацлавщині з боку Білоцерківського полку вдалося просунути кордон "*козацької землі*" на захід (до 150 км) за рахунок розширення території цього полку і створення Уманського та Вінницького полків. Але цей процес просування на захід Б. Хмельницький, очевидно, вважав незавершеним. Про це свідчать чисельні факти діяльності його агентурної розвідки по створенню осередків повстання на Поділлі і Волині [69.С.64-66].

3. Переростання повстання у Визвольну війну, а також відмова польської шляхти задовольнити мирним шляхом його відносно скромні вимоги (бо зводилися тільки до задоволення станових інтересів козацтва) на тлі блискучих перемог на Жовтих Водах та під Корсунем докорінно змінюють систему поглядів (воєнну доктрину) Б. Хмельницького на ведення війни проти Речі Посполитої. Воєнно-стратегічною метою цієї війни він обирає створення Української козацької держави (Наддніпрянщина, Брацлавщина, Поділля і Волинь) та юридичне визнання з боку польського уряду її входження до складу Речі Посполитої на федеративних (конфедеративних) засадах як першого етапу на шляху до незалежності козацької республіки. Відповідно до обраної мети визначається соціально-політична сторона воєнної доктрини, а також її національно-визвольна спрямованість на побудову збройних сил та способів ведення війни.

Аналізуючи хід воєнних дій Визвольної війни та спираючись на оцінку способів збройної боротьби Б. Хмельницького, яку дав польський історик В. Маєвський [78.С.120], є всі підстави вважати, що, враховуючи могутність Польщі, не сподіваючись на сторонню допомогу, крім Криму, і розраховуючи тільки на свої власні сили, український гетьман у липні 1648 року:

а) вирішує використати Поділля і Волинь як буферний територіальний простір між Польщею і Українською козацькою республікою (Наддніпрянщиною), перетворивши його у район воєнних дій, на якому планує створити умови для виснажування ворога. Одночасно планує використати результати воєнних дій для поширення на цей район полково-сотенного козацько-державного устрою;

б) відповідно до обраного району воєнних дій і поставленої мети Б. Хмельницький розробляє (як складову частину своєї воєнної доктрини) концепцію виснажування (вимотування) ворога або концепцію "гальмуючої" війни, яка стає провідним напрямком збройної боротьби проти Речі Посполитої. До основних оперативно-стратегічних напрямків цієї концепції належали:

1. Маневрове блокування основних комунікацій (переправ, шляхів сполучення, фортець та ін.) на території ворога з метою його ослаблення та вибору вигідного району для битви.

2. Привернення місцевого населення до протидії ворогові (знищення матеріальних запасів, пасовиськ, переправ, мостів та ін.) та до всебічного надання допомоги українським військам (розвідка,

матеріальне забезпечення, створення сприятливих умов для просування і дислокації війська та ін.).

3. Залучення людських і матеріальних резервів всього народу України до війни проти Польщі через інструмент полково-сотенного територіального державного устрою.

4. Проведення битви як одного з етапів виснаження ворога.

Підкреслимо, що, застосовуючи маневрову стратегію, спрямовану на виснаження ворога шляхом дій на його комунікації, Б. Хмельницький був противником (вважав за марнотратство сил) облоги та здобування фортець і обмежувався тільки їх блокуванням [13.С.429-430]. Так, фортеця Кодак була блокована протягом восьми місяців і капітулювала 1 жовтня 1648 р. [12.С.153-156].

Обрана Б. Хмельницьким концепція збройної боротьби проти Речі Посполитої була настільки ефективною, що зазнала запозичень з боку іноземних полководців. Так, В. Маєвський, торкаючись полководницької діяльності С. Чарнецького, зокрема його пошуків нових способів ведення бойових дій, пише:

"Новою концепцією ведення бойових дій було запозичене якоюсь мірою від повстанців Хмельницького (особливо в діях після берестецького періоду 1651 р.) масове залучення до боротьби селян в районі дій головних сил шведської армії, використання їх для підтримки регулярних військ і застосування виснажливої, "гальмуючої" війни як головного способу ведення боротьби" [78.С.120].

Проведення битви як одного з етапів виснаження та деморалізації ворога було у деякій мірі перевірене на Жовтих Водах та під Корсунем. Але, увійшовши до складу концепції виснажування ворога, цей напрямок набув нового змісту. Тепер підготовка й проведення битви тісно пов'язуються з результатами дій на інших стратегічних напрямках ведення війни.

Згідно з принципами обраної концепції Б. Хмельницький визначив територію на захід від Білої Церкви, де треба було взяти під контроль основні комунікації. Західний кордон цієї території доходив *"аж по річку Горинь"* [22.С.85]. Цей район обмежений праворуч по лінії Житомир - Острог, а ліворуч - по лінії Могилів-Подільський - Кам'янець-Подільський.

Виникає закономірне питання: чому Б. Хмельницький перетворив саме Волинь і Поділля на арену боротьби проти Польщі, а також включив потім значну їх частину до складу своєї держави, залишивши при цьому поза увагою значну територію, заселену етнічними українцями? Щоб відповісти на це питання, звернемо увагу на карту татарських шляхів на

Україні у XVI-XVII ст. Через територію Волині та Поділля зі сходу на захід проходили три шляхи: Чорний, Кучманський та Покутський. Перший - через Старокостянтинів, тут, південніше цього міста, існувала головна переправа через р. Случ - Росоловецька, другий - через м. Бар і північніше м. Тернополя з'єднувався з першим. Третій пролягав через м. Хотин і м. Калуш. Всі ці шляхи губились східніше і південніше м. Львова. Відомо також, що цей край зазнавав небачених спустошень через ці шляхи. Отже, цілком закономірно, що на терені цих шляхів та на території, що з ними межувала, поселялись у великій кількості військово-служилі люди, які поєднували землеробство з обов'язками збройного захисту свого регіону.

Згідно з концепцією С. Лепявка щодо питань еволюції козацтва основу військово-служилого населення України складали бояри-слуги - нижчий прошарок феодально-рицарського стану, який у другій половині XVI ст. був позбавлений своїх привілеїв. Останнє сприяло тому, що на українсько-татарському степовому прикордонні бояри-слуги злилися з близьким їм по духу козацтвом і вже під новим ім'ям стали вимагати визнання своїх рицарських прав [87.С.9-10].

Аналіз географії козацьких повстань 1591-1638 рр. свідчить, що регіонами їх розвитку були Наддніпрянщина та Волинь, тобто територія, де соціальні інтереси дрібної служилої шляхти та селян вільного землеволодіння збігалися з інтересами козацтва, яке у своїх вимогах, поставлених перед польською владою, переслідувало отримання пільг (козацький реєстр), збереження самоврядування та землеволодіння.

Отже, соціальні інтереси населення Волині і Поділля збігалися з інтересами козацтва, і на це розраховував Б. Хмельницький. У той же час, за висновками Н. Яковенко [134.С.72], введення князівського землеволодіння (починаючи з першої третини XVI ст.) на цих територіях призвело до соціального розшарування серед служилого населення. Оскільки вплив князівського землеволодіння на цей регіон розповсюджувався у часі із заходу на схід, то спільність інтересів населення з інтересами козацтва послаблялась зі сходу на захід. Це, очевидно, лежало в основі того факту, що намічена територія козацького впливу по річках Горинь і Збруч була потім відсунута на схід у середньому на 80 км - до річок Случ та Мурафи - і закріплена Зборівською угодою 1649 р.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що розрахунки Б. Хмельницького на підтримку у Визвольній війні населення Волині та Поділля, а також

включення пізніше значної території цього регіону до складу своєї Української козацької держави грунтувалися на спільності соціальних інтересів населення цього регіону і козацтва.

БОЙОВІ ДІЇ АВАНГАРДУ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ

Для здійснення свого задуму по перетворенню Поділля та Волині у район воєнних дій і арену виснаження ворога Б. Хмельницький вирішив направити туди авангард української армії, яка на той час ще формувалась і зосереджувалась у Масловому Ставі. Оскільки обстановка вимагала виконати це негайно, він викликав до Маслового Ставу костирського гетьмана М. Кривоноса [83.С.140] і доручив йому, враховуючи результати воєнних дій І. Гирі, І. Ганжі та спираючись на осередки повстання, блокувати основні комунікації до рубежу Острог - Кам'янець-Подільський. Ключовим пунктом повинна була стати головна переправа Чорного шляху через Случ - Росоловецька, що південніше міста Старокостянтинова, у район якої на початку серпня планувався вихід головних сил української армії.

Одночасно М. Кривоносу доручалося розгромити або нейтралізувати Я. Вишневецького, про що перший у вищезгаданому листі до М. Корицького писав:

"Я за паном Вишневецьким мушу піти і буду його шукати - певно, йому так буде, як панові Потоцькому і панові Калиновському".

Для здійснення цього завдання костирському гетьману підпорядковувалися Білоцерківський, Уманський, Вінницький та Корсунський полки. Останній повинен був негайно вирушити на Брацлавщину. Штаб М. Кривоноса мав розташовуватися у містечку Прилука (18 км на південний схід від Винниці). Сюди зі своїм штабом планував прибути Б. Хмельницький, перетворивши резиденцію костирського гетьмана на тимчасову резиденцію гетьмана України. Передбачалося, що сюди ж повернеться козацьке посольство з Варшави і тут буде проведена рада по обговоренню результатів його місії [9.С.73].

Для охорони новоствореної польової гетьманської резиденції біля Вінниці та забезпечення її діяльності у розпорядження Кривоноса був виділений кінний полк у складі однієї тисячі козаків [83.С.141]. Треба зазначити, що виходу авангарду в заданий район передувала організація широкої мережі агентурної розвідки [69.С.64-66].

Бій під Махнівкою
16-18 липня 1648 р.

Оскільки у деяких наукових працях подаються різні дати появи М. Кривоноса на Брацлавщині, визначимо, коли він прибув сюди до своєї резиденції у Прилуку, що біля Вінниці. З польських джерел відомо, що підсилення М. Кривоносу у район бойових дій під Старокостянтинів прибуло наприкінці дня 26 липня 1648 р. [141.С.121]. Імовірно, це прибув Корсунський полк на чолі з І. Шангіреєм.

Розрахунки показали, що з Корсуня він вирушив не пізніше ранку 18 липня, а завдання на марш отримав не пізніше 13-14 липня. Отже, М. Кривоніс та І. Шангірей були у штабі Б. Хмельницького у Масловому Ставі 13-14 липня. Після одержання завдання від Б. Хмельницького і узгодження всіх питань з І. Шангіреєм М. Кривоніс у супроводі охорони форсованим маршем рушив на Брацлавщину. Наприкінці дня 13 липня (за розрахунками) він зупинився у Білій Церкві, де на базі Білоцерківського полку (І. Гиря) оголосив збір до Прилуки Уманського (І. Ганжа) та Вінницького (О. Іванський) полків. За розрахунками, М. Кривоніс прибув до Прилуки у середині дня 15 липня, а Вінницький, Білоцерківський та Уманський полки - 18-20 липня 1648 р.

Наступного дня після прибуття М. Кривоноса до Прилуки, тобто 16 липня, повстанський загін почав штурм Махнівки (теперішнє село Комсомольське Козятинського району Вінницької обл.), родового маєтку Тишкевичів. Це містечко знаходилося північніше Прилуки, на відстані 35 км. Аналіз бойових дій під Махнівкою свідчить, що її здобуття не було безпосередньо пов'язане з боротьбою проти Я. Вишневецького. Вважаємо, що то була чергова подія розвитку повстання в даному районі, і ось чому:

- минуло вже два тижні, як тут перебував і вирушив звідсіля на Волинь Я. Вишневецький;

- атака кінного загону Я. Вишневецького на Махнівку була несподіванкою для повстанців, які її штурмували;

- повстанський загін не був готовий до боротьби з Я. Вишневецьким, тому, прикрившись табором з возів, ухилився від бою, а потім і зовсім відступив.

С.Величко пов'язує бойові дії під Махнівкою з М. Кривоносом. Це свідчить, що прибуття М. Кривоноса на Брацлавщину збігається із здобуттям Махнівки, отже, підтверджує вірогідність наших розрахунків. У польських джерелах висловлюється сумнів, що цим боєм керував М. Кривоніс, і він пов'язується з І. Гирею

або сином М. Кривоноса [51.С.250]. Для такого сумніву є підстави, адже М. Кривоніс прибув на Брацлавщину для виконання більш важливих завдань, і цілком імовірно, що штурм Махнівки очолював його син - Дмитро [114.С.93-94].

Коротко розглянемо події під Махнівкою. На час прибуття М. Кривоноса до Прилуки Я. Вишневецький, невпинно рухаючись на захід, перебував на Волині. Під Острополем (25 км на південний схід від Старокостянтинова) до нього звернувся київський воєвода Я. Тишкевич із проханням врятувати від повстанців його маєтки [15.С.135]. У зв'язку з цим Я. Вишневецький повернув назад, до Бердичева. У першій половині дня 17 липня до Райгородка (17 км на південний захід від Бердичева) знову прибув Я. Тишкевич і повідомив Я. Вишневецького, що його родовий маєток Махнівку відучора штурмують козаки. Той негайно відправив до Махнівки загін в одну тисячу кіннотників (відстань 20 км), а потім і сам вирушив, заздалегідь відокремивши обоз і відправивши його до іншого маєтку Я. Тишкевича - містечка Бистрика (5 км на південь від Бердичева) [51.С.249]. Таким чином, Я. Вишневецький, вирушаючи на сутичку з козацьким загоном, забезпечував собі можливість швидкого маневру і відступу.

Польський загін підійшов до Махнівки в той момент, коли повстанці оволоділи нею. Польські джерела повідомляють, що того дня йшов сильний дощ, і тільки тому, що порох став вологим, кінні хоругви, які раптово атакували повстанців, не зазнали вагомих втрат [15.С.135]. Незважаючи на це, атаки польської кінноти не мали успіху, бо козаки негайно перейшли до оборони під захист 12-рядного табору з возів і, залишивши Махнівку, розташувалися в полі. Підійшов Я. Вишневецький з основними силами, оточив табір повстанців, але, очевидно, побоюючись пастки, не розгорнув бойових дій і не почав його облогу, а відійшов за р.Гнилоп'ять і зупинив своє військо за пагорбом, виславши роз'їзди для спостереження за повстанцями.

Вранці 18 липня козацький табір, зберігаючи багаторядний бойовий порядок з возів, вирушив у напрямку Погребища. Деякий час його супроводжували польські роз'їзди. Їм вдалося захопити "*язика*", який розповів, що кількість людей - три тисячі, а очолює загін син М. Кривоноса [51.С.250]. Того ж ранку Я. Вишневецький вирушив до Бердичева.

Події під Махнівкою свідчать, що тут відбулася сутичка нерівнозначних з тактичної точки зору підрозділів: козацького піхотного з польським кінним. Тому козаки могли прийняти бій з кіннотою тільки під

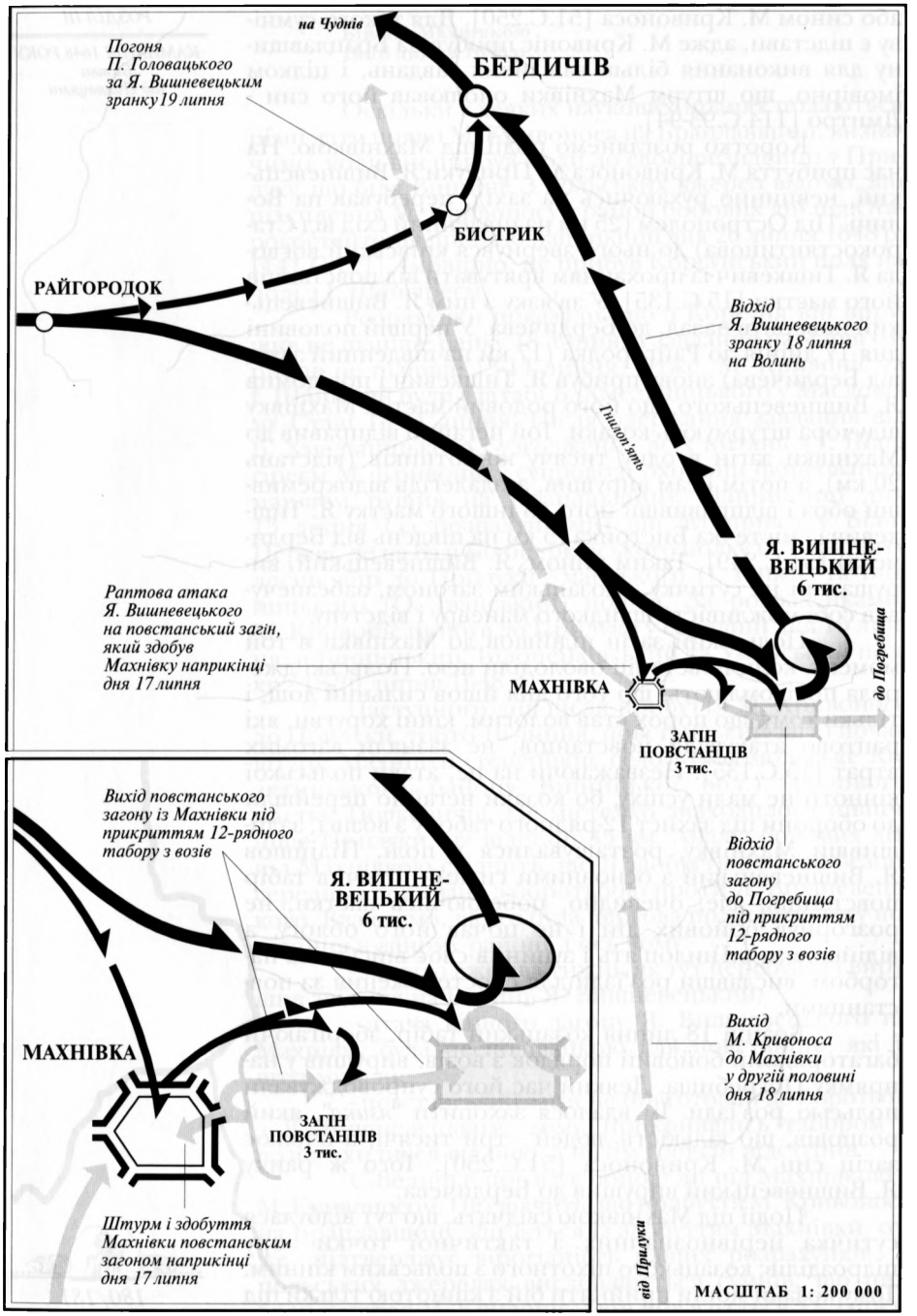
на Чуднів
Погоня
П. Головацького
за Я. Вишневецьким
зранку 19 липня
БЕРДИЧІВ
БИСТРИК
РАЙГОРОДОК
Відхід
Я. Вишневецького
зранку 18 липня
на Волинь
Гнилоп'ять
Я. ВИШНЕ-
ВЕЦЬКИЙ
6 тис.
Рантова атака
Я. Вишневецького
на повстанський загін,
який здобув
Махнівку наприкінці
дня 17 липня
МАХНІВКА
до Погребища
ЗАГІН
ПОВСТАНЦІВ
3 тис.
Вихід повстанського
загону із Махнівки під
прикриттям 12-рядного
табору з возів
Я. ВИШНЕ-
ВЕЦЬКИЙ
6 тис.
Відхід
повстанського
загону
до Погребища
під прикриттям
12-рядного
табору з возів
МАХНІВКА
Вихід
М. Кривоноса
до Махнівки
у другій половині
дня 18 липня
ЗАГІН
ПОВСТАНЦІВ
3 тис.
Штурм і здобуття
Махнівки повстанським
загоном наприкінці
дня 17 липня
від Прилуки
МАСШТАБ 1: 200 000

захистом возів. Але оскільки порох відвог, вони не мали можливості дати відсіч ворогові і вимушені були застосувати багаторядність возів для свого захисту. За таких умов польська кіннота теж не реалізувала своєї переваги над піхотою у холодній зброї. Тож інакше бій під Махнівкою не міг завершитися.

Відстань між Махнівкою і Прилукою - біля 40 км. Серед ночі 18 липня (за розрахунками) від гінців-зв'язківців у штабі М. Кривоноса вже було відомо, що під Махнівкою обороняється від Я. Вишневецького козацький табір. Ця звістка вранці надійшла і до Білої Церкви (біля 100 км). Враховуючи надзвичайність ситуації, в основі якої була можливість нарешті дати бій Вишневецькому, Кривоніс не міг не вирушити до Махнівки. Він очолив об'єднані сили тих підрозділів, що вже прибули від Вінницького та Білоцерківського полків, а також підрозділ артилерії. Наприкінці дня 18 липня Махнівка знову стала козацькою, але з Я. Вишневецьким зустрітися не вдалося [51.С.249].

Вранці наступного дня М. Кривоніс відправився до Прилуки для збору війська, а за Вишневецьким вислав погоню. Останній форсованим маршем вирушив за маршрутом Бердичів - Чуднів - Чортория - Гриців і 23 липня прибув до Росолівців (14 км на захід від Старокостянтинова). При переправі через р.Случ 20-21 липня у районі Чорторії Я. Вишневецькому вдалося відірватися від погоні. Козацький загін, що переслідував польських кіннотників, здобув 22 липня місто Полонне, захопивши 80 гармат [83.С.141].

У багатьох працях стверджується, що 22 липня 1648 р. Полонне здобув М. Кривоніс. При цьому не враховується, що він 25 липня на чолі трьох козацьких полків (10-12 тис. чоловік) підійшов до правого берега Случі біля Росоловецької переправи, що південніше Старокостянтинова, де на лівому березі розташувався на бойових позиціях Я. Вишневецький (10 тис. чоловік). Зранку 27 липня М. Кривоніс форсував Случ і відкинув від ріки польське військо.

Враховуючи викладене, з впевненістю можна стверджувати: М. Кривоніс Полонного не здобував, і ось чому.

Схема бою під Махнівкою між українським та польським загонами 17-18 липня 1648 р.

Досить глянути на карту, щоб у цьому пересвідчитись. Полонне розташоване на 50 км північніше Старокостянтинова на лівому березі Случі. Щоб підійти до нього, треба було переправитись через Случ у Мирополі (15 км східніше Полонного). Якщо М. Кривоніс 22 липня був у Полонному, то чи варто йому було переправлятися з військом назад через Случ, на її правий берег, а потім, рухаючись на

південь по ньому, подолати відстань біля 70 км і 27 липня з боєм форсувати Случ південніше Старокостянтинова, щоб знову вийти на її лівий берег? Такі дії позбавлені логіки. Адже якби М. Кривоніс перебував у Полонному, то він вирушив би до Старокостянтинова по лівому берегу р. Случі, на якому розташоване це містечко.

Після здобуття Полонного козаки рушили до Острога. За повідомленням польських джерел, Острог здобув полковник П. Головацький. У зв'язку з цим вважаємо, що він очолив погоню за Я. Вишневецьким і здобув Полонне. Наприкінці дня 20 липня (за розрахунками) у Прилуці було завершено зосередження Білоцерківського (4-5 тис.), Уманського (3-4 тис.) та Вінницького (3-4 тис.) полків. М. Кривоніс, як уже згадувалось, мав полк кінноти у складі однієї тисячі козаків. Протягом 21 липня (за розрахунками) військо закінчило підготовку до маршу, відпочило і зранку 22 липня вирушило від Прилуки через Калинівку і Хмільник до Строкостянтинова. Шлях на Волинь і Поділля (в тому числі і Чорний шлях) проходив через Росоловецьку переправу, яка знаходилася південніше Старокостянтинова. До цієї переправи через р. Случ і спрямував свій рух М. Кривоніс.

Бій за Росоловецьку переправу у районі Старокостянтинова 25-27 липня 1648 р.

Перебуваючи в Росолівцях, Я. Вишневецький об'єднався з невеликими загонами шляхтичів Тишкевича, Осинського, Корицького та Заславського, після чого його військо збільшилось до 10 тис. воїнів. 24 липня йому стало відомо про наближення М. Кривоноса до Старокостянтинова, тому наступного ранку він вийшов до Росоловецької переправи, на лівий берег Случі, й отаборився.

Аналіз польських, хоч і тенденційних, джерел дає можливість з'ясувати хід бойових дій, що велися 25-27 липня між М. Кривоносом і Я. Вишневецьким у районі Старокостянтинова. Є цікаве повідомлення про бойовий порядок козацького війська перед наступом 27 липня [141.С.121-122]. У ньому йдеться про те, що на правому фланзі М. Кривоніс поставив табір, на лівому - кінноту, а в центрі - артилерію. Таким чином, похідний порядок козацького війська був побудований за класичним варіантом тактики поділу його на три різновеликі частини, який досить широко застосовувався західноєвропейськими державами під час Тридцятилітньої війни [106. С.350,412]. Згідно з ним військо під час висування поділялось на три частини:

авангард, головні сили та ар'єргард. При шикуванні у бойовий порядок на правому фланзі ставав авангард, на лівому - ар'єргард, у центрі - головні сили. Отже, у М. Кривоноса в авангарді йшов табір з возів, а в ар'єргарді - загін кінноти. Саме такий принцип поділу козацького війська підтверджується повідомленням про те, що М. Кривоніс почав наступ табором, тобто авангардом [51.С253.].

Така побудова української козацької армії була викликана недостатньою наявністю кінноти, що створювало тактичну перевагу на користь армії Я. Вишневецького у цьому роді війська.

Повстанське військо мало бойовий порядок, побудований за принципом сильної взаємопідтримки окремих його тактичних частин, програвало ж воно у важливому параметрі бою - маневровості. Відсутність необхідної кількості кінноти не дозволяла М. Кривоносу будувати своє військо за схемою зустрічної битви (або битви з відступаючим ворогом), як це зробив Б. Хмельницький на Жовтих Водах та під Корсунем. Там був виділений передовий загін з високорухливої татарської кінноти, який зустрів (Жовті Води) або наздогнав (Корсунь) польське військо і затримав його до підходу головних сил, одночасно створивши умови для оточення противника.

Той факт, що після бою під Махнівкою не вдалося наздогнати Я. Вишневецького, хоч той рухався із швидкістю свого обозу, свідчить, що погоню за ним здійснював піхотний козацький загін, побудований табором з возів. До речі, недостатньою наявністю кінноти в українському війську можна пояснити також безкарний і зухвалий рейд Я. Вишневецького по Лівобережній та Правобережній Україні протягом червня-липня 1648 р.

Оскільки під час просування козаків до Старокостянтинова в авангарді йшов піхотний загін (під захистом табору), то його похідна охорона складалася з піхотних підрозділів [106.С.255], які, очевидно, пересувалися на конях.

Розглянемо бій під Старокостянтиновом за його фазами.

Перша фаза: тактична розвідка

У середині дня 25 липня до правого берега Случі підійшли роз'їзди козацької розвідки. Від польського табору через брід вирушив розвідувальний загін, якому в сутичці вдалось полонити козака. На допиті він повідомив, що у М. Кривоноса 50 тисяч

війська [51.С.251]. Через деякий час головна похідна застава, виділена авангардом українського війська, підійшла до Случі й почала її форсування з метою забезпечення проведення бойової розвідки біля табору Я. Вишневецького. З табору противника вийшов невеликий загін добровольців, щоб перешкодити козакам перейти річку. Відбивши атаку польського загону, козаки почали переходити її вбрід. За ними рушив кінний розвідувальний загін. При наближенні до лівого берега Случі по них несподівано був відкритий сильний мушкетний вогонь з боку польської піхоти (королівська гвардія - 1200 чол.), що прикривала брід. Слідом за нею вдарила польська артилерія... Атака захлинулася.

Зазнаючи вагомих втрат, козаки почали відступати. Для їх переслідування пішов у навальну атаку ворожий кінний загін (більше 300 вершників). Головна похідна застава козацького війська була, очевидно, розгромлена, її залишки врятувалися у таборі авангарду [141.С.120-121].

У польський полон потрапив сотник Полуян, можливо, командир похідної застави. Про значні козацькі втрати (від двох до десяти тисяч чоловік) повідомляють польські джерела, але з цим не можна погодитися, адже похідна застава налічувала не більше декількох сот козаків.

Наприкінці дня 25 липня в район бойових дій прибув авангард, а потім і головні сили М. Кривоноса. Над Случчю, на узвишші, він заклав свій табір. Бойова розвідка показала, що у поляків значні сили піхоти і форсування ріки буде нелегким. Я. Вишневецький, у свою чергу, визначив, що проти нього виступило численне козацьке військо і шансів на перемогу він не має. Від полоненого сотника Полуяна, який, за повідомленням польської сторони, був обізнаний з інформацією на рівні гетьманських козацьких рад, стало відомо про те, що з величезною армією вирушив Б. Хмельницький і що М. Кривоніс має завдання затримати Я. Вишневецького якнайдовше.

Двадцять шостого липня ніяких бойових дій не відбулося, джерела не згадують навіть про дрібні сутички. Очевидно, М. Кривоніс протягом дня проводив рекогносцировку місцевості, обмірковував план форсування Случі наступного дня і чекав на Корсунський полк, який прибув у район бойових дій надвечір.

Вважається, що цього дня М. Кривоніс викликав Я. Вишневецького на герць, але той не прийняв виклик. Як свідчать польські джерела, М. Кривоноса супроводжувала значна частина селян-повстанців, яка виконувала у його війську допоміжну роль. Бойовий же

склад козацького війська становив не більше 16 тис. чоловік [83.С.144].

Повстанська армія користувалася всебічною підтримкою місцевого населення. У ніч з 25 на 26 липня мешканці Старокостянтинова завезли до табору М. Кривоноса значну кількість провіанту та пороху. Про це 26 липня стало відомо Я. Вишневецькому - в результаті більше 40 міщан міста було ним страчено [141.С.121].

Двадцять шостого липня Я. Вишневецький зібрав військову раду, яка винесла остаточне рішення: наступного ранку відступити на захід. У польському війську налічувалось біля 40 тис. чоловік. З них бойового складу (переважно це кіннота) - близько 10 тис. Вагомий недолік польської армії, її слабке місце (після втрати реєстрових козацьких полків та підрозділів драгунів з козаків) полягало у недостатній кількості піхоти. Українська ж армія у цьому роді війська мала оперативно-тактичну перевагу над польською, у тому числі і над армією Я. Вишневецького, у розпорядженні якого було не більше півтори тисячі піхотинців.

М. Кривоніс (з джерела 22).

Друга фаза:
форсування ріки Случ

Готуючись до відступу, Я. Вишневецький наказав командиру піхотного полку Осинському зайняти до світанку позиції біля броду на лівому березі Случі і затримати протягом дня 27 липня козаків, забезпечивши відступ війська на захід. Як тільки з'явилися перші ознаки світанку, польський обоз рушив до Кульчина (30 км західніше Старокостянтинова), а за ним пішла кроком кіннота. Коли розвиднілось, поляки побачили на правому березі Случі козацьке військо, вишикуване у бойові порядки. За сигналом козаки почали табором форсувати річку. Вдарила польська артилерія, їй відповіла козацька. Зі своїх позицій на березі біля броду відкрила вогонь польська піхота. Проте козаки, невпинно рухаючись, вийшли на лівий берег і під вогнем почали окопуватися, перетягувати через річку вози з артилерією.

Декілька разів піднімалася польська піхота в атаку, але скинути козаків у річку не вдалося. Кількість їх на захопленому клаптику землі невпинно зростала. Вони окопались, перетягли гармати і вдарили прямою наводкою по польській піхоті. Остання не витримала артилерійського вогню і почала тікати. Я. Вишневецький наказав зняти гармати і відступати до Кульчина, а щоб скинути козаків у річку, провів три кінні атаки. Ціною значних втрат йому вдалось потіснити

повстанців і відбити у них 5 гармат, дві гаківниці і дві органки. Однак козаки негайно відновили наступ: перетягнуті через Случ вози поставили по периметру

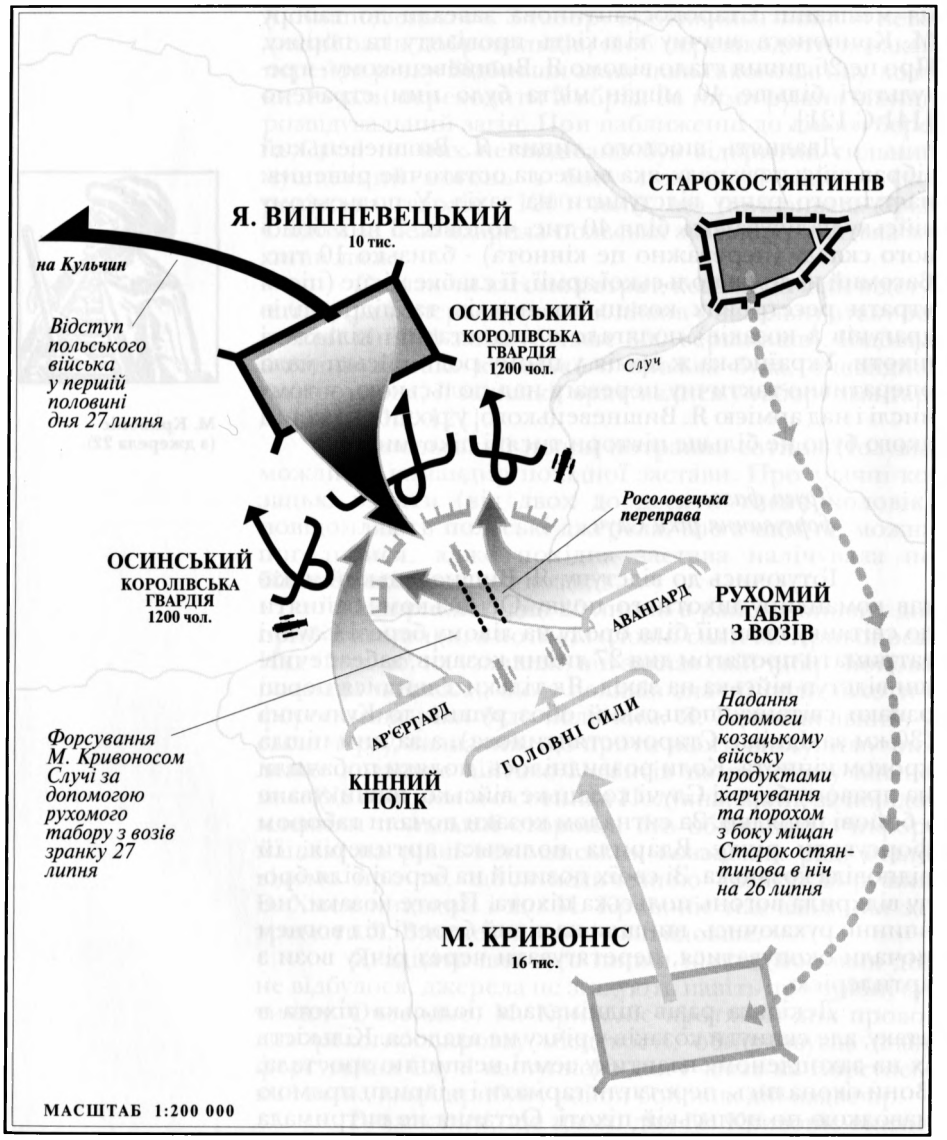

плацдарму, і атаки кінноти стали неможливими. Я. Вишневецький робить спроби повернути піхоту

назад, до річки, але з цим не погоджується Я. Тишкевич [141.С.122]. Форсованим маршем тікало польське військо до Кульчина, а звідти - на захід, до Збаража.

Не можна не звернути увагу на те, що, зазнаючи протягом 1648 р. поразки, польська шляхта у висвітленні подій під Махнівкою та під Старокостянтиновом подає звичайні, рядові епізоди бою, котрі не мали вирішального впливу на його хід, як великі полководницькі досягнення Я. Вишневецького. Серед таких рядових епізодів є розгром козацької похідної застави (до речі, доля застав завжди така) і захоплення у козаків 5 легких гармат та 4 рушниць під час бою за Росоловецьку переправу. Усі описи діяльності Я. Вишневецького пронизує провідна думка про те, що він був геніальним полководцем, але талант його не розкрився, бо йому заважали, і в першу чергу - київський воєвода Я. Тишкевич. Щоб звеличити Я. Вишневецького над Я. Тишкевичем, часто-густо використовується вислів Б. Маскевича:

"Князь золотом писав, а воєвода г... припечатував" [141.С.300].

М. Кривоніс, між тим, не став переслідувати Я. Вишневецького. Це ще раз підтверджує, що його розгром не був першочерговим завданням для українського командування. Очолюючи авангард повстанської армії, М. Кривоніс вийшов у вигідний в стратегічному відношенні район Старокостянтинова і підготував грунт для блокування основних комунікацій, які з ним межували, а також створив умови для виходу та розгортання там головних сил українського війська. Здобувши Старокостянтинів, він перетворив його на опорний пункт української армії. Зберігаючи основні сили у цьому районі, М. Кривоніс направив козацько-селянські загони на здобуття містечок у визначеній для нього Б. Хмельницьким смузі, до рубежу Острог - Красилів - Сатанів - Кам'янець-Подільський.

На початку серпня 1648 р. козаки здобули одну з потужніших на той час фортець - Бар [138.С.243] і розпочали облогу ще більш потужної - Кам'янець-Подільської.

Схема бою за Росоловецьку переправу через р. Случ південніше Старокостянтинова між українським та польським військами 27 липня 1648 р.

Отже, М. Кривоніс, очоливши авангард української армії, виконав своє завдання. Бойовими діями під Старокостянтиновом 25-27 липня він вписав нову сторінку в історію українського воєнного мистецтва. Врахувавши оперативно-тактичну перевагу польського війська над українським у кавалерії, М. Кривоніс застосував на марші та при проведенні бойових дій оригінальну побудову свого війська: в авангарді поставив рухомий табір, який форсував

Случ і примусив відступити польське військо. Форсування водної перепони за допомогою рухомого табору з возів - нова сторінка в арсеналі використання цього бойового порядку.

Бій М. Кривоноса з Я. Вишневецьким. З картини М. Самокиша.

ВИХІД ГОЛОВНИХ СИЛ У РАЙОН ЗОСЕРЕДЖЕННЯ

Розглянемо порядок і строки збору українського війська у Масловому Ставі. Як уже зазначалося, звістка про розгортання Я. Вишневецьким бойових дій на Брацлавщині дійшла до Б. Хмельницького в Чигирин не раніше 2 липня 1648 р. Найвіддаленіші полки (Ніжинський, Борзенський, Ічнянський) знаходилися на відстані біля 300 км від гетьманської столиці. Тому, щоб сповістити про збір війська полкові міста, необхідно було витратити не менше трьох діб: протягом 3-5 липня. На оповіщення сотенних містечок і куренів, на збір та підготовку до маршу підрозділів полка потрібно було ще близько трьох діб: з 6 по 8 липня. При середній швидкості 35-40 км на добу марш до району збору - Маслового Ставу - зайняв майже вісім діб: з 9 по 16 липня. Отже, найвіддаленіші полки почали прибувати сюди після 15 липня, а найближчі (Канівський, Черкаський, Переяславський) - 8-10 липня. Саме вони склали основу для формування козацьких підрозділів та повстанських загонів із селян-добровольців.

Таким чином, до Маслового Ставу основна частина війська прибула у період з 10 по 20 липня. Тут підрозділи повстанців проходили процес формування та бойового злагодження. В численних кузнях ремонтувалась та виготовлялась зброя, деталі для возів, підковувалися коні, а в майстернях ремонтували й виготовляли вози, колеса, діжки та ін. Згідно з універсалами Б. Хмельницького, прибулий козак повинен був мати двох коней, вогнепальну та холодну зброю, п'ять кіп* куль та п'ять фунтів пороху, кожні десять козаків - один віз, на якому перевозилася зброя, боєзапас, інженерний реманент, дві-три бочки сухарів та ін. [83. С.217,221,225].

*Копа дорівнювала числу 60.

Визначимо, коли ж до Маслового Ставу прибув Б. Хмельницький. Є всі підстави вважати, що він не покинув Чигирин, доки не довів завдання до кожного полка, тобто доки не повернулися його гінці. А останні з них повернулися тільки на шостий день - не раніше 8 липня.

Можна було б встановити їм пункт повернення - Маслів Став, але тоді Б. Хмельницький зі своїм штабом повинен був виїхати туди негайно, услід за гінцями, бо між Чигирином і Масловим Ставом відстань близько 160 км і для її подолання потрібно не менше чотирьох діб. Але вирушати Хмельницькому в такі строки до Маслового Ставу не було доцільно, бо (за вищенаведеними розрахунками) там ще не зібралося військо. Немає сумніву, що він планував у першу чергу приділити увагу формуванню та контролю за забезпеченням особового складу новостворених полків, а вони мали прибути до Маслового Ставу в числі останніх. Отже, можна припустити, що Б. Хмельницький зі своїм штабом вирушив із Чигирина не раніше 9 липня, прибувши на місце 13-14 липня 1648 р. Якраз у ці дні, за розрахунками, і одержали тут завдання М. Кривоніс та І. Шангірей.

Враховуючи повідомлення польського посла П. Ласки [9.С.44] про те, що Чигиринський полк мав 10 тис. козаків, Білоцерківський - 4 тис., а інші полкові гарнізони по декілька тисяч чоловік, визначимо кількісний склад козацького війська, яке зібралося у Масловому Ставі.

Припускаючи, що полк нараховував 3-4 тис. чоловік, можна з певною імовірністю вважати, що реорганізовані реєстрові полки (Черкаський, Корсунський, Канівський, Переяславський та Чигиринський) мали у своєму складі 22-26 тис. козаків, а новостворені (Київський, Прилуцький, Миргородський, Ніжинський, Борзенський, Ічнянський) - 18-24 тис. Отже, до Маслового Ставу прибуло 40-50 тис. козаків.

У Білоцерківському, Уманському та Вінницькому полках, для яких районом збору була призначена Прилука на Брацлавщині, налічувалося 10-12 тис. козаків. Туди в розпорядження М. Кривоноса було відправлено Корсунський полк - 3-4 тис. [9.С.68].

Загальна кількість козаків у війську Б. Хмельницького становила 50-60 тис. чоловік. Як визначає І. Крип'якевич, українська армія в серпні 1648 р. мала у своєму складі більше 100 тис. чоловік, у тому числі 40 тис. селян - "*черні*" (три полки) і 600 татар (очевидно, загін Солтан-мурзи. - І.С.). Він також повідомляє, що у розпорядженні М. Кривоноса було 16 тис. козаків [83.С.144]. Отже, вищенаведені розрахунки збігаються з висновками І. Крип'якевича.

Незважаючи на досить значний кількісний склад української армії, боєздатних воїнів у ній, за аналізом і оцінкою польської розвідки, налічувалося 20-25 тис. З таким висновком важко не погодитися, бо це якраз були ті запорожці та реєстровці, тобто професійні воїни, що билися під Корсунем. Новостворені ж козацькі полки (30-40 тис.), а тим більше полки селян-повстанців, не мали ще достатньої підготовки і необхідного бойового досвіду. Крім цього війська, Б. Хмельницький розраховував на татар-союзників (не менше 20 тис.), які повинні були прибути у район бойових дій.

Документи (листи), які підписував і відправляв гетьман під час маршу свого війська (з Паволочі 27, 29, 30 липня і 3 серпня, а також з-під Старокостянтинова - 8 серпня), свідчать, що українська армія вирушила з Маслового Ставу не пізніше 25 липня [13.С.58-65]. Очевидно, містечко Паволоч було обране контрольним пунктом просування української армії. Тут Б. Хмельницький простояв протягом тижня, з 27 липня по 3 серпня, чекаючи, імовірно, оперативного орієнтування від М. Кривоноса та підтягуючи військо. В Паволоч гінці від М. Кривоноса принесли йому приємну звістку про перемогу під Старокостянтиновом і про те, що цей район вільний для виходу української армії. Вранці 3 серпня Б. Хмельницький рушив далі.

Здійснивши марш за маршрутом: Росава - Ольшаниця - Рокитне - Біла Церква - Паволоч - Ружин - Погребище - Прилука - Калинівка - Хмільник, Б. Хмельницький 7 серпня зупинився на рубежі Стара Синява - Остроголь, не дійшовши до Старокостянтинова 35 км, і зосередив головні сили війська в районі Гончарихи (теперішнє село Старосинявського району Хмельницької області). Наступного дня у супроводі штабу він прибув під Старокостянтинів.

Щоб мати можливість вести розвідку і затримати розгортання бойових дій до прибуття татар,

Б. Хмельницький відразу погодився на мирні переговори, запропоновані польською стороною. Умови підписання мирного договору з боку польського уряду були принизливими. В них не визнавалися суверенні права українського народу на самоврядування. Так, в інструкції польським комісарам на ці переговори, затвердженій сеймом Речі Посполитої, зокрема говориться: *"Свобода їм буде надана в межах кумейківської комісії, але, якщо не вдасться їх привести до цієї дисципліни, то комісари відступлять до положень переяславської та куруківської комісій"*. Тут маються на увазі угоди, укладені між Річчю Посполитою та повсталими козаками під проводом М. Жмайла (1625 р. - Куруківська), Т. Трясила (1630 р. - Переяславська) та П. Павлюка (1638 р. - Кумейківська). Вони затверджували повну капітуляцію козаків. Особливо тяжкою була остання, за якою повністю була паралізована діяльність Запорізької Січі, а реєстрові козаки (6 тис.) втратили самоврядування.

Про хід переговорів польські комісари звітували перед сенатом 27 серпня і 13 вересня 1648 р. Про те, як вів переговори Б. Хмельницький, свідчать нотатки у щоденнику одного з комісарів, шляхтича Ф. Обуховича:

"Річ Посполита вирішила послати до нього (Хмельницького. - І.С.) комісарів. Але зрадник, хитро їх затримуючи, вигравав час, чекаючи орду" [15.С.44].

Одночасно повстанські загони, керовані козаками, продовжили здобуття укріплених містечок, щоб контролювати територію, яка оточувала район зосередження ворога. Так, були здобуті Рівне, Луцьк, Олика та ін. [12.С.116].

Треба зазначити, що польське командування було також зацікавлене в тому, щоб віддалити початок бойових дій аби зібрати необхідне військо для розгрому української армії. За рішенням польського сейму, який відбувся у Варшаві з 16 липня по 1 серпня 1648 р., було оголошено збір війська для боротьби проти Б. Хмельницького. Місцем збору встановили район містечка Глиняни (25 км східніше Львова). Для керівництва військом було обрано трьох полководців (регіментарів): Д. Заславського, М. Осторорога та О. Конєцпольського, а також 32 комісари-радники. Призначені полководці не відзначались воєнними здібностями. Перший, найстарший за віком, був нерішучою, поступливою, без власної думки людиною. Другий - вчена людина, але поганий полководець. Третій - молодий, гонористий і запальний - не брав зовсім до уваги поради досвідчених у військовій справі людей. Б. Хмельницькому приписують крилатий вислів - характеристику цих трьох полководців: *"перина, латина й дитина"*.

У перших числах серпня регіментарі почали збирати військо у Глинянах. Але Я. Вишневецький не погодився з цим районом і оголосив збір війська біля замку Човганський Камінь (сучасне місто Теофіполь - районний центр Хмельницької області, 60 км західніше Старокостянтинова). Почалося змагання - хто більше перетягне до себе війська. Нарешті, 4 вересня зібране біля Глинян військо підійшло до Човганського Каменю для з'єднання з військом Я. Вишневецького [12.С.146]. Загальна кількість зібраного польського війська становила 30 тис. воїнів [138.С.245], а з урахуванням допоміжного складу - більше 100 тис. [12.С.120].

ВИХІД ВІЙСЬК У РАЙОН БИТВИ. ЗДАЧА УКРАЇНСЬКОЮ АРМІЄЮ СТАРОКОСТЯНТИНОВА

Б. Хмельницький мав вигідне оперативне розташування свого війська. Авангард головних сил на чолі з М. Кривоносом перебував на рубежі Росоловецька переправа (через Случ) - Старокостянтинів. Це місто, розташоване на лівому березі Случі, обороняв гарнізон із 5 тис. козаків. З правим берегом воно сполучалось дерев'яним мостом. Росоловецьку переправу прикривало біля трьох козацьких полків (10 тис. чол.). На відстані 35 км від авангарду, у районі Гончарихи, зосередилися головні сили української армії. Польське військо перебувало на відстані 60 км від авангарду української армії, поблизу Човганського Каменю. Є всі підстави стверджувати, що в цьому розташуванні війська був закладений план майбутньої битви, який Б. Хмельницький мав реалізувати на початку вересня 1648 р., після прибуття татарської кінноти.

Кримсько-татарське військо повинне було підійти в останніх числах серпня, але виявилося, що:

1. З двадцятих чисел липня по перші числа вересня 1648 р. на землі Кримського ханства були здійснені напади донських козаків. Про це свідчать грамоти кримського хана та калга-султана від 27 липня та 9 вересня 1648 р. до московського царя [63.С.204]. У зв'язку з цим Тугай-бей залишив Сині Води і повернувся до Криму (Перекопу).

2. На цей період випало велике мусульманське свято - Шабан, кульмінація якого припадала на 4 вересня (15 число восьмого місяця за мусульманським календарем) [58.№41.Арк.71; 146.С.287; 147.С.286]. Отже, татари у призначений строк не прибули, і це порушило всі плани Б. Хмельницького.

Той факт, що із запізненням до Пилявців прибула і Буджацька орда, дає підстави вважати (базуючись на розрахунках), що Б. Хмельницький звернувся по допомогу до її ватагів після того, як польське військо почало просуватися у район бойових дій до Пилявців. Землі Буджацької орди не зазнавали нападів (з-за географічних умов) донських козаків, тому на її допомогу можна було розраховувати значно раніше. Це врахував Б. Хмельницький на майбутнє.

Ситуація складалася так, що польська сторона перебрала на себе ініціативу розпочати бойові дії першою, маючи оперативно-тактичну перевагу у кавалерії. Тому Б. Хмельницький вирішує залишити район Гончарихи і зосередитись біля Пилявців, ухилившись від битви до прибуття татарської кінноти. За повідомленням польських джерел, українське військо вийшло з Гончарихи в останніх числах серпня 1648 р. [12.С.108].

Б. Хмельницький вибрав вигідну позицію для розташування свого табору - на правому березі ріки Іква в районі висоти 346, між населеними пунктами Пилява та Пилявка (25 км південно-східніше Старокостянтинова*). По периметру табору в шість рядів були поставлені вози [12.С.148], викопані шанці і насипані вали, на яких встановили більше 100 гармат.

Розрахунки свідчать, що кожна сторона чотирикутного табору мала довжину не менше кілометра. Табір розташовувався з південно-західної сторони Пилявецького замку, з яким, очевидно, було влаштовано надійне сполучення, бо в ньому перебував командний пункт Б. Хмельницького. Замок мав невеликі розміри (довжина кожної стіни - 50 м, висота - 10 м), але та обставина, що стояв він на підвищеному березі Іквы, дозволяла спостерігати з його башт за полем бою. Вище замку була гребля, яка одночасно слугувала мостом через Ікву. Для охорони греблі на правому березі засіла в окопі козацька піхота. Лівий берег Іквы та значна територія, що до нього прилягала, мали складний рельєф місцевості у вигляді пагорбів і численних рівчаків, на дні яких протікали струмки, перетворюючись в окремих місцях на широкі заболочені розливи [141. С.141]. Така місцевість була не тільки не придатна для розташування укріпленого табору, а й, головне, не дозволяла ворогові розгорнути в бойовий порядок свою кінноту, тобто реалізувати оперативно-тактичну перевагу над повстанцями у цьому роді війська.

Отже, таке поле битви Б. Хмельницький вибрав навмисне. Через зміну району зосередження головних сил української армії втрачали своє оперативне значення Старокостянтинів та Росоловецька переправа. У зв'язку з цим М. Кривоніс залишив переправу і

** Для визначення місця розташування військ у районі Пилявецької битви крім історичних джерел автором використані результати топографічного обстеження цієї місцевості ст. науковим співробітником Інституту археології НАНУ Л. Виноградською (Виноградська Л.І. Про локалізацію місця Пилявецької битви // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали п'ятих Всеукраїнських читань. Київ - Черкаси, 1995. - С.198,199).*

теж наблизився до Пилявців, але розташував свій табір на лівому березі Ікви, напроти Пилявецького замку - на правому фланзі головних сил української армії, продовжуючи виконувати функції її авангарду. Г. Грабянка про це повідомляє:

"...от Константинова Кривонос стал над Пилявою обозом, Хмелніцкій же з другой сторони речки у гребле..." [21.С.53].

К. Півторакожуха (з архіву Ю. Мицика).

Селянсько-повстанські формування, очолювані К. Півторакожухом, стали табором на лівому фланзі головних сил української армії (південніше сучасного села Деркачі), перетворились на її ар'єргард і прикрили брід через Ікву при впадінні у неї Пилявки [48.С.40]. На рубежі Загірне - Лажева по річці Смолці розгорнувся селянсько-повстанський полк передової сторожі, очолюваний П. Головацьким. Місто Старокостянтинів продовжував утримувати український гарнізон. Командування головними силами української армії (обладнання табору та його оборону) Б. Хмельницький доручив генеральному обозному І. Черняті [114.С.88-89; 120.С.95], а сам узяв на себе загальне керівництво битвою.

Розташування складових частин української армії у районі Пилявців свідчить, що Б. Хмельницький, відмовившись від рішучих бойових дій до прибуття татар-союзників, прагнув спрямувати дії ворога (з метою його виснаження) проти авангарду (М. Кривоніс) та ар'єргарду (К. Півторакожуха), зберігаючи потенцію головних сил свого війська для майбутньої битви.

Польському командуванню було відомо, що Б. Хмельницький не розпочинає бойових дій тому, що чекає на допомогу татар-союзників. Незважаючи на те, що збір польського війська і переговори з Б. Хмельницьким не були завершені, шляхта, зокрема Я. Вишневецький, вимагали негайно розпочати бойові дії. Так, у листі від 30 серпня 1648 р. до ксьондза Цеклінського Я. Вишневецький писав, що *"через переговори втрачається зручний час для розгрому ворога. Війна буде значно важчою і затягнеться, якщо прибудуть татари. Є відомості, що біля маяка їх переправляється 30 тисяч"* [12.С.116]. Про наближення татар неодноразово приходили різні чутки. Від молдавського господаря 13 вересня 1648 р. дізналися, що татари ще не перейшли Дніпро. Тому було вирішено зранку 14 вересня вирушити для розгрому Б. Хмельницького.

Наприкінці дня 15 вересня польське військо підійшло до Росоловецької переправи і, на своє здивування, виявило, що вона не обороняється противником. Почалася переправа артилерії і обозу на правий берег. Однак Д. Заславський, побоюючись пастки, наказав

усім повернутись назад і заночувати табором на лівому березі Случі. До Старокостянтинова був посланий роз'їзд, який повідомив, що місто захищають 5 тис. козаків. Наступного дня, 16 вересня, двохтисячний загін польської кінноти підійшов до Старокостянтинова. Козаки не вийшли з міста в поле, а вели бій з оборонних споруд [141.С.139].

Польське командування, зокрема М. Остророг, враховуючи, що здобуття Старокостянтинова буде пов'язане із значними втратами, вирішило не брати його. Але О. Конєцпольський і Я. Вишневецький наполягали на штурмі міста, плануючи підтягнути до нього піхоту та артилерію з табору, який розташувався біля Росоловецької переправи. Та вранці 17 вересня виявилося, що вночі козаки залишили місто й вирушили до табору М. Кривоноса [141.С.139-140].

Як вже зазначалось, Старокостянтинів втратив своє оперативне значення як плацдарм на лівому березі Случі через те, що проведення битви планувалося в іншому районі. В той же час утримування міста в руках української армії примусило б польське командування стати тут табором, який був би базою для проведення бойових дій біля міста та у районі Пилявців. А це якраз було небажаним. Навпаки, треба було зробити все можливе, щоб поляки отаборилися біля Пилявців, на незручній місцевості. У зв'язку з цим головна мета здачі Старокостянтинова - це психологічний вплив на ворога, створення у нього враження, що українська армія піддалася паніці, налякавшись численного польського війська. До речі, це так і сталося: польська шляхта розглядала здачу міста як ганебну втечу козацького гарнізону. На цій підставі вважалося, що і переправа через Случ біля Росолівців була покинута переляканими козаками. Ця впевненість остаточно закріпилась у шляхти, коли того ж дня, 17 вересня, польський розвідувальний загін (одна тисяча кіннотників), висланий до району Пилявців, розгромив на своєму шляху передову козацьку сторожу (з селян-повстанців) в декілька тисяч чоловік. Як повідомляють джерела, польські кіннотники переслідували повстанців упродовж 10 км [12.С.115].

Усі ці заходи були проведені Б. Хмельницьким для того, щоб у польської шляхти навіть не виникло думки про закладення табору у районі Старокостянтинова, щоб переконати її: перемога буде настільки легкою, що закладення базового табору є питання другорядне. Так воно й сталося. Командир розвідувального загону М. Зацвіліховський доповів, що місцевість біля Пилявців для розташування табору непридатна. Тому на військовій раді 18 вересня Д. Заславський, за пропозицією литовського обозного С. Осинського, наказав

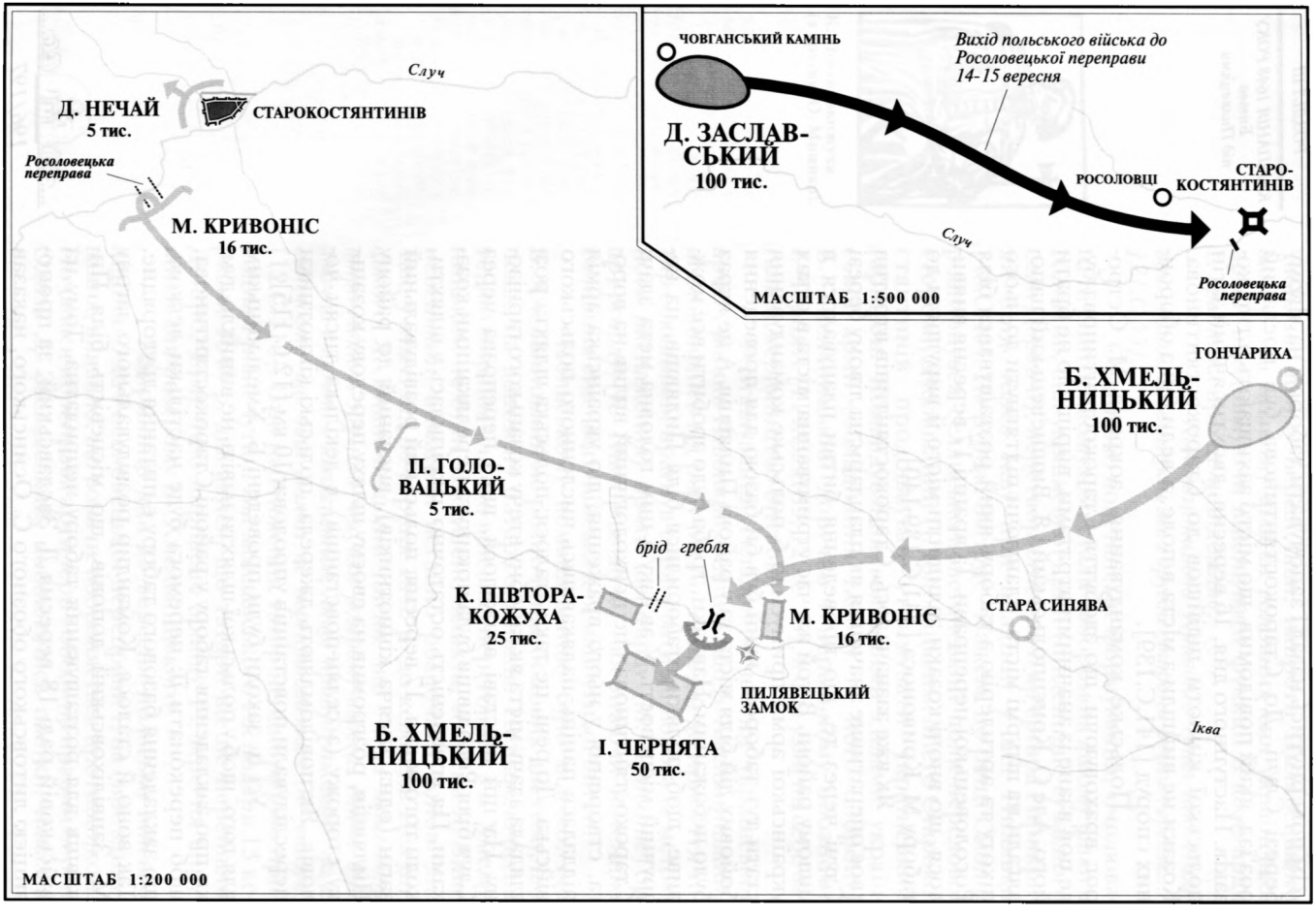
ЧОВГАНСЬКИЙ КАМІНЬ
Вихід польського війська до Росоловецької переправи 14-15 вересня
Д. ЗАСЛАВ-СЬКИЙ
100 тис.
РОСОЛОВЦІ
СТАРО-КОСТЯНТИНІВ
Случ
МАСШТАБ 1:500 000
Росоловецька переправа
Случ
Д. НЕЧАЙ
5 тис.
СТАРОКОСТЯНТИНІВ
Росоловецька переправа
М. КРИВОНІС
16 тис.
ГОНЧАРИХА
Б. ХМЕЛЬ-НИЦЬКИЙ
100 тис.
П. ГОЛО-ВАЦЬКИЙ
5 тис.
брід
гребля
К. ПІВТОРА-КОЖУХА
25 тис.
М. КРИВОНІС
16 тис.
СТАРА СИНЯВА
ПИЛЯВЕЦЬКИЙ ЗАМОК
Б. ХМЕЛЬ-НИЦЬКИЙ
100 тис.
І. ЧЕРНЯТА
50 тис.
Іква
МАСШТАБ 1:200 000

отаборитися біля Старокостянтинова. Шляхта не тільки не погодилась, а й звинуватила головного регіментаря в боягузтві, загрожувала бунтом і вимагала негайно вирушити до Пилявців [12.С.147]. Отже, Б. Хмельницький досяг своєї мети - шляхта діяла за його сценарієм.

Зранку 19 вересня польське військо від Старокостянтинова і Росоловців вирушило до Пилявців. Наприкінці того ж дня воно зупинилося на шляху до Синяви [12.С.123], за 10 км від табору українського війська, і заночувало. На військовій раді М. Осторогу було доручено вибрати позицію для табору якнайближче до місцеперебування ворога. Протягом наступного дня провадилася розвідка по вибору позиції, вивченню району розташування противника [12.С.147-148].

Оцінюючи загальну оперативну обстановку цих днів, зазначимо, що для польського війська вона складалася несприятливо. На випадок затяжних бойових дій повинна була спрацювати концепція виснажування (вимотування) ворога, яка була покладена Б. Хмельницьким в основу боротьби проти коронного війська. Про це красномовно повідомляє галицький стольник А. М'ясковський у своєму листі з Варшави від 23 вересня 1648 р. Він пише, що міста Гусятин, Сатанів, Скалат та Зіньків здобуті повстанцями. Тому польське військо зараз, як у пастці, обложене навкруги ворогом. Захопивши Сатанів і Скалат, Б. Хмельницький відрізав тил польської армії [12.С.127].

БІЙ ЗА ПЕРЕПРАВУ ЧЕРЕЗ ІКВУ

Зранку 21 вересня польське військо вишикувалось у похідно-бойовий порядок, розділившись по фронту на три частини. Центр очолював Д. Заславський (сюди ввійшли формування Я. Вишневецького), праве крило - М. Осторог, ліве - О. Конєцпольський. Дотримуючись такої побудови, військо вийшло на лівий берег Ікви навпроти табору Б. Хмельницького [12.С.148].

Схема битви під Пилявцями. Оперативно-тактичний маневр української армії наприкінці серпня 1648 р. через запізнення союзного кримсько-татарського війська.

Не встигло воно ще зупинитись, а табір розташуватись, як київський воєвода Я. Тишкевич без дозволу командування взяв декілька сотень піхотинців та драгунів свого полку і розпочав сутичку за греблю через річку. Кілька десятків козаків, що обороняли цю греблю, були вибиті з шанців і нею заволодів Я. Тишкевич. Але через півгодини козаки значним підрозділом атакували греблю і повернули її собі.

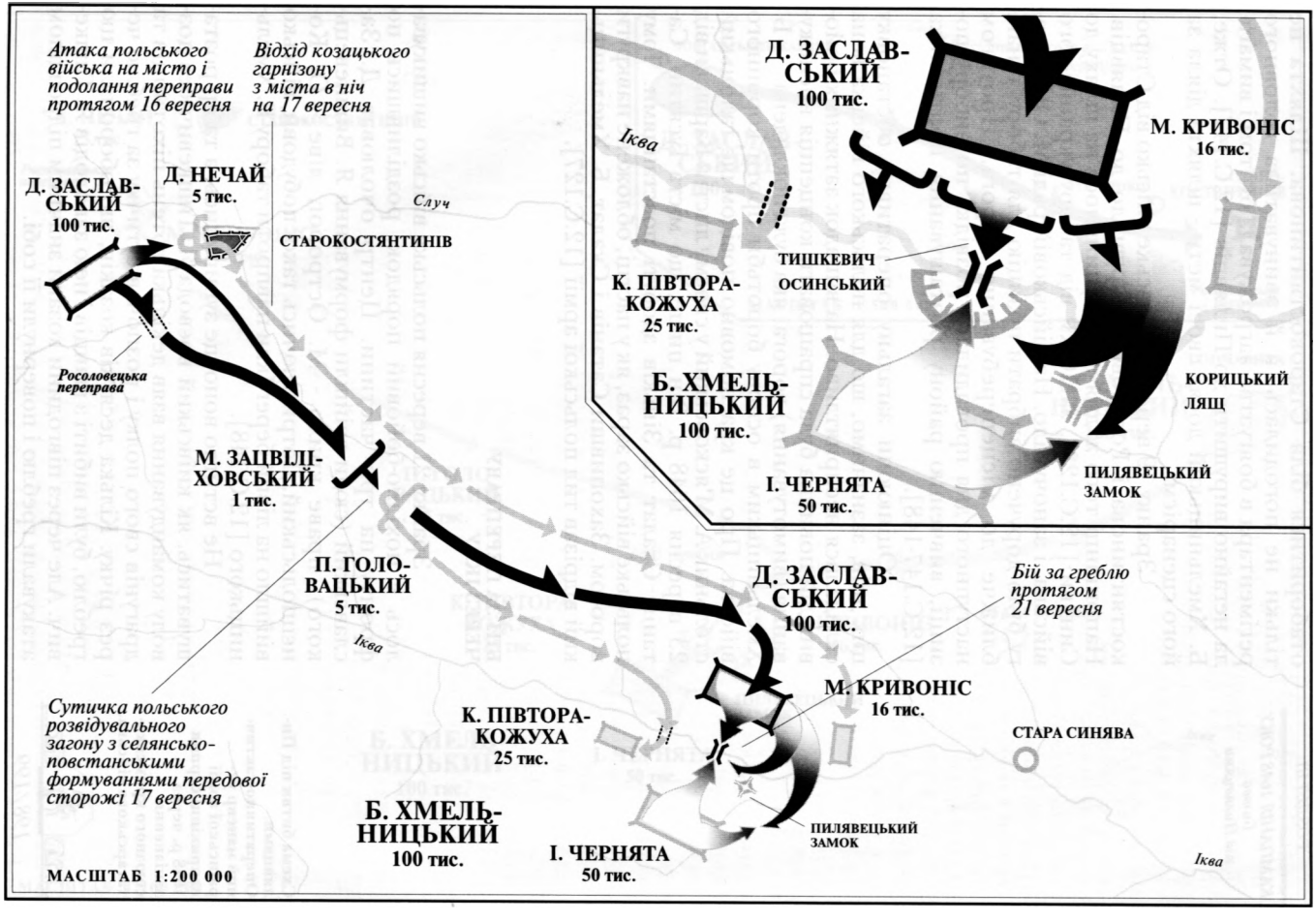
Атака польського війська на місто і подолання переправи протягом 16 вересня
Відхід козацького гарнізону з міста в ніч на 17 вересня
Д. ЗАСЛАВСЬКИЙ 100 тис.
Д. НЕЧАЙ 5 тис.
Случ
СТАРОКОСТЯНТИНІВ
Росоловецька переправа
М. ЗАЦВІЛІХОВСЬКИЙ 1 тис.
П. ГОЛОВАЦЬКИЙ 5 тис.
Іква
Сутичка польського розвідувального загону з селянсько-повстанськими формуваннями передової сторожі 17 вересня
К. ПІВТОРАКОЖУХА 25 тис.
Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ 100 тис.
І. ЧЕРНЯТА 50 тис.
МАСШТАБ 1:200 000
Д. ЗАСЛАВСЬКИЙ 100 тис.
М. КРИВОНІС 16 тис.
Іква
ТИШКЕВИЧ
ОСИНСЬКИЙ
К. ПІВТОРАКОЖУХА 25 тис.
Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ 100 тис.
КОРИЦЬКИЙ ЛЯЩ
І. ЧЕРНЯТА 50 тис.
ПИЛЯВЕЦЬКИЙ ЗАМОК
Д. ЗАСЛАВСЬКИЙ 100 тис.
Бій за греблю протягом 21 вересня
М. КРИВОНІС 16 тис.
СТАРА СИНЯВА
К. ПІВТОРАКОЖУХА 25 тис.
ПИЛЯВЕЦЬКИЙ ЗАМОК
Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ 100 тис.
І. ЧЕРНЯТА 50 тис.
Іква

Як повідомляє Д. Заславський, щоб не допустити піднесення бойового духу ворога, він послав до греблі декілька сотень драгунів, полк королівської гвардії (піхотинці) з гарматами і гребля знову була в руках польського війська. Козаки знову пішли в навальну атаку і, завдавши значних втрат противнику, здобули греблю. Тоді Д. Заславський кинув у бій кінноту, яка, переправившись через річку кілометрах в десяти від греблі, раптово атакувала козацькі підрозділи. Відбиваючи атаку, козаки відступили до табору. Ворог захопив і окоп біля греблі. Заславський наказав розширити його і посадив туди 1200 піхотинців на чолі з Осинським (полковником королівської гвардії. - І.С.). Для їх прикриття кінні хоругви залишалися на правому березі біля греблі [12.С.148].

Настала ніч. Оскільки табір не був влаштований, комісари, побоюючись нападу козаків, наказали війську перебувати в бойових порядках усю ніч. Вранці 22 вересня Д. Заславський відвів втомлене військо для відпочинку та влаштування табору. У зв'язку зі складністю рельєфу місцевості суцільний укріплений табір організувати не вдалося. Окремими острівцями він розкинувся на шести пагорбах серед рівчаків та боліт. Загального керівництва по його побудові і упорядкуванню не було, ставали де хто хотів. Для захисту війська табір був непридатний [141.С.141].

Атаки польського війська на греблю через Ікву спершу сприймались у козацькому таборі як початок здійснення якогось задуму битви. Але подальші бойові дії показали, що захоплення греблі ворог не використовував для нарощування наступу. Тоді Б. Хмельницький припинив боротьбу за неї і наказав взяти її під приціл артилерії.

Як свідчать польські джерела, командування польського війська не мало ніякого плану проведення битви, ніхто не міг пояснити, навіщо польському війську гребля через Ікву. У "Реляції" Д. Заславського сенаторам Речі Посполитої з викладенням обставин розгрому польського війська українською армією під Пилявцями автор повідомляє, що, поставлений Я. Тишкевичем перед фактом бойових дій за греблю, він був вимушений їх підтримати [12.С.145-150]. Щоб якось виправдати епізод з греблею, А. Кисіль у листі від 23 вересня 1648 р. пише, що для війська воду можна було добути тільки в річці, тому за греблю розгорівся бій. Він також підкреслює, що захоплення греблі польським військом підняло бойовий дух воїнів, вселило віру в перемогу [15.С.140-142].

Схема битви під Пилявцями. Здача українською армією м.Старокостянтинова та бій за греблю через Ікву 16-21 вересня 1648 р.

БОЙОВА РОЗВІДКА (ГЕРЦІ). ПРИХІД ДО УКРАЇНСЬКОГО ТАБОРУ ТАТАРСЬКОГО ВІЙСЬКА

Зранку 22 вересня Б. Хмельницький розпочав бойову розвідку, метою якої було з'ясування складу та розташування польського війська. Оскільки основна частина польського війська пішла на відпочинок після безсонної ночі [12.С.148], козаки почали викликати шляхтичів на герць (двобій). Для цього козак-сміливець або невеликий загін наближались до ворожого війська, вели розвідку і закликали до двобою. Козацька старшина вважала ознакою рицарської честі викликати ворога на двобій. Уманський полковник І.Ганжа протягом дня особисто провів декілька переможних герців, в останньому з них він загинув [21.С.54].

Під час сутичок 22 вересня потрапив у польський полон козацький священик. Він показав на допиті, що на допомогу козакам йде орда у складі декількох десятків тисяч воїнів [12.С.148].

Як повідомляє А. М'ясківський, Б. Хмельницький за татарами *"навіть посилав полки"* [12.С.139]. Отже, він не тільки чекав на татар-союзників, а й вжив необхідних заходів для їх швидкого просування. Очевидно, для забезпечення руху та переправи татарського війська через Дніпро, Інгулець, Інгул, Південний Буг та Дністер він направив у ці райони на Кучманський шлях козацькі підрозділи. За повідомленням джерел, татарські воїни, що пізніше потрапили у польський полон, засвідчили, що з Криму вони вийшли, як був ще повний місяць (з 7 по 14 вересня 1648 р. - І.С.). Рухалися форсованим маршем повз м. Бар, поспішали застати польське військо в таборі, а коли дізнались, що воно розгромлене, повернули на Львів, де відпустили загони для вільних рейдів. До походу кримських та буджацьких татар приєдналась і Єдичкульська орда, хоч з нею про це домовленості не було. Загальна кількість татар становила більше 100 тис. Очолив похід калга-султан Крим-Гірей, а серед його провідних командуючих були Тугай-бей та Кая-бей. Буджацьку (Білгородську) орду очолив Антимир-мурза, рідний брат Кантемирів, разом з Адлаєт-мурзою [57.№143. Арк. 575].

Розрахунки показали, що Буджацька орда вийшла від Білгорода не пізніше 18 вересня 1648 р. Ця дата свідчить, що, очевидно, Б. Хмельницький направив гінців до ватагів цієї орди в день, коли польське військо почало своє просування у район бойових дій, тобто 14 вересня. До українського табору, у район Пилявців, Буджацька орда прибула наприкінці дня 22 вересня. Торкаючись її чисельності, С. Величко повідомляє,

що татар було 5 тис. [22.С.90], Г.Грабянка - 4 тис., а декілька тисяч козаків Б. Хмельницький перевдягнув у татарський одяг [21.С.54]. Польські джерела повідомляють, що до українського табору прибуло 30 тис. татар [12.С.120].

Посилаючись на татарський літопис Сеная, є підстави припускати, що у район битви під Пилявці прибула Буджацька орда у складі 20 тис. воїнів. У такому складі вона брала участь під час походу Іслам-Гірея III на допомогу Б. Хмельницькому з 11 травня по 11 червня 1648 р. [47.С.173].

У другій половині дня 22 вересня з козацького табору вийшло декілька полків для урочистої зустрічі татар і надання їм допомоги в обладнанні табору для коша, який розташувався на лівому фланзі української армії, взявши на себе функції її резерву. До пізньої ночі на козацькій стороні було чути гарматні та мушкетні салюти [12.С.139]. Така гучна зустріч союзникам робилась навмисне, щоб психологічно вплинути на ворога, який хотів завдати поразки повстанцям до прибуття татар. Незважаючи на повідомлення розвідки про прибуття до табору Б. Хмельницького ординців, більшість польської шляхти не повірила (або не хотіла вірити) в це. Отже, наприкінці дня 22 вересня була ліквідована оперативно-тактична перевага польської армії над українською в кінноті. Тепер українське військо мало оперативно-тактичну перевагу у піхоті.

Після завершення урочистої церемонії на честь татар-союзників Б. Хмельницький скликав військову раду у Пилявецькому замку, де перебував його штаб. На раду були запрошені командири козацьких та селянських полків, а також командування татарського війська. З'ясувавши обстановку, гетьман оголосив бойовий наказ про проведення битви. Командуючий татарським військом Антимир-мурза повинен був негайно виділити частину кінноти у розпорядження М. Кривоноса, а зранку 23 вересня при підтримці козацької піхоти форсувати Ікву через брід вище греблі і атакувати центр та правий фланг ворога. Інженерне забезпечення переправ через Ікву та їх оборона покладалися на К. Півторакожуха. М. Кривоніс отримав завдання у взаємодії з татарською кіннотою, очолюваною Адлаєт-мурзою, завдати в цей же час удар по лівому флангу і тилу ворога. Якщо ворог почне відступати, М. Кривоносу, Антимир-мурзі та Адлаєт-мурзі доручалося зупинити його і забезпечити оточення головними силами української армії. Командири піхотних козацьких полків одержали завдання зранку 23 вересня при підтримці артилерії оволодіти греблею, і, переправившись через неї, атакувати ворога з фронту.

РОЗГРОМ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА

Настав ранок 23 вересня 1648 р. На полі бою біля таборів Б. Хмельницького і М. Кривоноса вишикувалися у бойові порядки козацька піхота й татарська кіннота. Побачивши ворога, у польському таборі засурмили тривогу, але, як повідомляють джерела, на цей сигнал ніхто не звернув уваги, оскільки з самого початку перебування тут війська його дуже часто подавали без вагомих причин. Польська кіннота почала повільно і неорганізовано виходити з табору і шикуватися у бойовий порядок. Не діждавшись завершення шикування, хоругви з передової сторожі розпочали самостійно бій з татарською кіннотою.

Оскільки рубіж атаки для польської кінноти був невигідний (заважали глибокі балки) і дув зустрічний вітер, польське командування вирішило зачекати наближення козаків і татар туди, де була більш-менш рівнинна місцевість. Але розв'язаний сторожовими хоругвами бій примусив польське командування надавати їм допомогу окремими загонами [12.С.149]. Фактично ці підрозділи посилались на загибель. Тому польські хоругви стали відмовлятись від участі у цьому двобої.

У той час, коли козаки почали наступ на греблю, польське командування вирішило замінити втомлену від перебування в окопі перед греблею протягом двох ночей і дня королівську гвардію (піхоту) та кінні хоругви, що її прикривали, свіжими хоругвами драгунів та кінноти. Цей факт свідчить, що польські командири не дбали своєчасно про боєздатність підрозділів, які перебували на бойовому чергуванні, і, розуміючи, що знесилені, вони не спроможні вести повноцінний бій, почали заміняти їх у ході битви. Це була тактична помилка, яка стала кульмінацією битви [12.С.135].

Як тільки перші хоругви драгунів і кінноти, які повинні були замінити підрозділи прикриття, подолали греблю, хтось з командирів наказав їм повернутись назад. Розвернувшись, вони рушили по вузькій греблі назустріч тим, хто йшов за ними. Козаки й татари цей рух сприйняли як відступ і навально атакували греблю. Кіннота й драгуни змішалися, почалася паніка, вузька гребля не вміщала утікаючих, і вони тонули в ставку. Козацька піхота бердишами знищувала коней під польськими вершниками [12.С.120] і добивала останніх на греблі або топила у воді. За кіннотою і драгунами стала тікати й польська піхота [12.С.135]. Козаки оволоділи греблею, їх полки перейшли на лівий берег і почали шикуватись у бойові порядки.

У цей час татарська кіннота вийшла на фланги і в тил противника. Через паніку, що охопила польське

військо, майже половина його складу зникла з поля бою. Щоб уникнути повного розгрому, польське командування відкликало з поля бою всі хоругви і розпорядилось підготуватись до відступу табором. Планувалось зупинитись під Старокостянтиновом і обладнати там укріплений табір [12.С.149-150].

Оскільки день уже закінчувався і для подальших бойових дій необхідно було з'ясувати поведінку ворога, Б. Хмельницький наказав своєму війську виставити сторожу і повернутися до табору.

Настала ніч. У польському таборі все більше зростали тривога й страх, деякі хоругви почали таємно тікати. Рада комісарів винесла рішення відступати кіннотою. Почалася панічна втеча війська. Обозні, слуги та піхотинці були кинуті шляхтою в таборі. Як свідчать польські джерела, втікачам марилося, що за ними женуться татари. Осліплені жахом, вони, щоб врятуватись, скидали з коней та зіштовхували у воду один одного на переправі через Случ. Від надмірного перевантаження проломився міст через Случ біля Старокостянтинова, де значна частина воїнів загинула у воді.

Вранці 26 вересня частина втікачів була вже у Львові (270 км), а дехто тікав аж до Варшави. У перших їх рядах було керівництво армії та відомі у державі шляхтичі: Д. Заславський, М. Осторорог, О. Конєцпольський, Я. Вишневецький, А. Кисіль та ін. У щоденнику невідомого польського шляхтича, учасника цих подій, повідомляється:

"Переправляючись протягом усієї ночі мимо Костянтинова, я.м.п. воєвода сандомирський (Д.Заславський. - І.С.) опинився в Вишнівці, а з Вишнівця - у Львові, а я.м.п. хорунжий (О. Конєцпольський. - І.С.) - у Бродах, я.м.п. коронний підчаший (М. Осторог. - І.С.) - в Олеську, а інші - де хто зміг, там і сховався" [12.С.134-137].

Розрахунки свідчать, що втікачі рухались з максимально можливою швидкістю для вершника - 12 км на годину [66.С.75-88; 102.С.11-12]. Отже, через дві години після початку втечі перші втікачі долали Росоловецьку переправу. Ніч була темна, безмісячна (місяць сходив і заходив у світлий період доби). Сонце сходило о 7 годині 45 хвилин, тобто світанок починався біля шостої години ранку. Як повідомляє у своїй "Реляції..." Д. Заславський, *"...військо обминуло Костянтинів... темної ночі..."* [12.С.150]. Таким чином, поляки подолали Случ до шостої години ранку, а тікати з табору від Пилявців почали не пізніше третьої години ночі.

Якраз у цей час особиста охорона розбудила Б. Хмельницького, а штаб доповів про незрозумілий рух польської кінноти. Оголосили бойову тривогу.

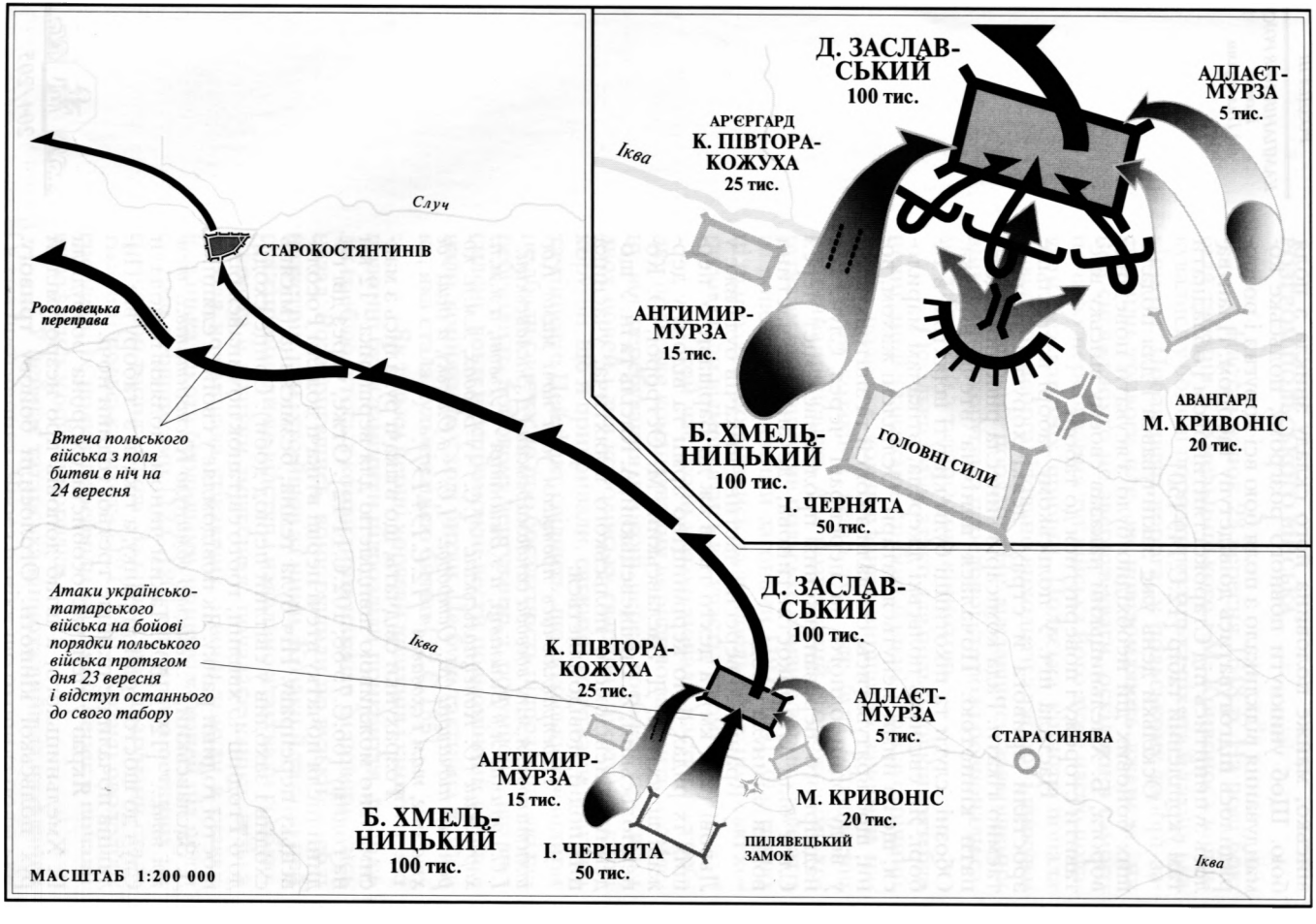
Д. ЗАСЛАВ-
СЬКИЙ
100 тис.
АДЛАЄТ-
МУРЗА
5 тис.
АР'ЄРГАРД
К. ПІВТОРА-
КОЖУХА
25 тис.
Іква
Случ
СТАРОКОСТЯНТИНІВ
Росоловецька
переправа
АНТИМИР-
МУРЗА
15 тис.
АВАНГАРД
М. КРИВОНІС
20 тис.
Б. ХМЕЛЬ-
НИЦЬКИЙ
100 тис.
ГОЛОВНІ СИЛИ
І. ЧЕРНЯТА
50 тис.
Втеча польського
війська з поля
битви в ніч на
24 вересня
Атаки українсько-
татарського
війська на бойові
порядки польського
війська протягом
дня 23 вересня
і відступ останнього
до свого табору
Д. ЗАСЛАВ-
СЬКИЙ
100 тис.
К. ПІВТОРА-
КОЖУХА
25 тис.
АДЛАЄТ-
МУРЗА
5 тис.
СТАРА СИНЯВА
АНТИМИР-
МУРЗА
15 тис.
М. КРИВОНІС
20 тис.
Б. ХМЕЛЬ-
НИЦЬКИЙ
100 тис.
І. ЧЕРНЯТА
50 тис.
ПИЛЯВЕЦЬКИЙ
ЗАМОК
МАСШТАБ 1:200 000

За годину козацька піхота і татарська кіннота двох таборів вишикувалися у бойовий порядок. Ось як про цю подію сповіщає "Реляція про розгром польського війська під Пилявцями", складена учасником битви:

"Козаки й татари, побачивши цю втечу, подумали, що то наші (поляки. - І.С.) здійснюють якийсь стратегічний маневр або ж відводять військо, щоб пізніше побити їх на здобичі, і протягом двох годин утримувались від атаки. Але, побачивши, що хоругви далеко відходять і безладно розпадаються, з криком увірвались до табору. Там вони захопили все майно, піддаючи насильству тих, хто боронився. Тих, хто тікав, вони не переслідували, тому людські втрати невеликі. Проте втрат у спорядженні та майні нам завдано більш як на сім мільйонів, а ганьби - на тисячу мільйонів..." [12.С.120].

Є підстави вважати, що Б. Хмельницький не тільки з'ясував протягом двох годин (з чотирьох до шести ранку) обстановку, а й чекав світанку, бо розпочинати бойові дії в таборі, розташованому на складній місцевості і до того ж у темряві, було недоцільно. Керуючись тією ж обережністю, він утримався від переслідування польської кінноти. А коли розвиднілось, переслідувати її було вже пізно.

На світанку 24 вересня польський табір був повністю розгромлений. Загинули майже вся піхота (біля восьми тисяч) і значна частина обозних та слуг. У ході битви переможці здобули багаті трофеї, серед яких 80 гармат і десятки тисяч гаківниць, клейноди всіх рівнів, величезна кількість іншої вогнепальної зброї і пороху, золоті, срібні та інші коштовності, які набрала шляхта, немов йшла не на війну, а на прогулянку [12.С.121].

Отже, українська армія знову одержала блискучу перемогу над армією Речі Посполитої.

Як і в попередніх битвах, у підготовці і проведенні Пилявецької битви виявився високий рівень українського воєнного мистецтва і його подальший розвиток у порівнянні з Жовтоводською та Корсунською битвами. Так, у Пилявецькій битві вперше чітко визначилася концепція виснажування (вимотування) ворога, яку Б. Хмельницький обрав провідним напрямком боротьби проти Речі Посполитої. Для реалізації даної концепції він застосував маневрову стратегію впливу на основні комунікації ворога в обраному районі воєнних дій. З цією метою був створений авангард української армії у складі чотирьох козацьких полків (16 тис.чоловік) на чолі з М. Кривоносом, який за три тижні до виходу головних сил у район бойових дій забезпечив навколо нього контроль над комуніка-ціями на значній території ворога. Це, за визначенням польської сторони, поставило армію Речі Посполитої,

Схема битви під Пилявцями. Розгром польського війська 23 вересня 1648 р.

яка підійшла до Старокостянтинова, а потім Пилявців, в умови ізоляції [12.С.127]. Якщо врахувати при цьому, що для боротьби проти польського війська широко залучались місцеві селяни та міщани, то на випадок затяжних бойових дій перспектива їх наслідків для ворога була катастрофічною. Згідно з обраною концепцією головною метою бою стає розгром завчасно виснаженого та деморалізованого ворога. Тобто бій (або битва) стає одним з етапів ведення виснажування (вимотування) ворога. Пилявецька битва є блискучим взірцем такої битви, де перемога була забезпечена за рахунок повної деморалізації ворога.

Головним чинником, який сприяв деморалізації польського війська у цій битві, було поєднання козацької піхоти з татарською кіннотою. Цим кроком було ліквідовано перевагу польського війська у кінноті, на яку дуже розраховувала шляхта, плануючи завдати поразки українській армії до приходу татар. У вже згадуваному щоденнику учасника Пилявецької битви є такий запис:

"Все наше врятування було в тому, щоб швидко воювати проти ворога, не чекаючи поєднання (з ним) татар, про яких ми мали попередження..." [12.С.134].

Оскільки українська армія мала значну тактичну перевагу в піхоті, то з приходом татар співвідношення сил різко змінилося на її користь. Цю перевагу польське військо відчуло під час перших же українсько-татарських атак, які швидко завершились звільненням греблі і виходом підрозділів української армії на фланги і в тил противника.

Поєднання козацької піхоти з татарською кіннотою було настільки небезпечним для польського війська, що навіть на полі бою були спроби перешкодити їх спільним діям. Так, у своєму листі від 23 вересня 1648 р. А. Кисіль пише, що на раді, яка відбулася на полі битви під Пилявцями, він пропонував один з рятівних заходів:

"...атакувати орду з тим, щоб відкинути її від козаків" [15.С.134].

Таким чином, поєднання української піхоти з татарською кіннотою було смертним вироком для кінного польського війська. Цю ситуацію В. Маєвський назвав "*кризою польського військового мистецтва у 1648-1649 рр.*" [78.С.115].

Виникає закономірне питання: чи досить було вищенаведених чинників, щоб без тями тікати з поля бою? Безумовно, ні! Отже, маємо всі підстави стверджувати, що ще до приходу татар польське військо відчувало тривогу і невпевненість, що було викликано наступним:

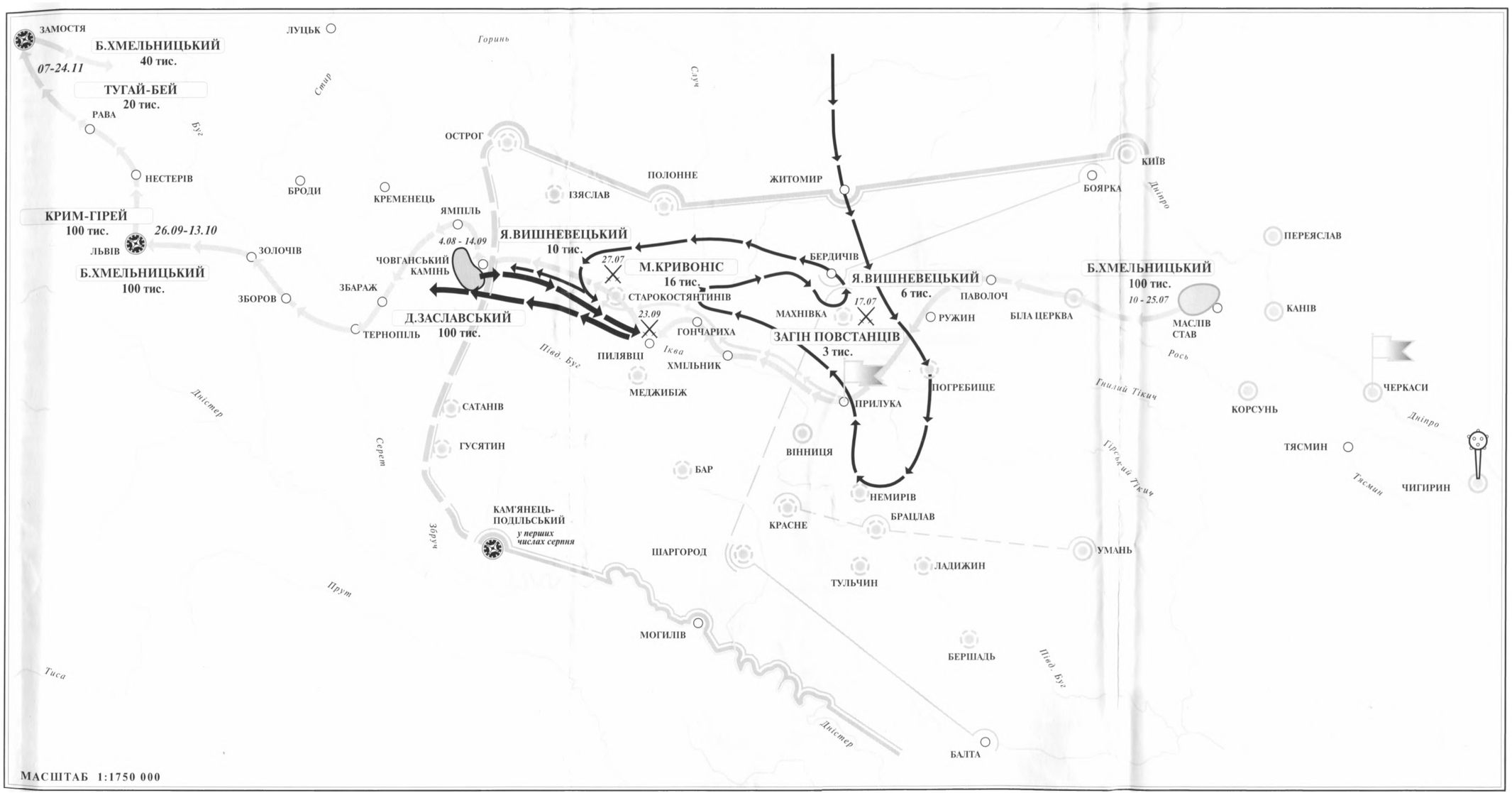

Схема реалізації Б. Хмельницьким концепції виснажування (вимотування) ворога протягом літа та осені 1648 р.

Кордони смуги контролю українською армією основних комунікацій

Кордони смуги воєнних дій Білоцерківського та Уманського полків

Розмежувальна лінія між Білоцерківським та Уманським полками

Рубіж виходу Білоцерківського та Уманського полків наприкінці червня

Рубіж виходу авангарду української армії наприкінці липня

Рух головних сил української армії

Рух авангарду української армії, очолюваного М. Кривоносом, у район Старокостянтинова 22-25.07

Просування польської армії у район Пилявецької битви та її втеча

Рух загону Я. Вишневецького у район Махнівки та Росолівців 25.06-23.07

Резиденція гетьмана України

Резиденція кошового гетьмана

17.07 *Місця і дати боїв та битв*

Полкові міста

Здобуті міста

Блокада, облога міста

Райони зосередження військ

1. Всіх польських воїнів тривожило невдале розташування їх війська у районі Пилявців на місцевості, не придатній ні для обладнання укріпленого табору, ні для використання кінноти. Особливо значна психологічна напруга створювалася очікуванням можливого нападу козаків на неукріплений табір вночі.

2. Командування польського війська і його досвідчені воїни розуміли, що український табір добре укріплений і штурм його був неможливий через відсутність у польському війську необхідної для цього кількості піхоти. Крім того, лівому флангу польського війська загрожував М. Кривоніс, який розташувався нище по течії Ікви на цьому ж (лівому) березі.

3. Більшість польських воїнів зрозуміла, що їх ошукано, що Б. Хмельницький навмисне удавав втечу з Росоловецької переправи, Старокостянтинова та із шляху, що веде до Пилявців, щоб заманити їх сюди, у район зі складним рельєфом місцевості, де неможливо було організувати ні оборону, ні наступ.

4. У польському війську були відсутні: план бойових дій, єдиноначальність, виконавча дисципліна, керівництво військом, обладнанням табору та дотримання елементарних вимог військового порядку. У вже згадуваному щоденнику учасника Пилявецької битви повідомляється:

"В таборі ніякої дисципліни, ніякого авторитету вождів. Вночі після паролю стріляли, кричали, і ніхто за це не отримував догани, бо однаковий страх охоплював усіх, так що не було абсолютно ніякого порядку" [12.С.134].

Отже, існував сприятливий психологічний грунт для виникнення паніки у польському війську при введені в бій татарської кінноти. При цьому дуже важливо, що для більшості польських хоругв поява татарської кінноти на полі бою була несподіванкою. Польське командування, зокрема Д. Заславський, маючи ще серед ночі інформацію від розвідки про прихід до українського табору татар, не повідомило про це своє військо і психологічно його не підготувало до бою з татарською кіннотою.

Пилявецька битва продемонструвала, що в окремих випадках психологічний фактор може бути визначальним при проведенні битви. Б. Хмельницький, знаючи про моральну ситуацію у війську противника, вжив цілий ряд заходів, щоб викликати в ньому психологічну кризу. Морально-психологічна поразка, яку завдав гетьман польському командуванню у битвах на Жовтих Водах, під Корсунем (М. Потоцький ухилявся від битви), а також під Пилявцями, говорить про те, що він був талановитим психологом, а це невід'ємна риса геніального полководця.

Пилявецька битва (подібно до Корсунської) ще раз показала, що рельєф місцевості у районі бойових дій може не тільки обмежити бойові можливості окремих родів війська чи бойових порядків, таких, наприклад, як кіннота або табір з возів, а й сприяти їх повному розгрому. Б. Хмельницький зробив усе можливе, щоб польське військо розташувалось на місцевості, де його бойові можливості були зведені до мінімуму.

Проведена реставрація Пилявецької битви свідчить, що поразка польського війська не була випадковою, бо оперативно-тактична перевага з ранку 23 вересня 1648 р. була на боці української армії. Оточення й розгром польського війська були неминучими. Отже, перспективи перемогти під Пилявцями польське військо не мало. У нього залишався єдиний шлях - відступити табором, але польське командування обрало інший - ганебну втечу. Пилявецька битва була логічним продовженням двох попередніх переможних битв і посіла почесне місце в лавровому вінку звитяг Б. Хмельницького.

Після завершення Пилявецької битви Б. Хмельницький головними силами української армії блокував Львів (26.09-13.10), а також Замостя (07-24.11). Зупинившись біля цього міста, він розгорнув активні дипломатичні зносини з Угорщиною, Молдавією та Росією з метою створення антипольської коаліції держав на підтримку України. Одночасно Б. Хмельницький розпочав переговори з польським урядом про встановлення перемир'я.

Характер бойових дій (маневрове блокування комунікацій на значній території ворога) дає підстави вважати, що метою цього походу було прагнення Б. Хмельницького максимально використати результати Пилявецької битви на даних переговорах, а також заохотити сусідні держави до союзу з Україною. Оскільки Польща не була готова до війни, новообраний король Ян Казимир погодився розглянути вимоги Б. Хмельницького. До Варшави український гетьман відправив посольство на чолі з І. Гирею.

Від Замостя Б. Хмельницький 24 листопада 1648 р. рушив до Наддніпрянщини.

Переможний хід кампанії 1648 р. на користь Визвольної війни викристалізував територію полково-сотенного державного устрою козацької України, західний кордон якої Б. Хмельницкий однобічно встановив по р. р. Горинь, Случ та Мурафа.

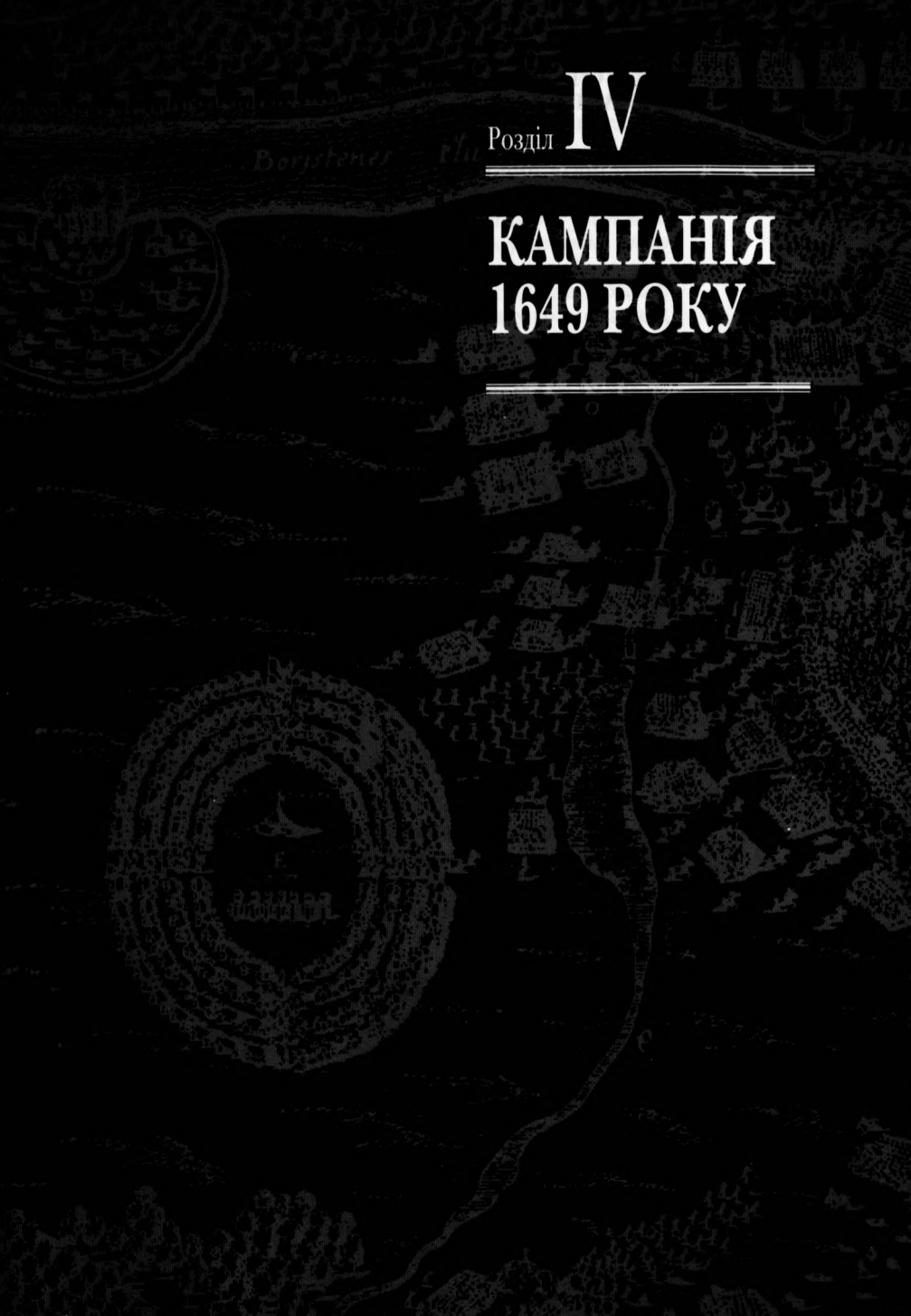

Розділ IV

КАМПАНІЯ 1649 РОКУ

ПІДГОТОВЧІ ЗАХОДИ ДО ВІЙНИ

Аналіз діяльності Б. Хмельницького на початку 1649 р. свідчить, що відразу ж після повернення з походу з-під Замостя, через Київ - до Чигирина (січень 1649 р.), він розпочав підготовку до війни проти Польщі. Причинами такої поведінки були:

1. В українського гетьмана та його оточення остаточно закріпилися зміни (які відбулися, як вже вказувалося, ще влітку 1648 р.) у поглядах (воєнній доктрині) на воєнно-стратегічний зміст подальшого ведення війни проти Польщі. Цьому сприяли блискучі перемоги на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями та шалений на їх фоні опір шляхти у задоволенні скромних вимог гетьмана, а також підтримка його діяльності всіма верствами населення та церквою. Свої погляди на воєнно-стратегічну мету ведення війни він виклав у розмові з польськими комісарами, які прибули до Переяслава (лютий 1649 р.) для укладення мирної угоди:

"...виб'ю з лядської неволі весь народ руський. Якщо раніше за шкоду і кривду свою воював, то тепер воювати буду за віру православну нашу" [9.С.118].

Тобто та воєнно-стратегічна мета щодо ведення війни проти Польщі, яку він почав реалізовувати влітку 1648 р., тепер була офіційно проголошена. Вона включала, як вже було зазначено, створення Української козацької держави на території Наддніпрянщини, Брацлавщини, Волині і Поділля та юридичне визнання польським урядом її входження до складу Речі Посполитої на федеративних (конфедеративних) засадах як перший етап на шляху до незалежності козацької республіки.

Крім усвідомлення своєї військової сили, розрахованої на підтримку народу, Б. Хмельницький та його оточення дали можливість польським комісарам пересвідчитись, що після Пилявецької битви у козацькому та селянському середовищі України відбулися серйозні психологічні зміни у їх ставленні до польської шляхти та її військових формувань. Страх, який

існував перед поляками та їх драгунією, змінився на презирство і зневагу [9.С.118]. Б. Хмельницький відверто заявив польським комісарам, що він готується до війни і що переговори з ними ні до чого не приведуть:

"...з тієї комісії нічого не буде" [9.С.117].

Мету своїх заходів він коротко висловив у листі до М. Кричевського:

"За цим четвертим разом (маються на увазі три попередні битви. - І.С.) Польщі вже кінець учинить і ляхів знесе" [76.С.575].

2. У відповідь на напади з боку донських козаків на Крим протягом 1648 р. кримський хан у грамотах від 21 липня і 7 вересня 1648 р. до московського царя пригрозив, що взимку 1648-1649 рр. він разом із запорожцями та турками зруйнує Дон [63.С.204]. Іслам-Гірей III запропонував Б. Хмельницькому здійснити такий спільний похід для розору Дону. Але останній не тільки не хотів нажити ворога у особі московського царя, а й сподівався на його військову допомогу у боротьбі проти Польщі, тому, щоб не втратити свого татарського союзника і в той же час відмовити йому у допомозі, Б. Хмельницький розпочав дипломатичну гру з Іслам-Гіреєм III. Запевняючи останнього у воєнній небезпеці з боку Польщі, він почав активну підготовку до війни проти неї і таким чином вийшов із скрутного становища. Кримський хан навіть погрожував за недотримання союзницьких обов'язків та присяги розірвати союз з українським гетьманом і укласти угоду з поляками проти нього [63.С.205], але Б. Хмельницькому вдалося переконати свого союзника, що небезпека війни з боку Польщі існує. У питаннях нападів донських козаків на Крим Б. Хмельницький теж звернувся з проханням до московського царя про їх припинення [63.С.202], але замість погроз засвідчував свою приязнь і повагу до північного владики та не переставав йому пропонувати виступити спільно проти Польщі. Все це привело до того, що тінь недовіри з боку татарської сторони до української, що промайнула на шляху україно-кримсько-татарських відносин, не могла не позначитись на подальшій поведінці кримського хана.

Приховуючи від польських комісарів причину таких поспішних приготувань до війни, Б. Хмельницький сказав їм:

"Святий патріарх (Єрусалимський - І.С.) у Києві благословив мене на цю війну, вінчав мене з моєю дружиною, очистив мене від гріхів і причащав, хоч я й не сповідався, і наказав вигубити ляхів. Як же мені не підкоритись великому Владиці, главі нашому і люб'язному гостю. Тому я надіслав у всі полки наказ, щоб годували коней і були готові до походу..." [9.С.118].

Серед заходів, які вжив Б. Хмельницький для підготовки до війни, були:

1. Активна дипломатична діяльність по створенню антипольської коаліції держав, зокрема залучення до союзу з ним Трансільванії та Росії. Він звертався до московського царя з листами від 18 лютого та 22 квітня, у яких пропонував здійснити наступ російських військ (як почнеться війна) від Смоленська на Литву [13.С.94-95,115-116].

Олексій Михайлович - російський цар (з джерела 133).

Трансільванським князям у листі від 20 лютого викладає план-пропозицію їхнього походу проти Польщі у можливому союзі з литовським князем Радзивілом [13.С.99-103]. Про можливість такого союзу висловились трансільванські князі, але, як показали подальші події, Радзивіл виступив на стороні Польщі проти Б. Хмельницького.

2. Крім прикриття західного кордону козацької держави по річках Случ та Мурафа, яке здійснювали козацькі сотні територіальних полків (Звягельський, Любартовський, Остропольський, Барський, Кальницький, Уманський), що тут були розташовані, Б. Хмельницький, згідно з концепцією виснажування (вимотування) ворога, забезпечує його маневром (а якщо потрібно, і боєм) потужного загону особливого призначення. Його лист від 20 квітня 1649 р. до кам'янець-подільського каштеляна С. Лянцкоронського з питань дотримання встановленого кордону [13.С.109-110] свідчить, що загін почав діяти у перших числах квітня 1649 р. на кам'янець-подільському напрямку. У складі загону були полки: Уманський (Степка*), Кальницький (І.Федоренко). Барський (Олександренко), Черкаський (Минько**) та Миргородський (Яхим). Очолив загін полковник Степка, маючи, очевидно, від Б. Хмельницького повноваження наказного гетьмана [26.С.33]. Зосередження у цьому районі для прикриття кордону такого потужного угрупування козацьких сил було викликано, очевидно, тим, що на той час єдиною серйозною військовою силою з польської сторони був С. Лянцкоронський (до 12 тис. воїнів) [103.С.94]. У той же час не виключено, що розташування боєготових п'яти полків у напрямку Кам'янець-Подільський - Коломия - Іршава було пов'язане з очікуванням звідти війська трансільванського князя Ю. Ракоці, з яким Б. Хмельницький вів дипломатичні переговори (через послів і листування) про спільний союз проти Польщі.

** Степан Байбуза [114.С.95].*
*** Марко Топига [114.С.95].*

У разі потреби козацькі полки могли забезпечити просування трансільванського війська по території, яка контролювалася ворогом. Пізніше, в останніх числах травня 1649 р., у зв'язку із зосередженням польського війська у районах Ізяслава та Купелі, Степка

здійснив маневровий рейд по Волині [26.С.33], виконуючи роль авангарду головних сил української армії, що зосередилася у районі Білої Церкви. У середені червня, коли польське військо, очолюване А. Фірлеєм, стало табором біля Старокостянтинова, Степка своїми полками та Остропольським полком (Д. Кривоносенко), що тут територіально розташовувався, прикрив білоцер-

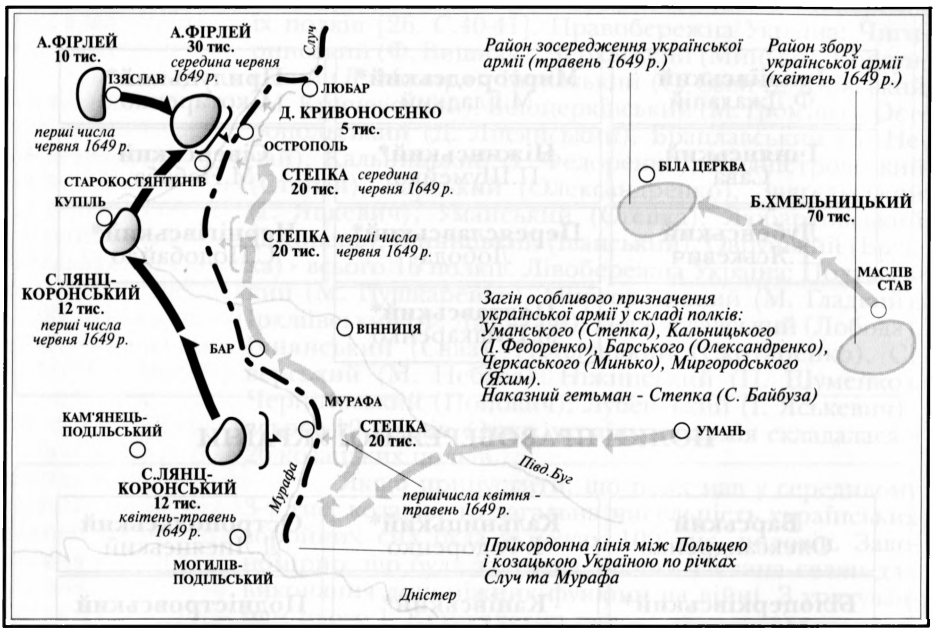

ківський напрямок. Цим заходом він створив сприятливі умови для наступальних дій Б. Хмельницького і оперативного маневрування у районі воєнних дій формуваннями української армії для розгрому ворога. При наближенні української армії до Старокостянтинова полки Степки увійшли до складу її головних сил.

Схема прикриття західного кордону козацької України маневром загону особливого призначення української армії у квітні-травні та першій половині червня 1649 р.

Зазначимо, що крім козацьких полків на першій лінії прикриття українського кордону по Горині стояли загони, сформовані з селян-повстанців, які відігравали буферну роль на випадок порушення польським військом встановленого кордону. У своєму листі від 12 червня 1649 р. до канцлера Ю. Оссолінського А. Кисіль розкриває тактику використання Б. Хмельницьким повстанських загонів на війні і, зокрема на цьому кордоні:

"Взагалі мені здається, що Б. Хмельницький хоче на цих мужиках, зібраних з волостей, знесилити наше військо, а потім всією силою напасти" [12.С.229].

ГЕНЕРАЛЬНА

ГЕТЬМАН УКРАЇНИ

ГЕТЬМАНСЬКА РАДА

СТАРШИНА

ПОЛКИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Іркліївський Ф.Джалалій	**Миргородський*** М.Гладкий	**Прилуцький*** Скотаренко
Ічнянський Сава	**Ніжинський*** П.Шумейко	**Сіверський** М.Небаба
Лубенський Г.Яськевич	**Переяславський*** Лобода	**Чернігівський*** С.Подобайло
	Полтавський* М.Пушкаренко	

ПОЛКИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Барський Олександренко	**Кальницький*** І.Федоренко	**Остропольський** Д.Лисянський
Білоцерківський* М.Громика	**Канівський*** С.Савич	**Подністровський** Степан
Брацлавський* Д.Нечай	**Корсунський*** Л.Мозиря	**Уманський*** Степка
Вінницький Іванський	**Київський*** М.Кричевський	**Черкаський*** Минько
Звягельський Г.Яцкевич	**Любартовський** І.Донець	**Чигиринський*** Ф.Вишняк
	Овруцький Бруяка	

** Полки, які були включені до реєстру Зборівської угоди 1649 р.*
До реєстру був також включений новостворений лівобережний Кропивнянський полк,
сформований на базі Іркліївського та Лубенського полків.
Очолив цей полк Ф. Джалалій.

3. У березні Б. Хмельницький переправляє з артилерійського арсеналу у Переяславі на правий берег, до Чигирина, гетьманську (важку польову) артилерію у складі 26 гармат [83. С.160, 220]. У квітні оголошує збір війська до Маслового Ставу, а в травні зосереджує головні сили української армії у районі Білої Церкви. Щоб мати уявлення про структуру і склад територіальних збройних сил України у цей час, наведемо перелік їх полків [26. С.40-41]. Правобережна Україна: Чигиринський (Ф. Вишняк), Черкаський (Минько), Корсунський (Л. Мозиря), Канівський (С. Савич), Київський (М. Кричевський), Білоцерківський (М. Громика), Остропольський (Д. Лисянський), Брацлавський (Д. Нечай), Кальницький (І. Федоренко), Подністровський (Степан), Барський (Олександренко), Звягельський (Г. Яцкевич), Уманський (Степка), Любартовський (І.Донець), Вінницький (Іванський), Овруцький (Бруяка) - всього 16 полків. Лівобережна Україна: Полтавський (М. Пушкаренко), Миргородський (М. Гладкий), Ірклиївський (Ф. Джалалій), Переяславський (Лобода), Ічнянський (Сава), Прилуцький (Скотаренко), Сіверський (М. Небаба), Ніжинський (П. Шумейко), Чернігівський (Попович), Лубенський (Г. Яськевич) - всього 10 полків. Отже, українська армія складалася з 26 козацьких полків.

Якщо припустити, що полк мав у середньому 3-4 тис. козаків, то загальна чисельність українських збройних сил була у межах 100 тис. чоловік. Закономірно, що була залучена значна частина селян для виконання допоміжних функцій на війні. З урахуванням цього І. Крип'якевич подає загальну чисельність української армії, відмобілізованої Б. Хмельницьким у травні 1649 р., називаючи цифру у межах 300 тис. чоловік [83.С.161].

4. У двадцятих числах квітня Б. Хмельницький звертається до кримського хана Іслам-Гірея III за військовою допомогою. З цією метою до Бахчисарая направляє свого дипломата - "стражника Антона Бута" [26.С.30] і одночасно до калги-султана, перекопського Пері-аги (для Тугай-бея) та ватага Буджацької орди Антимира-мурзи надсилає 20-21 квітня 1649 р. листи з аналогічним проханням [13.С.54-56, 110-114]. У відповідь хан направив до нього свого майбутнього зятя - ширін-бея (не менше 20 тис. воїнів. - І.С.), а сам почав готуватись до походу [26.С.30]. Виділене ханом кримсько-татарське військо прибуло до Чигирина 23-25 травня 1649 р. [12.С.230-231].

В останніх числах травня 1649 р. польський король та сенатська рада доручили збір війська і командування ним А. Фірлею (білзькому каштеляну);

Схема полково-сотенного устрою держави Б. Хмельницького та складу її збройних сил на кінець 1648 р. - першу половину 1649 р.

(Схема складена за джерелами 26.С.40-41; 72.С.6-13.)

ними було запропоновано розташувати табір між Горинню та Старокостянтиновом. У перших числах червня А. Фірлей (10 тис. війська) став табором біля Заслава над Горинню, а С. Лянцкоронський, кам'янецький каштелян (12 тис.) - біля Купелі (верхів'я Південного Бугу).

Після звернення короля до польської шляхти у цей район прибули загони М. Остророга, Я. Вишневецького, О. Конєцпольського. Одночасно Ян Казимир оголосив збір війська біля Любліна, яке він особисто взявся очолити з 24 червня .

У середині червня А. Фірлей та С. Лянцкоронський розгромили загони селян-повстанців і підрозділи (сотні) козацьких полків, що прикривали Горинь та Случ, і зосередилися у одному таборі біля Старокостянтинова. Загальна чисельність бойового складу польського війська знаходилась в межах 30 тис. чоловік. Таким розташуванням польського війська передбачалося перекрити шлях Б. Хмельницькому (Старокостянтинів був розташований на центральній трасі Чорного шляху) на Львів, чим забезпечити збір війська польським королем та вихід його у цей район [138.С.250-251].

Б. Хмельницький зранку 28 травня 1649 р. разом зі штабом, своєю (гетьманською) артилерією та частиною кримсько-татарського війська (що надіслав йому кримський хан до гетьманської столиці) вирушив з Чигирина [12.С.231] і у перших числах червня (за розрахунками) прибув у район зосередження української армії - до Білої Церкви.

БИТВА ПІД ЛОЄВОМ 21 ЛИПНЯ 1649 р.

ВИХІД ВІЙСЬК У РАЙОН ЗОСЕРЕДЖЕННЯ

За свідченням литовського гетьмана Я. Радзивіла, у другій половині квітня 1649 р. сіверський полковник М. Небаба на прохання міщан зайняв Гомель, щоб захистити їх від поборів литовського війська, а литовські міста по Дніпру - Любеч і Лоєв - взяв під свій контроль чернігівський полковник С. Подбайло. Я. Радзивіл також повідомляє про поширення селянського повстання у цьому районі [12.С.209-212].

У червні 1649 р. Я. Радзивіл зосереджує своє військо у районі Речиці (30 тис. чоловік) і звідси, як з базового табору, розпочинає бойові дії проти сотень Чернігівського та Сіверського козацьких полків,

а також селянських повстанських загонів, що діяли на правобережній Білорусії.

Діючи в обстановці повної ізоляції з боку місцевого населення, Я. Радзивіл обладнав тимчасовий табір біля Лоєва, прикривши тут переправу, через яку був можливим вихід на правий берег Дніпра Чернігівського та Сіверського полків. У свою чергу, щоб не допустити переходу литовського війська на лівий берег, цю переправу прикрив Чернігівський полк (5 тис. чол.) на чолі з полковником С. Подбайлом.

Для розгортання воєнних дій проти литовського війська Б. Хмельницький зосереджує у районі Чорнобиля, крім Київського (М. Кричевський), ще Звягельський (Г. Яцкевич), Овруцький (І. Бруяка) та Любартовський (І. Донець) полки [12.С.230-232]. Наказним гетьманом війська цього напрямку призначає М. Кричевського і підпорядковує йому Чернігівський (С. Подбайло) та Сіверський (М. Небаба) полки, а також усі повстанські формування, які діяли в цьому районі. Загальна чисельність війська, яке очолив М. Кричевський, була в межах 30 тис. чол. [15.С.180-181].

Важко погодитися із твердженням, що М. Кричевський для виконання дорученого йому завдання здійснив від Збаража до Чорнобиля зі своїм полком форсований марш через багна і пущі Полісся, подолавши відстань у 300 верст за 5 днів [76.С.575]. По-перше, Київський полк використовувався тільки на північному напрямку проти литовського війська, по-друге, для подолання такого складного шляху необхідно до 10 днів, по-третє, якщо б така подія відбулася, то вона була б не на користь полководницьким здібностям Б. Хмельницького та М. Кричевського. Адже їм завчасно було відомо про загрозу безпеці козацької України з пів-ночі, з боку литовського війська.

**Фрагмент битви під Лоєвом 21 липня 1649 р.
З гравюри XVII ст.**

ПОРАЗКА УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ

Очікуючи удару української армії з півдня, Я. Радзивіл вимушений був у цих небезпечних умовах (ворожого ставлення населення до литовського війська) висилати у розвідку потужні (у декілька тисяч чоловік) кінні загони. Опівдні 21 липня 1649 р. до литовського табору в районі Лоєва підійшов авангард української армії, очолюваної М. Кричевським, і розпочав штурм ворожих позицій. У розпалі бою загін литовської кінноти (2 тис. чоловік), що повертався з розвідки, навально атакував українське військо з тилу, розірвавши козацький возовий табір [15.С.181;

76.С.577]. Внаслідок цієї атаки авангард української армії, не виконавши до кінця свого завдання, був розгромлений. Діючи неузгоджено з Чернігівським та Сіверським полками, які виконували роль ар'єргарду

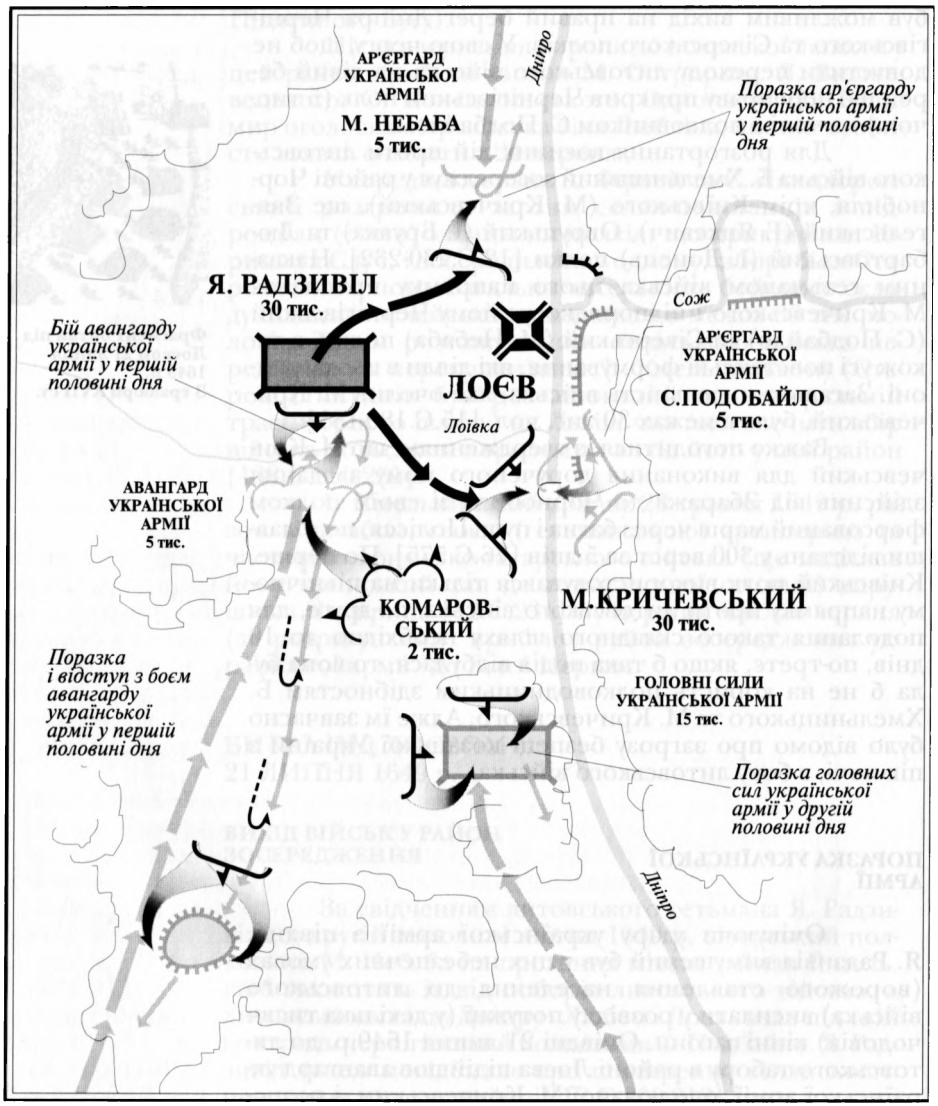

української армії, він дав можливість литовському війську розгромити їх по частинах.

Із запізненням С. Подбайло почав переправлятись на правий берег на допомогу українському авангарду, що дало можливість ворогові навальними атаками своєї кінноти скинути полк у Дніпро і фактично розстріляти у воді литовською піхотою. Сіверський полк, що рухався на допомогу авангарду української армії з півночі по правому березі Дніпра, маючи значне забезпечення артилерією, теж був раптово атакований литовською кіннотою і розгромлений. Коли М. Кричевський прибув у другій половині дня 21 липня під Лоєв з головними силами, поразка йому була вже забезпечена.

Розташувавши свій табір біля литовського, він вступив у бій, який точився до темної ночі і завершився розгромом української армії. У бою загинуло біля 20 тис. козаків та селян [26.С.42], від тяжких ран помер М. Кричевський. Значних втрат зазнала і литовська армія, залишки якої зосередили свою увагу на придушенні селянських повстанських осередків на території Білорусії [15.С.182].

Оперативно-тактична розстановка сил у районі Лоєвської битви, зокрема Чернігівського, Сіверського полків та повстанських загонів, свідчить, що штабом М. Кричевського план битви був розроблений. Але прорахунки, зроблені командиром авангарду української армії, звели нанівець цей план і призвели до катастрофічних наслідків. Серед цих прорахунків:

1. Авангард не провів ретельної тактичної (охоронної) розвідки району битви, внаслідок чого не були виявлені великі загони литовської кінноти, що перебувала за межами їх табору.

2. Не були встановлені зв'язок і взаємодія між розвідкою авангарду і розвідкою Сіверського та Чернігівського полків, які, очевидно, спостерігали за ворогом і могли дати інформацію про вихід загонів кінноти з литовського табору.

3. Не велася бойова розвідка поля бою, внаслідок чого литовська кіннота змогла раптово, з тилу, атакувати український авангард, який захопився штурмом ворожого табору.

4. Розпочаті бойові дії авангарду (штурм литовського табору) не були узгоджені з силами Чернігівського та Сіверського полків, внаслідок чого вони почали підтягуватися на поле бою з великим запізненням, а це дало можливість ворогові розгромити українські сили по частинах.

Це, очевидно, усвідомив і М. Кричевський. Не випадково він заборонив його, пораненого, евакуювати разом з відступаючими залишками своєї армії, а наказав залишити на місці стоянки козацького табору,

Схема битви під Лоєвом 21 липня 1649 р.

(Складена за гравюрою XVII ст. [79.С.266])

у лісі, щоб прийняти смерть, гідну воїна [15.С.181]. Після такої ганьби, такої згуби людей, які довірили йому своє життя, він, очевидно, вважав недоцільним жити на світі. Але на захист М. Кричевського є вагомий аргумент - він не мав кінноти, рівноцінної литовській. Не було її, як засвідчує характер бойових дій, ні у північних полків, ні в авангарді, ні в головних сил української армії. Твердження деяких істориків, що у Лоєвській битві брала участь українська кіннота, є помилковим. М. Кричевський мав українську драгунію (кінну піхоту), яка могла дати відсіч литовській кінноті, тільки прикрившись возами або шанцями, що вона і робила під час бою під Лоєвом.

М. Кричевський. Посмертний портрет 1649 р. Гравюра А. Вестерфельда.

Перший етап бою литовцями був виграний за рахунок їх переваги у високій динаміці маневру кінною над українською піхотою, яка з-за фактора раптовості не змогла прикритись возами або шанцями. Тільки на другому етапі бою М. Кричевський нейтралізував можливості литовського війська використати свою перевагу в ударній силі кінноти.

Зазначимо, що М. Кричевський, у якого не було кінноти, мав обмежені можливості у наступальних діях проти Я. Радзивіла. Очевидно, Б. Хмельницький і М. Кричевський, плануючи цю північну операцію, розраховували на реалізацію концепції виснажування ("вимотування") ворога на території Білорусії проти литовського війська. Вона включала маневрову стратегію виснаження ворога шляхом блокування його основних комунікацій та широкого залучення населення для боротьби проти нього.

Я. Радзивіл (з джерела 22).

Оскільки останнє мало місце у широких масштабах, то перше повинен був забезпечити М. Кричевський за допомогою української армії. Опинившись у повній ізоляції, Я. Радзивіл вимушений був би погодитись на мирні переговори. Але не судилося цим планам збутися. Сподівання Б. Хмельницького, що московський цар задовольнить його прохання і здійснить наступ російських військ від Смоленська на Литву, теж не виправдалися.

Лоєвська битва була важким ударом для української армії після Пилявецького тріумфу і мала виховний вплив на її особовий склад - від Б. Хмельницького до рядового козака. Її результати поставили вимогу перед командирами і штабами української армії звернути увагу на удосконалення розвідки і організації взаємодії підрозділів на полі бою та вирішення питань ліквідації оперативно-тактичної переваги ворога в ударній силі його кінноти.

ОБЛОГА ЗБАРАЖА
10 ЛИПНЯ - 21 СЕРПНЯ 1649 р.

Не пізніше 20 червня 1649 р. українська армія вирушила від Білої Церкви через Паволоч - Ружин - Козятин - Калинівку - Хмільник до Старокостянтинова. Для забезпечення маневрування силами своєї армії Б. Хмельницький розділив її на авангард, очолюваний Д. Нечаєм, головні сили, які очолив сам, і ар'єргард - на чолі з М. Гладким. Рухаючись з головними силами до Старокостянтинова, Б. Хмельницький доручив авангарду (Д. Нечаю) здійснити наступ на Меджибіж, вийти в тил польському війську, що стало табором біля Старокостянтинова, і у взаємодії головних сил та ар'єргарду забезпечити його оточення. Щоб перешкодити обходу польського війська з правого флангу, у район Меджибожа від Старокостянтинова вирушив С. Лянцкоронський (10-12 тис.).

Зав'язалися бої. Д. Нечай здобув Меджибіж, але сталася подія, яка вимусила його припинити подальший наступ. 26 червня до польського табору під Старокостянтинів надійшла звістка, що від Хмільника (відстань 50 км) наближається Б. Хмельницький. У польському війську виникла паніка, армії загрожував розвал; щоб не допустити цього, командування організувало її відступ спочатку до Човганського Каменя, а далі до Збаража, де вона зупинилася 30 червня 1649 р. *"Цей наш відступ,* - писав А. Фірлей, - *був рівнозначний втечі" [83.С.163].*

Тут, біля Збаража, найпотужнішої на той час фортеці, Я. Вишневецький взяв на себе командування польською армією. Частину війська він залишив у замку, а решті наказав побудувати укріплений табір біля Збаразької фортеці. Спочатку табір мав по периметру до 10 км, але під ударами української армії зменшився і змістився аж під самісінький замок. У польському таборі було 15 тис. війська (з них 4 тис. - піхота та драгунія) і 15 гармат [138.С.252].

Орієнтовно 2-3 липня посольство Б. Хмельницького біля Чорного лісу (на Синіх Водах) зустріло кримського хана Іслам-Гірея III, який рухався на допомогу українській армії. Біля Човганського Каменя 8 липня українське та кримсько-татарське війська об'єдналися і рушили до Збаража, куди прибули 10 липня 1649 р.

Українська армія мала у своєму складі 60-70 тис. козаків [138.С.252], кожен полк (їх було 17) - по 6 гармат, очевидно, 3-фунтових (7 см), і 30 гармат мала гетьманська артилерія, 6 з них були 12-фунтові (12 см) і 24 - 6-фунтові (9 см) [138.С.252].

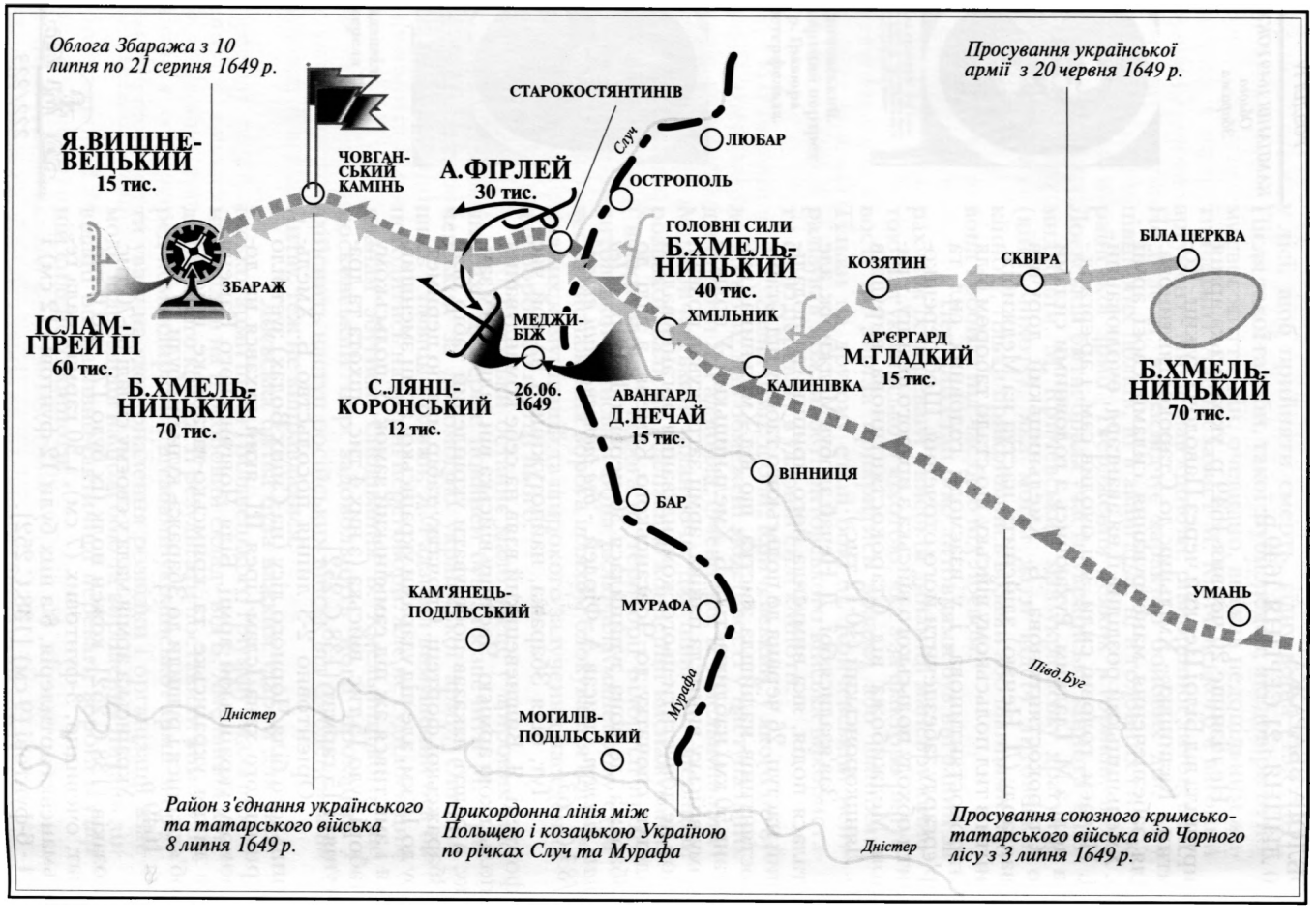
Облога Збаража з 10 липня по 21 серпня 1649 р.
Я.ВИШНЕВЕЦЬКИЙ
15 тис.
ЧОВГАНСЬКИЙ КАМІНЬ
ЗБАРАЖ
ІСЛАМ-ГІРЕЙ III
60 тис.
Б.ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
70 тис.
СТАРОКОСТЯНТИНІВ
Случ
ЛЮБАР
А.ФІРЛЕЙ
30 тис.
ОСТРОПОЛЬ
ГОЛОВНІ СИЛИ
Б.ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
40 тис.
МЕДЖИБІЖ
С.ЛЯНЦКОРОНСЬКИЙ
12 тис.
26.06.
1649
ХМІЛЬНИК
АВАНГАРД
Д.НЕЧАЙ
15 тис.
КАЛИНІВКА
Просування української армії з 20 червня 1649 р.
КОЗЯТИН
СКВІРА
БІЛА ЦЕРКВА
АР'ЄРГАРД
М.ГЛАДКИЙ
15 тис.
Б.ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
70 тис.
ВІННИЦЯ
БАР
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ
МУРАФА
УМАНЬ
Мурафа
Півд.Буг
Дністер
МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ
Район з'єднання українського та татарського війська 8 липня 1649 р.
Прикордонна лінія між Польщею і козацькою Україною по річках Случ та Мурафа
Дністер
Просування союзного кримсько-татарського війська від Чорного лісу з 3 липня 1649 р.

У складі кримсько-татарського війська нараховувалося не менше 60 тис. воїнів. 15 липня до Збаража прибув Антимир-мурза, у складі війська якого (більше 20 тис.) крім Буджацької були ще Акерманська орда та румелійські формування. Українське військо побудувало укріплений табір на південний схід від Збаража, на відстані 2,5 км від польського, а татарський кіш став південніше польського табору.

Облога польського війська в укріпленому таборі та Збаразькому замку продовжувалася протягом семи тижнів, з 10 липня по 21 серпня 1649 р., і була знята Б. Хмельницьким у зв'язку з укладанням мирного Зборівського договору.

БИТВА ПІД ЗБОРОВОМ 15-16 СЕРПНЯ 1649 р.

ПРОСУВАННЯ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА У РАЙОН БИТВИ

Звістку про те, що польська армія стримує у Збаражі облогу україно-кримсько-татарської армії, польський король отримав 14 липня 1649 р. Через три дні Ян Казимир на чолі зібраного війська вирушив з Любліна через Замостя - Сокаль - Золочів - Зборів на допомогу обложеним.

Рухаючись без прикриття і розвідувального забезпечення (без урахування того, що, починаючи від Золочева, біля польського війська з'являлися татарські розвідувальні роз'їзди), польська армія наприкінці дня 13 серпня зупинилася на відпочинок на правому березі р. Стрипи біля Млинівців (4 км північно-західніше Зборова).

Оскільки Зборів, через який повинне було далі рухатись польське військо, знаходився на лівому березі Стрипи, необхідно було через неї переправитись. Річка мала заболочені береги, а навпроти Зборова, з правого берега, в неї впадала Мала Стрипа, оточена ідентичною місцевістю, яка не дозволяла здійснити маневрування військом. Це була пастка для польського війська, якою вирішив скористатися Б. Хмельницький, щоб його розгромити. Протягом дня 14 серпня польське військо навело два мости біля Зборова через Стрипу, плануючи розпочати переправу зранку 15 серпня. Чисельний склад його був у межах 18-20 тис. чоловік, з них 11-12 тис. - кіннота [138.С.255].

Схема воєнних дій у районі Старокостянтинова наприкінці червня 1649 р. і облога Збаража.

ПРОСУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА У РАЙОН БИТВИ

Очікуючи прибуття з Польщі війська, очолюваного королем Яном Казимиром, Б. Хмельницький вживає заходів щодо організації постійно діючої глибинної розвідки, а також участі місцевого населення у протидії ворогові та надання допомоги українській та кримсько-татарській арміям. Створення розвідувальної мережі у районі воєнних дій забезпечувалося сотнями Прилуцького полку (Скотаренко) разом з татарськими підрозділами, а керівництво розвідкою здійснювалося Ф. Джалалієм [83.С.165]. Це свідчить, що він був однією з провідних осіб штабу Б. Хмельницького.

За повідомленнями польських джерел [12. С.274,300], глибинну розвідку за допомогою татарських загонів Б. Хмельницький здійснював на відстань до 80 км, що дозволяло отримати інформацію у той же день. Фактично, починаючи від Золочева і до Зборова, українсько-татарська розвідка супроводжувала польське військо. Б. Хмельницький очікував моменту, коли за рахунок просування польського війська створяться найсприятливіші умови для його розгрому. Такі умови склалися 13 серпня, коли польське військо зупинилося біля Зборова. В ніч з 13 на 14 серпня він таємно зняв з облоги 40-50 тис. українського війська (десять козацьких полків) та до 30 тис. кримсько-татарської кінноти [138.С.255] і вирушив до Зборова за маршрутом: Збараж - Тернопіль - Озерна. Продовження облоги польської армії біля Збаража доручив обозному І. Черняті, залишивши для цього йому частину українського та татарського війська.

Аналіз бойових дій та черговість введення до них сил свідчать, що похідна побудова війська Б. Хмельницького відповідала задуму зустрічної битви. Першим рухався передовий загін української армії у складі 30 тис. татарської кінноти, підсилений українськими (козацькими) підрозділами з вогнепальною зброєю, за ним на відстані півпереходу (15-20 км) - головні сили у складі 40-50 тис. козацької піхоти і 4-5 тис. возів обозу.

Наприкінці дня 14 серпня передовий загін (татари) зупинився на ночівлю на р. Висушці біля містечка Озерна, а головні сили - на р.Серет біля Тернополя. Крім проведення тактичної розвідки передовому загону доручалось: зранку 15 серпня, подолавши відстань в 14 км, зупинити просування ворожого війська у невигідних для нього рельєфних умовах шляхом атак на його передові полки та глибоких рейдів у розташування підрозділів тилового забезпечення і обозів. Ці дії передового загону повинні були розпорошити сили

ворога, деморалізувати його і створити умови для повного його оточення та розгрому головними силами української армії.

Зранку 15 серпня передовий загін від Озерної, а головні сили від Тернополя рушили до Зборова. Перший через 1,5-2 години під прикриттям туману підійшов до Зборова і став очікувати з містечка сигналу до атаки. Відповідно до отриманого завдання найголовнішим для передового загону (татарська кіннота) був вибір моменту атаки.

БІЙ ПЕРЕДОВОГО ЗАГОНУ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ

Як повідомляє польський учасник Зборівської битви [12.С.247], коли зранку 15 серпня були переправлені на лівий берег польська артилерія, піхота і частина кінних хоругв, а табір на правому березі фактично розпався, у Зборові вдарили дзвони, ніби скликаючи людей на божу службу (адже була неділя). Це був сигнал передовому загону (татарська кіннота) до атаки.

Вигідність моменту атаки полягала в тому, що, переправивши артилерію, піхоту і досвідчену у боях кінноту на лівий берег Стрипи до Зборова, Ян Казимир залишив на її правому березі без мушкетно-артилерійської підтримки необстріляне військо (посполите рушення), а також тилове забезпечення своєї армії. У зв'язку з цим татарська кіннота при вогневій підтримці козацьких підрозділів навально атакувала сторожовий полк К. Корецького та інші підрозділи, що переправлялись на лівий берег, але головний удар направила на військо, яке залишилося на правому березі Стрипи. Щоб перейти через цю річку, татарська кіннота обійшла польське військо з півночі, переправилась біля Метеніва і рушила на південь уздовж польського табору, що розтягнувся на 7 км по правому березі ріки [138.С.255].

Здобувши з правого берега переправу у Млинівцях, татари забезпечили введення додаткових своїх сил на правий берег Стрипи, які почали грабувати вози польського табору біля Зборова [138.С.256]. Отже, військо, що не встигло переправитись на лівий берег до Зборова, було розпорошене, деморалізоване, внаслідок чого зазнало вагомих втрат (4 тис. чоловік) [83.С.165]. Атаки татарської кінноти на частину польського війська, що переправилось разом з Яном Казимиром на лівий берег Стрипи до Зборова, не дали позитивних результатів, оскільки останнє мало високе

забезпечення артилерією. Між тим передовий загін блискуче виконав своє завдання: як і очікувалося, були створені всі умови для розгрому польського війська головними силами. Але останні прибули у район битви із запізненням, і ці умови не були використані.

Під час бою до Зборова зі своїм штабом прибув Б. Хмельницький з метою проведення рекогносцировки місцевості поля бою та розташування сил ворога. Адже зранку 16 серпня він планував ввести в бій

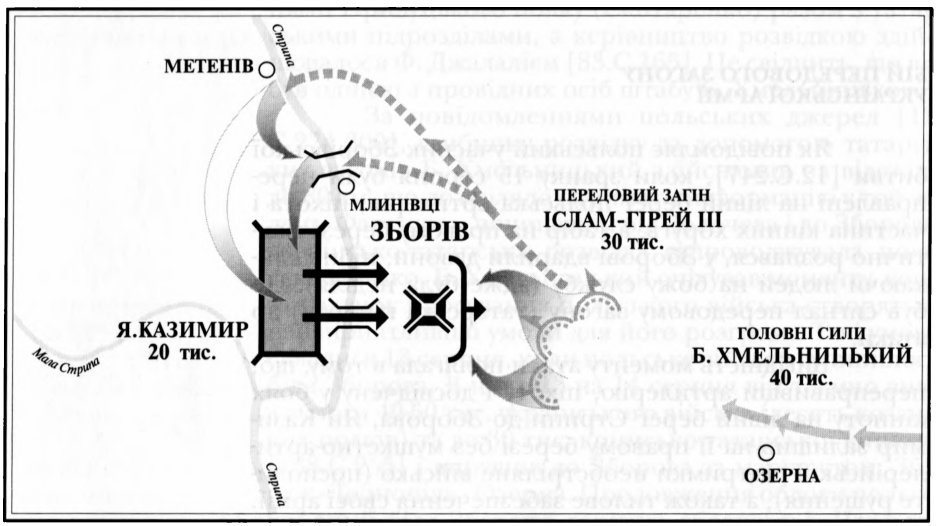

Схема битви під Зборовом. Бій передового загону української армії (татарська кіннота) у першій половині дня 15 серпня 1649 р.

при підтримці татарської кінноти головні сили (козацькі полки) української армії, які прибули до Зборова наприкінці дня 15 серпня [138.С.255]. З польського табору спостерігали, *"як для хана і Хмельницького ставили намети... за півмилі польській під лісом, після чого наступила ніч" [12.С.27].*

ВВЕДЕННЯ У БІЙ ГОЛОВНИХ СИЛ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ ТА ПРИПИНЕННЯ БИТВИ

Із наближенням ночі особовий склад польського війська охопила паніка, визрівало повторення пилявецької розв'язки. Поширилась чутка, що король уже втік, почали таємно тікати окремі жовніри, але відразу ж потрапляли у полон до татар, які оточили табір. Щоб заспокоїти військо, Ян Казимир цілу ніч їздив по табору освітлюваний смолоскипами. Стано-

вище короля і його війська ставало катастрофічним. Вночі, на військовій раді, вирішено було вдатися до переговорів з Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III; при цьому, щоб не принизити корону, посередником на них обрати останнього. Але кримський хан не відразу дав згоду на проведення переговорів, тому з настанням ранку битва була продовжена згідно з планом.

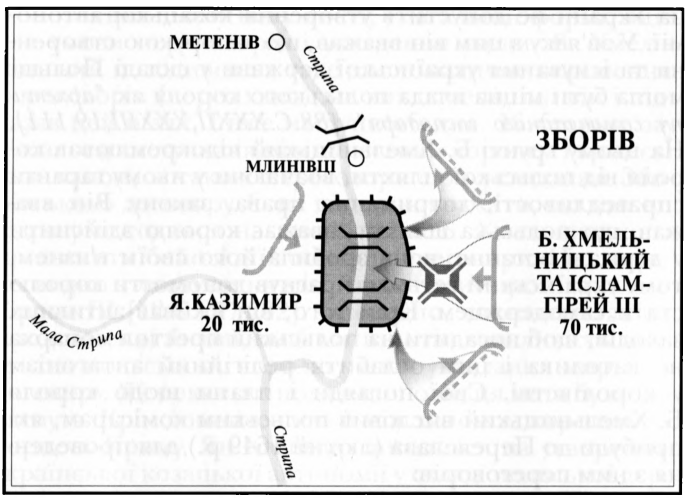

Схема битви під Зборовом. Бій головних сил української армії у першій половині дня 16 серпня 1649 р.

Українська (козацька) піхота при підтримці татарської кінноти розпочала штурм Зборівського замку та польського табору біля нього. Як повідомляє вже згаданий учасник Зборівської битви з польської сторони, козаки двічі проривалися у розташування їх табору [12.С.285]. Здобувши Зборів, козаки повернули його фортечну артилерію на польський табір, на переправи [83.С.1677]. З години на годину очікувався повний розгром польського війська. Але раптом, у другій половині дня, українським і татарським воїнам було подано команду припинити бойові дії - розпочалися переговори між Яном Казимиром, Іслам-Гіреєм III та Б. Хмельницьким. Завершилися вони Зборівським договором.

В українській історіографії поширена думка, що причиною припинення Зборівської битви є зрада кримського хана, який нібито вступив у змову з польським королем, припинив бойові дії і примусив до цього і Б.Хмельницького. Але є підстави вважати, що саме Б.Хмельницький припинив Зборівську битву, примусивши до цього і кримського хана. Для такої поведінки в українського гетьмана були, очевидно, наступні причини.

Ян Казимир - польський король з 1648 р. по 1668 р. Малюнок Д. Шульца, гравюра В. Гондіуса.

За висновками В. Липинського, Б. Хмельницький, враховуючи зовнішні і внутрішні реалії, протягом 1648-1652 рр. стояв на позиціях автономізму, тобто прагнув створити українську козацьку державу у складі Речі Посполитої на засадах федерації (конфедерації) як першого етапу на шляху до незалежності козацької республіки. При цьому було очевидним, що польська шляхта із-за перспективи втрати маєтностей на Україні не допустить утворення козацької автономії. У зв'язку з цим він вважав, що запорукою створення та існування української держави у складі Польщі могла бути міцна влада польського короля як *"архетипу самовладного господаря" [88.С.XXXII,XXXIII,19,111].* На цьому грунті Б. Хмельницький відокремлював короля від польської шляхти, вбачаючи у ньому гаранта справедливості, дотримання права, закону. Він вважав, що польська шляхта заважає королю здійснити у державі останнє, вона зробила його своїм в'язнем, тому український гетьман прагнув допомогти королю стати самодержцем. Крім того, він вживав активних заходів, щоб посадити на польський престол монарха не католика і цим ослабити релігійний антагонізм у королівстві. Свої погляди і плани щодо короля Б. Хмельницький висловив польським комісарам, які прибули до Переяслава (лютий 1649 р.) для проведення з ним переговорів:

"Виворочу вас всіх ляхів вгору ногами і потопчу так, що будете під ногами моїми; на остаток вас цареві турецькому в неволю віддам. Король королем буде, щоб карав і стинав шляхту і дуків і князів, щоби вільний був собі: згрішив князь - урізати йому шию, згрішив козак - те ж йому учинити..." [9.С.117].

Маючи таке ставлення до особи короля та прагнучи мати з ним приязні відносини, Б. Хмельницький не міг не турбуватися за долю Яна Казимира під Зборовом, що позначилося на поведінці українського гетьмана під час битви.

Зранку 15 серпня 1649 р., прибувши у район битви і пересвідчившись, що вона відбувається відповідно до задуму і розгром польського війська невідворотний, Б. Хмельницький дає польському королю шанс врятуватися від ганьби і почати переговори - пише до нього листа з викладенням причин, що спонукали його взятися до зброї, а також із запевненнями йому вірно служити. Зокрема у листі йдеться:

"Отже, не вірячи тому, що ти невільник в Речі Посполитій, я буду триматися того пана, який мене ласкаво з божої ласки держить в своїй опіці. Затим з покірною службою моєю до ніг величності в.к.м. покірно припадаю" [13.С.122-124].

Король прийняв пропозицію Б. Хмельницького, але дав йому зрозуміти, що як висока коронована особа він не може вести віч-на-віч переговори зі своїм підлеглим, не принизивши цим кроком державу, і запропонував це здійснити через кримського хана:

"А ми до милості тебе допустимо і зробимо те, про що за тебе нас буде просити наш брат, цар кримський" [12.С.281-282].

При цьому він у листі, у загальній формі, виклав умови переговорів і укладення угоди. Б. Хмельницький погодився на таке дипломатичне вирішення переговорів (через хана), не виключено, що він і підказав цей шлях. І вже наступного дня, 16 серпня, зав'язалося листування між польським королем і кримським ханом, а також переговори про укладання Зборівського договору. Є всі підстави вважати, що хан не відразу погодився на пропозицію Б. Хмельницького припинити бойові дії і почати переговори. Це, до речі, видно з листування між Яном Казимиром та Іслам-Гіреєм III [12.С.277-282]. Очевидно, він наполягав на продовженні битви, щоб мати потім можливість диктувати польському королю умови укладання мирного договору. Як показали подальші події, ця мета була досягнута. Крім домовленостей між ханом та королем на користь Криму, Ян Казимир погодився на утворення української козацької автономії у складі польської держави; визнання для 40 тис. козаків станових прав, близьких до боярських (козацький реєстр); на скасування Унії та захист православної церкви.

Підсумовуючи розглянуте, зазначимо, що у кампанії 1649 р. було застосовано широке маневрування силами української армії у районах воєнних дій (Лоєвська битва, облога Збаража, Зборівська битва) та на полі бою (використання переправ через р.Стрипу для розпорошення сил противника біля Зборова, введення головних сил української армії під прикриттям передового загону у Зборівській битві).

Взірцем оперативно-тактичного вирішення організації проведення бойових дій є Зборівська битва. За своїм характером це класичний варіант зустрічної битви. Ключовим питанням її проведення був вибір моменту атаки ворога під час його переправи через р.Стрипу передовим загоном української армії. При цьому були вміло використані фактор раптовості, характер місцевості та тимчасове роз'єднання польських сил і засобів під час переправи через Стрипу.

За своїм почерком задум битви та його реалізація схожі з Жовтоводською та Корсунською битвами, але тут, під Зборовом, у використанні передового загону (татарської кінноти) були допущені прорахунки.

Відстань між передовим загоном і головними силами була обрана невдало - удвічі більшою, ніж того вимагали умови цієї зустрічної битви. Внаслідок цього блискучий успіх татарської кінноти у першій половині дня 15 вересня не вдалося закріпити введенням головних сил - української (козацької) піхоти. Остання прибула у район битви із запізненням, наприкінці дня, тому шанс на швидку перемогу був втрачений.

Протягом ночі противник оговтався від розгубленості, привів до ладу свої бойові порядки і окопався. Вранці 16 серпня, коли бойові дії розпочалися введенням у бій української піхоти (при підтримці татарської кінноти), з польського табору та зі Зборівського замку вже вівся чітко організований мушкетно-артилерійський вогонь.

Ситуація, що склалася вранці на зборівському полі битви, не давала шансів польському війську уникнути повного розгрому, але тепер для цього вимагалось з боку української армії значних зусиль. Аналіз обстановки свідчить, що для закріплення успіхів передового загону рубіж введення головних сил у бій повинен бути обраним у районі Озерної (відстань 14 км, або 3 години бою передового загону). Можливо, так і планувалось, але козацькі полки підійшли до цього рубежу тільки у другій половині дня 15 серпня, тому не були введені у бій, оскільки у район Зборова вони прибули надвечір.

Воєнні дії кампанії 1649 р. показали, що важливими їх аспектами є:

- організація розвідки усіх рівнів;
- наявність високорухомої легкої кавалерії;
- висока вогнева озброєність та виучка піхоти;
- чітка взаємодія сил і засобів при їх маневруванні у районі воєнних дій та на полі бою;
- використання повстанських загонів для ослаблення сил ворога до його зіткнення з регулярною армією;
- недоцільність проведення довготривалої облоги сил ворога.

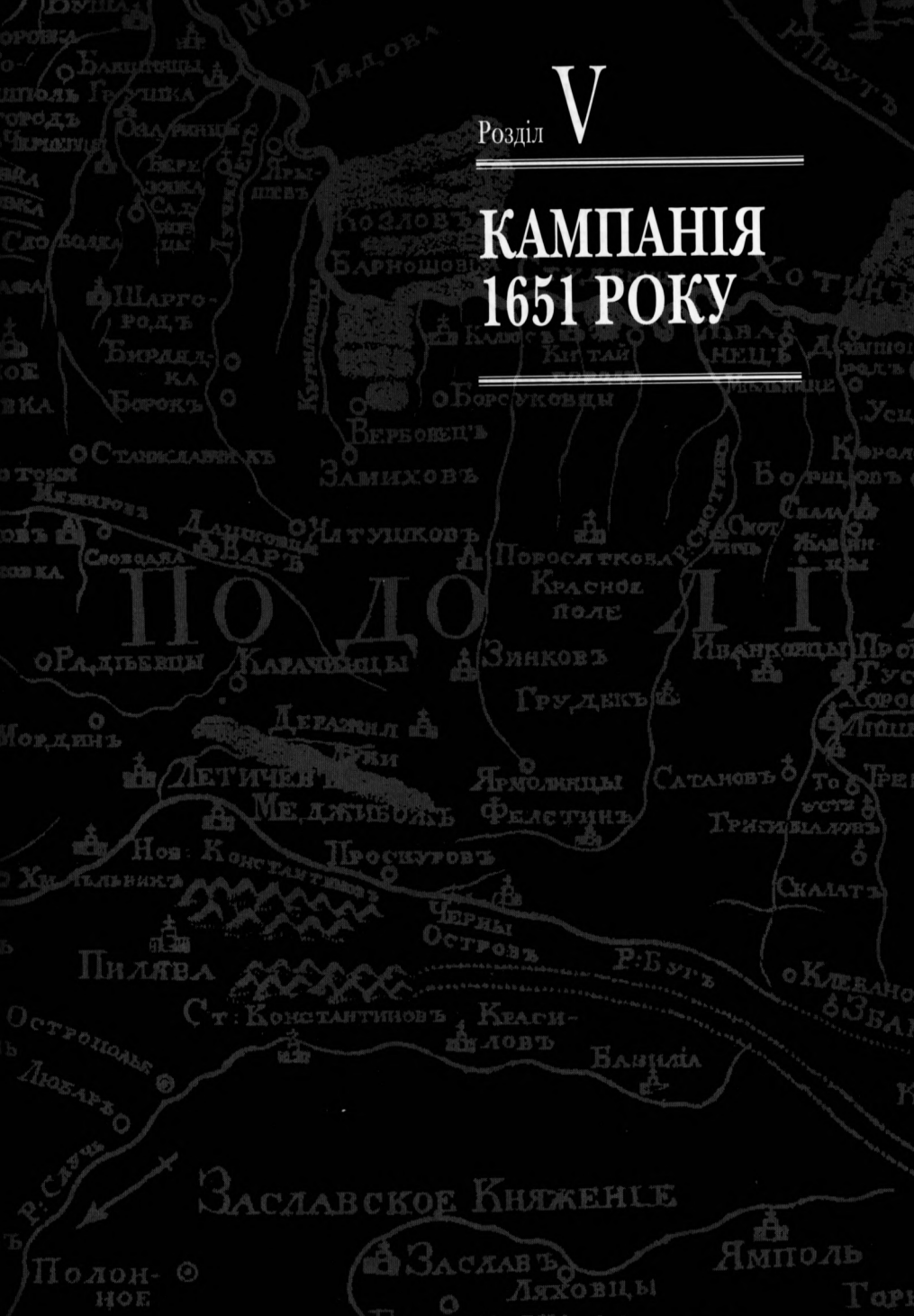
Розділ V
КАМПАНІЯ 1651 РОКУ
ПОДОЛІЯ
ЗАСЛАВСКОЕ КНЯЖЕНІЕ
Ст: Константиновъ
Ямполь
Заславъ
Ляховцы
Полонное
Пилява
Летичевъ
Меджибожъ
Ярмолинцы
Сатановъ
Зинковъ
Грудекъ
Красное поле
Порося тковцы
Иванковцы
Скалатъ
Проскуровъ
Нов: Константиновъ
Черны
Островъ
Р: Бугъ
Красиловъ
Баштиля
Любаръ
Острополье
Барношовъ
Борсуковцы
Вербовецъ
Замиховъ
Китай
Хотинъ
Бирлядка
Борокъ
Шаргородъ
Станиславчикъ
Мордынъ
Радзьбенцы
Карачинцы
Деражня
Бакшинцы
Грушка
Ягушевъ
Озаринцы
Бережанка
Сладковцы
Р: Прутъ

БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ 28-30 ЧЕРВНЯ 1651р.*

Протягом 1650 та на початку 1651 р. в Україні відбулася дестабілізація військової обстановки. Серед причин, які до цього призвели, слід назвати такі [12.С.361-372]:

1. Польський сейм, який відбувся у грудні 1649 р. - січні 1650 р., відмовився затвердити пункт Зборівського договору стосовно скасування унії. Серед козацтва, міщан та селян це викликало обурення і недовіру до реальної можливості втілити умови Зборівського договору в життя.

2. На початку 1650 р. з неволі повернувся М. Потоцький. На Україні поширились чутки про те, що його випустили для того, щоб він помстився козакам, і що татари йому у цьому допоможуть. Серед населення розповсюдилися заклики до зброї і пропозиції рушити на лінію (західний кордон козацької землі по річках Случ та Мурафа). Б. Хмельницький провів переговори з кримським ханом та турецьким султаном, які підтвердили вірність укладеному українсько-кримсько-татарському союзу.

3. Універсалом польського короля від 30 березня 1650 р. М. Потоцький був поновлений на посаді великого коронного гетьмана і призначений головнокомандуючим збройними силами Польщі. Король пропонував йому розпочати формування польського війська, а табір розташувати не в Луцьку, а на Наддністрянщині та Поділлі або ближче до козацької лінії[12.С.324]. М. Потоцький почав збирати військо, що було сприйняте на Україні як відмова Польщі від Зборівського договору і підготовка до війни.

4. Через поведінку М. Потоцького питання війни й миру почали загострюватися. До Б. Хмельницького він надіслав ультимативного листа, у якому в образливій формі вимагав вивести козацьке військо з Брацлавщини, повернути шляхті майно, не мати зносин з іноземними державами.

Одночасно став зосереджувати військо на українському кордоні.

У вересні 1650 р. Б. Хмельницький здійснив блискавичний похід у Молдавію у складі 40-тисячної української (козацької) піхоти і 20-тисячної татарської кінноти. Похід завершився укладанням українсько-молдавської угоди, згідно з якою Молдавія стала союзницею України проти Польщі. Повертаючись з молдавського походу, Б. Хмельницький пред'явив М. Потоцькому ультиматум, в якому вимагав негайно розпустити військо, у разі ж незгоди погрожував, що разом з татарами піде на Польщу. М. Потоцький вимушений був відвести польське військо від українського кордону.

5. Від татарських орд Б. Хмельницький отримав інформацію, що серед них і в Криму поляки ведуть роботу по підкупу кримського хана, його оточення, беїв та мурз - для того, щоб вони виступили проти козаків. Ця інформація, поширившись серед населення України, викликала антипольські настрої, призвела до невідворотності війни проти польської шляхти. Б. Хмельницький вимушений був знову звернутися за гарантіями союзу до турецького султана, який у своєму листі (грудень 1650 р.) запевнив українського гетьмана, що "*кримський хан отримав від нього суворий наказ, щоб він на польську сторону не звертав ні свої очі, ні свої вуха, а навпаки, якщо б звідти подув на вас і на все ваше військо який-небудь злий вітер, почалася воєнна руїна або пригноблення, якщо б поляки захотіли на вас раптово і навально напасти, то щоб він завжди, коли буде потреба, негайно вам допомагав своїм спритним і швидколетним татарським військом*"
[12.С.373-376].

В умовах згаданих настроїв і чуток до своїх маєтків повертається шляхта. Порушуючи умови Зборівського договору, вона починає карати селян за участь у повстанні. Так, за свідченням А.Виміни, князь Корецький покарав своїх підлеглих, посадивши їх на палі [15.С.188]. Про жорстоку розправу М. Потоцького над селянами повідомляє Г. Грабянка [21.С.95-99]. Усе це викликало нову хвилю селянських повстань проти польської шляхти.

ВИХІД ВІЙСЬК У РАЙОНИ ЗОСЕРЕДЖЕННЯ

Союзні відносини України з Кримським ханством та Молдавією, дружні дипломатичні стосунки Б. Хмельницького з турецьким султаном, трансільванським князем та московським царем, а також наявність у розпорядженні козацького гетьмана величезної армії викликали у польського короля та його

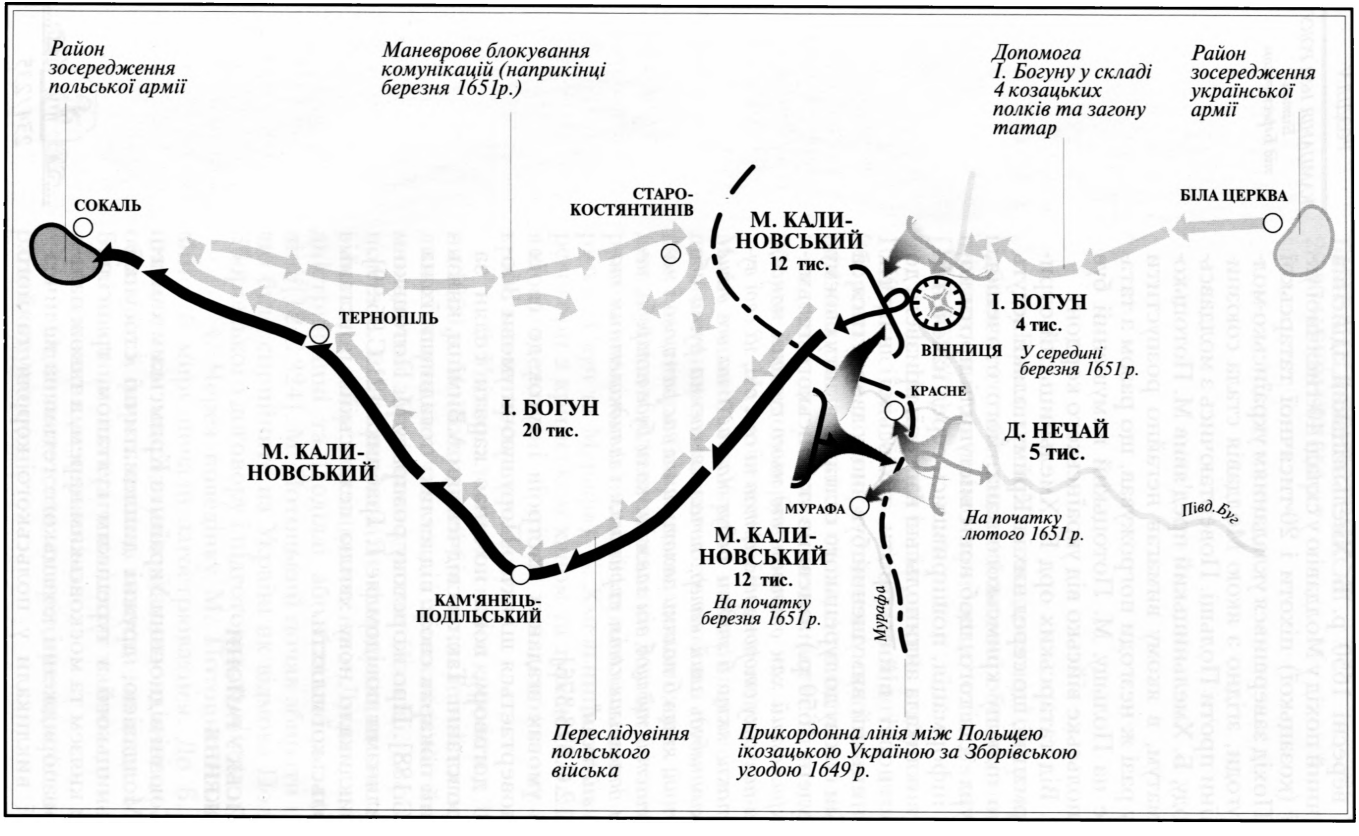
Район зосередження польської армії
Маневрове блокування комунікацій (наприкінці березня 1651р.)
Допомога І. Богуну у складі 4 козацьких полків та загону татар
Район зосередження української армії
СОКАЛЬ
СТАРО-КОСТЯНТИНІВ
М. КАЛИ-НОВСЬКИЙ 12 тис.
БІЛА ЦЕРКВА
І. БОГУН 4 тис.
ТЕРНОПІЛЬ
ВІННИЦЯ
У середині березня 1651 р.
КРАСНЕ
І. БОГУН 20 тис.
Д. НЕЧАЙ 5 тис.
М. КАЛИ-НОВСЬКИЙ
МУРАФА
На початку лютого 1651 р.
Півд. Буг
М. КАЛИ-НОВСЬКИЙ 12 тис.
На початку березня 1651 р.
Мурафа
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ
Переслідувіння польського війська
Прикордонна лінія між Польщею ікозацькою Україною за Зборівською угодою 1649 р.

оточення стурбованість. На сеймі (грудень 1650 р.) польський король закликав до збройної боротьби проти Б. Хмельницького. Сейм прийняв рішення про створення 50-тисячної регулярної армії та про скликання ополчення (посполите рушення) [108.С.68]. Районом зосередження польського війська було обрано спочатку район біля Старокостянтинова, а згодом містечко Сокаль.

У відповідь на ці заходи Б. Хмельницький оголосив збір війська до Білої Церкви. За думкою В. Маєвського, початок війни 1651 р.поклали імпульсивні люди з обох боків - Д. Нечай та М. Калиновський. Перший (брацлавський полковник), підтримуючи осередки селян-повстанців, на початку лютого 1651 р. зайняв містечка Красне і Мурафу на польській стороні. Другий (польний коронний гетьман), маючи 12-тисячне військо для приборкання повстання на Брацлавщині, раптово атакував Красне, а потім і Мурафу. Козацькі загони були розгромлені, загинув і Д. Нечай. Після цього М. Калиновський перейшов прикордонну лінію, здобув декілька міст на українській стороні і 10 березня оточив Вінницю, оборону якої протягом тижня стримував І. Богун. Від Білої Церкви, району зосередження української армії, вирушив на допомогу І. Богуну до Вінниці її авангард, який складався з 4 козацьких полків та загону татар. Удар, що було завдано М. Калиновському, викликав у польському війську (за свідченням польського офіцера) паніку, що перевершувала пилявецьку. Опам'ятавшись біля Бару, М. Калиновський вирушив до Кам'янець-Подільського. А авангард української армії (І. Богун)переслідував польське військо до цієї фортеці і далі - на північний захід до району Сокаля. Основним завданням авангарду було блокувати основні комунікації ворога в районі воєнних дій з метою його ізоляції (виснаження).

Очевидно, збір війська до Білої Церкви Б. Хмельницький оголосив у лютому 1651 р. Лист очаківського бея Армадана (лютий 1651 р.) до Б. Хмельницького свідчить, що гетьман ще раніше, можливо, у січні 1651 р., звернувся по допомогу до кримського хана. Мова йшла, очевидно, про виділення поки що авангарду кримського татарського війська, тобто невеликого загону в розпорядження Б. Хмельницького. Армадан повідомляє, що нуреддін-султан вирушив у похід і зараз перебуває у Перекопі, а він (Армадан) через декілька днів направить до Б. Хмельницького військо, очолюване його хорунжим Ахметом Кургушом [12.С.385-387].

Схема воєнних дій на Брацлавщині, Поділлі та Волині протягом лютого-березня 1651 р.

Отже, на допомогу Б. Хмельницькому до Чигирина Іслам-Гірей III відправив загін кримських та

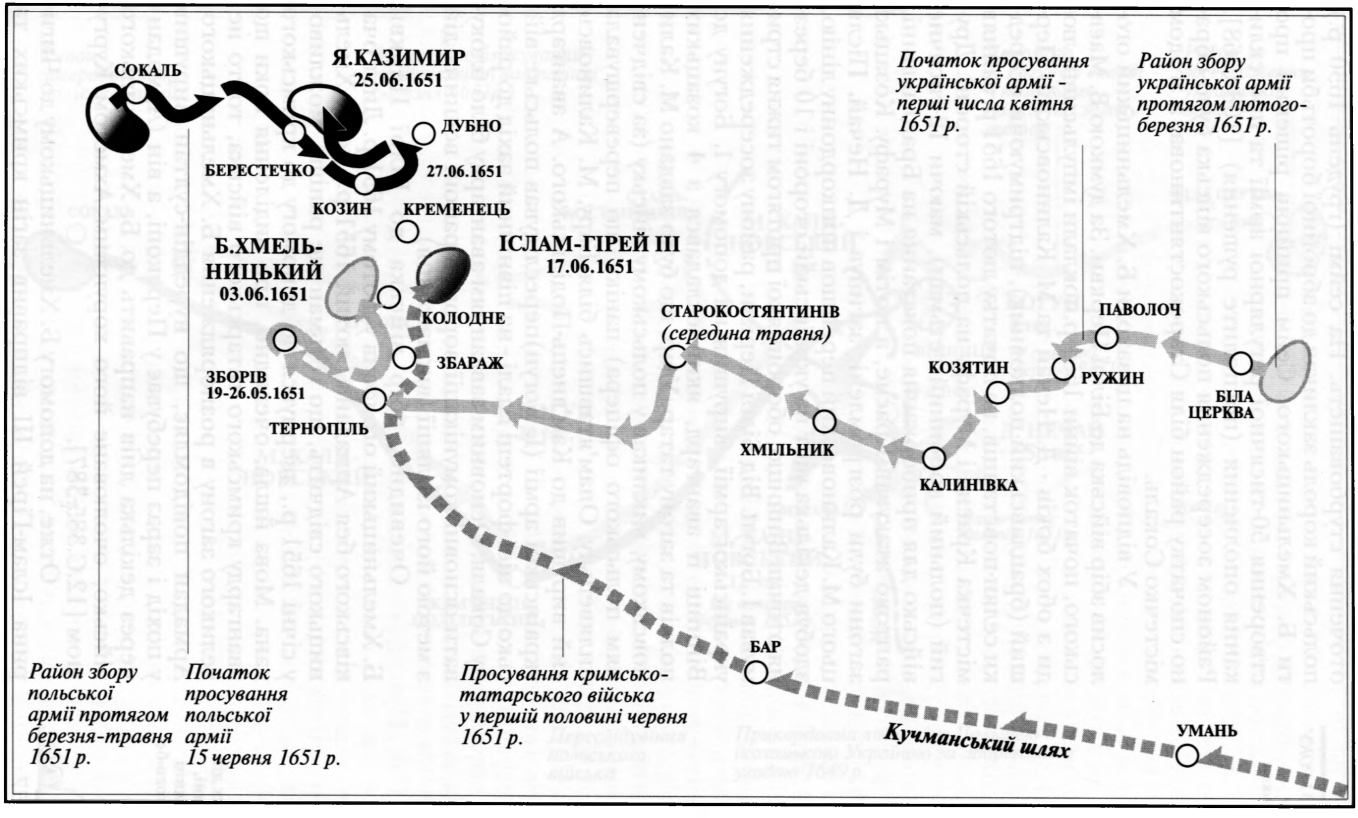
СОКАЛЬ
Я.КАЗИМИР
25.06.1651
ДУБНО
БЕРЕСТЕЧКО
27.06.1651
КОЗИН
КРЕМЕНЕЦЬ
Б.ХМЕЛЬ-
НИЦЬКИЙ
03.06.1651
ІСЛАМ-ГІРЕЙ ІІІ
17.06.1651
КОЛОДНЕ
ЗБАРАЖ
ЗБОРІВ
19-26.05.1651
ТЕРНОПІЛЬ
СТАРОКОСТЯНТИНІВ
(середина травня)
ХМІЛЬНИК
КАЛИНІВКА
КОЗЯТИН
ПАВОЛОЧ
РУЖИН
БІЛА
ЦЕРКВА
Початок просування української армії - перші числа квітня 1651 р.
Район збору української армії протягом лютого-березня 1651 р.
Район збору польської армії протягом березня-травня 1651 р.
Початок просування польської армії 15 червня 1651 р.
Просування кримсько-татарського війська у першій половині червня 1651 р.
БАР
УМАНЬ
Кучманський шлях

очаківських (можливо, й інших орд) татар на чолі зі своїм молодшим братом нуреддін-султаном Газі-Кримом. Згідно з його шляхетністю і важливістю посади у ханаті той не міг вирушити у похід, маючи менше 20 тис. воїнів [44.С.234]. Вважаємо повідомлення джерел та літератури [108.С.90] про те, що у нуреддін-султана було 5-8 тис. воїнів, помилковими.

Затримка допомоги з боку кримського хана, а також і його прихід на Україну пізніше, ніж очікував Б. Хмельницький, можливо, були пов'язані з пониженням оперативності в україно-кримсько-татарських стосунках, оскільки вони почали регулюватись із Стамбулу. Про це свідчить письмове звертання Б. Хмельницького у грудні 1650 р. і лютому 1651 р. відповідно до турецького султана Мухамеда та його великого візиря Ахмед-паші з проханням надання кримським ханом допомоги Війську Запорізькому [12.С,373, 387].

Зважаючи на дати підписання документів, орієнтовно можна припустити, що Б. Хмельницький у середині березня 1651 р. прибув до Білої Церкви, де вже була засереджена українська армія. З собою він, очевидно, привів загін кримсько-татарського війська та гетьманську артилерію.

З початком квітня 1651 р. полки рушили з Білої Церкви за окремими маршрутами до рубежу по р. Случ, у район Старокостянтинова. У двадцятих числах цього ж місяця Б. Хмельницький зі штабом стояв у Животові, де зустрічав посла турецького султана [12.С.403-404], а наприкінці квітня зосередив військо біля Гончарихи, а потім рушив до Старокостянтинова [12.С.405-406].

Простоявши тут близько тижня, він рушив через Проскурів - Волочиськ - Тернопіль і табором зупинився біля Зборова, сподіваючись перекрити шлях польському війську до кордонів Війська Запорізького. Тут він підписав декілька універсалів, зокрема 19, 25 і 26 травня 1651 р. [13.С.216-218].

Пересвідчившись, що польський король із Сокаля планує рушити іншим шляхом, Б. Хмельницький повертається через Тернопіль до Збаража і 3 червня зупиняється на шляху до Вишнивця у Колодному (10 км північніше Збаража) [13.С.218]. Загальна чисельність козацького війська була у межах 60-70 тис. чоловік [138.С.259], тобто (при середній чисельності полку 4 тис.) 15-17 козацьких полків, а за словами самого Б. Хмельницького, їх було 20 [12.С.596]. Враховуючи, що полкова артилерія (3-фунтові гармати) складалася з 6-7 одиниць у кожному полку [83.С.220], а артилерія головного командування (гетьманська), тобто важка польова артилерія, була у межах 30 гармат [83.С.220],

Схема битви під Берестечком. Зосередження військ протягом квітня-червня 1651 р.

то загальна чисельність артилерії української армії була у межах 100-130 гармат.

У складі українського війська було близько 170 тис. повстанців, не менше 20 тис. татар та 5 тис. турецьких воїнів [108.С.86, 105]. Кримський хан прибув до українського табору, розташованого біля Колодного, 17 червня 1651 р. [108.С.98]. Але кількість кримсько-татарського війська, що подається у джерелах і працях - 28-30 тис. чоловік [108.С.99], значно занижена. Справа в тому, що згідно зі своєю шляхетністю і станом хан не міг вирушити з військом, чисельністю меншим ніж 60-80 тис. воїнів [44.С.234].

У польському таборі під Сокалем було зосереджено 70 тис. чоловік, серед них 40 тис. посполитого рушення, 12 тис. піхотинців і драгунів, а також не менше 200 тис. челяді. Ширилися чутки, що кримський хан до Колодного не прибуде, тому Б. Хмельницький збирається вирушити назад, на Наддніпрянщину. Ця дезинформація з боку Б. Хмельницького поширювалася навмисне, щоб змусити короля зрушити з місця. Але король і його радники не наважувалися на цей крок, щоб не повторився Зборівський варіант, побоювались також висилати авангард проти української армії, аби не трапилось щось подібне до Жовтих Вод. З великою обережністю з 15 по 20 червня польське військо просунулось на 60 км на схід до Берестечка, на більш зручну позицію. Повіривши, що Б. Хмель-ницький буде відступати до Наддніпрянщини, король удосвіта 27 червня залишив табір під Берестечком і вирішив ще просунути своє військо на схід до Дубна (відстань 50 км). Але своєчасно він отримав звістку, що хан прибув до Б. Хмельницького і, враховуючи гіркий досвід минулого, не став ризикувати, а повернувся назад, у табір під Берестечко [108.С.103-104].

Схема битви під Берестечком. Задум Б. Хмельницького здійснити розгром польського війська (Я.Казимир) зранку 28 червня 1651 р. під час його просування з-під Берестечка до Дубна (Я.Казимир розгадав цей задум і повернувся назад до Берестечка).

РЕЛІГІЙНІ ВИТОКИ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАПРУГИ В СОЮЗНОМУ КРИМСЬКО-ТАТАРСЬКОМУ ВІЙСЬКУ

Є всі підстави вважати, що Б. Хмельницький розраховував не тільки виманити короля з непридатної для поля битви місцевості, а й атакувати польське військо під час маршу і вичікував зручного моменту, коли воно почне своє просування (для цього ж поширювались чутки про його відступ до Наддніпрянщини). Очевидно, Б. Хмельницькому 26 червня стало відомо, що наступного дня, вдосвіта, польське військо піде на Дубно, і він вирішив зранку 27 червня рушити

для розгрому ворога на марші або при підході його у район улаштування табору.

Але початок маршу у цей день ускладнювався релігійною обстановкою у кримсько-татарському війську. Згідно з мусульманським календарем сьомий місяць Раджаб у 1651 р. відповідно до християнського Григоріанського календаря тривав з 20 червня по 19 лип-ня [147.С.286]. Це один з чотирьох священних місяців, про які Сура 9.36 Корану говорить:

"Воістину, число місяців у Аллаха - дванадцять місяців у писанні Аллаха у той день, коли Він створив небеса і землю. З них - чотири заборонених, це - стійка релігія: не причиняйте ж в них зла самим собі та борітеся всі з многобожниками, як вони борються з вами. І знайте, що Аллах - з богобоязливими!"

[18.С.164].

Раджаб - це місяць малої прощі до Мекки. В цей місяць забороняється вести війни. Це місяць Аллаха, місяць Алі, глухий ("*ал асамм*"), тобто упродовж нього не чути гніву божого, проливний ("*ал асабб*"), бо протягом нього на людей проливається милість божа. Існує думка, що у Раджаб Мухамед отримав перше одкровення, був народжений або зачатий, на 27 число припадає день його вознесіння на небо ("*ал мі'радж*"). На цей місяць припадає ціла низка релігійних свят.

Напередодні першої п'ятниці Раджаба читаються особливі молитви дарів [146.С.196]. Очевидно, 22 червня (четвер) і 23 червня (п'ятниця) все кримсько-татарське військо провело у молитвах у таборі біля Колодного. Зазначимо, що п'ятниця - святковий день у мусульман ("*йаум ал - джум'а*" - день зібрань), день обов'язкового зібрання повнолітніх, здорових, вільних мусульман до мечеті для полудневої п'ятничної молитви і слухання проповіді. Існує багато легенд про святкування п'ятниць на небесах, цей день ще називають днем щедрості Аллаха [146.С.196].

За повідомленням джерел, 30 червня (п'ятниця) 1651 р. у татар був байрам (релігійне свято) [10.С.134]. Аналіз цього питання показав, що це був курбан-байрам, яким у священні місяці (у тому числі і у Раджаб) завершувалась Умра - мала проща [146.С.242]. Головним змістом курбан-байрама було виконання Манасика - ритуального жертвування [146.С.157], у якому брали участь не тільки прочани, а й усі мусульмани. З цією метою кожна сім'я різала домашніх тварин, дві третини м'яса роздавалось бідним. Відвідувались могили предків та близьких людей. Свято тривало 3-4 дні, отже воно розпочалося 27 червня спеціальними молитвами особового складу кримсько-татарського війська, а завершилось святковою трапезою та жертвуванням 30 червня [146.С.89].

Це дає підстави зробити висновок, що дні, які визначені були для проведення Берестецької битви, не влаштовували воїнів кримсько-татарського війська, тому що з боку його командування відбулося свідоме порушення релігійних заборон. Останнє було сприятливим грунтом для морально-психологічної напруги, в основі якої лежав страх перед божою карою. Очевидно, Б. Хмельницькому вдалося переконати Іслам-Гірея III, щоб він вплинув на похідних мулл, а ті, в свою чергу, на особовий склад війська про необхідність розпочати марш 27 червня. Як показали подальші події, це порушення Корану не виправдало себе: ворог не рушив з місця, а почуття вини перед Аллахом та побоювання того, щоб він не відвернувся за це від своїх правовірних, наростало.

ПРОСУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА У РАЙОН БИТВИ

Між табором українського війська (Колодне) та табором польської армії (Берестечко) відстань 80 км. Для її подолання Б. Хмельницькому необхідно було не менше двох діб. Розрахунки свідчать, що Б. Хмельницький та Іслам-Гірей III вирушили від Колодного вранці 27 червня за маршрутом Колодне - Вишневець (переправа через Горинь) - Кременець (переправа через Ікву) - Козин (переправа через Пляшівку) і наприкінці дня 28 червня вийшли на рубіж Лешнів - Редьків - Острів. Першим рухався передовий загін (загін особливого призначення), який складався з татарської кінноти, підсиленої козацькими (драгунськими) під-розділами. За ним на відстані півпереходу (15-20 км) рухались головні сили української армії у складі піхоти, артилерії та обозу. Наприкінці дня 27 червня Іслам-Гірей (передовий загін) зупинився на ночівлю північно-західніше Кременця на рубежі Дубно - Козин, а Б. Хмельницький - північно-західніше околиці Кременця. Очевидно, їм вже було відомо, що король відмовився від просування до Дубна, тому зранку планувалося рушити до Берестечка.

Припущення, що кримсько-татарське військо рухалось від Колодного до Лешніва окремим маршрутом [108.С.103-104], не може бути прийнятим, і ось чому:

1. Вся небезпека для польської армії у площині оперативно-тактичних чинників полягала у поєднанні української (козацької) піхоти з татарською кіннотою на полі бою. Це позбавляло поляків їх оперативно-стратегічної переваги в ударній силі своєї кавалерії,

яку вони завжди мали, воюючи проти повстанських козацьких армій. Оскільки просування військ є складовою частиною задуму битви, то питання поєднання козацької піхоти з татарською кіннотою на марші є обов'язковим і має свої особливості.

2. До цих особливостей належить створення з кінноти, підсиленої піхотою та артилерією, передового загону, або загону особливого призначення [66.С.88], завданням якого було: а) проведення тактичної розвідки (охоронної та бойової); б) прикриття головних сил армії, в тому числі і шляхом проведення короткочасного бою, за час якого головні сили встигли б наблизитись до району битви і зайняти необхідний бойовий порядок. З цією метою між передовим загоном і головними силами встановлюється відстань, яка дорівнює половині денного переходу (15-20 км), або 3-4 годинам бою [66.С.88]. Отже, незважаючи на високі маршеві можливості татарської кінноти, вона вимушена була рухатись зі швидкістю обозу, дотримуючись встановленої відстані від головних сил армії.

3. Рух татарських загонів на маршрутах, паралельних основному, є цілком закономірним - це рухома бокова мережа охоронної розвідки, що висилалась передовим загоном та головними силами української армії.

БОЙОВІ ДІЇ 28-29 ЧЕРВНЯ ТА ЗРОСТАННЯ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАПРУГИ У СОЮЗНОМУ КРИМСЬКО-ТАТАРСЬКОМУ ВІЙСЬКУ

Зранку 28 червня головні сили української армії рушили від Кременця до Козина, а передовий загін почав переправлятись через Пляшівку і пішов до Лешнева для обладнання коша. У цей час український розвідувальний загін підійшов до польського табору, провів розвідку, спалив навколишні села, відбив у королівської челяді багато коней, які паслися далеко за межами табору [108.С.104]. Після переправи через Пляшівку і зосередження біля Лешніва, де були залишені запасні коні, передовий загін (татарська кіннота) у другій половині дня 28 червня підійшов до польського табору під Берестечко і забезпечив проведення бойової розвідки, яка була зосереджена на вивченні рельєфу поля бою, сил ворога, розташування та укріплення його табору. Особливо сприятливі умови для такої роботи створюються при проведенні герців, тому татари і закликали поляків до двобою. Надвечір

передовий загін, атакований значними силами польської кінноти, вимушений був відступити, зазнавши вагомих втрат [108.С.104]. Наприкінці дня 28 червня у район битви прибули головні сили української армії на чолі з Б. Хмельницьким. Поразка передового загону 28 червня, замішана на релігійному грунті, очевидно, негативно вплинула на настрій татарських воїнів. Про це свідчить той факт, що наступного дня для підняття морального духу свого війська у передові шеренги бойових підрозділів татарської кінноти стали до бою найвищі особи ханату, впливові люди, відомі полководці. Серед них брати хана - калга-султан Крим-Гірей, нуреддін-султан Газі-Гірей, а також перекопський бей Тугай-бей та ін. Атаки татарської кінноти при підтримці козацької піхоти зранку 29 червня привели до розгрому правого крила польського війська, вагомих втрат особового складу та тилового забезпечення. При цьому татари широко застосували тактику удаваної втечі, що стало пасткою для поляків.

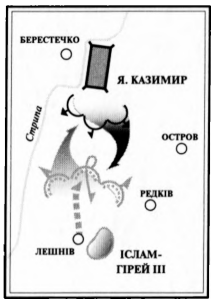

**Схема битви під Берестечком.
Бій передового загону української армії (татарська кіннота) та його відступ у середині
дня 28 червня 1651 р.**

Незважаючи на успіх, у бою полягло багато ханської рідні, відомі люди в державі, в тому числі і Тугай-бей [47.С.163; 28.С.30]. Це, очевидно, було сприйнято як кару Аллаха за недотримання святого письма, за перехід межі богобоязнення. Втрата близьких, рідних людей, які були одночасно опорою держави, на нашу думку, паралізувала волю Іслам-Гірея III, вселила страх у його душу. Морально-психологічна напруга, очевидно, вразила і все його військо.

Вважаємо, що Іслам-Гірей поділився станом своїх справ з Б. Хмельницьким. Наступного дня, 30 червня, була п'ятниця, і хан, посилаючись на те, що завтра релігійне свято, просив українського гетьмана врахувати його стан і настрої у війську, організувати і провести бій з мінімальною участю його армії. Не випадково у розповіді посла Б. Хмельницького - С. Савича - у Посольському приказі у Москві (21 вересня 1651 р.) про Берестецьку битву читаємо:

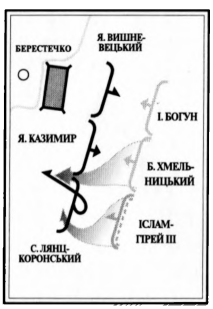

**Схема битви під Берестечком.
Введення у бій головних сил української армії зранку 29 червня 1651 р. та розгром правого флангу польського війська.**

"Кримський хан у той час стояв зі своїм військом нагорі і тільки споглядав, а в бій не ходив; інше кримське військо, що було за горою, пішло частково у біга... Бо був у них байрам і битися їм з поляками не можна... Після бою поїхав гетьман Богдан Хмельницький до хана і почав йому говорити: найясніший пане, де ж твоя правда - стоїш з людьми, а допомоги ніякої не чиниш, хіба це придає нам сили? А хан гетьману Богдану Хмельницькому відповів: для чого ти, пане гетьмане, табором так близько став до табору польських людей, у нас зараз байрам, тому битися не можна. А тому багато татар пішло до загонів, а деякі по дорогах литовських людей та купців переймають та здобич собі беруть. І тоді гетьман Богдан Хмельницький хану сказав:

найяснішій хане, ти тільки стій і у бойових порядках своє військо тримай, навіть у бій не ходи, а я вже, надіючись на господа, стану цієї ночі промишлять над табором польським" [10.С.134].

Достовірність інформації, яку подав С.Савич,

Фрагмент битви під Берестечком 1651 р. З барельєфа на саркофазі Я. Казимира у Парижі. Скульптор Ж. Тібо.

підтверджується тим, що Б. Хмельницький зранку 30 червня вийшов на поле бою 10-рядним табором з возів. Очевидно, планувалось змарнувати день на укріплення табору і цим звільнити від бою кримсько-татарське військо, а наступного дня розпочати вже спільно бойові дії. На випадок, якщо ворог розпочне бій, наступальні атаки вести козацькою піхотою при підтримці татарської кінноти. Ця тактика дозволяла вивільнити основний склад кримсько-татарського війська від бою.

Вранці 30 червня українська армія з'явилася на горизонті, рухаючись 10-рядним возовим табором. Спочатку табір рухався фронтально на польське військо, а потім був скерований на їх лівий фланг, де поляки вимушені були відступити. Іншими словами, коли табір вийшов на поле бою, він рушив паралельно Пляшівці і бойовим порядкам польського війська, перед якими раптово виникла неприступна рухома оборона української армії. Зупинившись, козаки негайно розпочали укріплювати табір [108.С.107-108].

Зауваження хана, що український табір зупинився дуже близько від польського табору, є справедливим [12.С.541], хоч вини Б. Хмельницького у цьому дуже мало, бо стати далі заважала з тилу заболочена

Пляшівка. Але такий бойовий порядок був невдалим, тому що позбавив можливості маневрувати українському війську, особливо правому його флангу, на полі бою. При атаках ворога на цей фланг перекривався шлях підходу до нього татарської кінноти, щоб надати підтримки. Рухові по тилах заважав болотистий берег Пляшівки, а обійти ворога з тилу заважали його бойові порядки.

Зовнішній вигляд селян-повстанців, які потрапили у польський полон під час Берестецької битви 1651 р.
З гравюри В. Гондіуса.

Аналіз схеми бойових порядків військ під час Берестецької битви, наведеної у монографії І. Свєшнікова "Битва під Берестечком" [108.С.107], дозволяє дати оцінку тактичному використанню військ на полі бою з обох сторін. Бойовий порядок української армії був побудований згідно з новою лінійною тактикою. Піхота, яка складає правий фланг і центр, має у глибину 10 лав під захистом возових рядів, а кіннота - лівий фланг. Полкова (легка польова) артилерія розташована у бойових порядках піхоти (у першій лаві), а артилерія головного командування - гетьмана (важка польова) - перед бойовими порядками центра. Командний пункт кримського хана прикривала батарея з двох гармат малого калібру [108.С.109]. Розташування Іслам-Гірея III на лівому фланзі бойових порядків української армії, а також характер бойових дій 30 червня татарського війська (підтримка наступу української піхоти кавалерійськими атаками) дає підстави вважати, що йому відводилася роль ар'єргарду. Така функція татарського війська дозволяла вивільнити його основний склад від участі в бойових діях. Цілком закономірно, що головними силами української армії, які розташовувалися разом з важкою (гетьманською) артилерією у центральній частині бойового порядку, командував Б. Хмельницький. Цього вимагав паритет сторін у битві, оскільки головними силами польської армії командував польський король Ян Казимир. Виникає питання: хто ж командував правим флангом (авангардом) української армії? Щоб відповісти на нього, необхідно врахувати що, залишаючи свою армію під Берестечком 30 червня 1651 р., Б. Хмельницький передав командування нею Ф. Джалалію. Це свідчить, що той був в українського гетьмана першою особою з питань розробки плану битви та його реалізації. Про військові здібності і високий авторитет Ф. Джалалія серед козацтва свідчить той факт, що під час переходу 4 травня 1648 р. реєстрових полків на бік повстанців (Б. Хмельницького) він був обраний за старшого. Напередодні Зборівської битви (на початку серпня 1649 р.) він очолював бойове забезпечення української армії, тобто всі види розвідки (а це провідна функція штабу). Отже, це він визначив вигідне місце

для Зборівської битви і момент атаки передового загону української армії на польське вій-ська (під час його переправи через р.Стрипу). Відомо, що Ф. Джалалій займав у гетьманській військово-державній структурі посаду одного з генеральних осавулів [114.С.89, 93]. Це дає підстави припускати, що до функціональних обов'язків цього осавула входило планування воєнних дій (управління військами).

Вищенаведене дає підстави вважати, що Ф. Джалалій був начальником штабу української армії. Про це свідчить той факт, що, як тільки почався відступ української армії з-під Берестечка, одним із перших до Б. Хмельницького у Паволоч 14 - 15 липня прибув його штаб, очолюваний Ф. Джалалієм [12.С.519, 597], який, очевидно, приступив до розробки оперативно-стратегічних заходів, щоб зупинити і розгромити польське військо біля Білої Церкви. У цьому контексті зазначимо, що бойові дії 28 і 29 червня 1651 р. під Берестечком засвідчили про ліквідацію поляками української оперативно-стратегічної переваги, яка мала місце від часу Корсунської битви (травень 1648 р.) за рахунок відродження своєї кавалерії та введення до складу польської армії німецької найманої піхоти. Крім того, у польській армії було удосконалене управління військами (планування бойових дій). В цих умовах обмежена участь татарської кінноти у битві (у поєднанні з рельєфними незручностями поля бою) примусила Б. Хмельницького відмовитись 30 червня 1651 р. від рішучих наступальних дій і побудувати своє військо на полі бою багаторядним табором з возів. Фактично відбувався пошук для наступного дня оптимального оперативно-тактичного вирішення битви, у якому безпосередню участь (як начальник штабу) брав Ф. Джалалій, про що свідчить передача йому у цей день командування українською армією.

Другою особою в українській армії після Ф. Джалалія під час кампанії 1651 р. був І. Богун (І. Федоренко), який заступив першого на відповідальній посаді у Берестецькому угрупованні військ, очолив оборону табору і забезпечив вихід української армії з оточення. Про те, що його функціональні обов'язки виходили за межі командира Кальницького полку, свідчить той факт, що напередодні Берестецької битви, в середині березня 1651 р., він очолив авангард української армії (загін особливого призначення) у складі чотирьох козацьких полків і татарського формування, розгромив під Вінницею польське військо, яким командував М. Калиновський, а також провів маневрове блокування комунікацій на території ворога до рубежу Сокаль - Кам'янець-Подільський. Йому було

Зовнішній вигляд козаків, які потрапили у польський полон під час Берестецької битви 1651 р. З гравюри В. Гондіуса.

доручено командування авангардом української армії у складі 15 тис. чоловік під час воєнних дій під Білою Церквою у середині серпня 1651 р. (після завершення Берестецької битви). Отже, маємо підстави припускати, що І. Богун командував правим флангом (авангардом) української армії на Берестецькому полі битви 30 червня 1651 р. Цілком логічним є передача йому пізніше командування обороною табору в районі Берестечка з метою виведення української армії з оточення.

Як уже зазначалося, близьке розташування до табору польського війська бойових порядків української армії обмежило її у головному параметрі бою - маневруванні з метою організації взаємодії між піхотою та кіннотою, а також змусило розташувати командні пункти в зоні вогню артилерії ворога. Артилерійського обстрілу зазнав командний пункт Іслам-Гірея III, що мало катастрофічні наслідки. Серйозним недоліком бойового порядку української армії була відсутність мушкетно-артилерійської підтримки кримсько-татарського війська, особливо в умовах, коли планувалося обмежити його участь у битві. Тих двох гармат малого калібру, що мав Іслам-Гірей III, було не досить, щоб дати відсіч артилерійській атаці ворога. Незважаючи на те, що командний пункт Іслам-Гірея III прикривав загін турецької піхоти [108.С.108], відчувається відсутність на лівому фланзі української армії, де перебувала татарська кінnота, піхотно-возового прикриття, якого вимагала тактична обстановка. Не випадково командування правого крила польського війська побоювалося наступати на лівий фланг української армії (на бойові порядки татарської кінноти), вважаючи, що у сусідньому лісі перебуває козацька засідка [108.С.109].

Як повідомляє І. Свєшніков, бойовий порядок польського війська на полі бою під Берестечком був запропонований королю німцем Гертляндом, і король розставив війська німецьким способом, у поляків незвичним [108.С.106]. Але спосіб поділу війська на три різновеликі частини - авангард, головні сили та ар'єргард - не є німецьким, він широко використовувався під час Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр., а удосконалений він голландцями під час їх боротьби за свою незалежність у 1567-1609 рр. [106. С.341]. На вищезгаданій схемі праве крило польського війська - авангард (С. Лянцкоронський), ліве - ар'єргард (Я. Вишневецький) і у центрі - головні сили (Ян Казимир). Така побудова війська дозволяла маневрувати цими його трьома частинами на полі бою і здійснювати взаємодію між ними.

За принципами новітньої тактики були побудовані головні сили польської армії, якими командував Ян Казимир. У центрі він поставив кінноту, а на флангах - піхоту, одну артилерійську батарею розташував у центрі, а дві на флангах [108.С.106]. Загальна побудова польського війська на полі бою не вплинула на результати битви, зокрема на перемогу, бо її визначив тільки наступ головних сил, які очолював король Ян Казимир. Інші ж частини бойового порядку не були використані, за винятком невдалої атаки ар'єргарду (Я. Вишневецький) на праве крило козацького табору.

У той же час вважаємо, що головним задумом авторів бойового порядку польського війська було прикрити у поєднанні з табором головні сили з флангів і тилу, тобто Я. Вишневецькому, С. Лянцкоронському та військову, що залишилося у таборі, відводилася роль ар'єргардів (тилового прикриття). Про це свідчить і їх фронтальна орієнтація, яка спрямована не на ворога, а у простір між головними силами і табором. У цьому задумі була врахована татарська тактика обхвату ворога з флангів і тилу та глибокого рейду по його бойових порядках. Це татари успішно продемонстрували під Зборовом 15 серпня 1649 р. і навіть 29 червня тут, під Берестечком. Але у зв'язку з тим, що татарське військо 30 червня використовувалося тільки для підтримки бойових дій української (козацької) піхоти, задум бойового порядку польського війська не був повністю реалізований. Спроба татарської кінноти вийти на правий фланг української армії через ворожі бойові порядки була зупинена артилерією польських головних сил (Яна Казимира).

БОЙОВІ ДІЇ 30 ЧЕРВНЯ. ВТЕЧА СОЮЗНОГО КРИМСЬКО-ТАТАРСЬКОГО ВІЙСЬКА З ПОЛЯ БОЮ

Зранку 30 червня польський король Ян Казимир вивів своє військо з табору і побудував його у бойовий порядок, розглянутий вище. У таборі, на шанцях, було залишено невелику частину піхоти. Одночасно він наказав спалити мости через р. Стир, які з'єднували табір з лівим її берегом, позбавляючи своє військо шляху можливого некерованого відступу. З боку Б. Хмельницького на полі бою стояв тільки Іслам-Гірей III з невеликою частиною війська. Ще вчора, 29 червня, він зайняв пагорб, який був навпроти правого флангу польського війська. Через деякий час із пелени туману польське військо почуло образливі

вигуки на свою адресу, які наближались, а потім поширилися по всьому фронту і раптом затихли. Це прибуло козацьке військо під захистом табору з возів і почало ладнати його до оборони. Його бойовий порядок

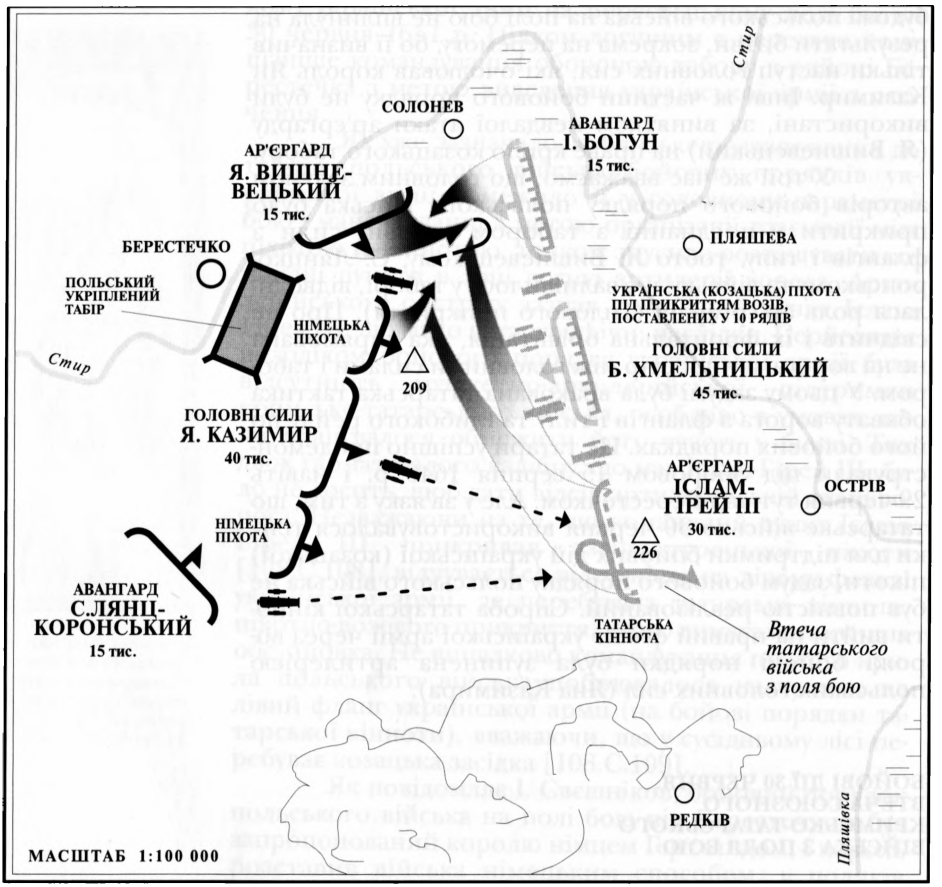

Схема битви під Берестечком. Поразка української армії 30 червня 1651 р. через втечу (під впливом паніки) союзного кримсько-татарського війська з поля бою.

було розглянуто вище.

Минав час, вже була 15 година дня, а битва не розпочиналася. Було ясно, що Б. Хмельницький не збирається сьогодні вести бій,і тоді Я. Вишневецький з дозволу короля атакував правий фланг української армії. Йому вдалося частково розірвати ще не завершені козацькі та селянські укріплення, але козацька піхота українського авангарду при підтримці татарської кінноти перейшла у контратаку, відкинула Я. Вишневецького і почала громити його бойові порядки, тобто лівий фланг польського війська. Для розвитку

успіху хан, спостерігаючи це з пагорба, кинув на допомогу додаткові сили татарської кінноти, але вони не змогли через зайнятість поля бою військами, обстріл з боку поляків та заболоченість місцевості вийти на правий фланг українського війська і повернулися назад. Отже, була втрачена можливість почати розгром польської армії. Король, зрозумівши, що ситуація вкрай небезпечна, відокремив від лівого флангу головних сил німецьку піхоту, направив її на допомогу Я. Вишневецькому і скерував вогонь своєї артилерії на його підтримку. Щоб перешкодити піхоті підтримати Я. Вишневецького, татарське військо двічі атакувало лівий фланг короля. Але козацьку контратаку за допомогою німецької піхоти вдалося відбити. Пересвідчившись, що атака на козацьке військо справа не перспективна, король розпочав головними силами наступ на пагорб, зайнятий татарами, обстрілюючи їх з 8 гармат, заладованих мушкетними кулями. Він наказав С. Лянцкоронському (праве крило, авангард) підтримати його наступ, але останній, побоюючись козацької засідки у сусідньому лісі, не зрушив з місця. Хан двічі кидав в атаку татарську кінноту (якої, очевидно, у нього було мало.- І.С.) і обстрілював короля з двох гармат, але наступ польського війська зупинити не зміг. Чотири татарські ядра пролетіли біля Яна Казимира, одне пошкодило йому коліно. Польська артилерія спрямувала вогонь на командний пункт Іслам-Гірея III, на якому майорів білий прапор, а також на бойові порядки татарської кінноти. Від артилерійського пострілу у безпосередньому оточенні хана загинув його родич - Амурат-султан*, а від гарматного та мушкетного вогню значних втрат зазнало татарське військо. При цьому хана, його оточення та все військо раптом охопив такий жах, що вони кинули все і почали рятуватись втечею. Декілька татарських підрозділів прикривали цю втечу, але і вони врешті-решт теж відступили. Ханський прапор, булава і всі його особисті речі стали трофеями польської шляхти [108.С.106-110].

Очевидно, чергові людські втрати були сприйняті татарським військом як кара Аллаха за порушення межі богобоязливості. Морально-психологічна напруга на релігійному грунті, що мала місце у союзному татарському війську, переросла у кризу, яка проявилася у його втечі з поля бою під впливом паніки.

Після втечі кримсько-татарського війська з-під Берестечка для Б. Хмельницького битва була вже програна. Втративши кінноту, українська армія опинилась у становищі, в якому вже перебували козацькі повстанські армії протягом 1591-1638 рр. Їх бойові дії проти польського війська, яке мало оперативно-тактичну

** Усі представники пануючої династії Гіреїв мали титул султана, який вживався після власного імені або посади [121.С.26; 44.С.469; 47.С.138].*

перевагу над повстанцями в ударній силі своєї кінноти, відбувалися за відомим сценарієм: облога козацького табору, видача керівників повстання, розправа над повстанцями.

Б. Хмельницький, доручивши командування військом Ф. Джалалію, разом з І. Виговським та невеликим загоном охорони негайно виїхав слідом за ханом, аби умовити його повернутися на поле битви. Коли хана наздогнали, то він не тільки не повернувся, а й нібито захопив у полон Б. Хмельницького і повіз у напрямку Криму.

Фантастичними і тенденційними вигадками, створеними в оточенні Б. Хмельницького, назвав М. Грушевський інформацію про полонення кримським ханом українського гетьмана. На думку історика, насправді Б. Хмельницький перебував у хана недовго і стільки, скільки сам хотів [70.С.306]. Ми не тільки погоджуємося з думкою М. Грушевського, а й вважаємо, що з метою випередження народного поговору можлива навіть імітація полону.

Як зрозуміти дивну, на перший погляд, поведінку Б. Хмельницького? Яку мету він при цьому переслідував? Відповідь може бути однозначною - провести перегрупування війська з-під Берестечка до Білої Церкви і при цьому не зазнати осуду простого народу, адже йому не поясниш, що без татарської кінноти бойові дії під Берестечком приречені і що треба негайно готувати сили, щоб зупинити ворога біля Білої Церкви.

СПРОБА ЗУПИНИТИ ВТЕЧУ СОЮЗНОГО КРИМСЬКО-ТАТАРСЬКОГО ВІЙСЬКА. ПРИЧИНИ НЕПОВЕРНЕННЯ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО БЕРЕСТЕЧКА

Як відомо, 30 червня 1651 р. бій під Берестечком розпочався біля 15 години. Через 2-3 години бою татарське військо кинулося тікати, орієнтовно це сталося близько 18 години. Рухаючись з максимальною швидкістю вершника (до 12 км за годину) і міняючи коней, хан до середини ночі за 7-8 годин подолав біля 100 км, опинившись біля Ямполя, і зробив тут коротку зупинку. Вже згадуваний С.Савич повідомив, що Б. Хмельницький наздогнав і розшукав хана біля Ямполя, тобто коли останній тут зробив зупинку [10.С.132-136]. Наздогнати хана раніше, на марші, як про це робляться припущення у деяких працях [108.С.110], - справа нереальна. Він рухався зі швидкістю, недосяжною для Б. Хмельницького, і не мав

клейнодів, що ускладнювало його розшук. Очевидно, хан погодився з Б. Хмельницьким спробувати зупинити відступаюче форсованим маршем по шляхах і степах кримсько-татарське військо, але це можна було зробити тільки на головній переправі Чорного шляху через р.Случ - Росоловецькій, що біля Старокостянтинова.

На світанку (сонце зійшло о 5 год. 50 хв.) Б. Хмельницький та Іслам-Гірей III рушили форсованим маршем і у першій половині дня 1 липня прибули до Старокостянтинова, подолавши відстань біля 80 км. Зупинку і збір частини війська, як свідчить С. Савич, було здійснено, але, за його ж повідомленням, враховуючи виснаження коней від голоду і екстремального маршу, а також фізичне і моральне виснаження особового складу, хан і Б. Хмельницький були вимушені відмовитись від задуму повернути військо у район битви, оскільки воно було небоєздатне. Під час цих заходів Б. Хмельницький завербував до себе на службу 2 тис. татарських воїнів [12.С.607], тобто був сформований загін особистої охорони гетьмана та його штабу.

Подальші події свідчать, що Іслам-Гірей III та Б. Хмельницький домовились про те, що перший зупинить татарське військо на Синіх Водах на чолі з візирем Сефер-Газі-агою [12.С.587] і повідомить про це останнього, який буде чекати цієї звістки у Паволочі.

Щоб визначити, коли і куди виїхав Б. Хмельницький від Старокостянтинова, звернемо увагу на те, що 17 липня 1651 р. він був під Білою Церквою і підписав наказ для полковників цього регіону [13.С.220]. Отже, 16 липня він був у дорозі (відстань між Паволоччю і Білою Церквою - 50 км). Відомо, що у Паволочі він перебував протягом трьох днів [12.С.596-597], тоді це 13, 14 і 15 липня. Звідси у ці дні були розіслані універсали, що оголошували збір війська у Масловому Ставі та під Білою Церквою [12.С.585]. За повідомленням джерел [13.С.668], Б. Хмельницький 9 липня перебував у Любарі (відстань до Берестечка 210 км), а до цього - у Грицеві (відстань до Берестечка 170 км), на шляху, що йде від Берестечка на Паволоч, де, очевидно, прагнув з'ясувати обстановку в районі битви та хід виконання його наказу про вихід війська з оточення для зосередження його біля Білої Церкви. Щоб прибути до Паволочі 13 липня, він вирушив з Любару не пізніше 10 липня (день припинення бойових дій під Берестечком), подолавши відстань у 140 км. У Грицеві він перебував до 7 липня, куди прибув не пізніше 4 липня, оскільки зранку цього дня, як буде показано нижче, почався за його наказом відступ української

армії з-під Берестечка. Отже, з-під Старокостянтинова до Грицева Б. Хмельницький вирушив 3 липня (відстань 40 км) і перебував тут 4, 5, 6 і 7 липня.

Оскільки його супроводжував 2-тисячний татарський загін, то цілком закономірно, що у його оточенні були і чотири татарські мурзи - командири полків (по 500 чоловік у кожному), про яких повідомляється у джерелах [12.С.585,596]. Б. Хмельницький попросив міщан Паволочі допомогти йому коштами. З одержаних від них грошей (3 тис. золотих) він негайно виплатив належне найнятому татарському загону - чотирьом мурзам [12.С.596] (для мурз по 200 талерів і для рядових по 20) [12.С.607]. Останнє відбилося у джерелах як викуп Б. Хмельницького з неволі [12.С.585].

Розрахунки свідчать, що кримсько-татарське військо було зупинене, згуртоване і не пізніше 11 липня зосереджене на Чорному шляху біля Чорного лісу, а у Паволоч до Б. Хмельницького не пізніше 14 липня вже прибули посланці від хана з повідомленням про готовність союзників вирушити йому на допомогу [12.С.597]. Якщо й існує у наших розрахунках помилка щодо руху Б. Хмельницького, кримського хана і прибуття татарських гінців до Паволочі, то вона не перевищує однієї доби.

Вищенаведене свідчить, що Б. Хмельницький по своїй волі, за своїм бажанням прибув до Старокостянтинова. Тільки тут, біля Росоловецької переправи через р.Случ, існував у ті часи головний перевалочний пункт руху військ по водорозділу річок, тобто по Чорному шляху. Не випадково більшість подій Визвольної війни пов'язана з цим пунктом. Отже, для того щоб зупинити підрозділи татарського війська (які ще не перейшли цю переправу), і прибув Б. Хмельницький з ханом до Старокостянтинова.

Найвагомішим джерелом, що підтверджує відсутність полонення Б. Хмельницького з боку кримського хана, є розповідь у Посольському приказі посла Б. Хмельницького полковника С. Савича про битву під Берестечком [10.С.132-136]. Ми вже торкалися питання участі хана у битві 30 червня з розповіді С. Савича і ще раз підкреслюємо, що завдяки цій інформації вдалося відповісти на цілий ряд незрозумілих раніше питань стосовно битви під Берестечком. У зв'язку з цим ми вважаємо надзвичайно цінним повідомлення про спробу Б. Хмельницького зупинити втечу кримсько-татарського війська. С. Савич повідомляє, що хан виправдовувався перед Б. Хмельницьким, доводячи, що він особисто не тікав, а *"кинувся зупиняти військо, що почало тікати і яким страх заволодів,*

мов поляки відьомство наслали". Разом з ханом Б. Хмельницький робив спробу зупинити і сформувати підрозділи кінноти, але все марно: коні та люди були виснажені, стан війська та шляхів просування ускладнились проливними дощами. С. Савич повідомляє, що Б. Хмельницький і хан їхали разом до Старокостянтинова, де перший залишився, при цьому жодним словом не згадує про полонення козацького гетьмана. Можна було б припустити, що йому про це не було відомо або він замовчує цю подію. Але він повідомляє, що у таборі під Берестечком розповсюдилися чутки, що хан українського гетьмана взяв у полон, тому обрали нового гетьмана. С. Савич зазначає, що у складі його посольства перебуває полковник І. Лук'янов, який разом із Б. Хмельницьким брав участь у погоні за ханом і його військом. Отже, якби мало місце полонення гетьмана, то І. Лук'янов був би свідком цього і про це знав би С. Савич. Приховувати ж інформацію з боку останнього не було ніякої зацікавленості.

З цього витікає, що у другій половині дня 1 липня Б. Хмельницький міг повернутися до Берестечка, але не зробив цього - він вирішив вивести свою армію з-під Берестечка і, переформувавши, зупинити нею (та кримсько-татарським військом) поляків біля Білої Церкви. Для передачі цього рішення війську, яке оборонялося під Берестечком, він відправив туди полковника І. Лук'янова [10.С.135], а сам вирушив до Грицева, потім до Любару, а звідти - до Паволочі.

Розрахунки свідчать, що з-під Старокостянтинова І. Лук'янов вирушив до Берестечка у другій половині дня 1 липня або зранку 2, Іслам-Гірей III, очевидно, виділив для його супроводу загін татарської кінноти [10.С.135]. С.Савич повідомляє, що І. Лук'янов прибув до обозу під Берестечко у понеділок, тобто 3 липня. Враховуючи його ж інфомацію, що у ці дні йшов дощ, відзначимо: І. Лук'янов міг рухатись тільки у світлу частину доби, тому для подолання відстані у 180 км він витратив півтори-дві доби, а це свідчить про достовірність дати, яку називає С. Савич. У той же час С. Савич помиляється відносно того, що І. Лук'янова Б. Хмельницький відправив у неділю ввечері 2 липня, адже за один день подолати відстань у 180 км у супроводі потужного татарського загону - справа нереальна. Отже, І. Лук'янов був відправлений Б. Хмельницьким до Берестечка дійсно у неділю 2 липня, але вранці. Сумнівно, щоб з цією місією Б. Хмельницький відправив до Берестечка І. Виговського, як про це йдеться у деяких працях [81.С.443]: останній був другою особою у державі після гетьмана - генеральним писарем, і поїздка його до Берестечка не залишилася б поза

увагою С. Савича. Відправити І. Виговського, який, за сучасними мірками, виконував функції голови уряду, тоді, коли вимагалась термінова, всеосяжна організаційна та мобілізаційна робота на всій території козацької України по формуванню війська, - це взагалі безглуздя. Такого не міг зробити Б. Хмельницький. З іншого боку, не можна не погодитись із тим, що І. Виговський *"виїхав на Україну"*, а точніше до Корсуня, але не через Берестечко, а через Білу Церкву, де, як свідчить наказ Б. Хмельницького від 17 липня 1651 р., почалося зосередження української армії.

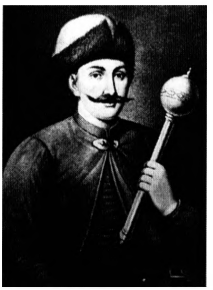

І. Виговський (з джерела 133).

Очевидно, в наказі Б. Хмельницького, якого привіз І. Лук'янов до Берестечка, а також в усних розпорядженнях, Ф. Джалалію, як начальнику штабу, доручалося організувати, а І. Богуну забезпечити вихід української армії з оточення для зосередження її після реформування біля Білої Церкви. З цією метою армія поділялася на авангард, головні сили і ар'єргард, а командиром останнього призначався І. Богун, якому доручалося: силами ар'єргарду (до 5 полків) та формуваннями селян-повстанців прикрити вихід з оточення авангарду, головних сил та артилерії, а також організувати оборону табору, затримуючи якомога довше польське військо під Берестечком. Не виключено, що татарський загін теж мав завдання у взаємодії з ар'єргардом української армії прикрити вихід козацького війська з табору.

Під час перебування Б. Хмельницького у Паволочі сюди не пізніше 14-15 липня прибув його штаб, очолюваний Ф. Джалалієм, у супроводі полковників М. Гладкого, М. Пушкаренка та А. Хмелецького [12.С.596-597]. Між Берестечком і Паволоччю - біля 400 км. Для того, щоб дістатися сюди у зазначений термін, штаб, контролюючи вихід війська з оточення, повинен був почати рух з-під Берестечка 4 або 5 липня. Не випадково С. Савич повідомляє, що згідно з наказом, який привіз обложеним І. Лук'янов, на ранок вівторка, тобто 4 липня, оголошувалась бойова готовність війська.

Є підстави вважати, що основні сили українського козацького війська були виведені за розпорядженням Б. Хмельницького з табору з-під Берестечка протягом 4-5 липня 1651 р. Таке припущення грунтується на наступному:

- незважаючи на те, що табір української армії під Берестечком був оточений, поляки не контролювали в ньому ситуацію, не спроможні були не тільки його здобути, а й перешкодити виходу з нього війська. Навіть коли 10 липня 1651 р. залишки селянсько-повстанських формувань під впливом паніки залишили

табір, польське військо не атакувало їх, тому що, як повідомляє Р. Пясецький, який володів інформацією на рівні штабу польського війська, *"був наказ не переслідувати їх, бо побоювалися засідки" [12.С.548]*;

- вся полкова артилерія (більше 100 гармат) української армії була вивезена з табору, а це незаперечне свідчення того, що козацькі полки були виведені з оточення. У таборі було залишено тільки 18 гармат, тобто той мінімум артилерії, який був необхідний для підтримки оборони табору. Очевидно, цей склад артилерії та клейноди планувалось евакуювати в останню чергу, але через паніку, що виникла 10 липня в українському таборі, це здійснити не вдалося;

- для прикриття виводу з табору війська був сформований полк з 300 козаків-добровольців, який не мав права на відступ і який, за повідомленням джерел, поліг до єдиного воїна, не відступивши ані на крок. Функціональна призначеність цього полку підтверджується тим, що після його загибелі бойові дії під Берестечком припинилися.

Повідомлення з українського табору про зміну наказних гетьманів - не що інше, як дезинформація, яка переслідувала мету переконати поляків, що оборону здійснювало приречене козацьке військо. Полковники, які називались наказними гетьманами, давно вже формували свої полки у районі Білої Церкви або Корсуня. При цьому зазначимо, що при Б. Хмельницькому наказні гетьмани не обиралися, а призначалися ним, заміна ж їх у ході воєнних дій не допускалася. Під час Берестецької кампанії Б. Хмельницький не призначав наказних гетьманів, оскільки сам керував своєю армією. Покидаючи Берестечко, він доручив своєму начальнику штабу, Ф. Джалалію, керівництво битвою, і той від імені Б. Хмельницького (функція штабу діяти від імені командира) протягом трьох діб (з другої половини дня 30 червня до другої половини дня 3 липня) здійснював управління бойовими порядками української армії на полі бою. У другій половині дня 3 липня до Берестечка прибув І. Лук'янов - і почали вже діяти накази і розпорядження Б. Хмельницького, який контролював їх виконання, перебуваючи у Грицеві (за 170 км від Берестечка).

Про те, що І. Богун під Берестечком не був наказним гетьманом, а лише керував виходом війська з оточення, зазначає М. Грушевський [108.С.115].

Підсумовуючи, маємо підстави зробити висновок, що доба від кінця дня 30 червня 1651 р. (Берестечко), коли татарське військо втекло з поля бою, і до кінця дня 1 липня (Старокостянтинів), коли робилася спроба його зупинити, у Б. Хмельницького та Ислам-

Гірея III була настільки напруженою і насиченою важливими справами, що для такої події, як полонення ханом українського гетьмана, не було місця. Адже протягом цієї доби вони здійснили форсований марш, подолавши 180 км (це межа фізичної можливості вершни-

Схема маршруту просування Б. Хмельницького та строки його перебування в окремих населених пунктах після втечі союзного кримсько-татарського війська з-під Берестечка 30 червня 1651 р.

ка), провели за південь біля Старокостянтинова величезну організаційну роботу по зупинці частини татарського війська, формуванню з татарських воїнів 2-тисячного загону особистої гвардії Б. Хмельницького, а також відправці І. Лук'янова у супроводі татарського загону до Берестечка. Спланували зосередити частину татарського війська на Синіх Водах на чолі з ханським візиром Сефер-Газі-агою, строки просування якого до Білої Церкви мав визначити Б. Хмельницький. Домовились, що тимчасово командний пункт українського гетьмана буде перебувати у Паволочі, куди прибудуть ханські гінці з інформацією про готовність татарського війська вирушити на допомогу українській армії.

Вжиті спільні заходи по підготовці бойових дій проти польської армії засвідчують дружні, союзні зв'язки між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III, серед яких важко найти місце для полонення українського гетьмана кримським ханом.

У той же час, опинившись за збігом обставин поза межами своєї оточеної під Берестечком армії і не маючи наміру до неї повертатися, бо доля війни вирішувалася вже не під Берестечком, а під Білою Церквою, Б. Хмельницький, щоб не отримати тавра зрадника, можливо, вимушений був погодитись на те, щоб

пустити чутку, що не по своїй волі він не повернувся на поле бою, а з-за того, що його затримав кримський хан. Останній, очевидно, з розумінням поставився до проблем Б. Хмельницького і, можливо, імітував полонення українського гетьмана.

Існують ще й моральні аспекти цього питання, на яких слід коротко зупинитись.

1. Б. Хмельницький і Іслам-Гірей, люди з великим військовим досвідом, обидва розуміли, що битву програно. Коли перший наздогнав останнього, то вони не знайшли ніякого рішення, щоб змінити ситуацію. Вражених панікою на грунті релігійного фанатизму татарських воїнів повернути на поле бою вже було неможливо. Отже, українська (козацько-селянська) армія, яка залишилась під Берестечком в укріплених, але оточених польським військом таборах, була приречена на розгром, загибель, у кращому випадку - на полон. Позбавлена татарської кінноти, маючи піхоту або драгунію (кінну піхоту), українська армія неспроможна була вести наступальні дії (крім оборони) проти польської армії, на боці якої була оперативно-тактична перевага в ударній силі кінноти, до того ж вона мала німецьку (з бойовим досвідом Тридцятилітньої війни) піхоту, здатну протистояти українській.

Сефер-Газі-ага - візир Кримського ханства (з архіву Ю. Мицика).

Не випадково Б. Хмельницький не розпочинав жодної битви до прибуття татарської кінноти. Навіть для вирішення локальних бойових завдань він неодноразово просив хана надіслати йому загін татарської кінноти до Чигирина, що останній завжди виконував. Наголошуємо на цьому для того, щоб поставити запитання: що чекало Б. Хмельницького, якби він повернувся у обложений табір під Берестечко? Так, він - талановитий полководець, у нього великий авторитет. Але що він міг зробити? Краще організувати оборону табору, збільшити його опір утричі, активізувати вилазки з табору? А що далі? А далі вже відома з минулих повстань розв'язка: доведені до виснаження і відчаю обложою люди за дароване їм життя та свободу видають Б. Хмельницького та І. Виговського польському королю як найперших зрадників корони. При цьому треба враховувати і психологічний стан польської шляхти, яка упродовж трьох років терпіла від своїх підлеглих поразки, тож на поблажливе ставлення до оточених неможливо було розраховувати. Тож запитаємо, чи варто було Б. Хмельницькому повертатися до табору під Берестечко? Безумовно, ні.

2. Аби переконати в тому, що хан полонив Б. Хмельницького, у підручниках по історії України, фундаментальних виданнях та деяких працях істориків Іслам-Гірей III оголошений зрадником. Так,

зокрема УРЕ повідомляє:

"...союзник Б. Хмельницького - кримський хан Іслам-Гірей III вступив у таємні переговори з польським королем, зрадив і несподівано почав відступ Чорним шляхом на Крим. Б. Хмельницький намагався умовити татар продовжувати бій, але був захоплений ними у полон, і козаки залишилися без полководця. Цим скористалось польське військо й оточило козацький табір" [150.С.513].

Насправді ж було зовсім не так : Б. Хмельницький наздогнав розгублену людину (Іслам-Гірея III), яка була морально надломлена, вбита горем, ганьбою, що покрила не тільки його особисто, а й військо, державу. Адже погана слава покотиться по світу, дійде до Стамбула, потрапить на сторінки історії. Він втратив найближчих людей під Берестечком і не мав можливості забрати їх для поховання. Аллах покарав його за гріхи, і він, очевидно, часто у дорозі молився. Можливо, хан був людиною сильної волі і зумів частково подолати психологічну кризу. Тоді на фоні своєї біди він не міг не розуміти, яку трагедію, яку біду переживає Б. Хмельницький. Адже цією поразкою він перекреслив усі зусилля, всі жертви, у тому числі татарські, витрачені на визволення українського народу, козацтва. Там, у болотах Пляшівки, знайдуть свою смерть ще тисячі людей, а все марно...

Отже, до Старокостянтинова їхали на верхових конях то кроком, то риссю два державні діячі і полководці, об'єднані спільною бідою - поразкою на полі бою, морально пригнічені, бо за ними стояли великі маси людей. Чи можна собі уявити, що раптом у одного з них з'являється звіриний оскал і він в'яже іншого, щоб продати? Адже йде мова про людей всесвітньо відомих. Як тоді б пояснив Іслам-Гірей III цей вчинок турецькому султану, який підтримував з Б. Хмельницьким дружні стосунки, надав йому фірман на володіння руським князівством [12.С.565] і сподівається на протекторат Туреччини над Україною [12.С.375].

Припустимо, що хан полонив Б. Хмельницького. Тоді виникає питання: для чого? Видати польському королю? А що він від того буде мати? Адже хан добре знає, що люб'язним до нього під Зборовом був польський король тому, що у поєднанні з Б. Хмельницьким вони стали непереможною силою. Не буде цього, поляки не стануть з ним, ханом, рахуватись. Отже, логіки у такому вчинку немає. Можливо, саме Іслам-Гірей III, враховуючи становище Б. Хмельницького, а також те, що його чекає загибель у таборі під Берестечком, запропонував туди не повертатися, врятувати себе і зібрати нове військо проти поляків, а він,

№ п/п	Дії Б. Хмельницького	Дата, час	№ п/п	Дії Іслам-Гірея III	Дата, час
1	Вирушив з-під Берестечка, маючи на меті зупинити втечу татарського війська	30 червня 18.30	1	Почав тікати разом зі своїм військом з поля бою під Берестечком	30 червня 18.00
2	Наздогнав Іслам-Гірея III біля Ямполя (100 км від Берестечка)	1 липня біля 3.00	2	Зробив коротку зупинку біля Ямполя (100 км від Берестечка)	1 липня біля 2.00
3	Разом з Іслам-Гіреєм III вирушив до головної переправи Чорного шляху через Случ - Росоловецької, що південніше Старокостянтинова	1 липня на світанку	3	Разом з Б. Хмельницьким вирушив до головної переправи Чорного шляху через Случ - Росоловецької, що південніше Старокостянтинова	1 липня на світанку
4	Прибув разом з Іслам-Гіреєм III до Росоловецької переправи, що біля Старокостянтинова	1 липня у середині дня	4	Прибув разом з Б. Хмельницьким до Росоловецької переправи, що біля Старокостянтинова	1 липня у середині дня
5	Біля Росоловецької переправи (біля Старокостянтинова) разом з Іслам-Гіреєм III: - зупиняє підрозділи татарського війська, але вони виявилися небоєздатними; - готує відправку до Берестечка полковника І. Лук'янова у супроводі татарського загону з наказом Ф. Джалалію організувати, а І. Богуну забезпечити вихід війська з оточення; - з числа татарських воїнів формує на умовах найму двохтисячний загін для виконання комендантських функцій при українському штабі; - домовляється, що буде чекати гінців у Паволочі з повідомленням про готовність татарського війська вирушити на допомогу українській армії до Білої Церкви.	1 липня друга половина дня	5	Біля Росоловецької переправи (біля Старокостянтинова) разом з Б. Хмельницьким: - зупиняє підрозділи свого війська, які виявилися небоєздатними; - формує загін (6 тисяч) для супроводження полковника І. Лук'янова до Берестечка; - відправляє свого візира Сефер-Газі-агу зупинити і зосередити татарське військо на Синіх Водах і підготувати до походу в район Білої Церкви на допомогу Б. Хмельницькому; - домовляється, що як буде завершено зосередження татарського війська на Синіх Водах, повідомити про його готовність до походу через гінців до Паволочі.	1 липня друга половина дня
6	Біля Росоловецької переправи (біля Старокостянтинова): відправляє до Берестечка полковника І. Лук'янова у супроводі татарського загону.	2 липня зранку	6	Вирушає до Криму.	2 липня зранку

Календарний графік дій Б. Хмельницького та Іслам-Гірея III після втечі союзного кримсько-татарського війська з поля бою під Берестечком (30 червня 1651 р.)

(Складений за джерелами: 10.С.132-136; 12.С.585,587,596-597,607; 13.С.220,668; 70.С.306; 81.С.443; 108.С.106-110,115.)

№ п/п	Дії Б. Хмельницького	Дата, час	№ п/п	Дії Іслам-Гірея III	Дата, час
7	Біля Росоловецької переправи (біля Старокостянтинова): - відправляє І. Виговського на Наддніпрянщину для організації збору війська до району Корсуня; - організує роботу свого штабу та його комендантських підрозділів з числа татарських воїнів-найманців.	2 липня протягом дня			
8	Вирушає від Старокостянтинова до Грицева (відстань – 40 км).	3 липня зранку			
9	У Грицеві (розташоване на шляху, що йде від Берестечка до Паволочі, відстань до Берестечка - 170 км): очікував виконання свого наказу про початок виходу української армії з-під Берестечка, який він призначив на 4 липня. Сюди, до району Грицева, перші підрозділи підійшли 7 липня (за розрахунками).	4-7 липня протягом дня			
10	Вирушає від Грицева до Любара (відстань - 40 км).	8 липня зранку			
11	У Любарі (розташоване на шляху, що йде від Берестечка до Паволочі, відстань до Берестечка - 210 км): на базі Любартовського полку створює штаб по забезпеченню руху війська, що виходить з-під Берестечка, а також визначенню йому районів зосередження.	9 липня протягом дня			
12	Вирушає з Любару до Паволочі (відстань – 140 км).	10 липня зранку			
13	На шляху до Паволочі.	10-12 липня			
14	У Паволочі: - за гроші, пожертвувані міщанами, розрахувався з чотирма мурзами - командирами двохтисячного загону татар, яких він найняв до себе на службу;	13-15 липня протягом дня	7	У Бахчисараї: - на Синіх Водах зосереджене і підготовлене до походу на допомогу Б.Хмельницькому татарське військо;	не пізніше 11 липня

№ п/п	Дії Б.Хмельницького	Дата, час	№ п/п	Дії Іслам-Гірея III	Дата, час
	- з-під Берестечка прибув штаб Б. Хмельницького, очолюваний Ф. Джалалієм, у супроводі М. Гладкого, М. Пушкаренка та А. Хмелецького; - від кримського хана прибули гінці з листами про готовність татарського війська прийти на допомогу.			- до Б.Хмельницького у Паволоч відправлені гінці з повідомленням про готовність татарського війська до походу; - очолити татарське військо доручено калга-султану.	
15	Вирушає з Паволочі до Білої Церкви (відстань - 50 км).	16 липня зранку			
16	У Білій Церкві: - видає наказ білоцерківському, вінницькому, брацлавському, уманському та паволоцькому полковникам зосередити полки у районі Білої Церкви; - у наказі повідомляє, що він особисто буде збирати полки під Корсунем, а також, що союзне кримсько-татарське військо вже напоготові.	17 липня протягом дня			

зі свого боку, надасть йому негайно допомогу. Щоб не зазнати осуду української армії, яка б'ється у облозі під Берестечком, та всього народу за те, що він залишив передчасно поле бою, хан, можливо, запропонував розпустити чутки, що він полонив Б. Хмельницького, а також організував імітацію цього полону.

Узагальнюючи аналіз і синтез подій, пов'язаних з битвою під Берестечком, можна зробити такі висновки:

1. Берестецька битва показала, що у польській армії відбулися значні зміни, які викликали адекватні заходи з боку Б. Хмельницького. За визначенням В. Маєвського [138.С.260], у 1651 р. була ліквідована криза у польському воєнному мистецтві, яка існувала протягом 1648-1649 рр. Майже відроджена кіннота, яка була втрачена у битві під Корсунем (1648 р.), і значно збільшена кількість якісної піхоти за рахунок іноземців - учасників Тридцятилітньої війни. Планування битви засвідчило, що польська армія має штаб, укомплектований досвідченими у військовій справі офіцерами (в тому числі й іноземними). Значно

більше приділено уваги розвідці, хоч глибина її й невелика (25 км). Враховано досвід поразок на Жовтих Водах та під Зборовом, внаслідок чого припинилось розпорошення сил та збільшилась обережність у просуванні війська (передислокації табору).

2. Розгром поляками у другій половині дня 28 червня передового загону у складі татарської кінноти та підрозділів козацької піхоти показав, що ворог має значну кількість якісної піхоти. У зв'язку з цим наступного дня, 29 червня, для підтримки татарської кінноти були введені значні сили української (козацької) піхоти, і це дало позитивний результат - було розгромлене праве крило польського війська, а також тилові його комунікації. Цей бій засвідчив, що при створенні рівноваги у піхоті українська армія отримує перевагу у високій динаміці дій кінноти (татарської), оскільки польська кавалерія не могла зрівнятись з останньою за цим параметром.

3. Враховуючи необхідність високої питомої ваги піхоти на полі бою (згідно з вищевикладеними ви-сновками, п.2), а також плануючи вивільнити 30 червня основний склад татарського війська від бою, Б. Хмельницький застосував оригінальний бойовий порядок української (козацької) піхоти на полі бою - десятирядний табір з возів. Останнє створило високі захисні умови для піхоти, а також великі можливості для забезпечення її бойових дій (атак) особовим складом та матеріальними засобами. Контратака козацької піхоти при підтримці татарської кінноти проти Я. Вишневецького 30 червня показала ці високі можливості. Крім того, вихід української армії у складі десятирядного табору з возів на поле бою, яке мало обмежений простір, дозволив Б. Хмельницькому вирішити в цих умовах проблему базового табору.

4. При створенні бойового порядку української армії на полі бою з боку Б. Хмельницького були допущені прорахунки, які полягали в тому, що 10-рядний табір козацької піхоти був дуже близько розташований від ворожого, а підходи до його правого флангу перекривали заболочені береги Пляшівки. Внас-лідок цього в зоні вогню польської артилерії опинився командний пункт кримського хана, а при наступальних діях польського війська правому крилу козацької піхоти татарська кіннота не могла надати підтримки. Отже, бойовий порядок української армії 30 червня 1651 р. під Берестечком із-за близького розташування ворога та складного рельєфу місцевості мав обмежені можливості у тактичному маневруванні на полі бою окремими підрозділами, зокрема кін нотою.

5. З боку Б. Хмельницького та Іслам-Гірея III були допущені прорахунки у релігійних питаннях щодо особового складу кримсько-татарського війська та його морально-психологічного стану, а також (враховуючи близьке розташування ворога) в організації мушкетно-артилерійського (піхотно-возового) прикриття союзного війська та його командного пункту. Відсутність останнього створила умови для паніки і втечі союзного війська з поля бою.

6. Після втечі кримсько-татарського війська з поля бою та невдалої спроби його зупинити Б. Хмельницький вважав битву під Берестечком програною, тому не повернувся сюди, а вирішив зупинити і розгромити польське військо біля Білої Церкви. З цією метою він розпочав негайний збір війська біля Білої Церкви та Корсуня за рахунок людських і матеріальних резервів, які забезпечував полково-сотенний лад на Україні, а також за рахунок виводу з оточення з-під Берестечка залишків української армії та її переформування. Одночасно він домовився з кримським ханом, що для надання допомоги українській армії до Білої Церкви прибуде кримсько-татарське військо.

ВОЄННІ ДІЇ ПІД БІЛОЮ ЦЕРКВОЮ У СЕРПНІ-ВЕРЕСНІ 1651 р.

Як вже зазначалося, Б. Хмельницький, наздогнавши Іслам-Гірея III на відстані 100 км від Берестечка, разом із ним рушив до Старокостянтинова, на головну трасу Чорного шляху, сподіваючись зупинити тут частину відступаючого кримсько-татарського війська, яке під впливом паніки втекло з поля бою. Але воно виявилося небоєздатним, тому вони домовилися, що частину татарського війська хан збере негайно на Синіх Водах на чолі з візиром Сефер-Газі-агою [12.С.587], а про готовність його до походу він повідомить українського гетьмана, надіславши гінців до Паволочі. Звідси до Берестечка Б. Хмельницький відправив полковника І. Лук'янова з наказом І. Богуну забезпечити, а Ф. Джалалію організувати вихід української армії з оточення і зосередження її після реформування у районі Білої Церкви. Від Старокостянтинова хан рушив до Криму, а Б. Хмельницький - до Грицева і Любара, де протягом 4-9 липня 1651 р. координував вихід українського війська з-під Берестечка та створив штаб (у Любарі) по регулюванню його руху. Протягом 13-15 липня він перебуває у Паволочі і розсилає універсали, оголошуючи в них збір війська у Масловому Ставі та біля Білої Церкви [12.С.585]. Сюди у ці дні прибули

посланці від кримського хана з листами до козаків і "черні" про те, що татари готові прийти на допомогу українцям. Ці листи Б. Хмельницький наказав розповсюдити серед народу, щоб вивести його з розпачу від поразки та згуртувати до відсічі ворогові [12.С.597]. У ці дні до Паволочі з-під Берестечка прибув штаб Б. Хмельницького, очолюваний Ф. Джалалієм [12. С.596, 597]. 17 липня 1651 р. Б. Хмельницький у супроводі свого штабу прибув до Білої Церкви і підписав наказ такого змісту:

"Богдан Хмельницький, гетьман,
з Військом Запорізьким.

Панам білоцерківському, вінницькому, брацлавському, уманському і паволоцькому полковникам бажаємо від господа бога доброго здоров'я. Повідомляємо в.м.м., що, порадившись з товариством, ми вирішили, не відкладаючи ні на тиждень, ані на два, зараз же бути готовим і разом збиратися. Тому наказуємо, щоб ті полки, що знаходяться поблизу Білої Церкви, до білоцерківського полковника вирушали, а я полки збиратиму зараз же під Корсунем, бо треба нам бути пильними, щоб наші вороги не застали нас у наших домівках. Як тільки одержите цього листа, вдень чи вночі повідомляйте про те, що у вас діється. Ми також, як тільки про що почуємо і дізнаємося, порадившись, повідомлятимемо вас. Тільки вдруге вам наказуємо, щоб ви зараз же збиралися і були готові. Орда також вже напоготові. Маємо в бозі надію, що наші вороги не матимуть успіхів. Затим доручаємо вас богу.

Даний з-під Білої Церкви, дня 17 липня 1651 року.
Богдан Хмельницький, гетьман, власною рукою"

[13.С.220].

ВИХІД ВІЙСЬК У РАЙОНИ ЗОСЕРЕДЖЕННЯ

Виконуючи наказ Б. Хмельницького, білоцерківський полковник М. Громика на кінець липня зібрав у районі Білої Церкви 6 тисяч козацького війська. Сам же Б. Хмельницький сформував у районі Корсуня 50-тисячне військо і в десятих числах серпня вирушив з ним до Білої Церкви. У середині серпня (13-15 числа) авангард української армії (15 тис. чоловік), який очолив І. Богун, зосередився у районі Білої Церкви, прикриваючи це місто від удару, який міг завдати М. Калиновський з району м.Фастова. Головні сили української армії зосередилися біля Узина (20 км східніше Білої Церкви) [12.С.613]. Загальна чисельність української армії, яку вдалося сформувати Б. Хмель-

ницькому після Берестецької поразки, була в межах 60 тис. чоловік. Це свідчить про великі потенційні можливості полково-сотенного державного ладу козацької України та неабиякі організаторські здібності Б. Хмельницького. У середині серпня на допомогу

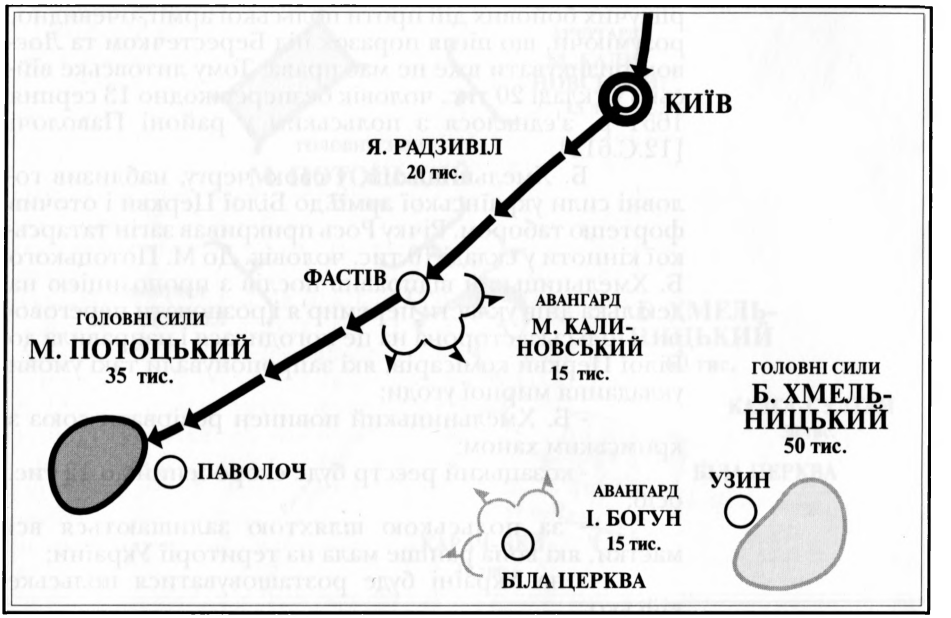

Б. Хмельницькому до Узина прибуло кримсько-татарське військо (не менше 40 тис. чоловік), яке очолив калга-султан.

Схема воєнних дій у районі Білої Церкви. Вихід військ у райони зосередження в середині серпня 1651 р.

З-під Берестечка Ян Казимир виїхав до Польщі, а М. Потоцький очолив похід польського війська для остаточного розгрому української армії. Загальна чисельність польського війська була в межах 50 тис. чоловік. 9-10 серпня М. Потоцький стояв під Махнівкою, а 13 серпня підійшов до Паволочі. Авангард польської армії (15 тис. чоловік), очолюваний М. Калиновським, зосередився у районі Фастова з метою забезпечення просування литовського війська і його безперешкодного з'єднання з польським. Литовський гетьман Я. Радзивіл, скориставшись поразкою української армії під Берестечком, розпочав у середині липня 1651 р. бойові дії у районі Лоєва. Він розгромив козацькі полки, які очолював наказний гетьман М. Небаба, і рушив до Києва, де йому міська влада, щоб врятувати місто від погромів, відчинила браму, хоч це не

позбавило місто від пограбувань з боку литовського війська. До Паволочі він рушив через Фастів - на з'єднання з польським військом. Розташування і сили української армії дають підстави вважати, що Б. Хмельницький мав можливість перешкодити цьому з'єднанню, але, як показали подальші події, він відмовився від рішучих бойових дій проти польської армії, очевидно, розуміючи, що після поразок під Берестечком та Лоєвом ризикувати вже не має права. Тому литовське військо у складі 20 тис. чоловік безперешкодно 13 серпня 1651 р. з'єдналося з польським у районі Паволочі [12.С.611].

Б. Хмельницький, у свою чергу, наблизив головні сили української армії до Білої Церкви і оточив фортецю табором. Річку Рось прикривав загін татарської кінноти у складі 10 тис. чоловік. До М. Потоцького Б. Хмельницький відправив послів з пропозицією на декілька днів укласти перемир'я і розпочати переговори. Польська сторона на це погодилася і направила до Білої Церкви комісарів, які запропонували такі умови укладання мирної угоди:

- Б. Хмельницький повинен розірвати союз з кримським ханом;
- козацький реєстр буде скорочений до 12 тис. осіб;
- за польською шляхтою залишаються всі маєтки, які вона раніше мала на території України;
- на Україні буде розташовуватися польське військо.

Проти таких умов угоди у Білій Церкві вибухнув бунт "*черні*", підтриманий татарським військом. Б. Хмельницький вимушений був для безпеки комісарів перенести переговори до табору, а бунт жорстоко придушити [12.С.622].

БОЙОВІ ДІЇ ПІД БІЛОЮ ЦЕРКВОЮ 23-25 ВЕРЕСНЯ 1651 р.

Щоб не допустити тиску на польських комісарів, а також примусити Б. Хмельницького погодитись на висунуті польською стороною умови, М. Потоцький 23 вересня 1651 р. підійшов до Білої Церкви і побудував своє військо у бойовий порядок для битви. Як він сам повідомляє, військо було побудоване за берестецьким порядком. Правий фланг (авангард) очолив Я. Радзивіл, лівий (ар'єргард) - М. Калиновський, а головні сили - М. Потоцький. Наблизившись до українського табору, польське військо провело декілька сутичок з татарськими та козацькими загонами, але

головні сили української армії з табору для бою не вийшли. Простоявши у бойових порядках до 25 вересня, М. Потоцький вимушений був відмовитись від надії провести битву і отаборився поряд з українським табором. Він зазначає, що останній був розташований

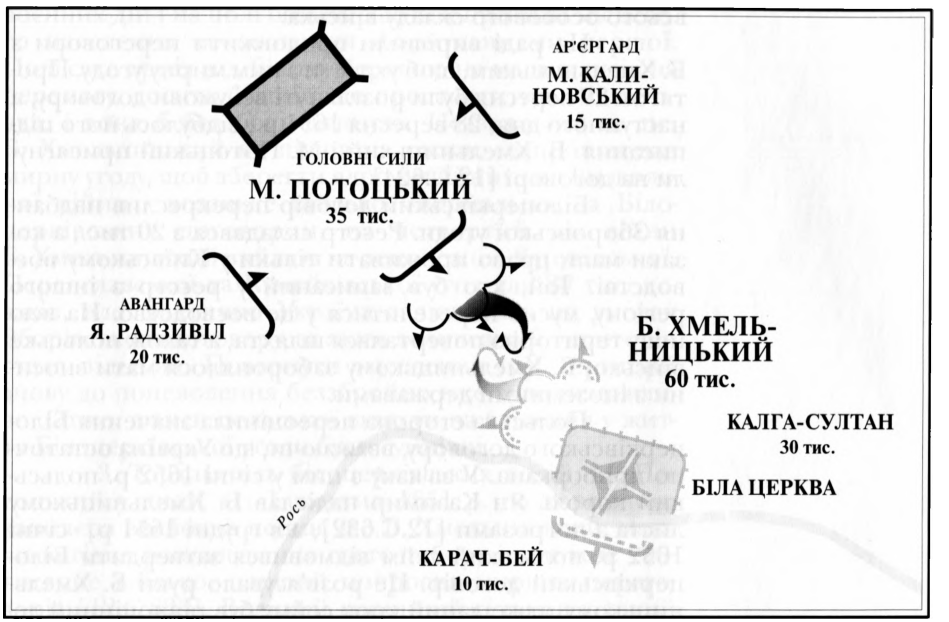

Схема воєнних дій у районі Білої Церкви. Розташування військ 23-25 вересня 1651 р. Основна форма бойових дій - сутички малих загонів.

у ярах, у зручному для його захисту місці, добре забезпечений озброєнням, мав потужну фортифікацію і більше 100 тис. війська [12.С.623].

Двадцять шостого вересня відбулася військова рада у польському війську - вирішували, що робити. Становище армії було катастрофічним. На маршрутах руху поляків селяни спалювали мости, випалювали і знищували пасовиська, перешкоджали забезпеченню війська продуктами харчування. М. Потоцький опинився в повній ізоляції, до неї додалося ще оточення Б. Хмельницьким польського табору - татарські та козацькі загони чатували на польське військо день і ніч.

За оцінкою самого М. Потоцького, становище у польській армії визначалося такими факторами:

1. Особовий склад найманих хоругв заявив, що строки вербовки їх закінчились, і вони підуть з табору.

2. Від голоду та хвороб, що виникли на грунті недоїдання, вимирала піхота.

3. Я. Радзивіл заявив, що він не може довго тут

перебувати, оскільки залишив свій табір під Любечем і не знає, що діється на кордонах Литви.

4. За свідченням полонених, з Криму на допомогу Б. Хмельницькому днями прибуде з військом кримський хан.

5. Почався голод не тільки для коней, а й для всього особового складу війська.

На раді вирішили продовжити переговори з Б. Хмельницьким, щоб укласти з ним мирну угоду. Протягом 27 вересня були розглянуті всі умови договору, а наступного дня, 28 вересня 1651 р., відбулось його підписання. Б. Хмельницький і М. Потоцький присягнули на договорі [12.С.624].

Білоцерківський договір перекреслив надбання Зборовської угоди. Реєстр складався з 20 тис., а козаки мали право проживати тільки у Київському воєводстві. Той, хто був записаний у реєстр з іншого регіону, мусив переселитися у це воєводство. На всю іншу територію поверталася шляхта, а також польське військо. Б. Хмельницькому заборонялося мати зносини з іноземними державами.

Польська сторона переоцінила значення Білоцерківського договору, вважаючи, що Україна остаточно приборкана. У зв'язку з цим у січні 1652 р. польський король Ян Казимир надіслав Б. Хмельницькому листа з погрозами [12.С.632], а в грудні 1651 р. - січні 1652 р. польський сейм відмовився затвердити Білоцерківський договір. Це розв'язувало руки Б. Хмельницькому, адже даний крок сейму був рівноцінний денонсації самого договору. Хоч щоб якось стабілізувати обстановку, Ян Казимир видав від 10 березня 1652 р. королівський універсал про підтвердження Білоцерківського договору, але це вже не змінило ситуації. Розформування козацьких полків було припинено. Польська шляхта, не бажаючи рахуватись із реаліями життя, штовхала до загибелі свою державу, допускалася помилок, за які прийшлося розраховуватись майбутнім поколінням польського і українського народів.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо:

1. Події, що відбулися у період від поразки української армії під Берестечком і до зупинки нею польсько-литовського війська під Білою Церквою, продемонстрували велику волю і неабиякі організаторські здібності Б. Хмельницького, а також невичерпну життєздатність полково-сотенного державного устрою з питань людських і матеріальних резервів для відродження українських збройних сил. Фактично після поразки під Берестечком за три-чотири тижні Б. Хмельницький сформував і зосередив на білоцерківському напрямку армію, яка перешкодила

намірам польського командування здійснити похід на Наддніпрянщину.

2. Оперативно-тактична перевага української армії над польською під Білою Церквою 23-25 вересня 1651 р. була очевидною, вона полягала в тому, що остання опинилась в умовах повної ізоляції у районі воєнних дій і на полі бою за рахунок протидії місцевого населення та оточення формуваннями першої. Польська армія під Білою Церквою не мала шансів на перемогу, досить було їй ще простояти тут тиждень-два, і вона б без бою загинула. Незважаючи на це, Б. Хмельницький не пішов на ризик - запропонував мирну угоду, щоб зберегти ядро рушійних сил Визвольної війни - козацьке військо. Формально, за Білоцерківським договором, на четвертий рік війни Б. Хмельницький вийшов на денонсацію Куруківської, Переяславської та Кумейківської угод для 20 тис. козаків, але фактично Україна залишилась на умовах Зборівського договору, за яким величезна її територія стала вільною. Повернути населення цієї території знову до поневолення беззбройно вже було неможливо. Отже, шанси польської шляхти на втілення у життя Білоцерківської угоди були сумнівні.

3. Торкаючись білоцерківських подій, М. Потоцький у листі від 1 жовтня 1651 р. до коронного канцлера висловив подив, що Б. Хмельницький, маючи вигідне розташування свого табору і потужне 100-тисячне військо, перший попросив мирних переговорів [12.С.623]. Великий коронний гетьман у такий спосіб прагнув підкреслити свої полководницькі здібності і військову перевагу над Б. Хмельницьким. Насправді ж, незважаючи на значний кількісний склад української армії, вона була зовсім не обстріляна, не мала бойового досвіду; значні втрати (особливо серед командного складу) мало і союзне татарське військо. Все краще полягло у пляшівських болотах під Берестечком. Це головна причина, яка штовхнула Б. Хмельницького не ризикувати, а почати переговори.

4. В умовах, що склалися, Б. Хмельницький ввів у дію свій провідний напрямок боротьби проти польського війська - концепцію виснаження (вимотування) ворога. В її рамках у широких масштабах застосувалась протидія місцевого населення ворогові і надання допомоги своїм військам, маневрове блокування основних комунікацій у смузі просування ворожого війська. Внаслідок цього польське військо було позбавлене продуктів харчування [12.С.601,615], фуражу і випасів для коней, на його шляху руйнувались мости, переправи [12.С.617] і т. п. Характер бойових дій українсько-татарських підрозділів проти польського

війська на підході до Білої Церкви дає підстави для висновку, що Б. Хмельницький планував перетворити битву з ворогом у цьому районі в один з етапів його виснаження. Маневрове блокування польського табору у поєднанні з дрібними сутичками, а також повна його ізоляція повинні були привести з часом до відмови ворога від бойових дій, що фактично і сталося.

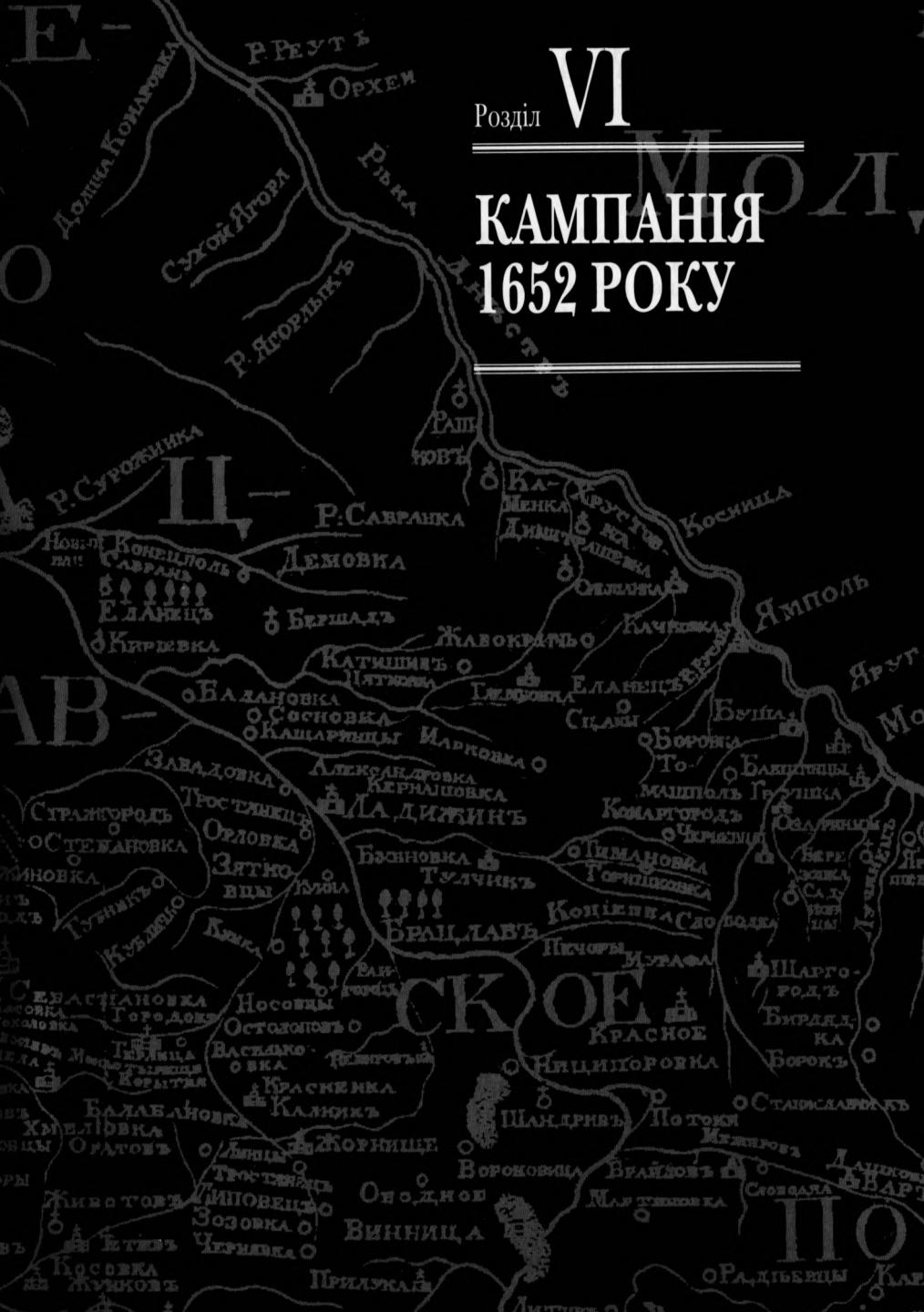

Розділ VI

КАМПАНІЯ 1652 РОКУ

БИТВА ПІД БАТОГОМ
1-2 ЧЕРВНЯ 1651 р.

В. Лупул
(з джерела 22).

Розанда Лупул - наречена Т. Хмельницького
(з джерела 22).

Після поразки Б. Хмельницького під Берестечком молдавський господар В. Лупул вважав автоматично денонсованою укладену з ним у 1650 р. угоду про спільний союз проти Польщі, а також обіцянку про шлюб його дочки, Розанди, з сином Б. Хмельницького - Тимофієм. Український гетьман не погодився зі втратою союзника, а також не міг стерпіти зневагу В.Лупула до нього та його сина. Для відновлення раніше досягнутих домовленостей Б. Хмельницький вирішив у другій половині травня здійснити похід у Молдавію. Як повідомляє Я. Рудавський, цьому походу передували погрози на адресу В.Лупула з боку Б. Хмельницького [48.С.186], що примусило першого шукати захисту у польського короля. М. Костомаров подає зміст листа В. Лупула до польського короля, у якому той просить у нього захисту, оскільки син Б. Хмельницького, Тимофій, разом з козацьким і татарським військами збирається прибути до Молдавії і домогтися шлюбу з його дочкою силою [81.С.490-491].

Оскільки цей союз був небезпечний для Польщі, принижував честь корони, М. Калиновський, який став великим коронним гетьманом після смерті М. Потоцького (20 листопада 1651 р.), вирішив перешкодити цьому походу. З цією метою він на чолі 20-тисячного війська [48.С.188] (12 тис.кінноти і 8 тис. піхоти), а з урахуванням челяді 50-60 тис. чоловік, вирішив заступити шлях українському війську у районі Ладижина. Південніше цього містечка, на р. Батіг (при впадінні її у р. Південний Буг), біля села з такою ж назвою (тепер село Четвертинівка Ладижинського району Вінницької області) М. Калиновський побудував табір і став очікувати ворога.

Розміри табору значно перевищували можливості по його обороні, тобто не відповідали кількісному складу польської армії. Коли командир німецького піхотного полку поцікавився, для чого закладено такий великий табір, М. Калиновський відповів, що очікується прибуття значного військового підсилення,

для якого завчасно треба мати місце у таборі [48.С.188].

"Цей табір був такий великий, - свідчить польський учасник битви, - що й 100 тис. з трудом обороняли б його. З фронту, проте, його прикривала тільки одна шеренга, а в тилу не було не тільки ар'єргарду, а й буквально жодної озброєної людини" [15.С.236-237].

Оскільки йшла мова про похід у Молдавію Т. Хмельницького, який уже здійснював подібну акцію у серпні 1650 р. [76.С.214], то Б. Хмельницький надіслав до М. Калиновського листа, у якому писав:

"...Не хочу таїти від вашої милості, що зухвалий мій син, Тиміш, зібрав кілька тисяч війська для того, щоб змусити до шлюбу за дружину дочку молдавського господаря. Застерігаю вас, вашу милість, аби ви відступили з військом до польського кордону і звільнили волоське прикордоння, яке займаєте; син мій по характеру запальчивий і на вашій особі може зробити першу пробу свого воєнного щастя" [48.С.187].

Запальний за характером М. Калиновський сприйняв це все як виклик, адже йому, з великим воєнним досвідом діячу, великому коронному гетьману Речі Посполитої, погрожували якимось юнаком, який був суперником у домаганні руки Розанди [81.С.491] та сином ворога номер один Польщі - Б. Хмельницького. Бажання провчити знахабнілих хлопів заволоділо М. Калиновським.

Старший син Б. Хмельницького - Тимофій (з джерела 22).

ПРОСУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ У РАЙОН БИТВИ

Для здійснення походу до Молдавії Б. Хмельницький виділив своєму синові, Тимофію, 35-тисячне військо у складі 15 тис. піхоти і 20 тис. кінноти. Піхота складалася з чотирьох козацьких полків: Чигиринського (Я. Пархоменко), Корсунського (М. Нестеренко), Черкаського (Б. Худий) і Переяславського (Г. Яцкевич), а кіннота - з кримсько-татарського з'єднання, очолюваного нуреддін-султаном [81.С.491].

Враховуючи склад козацьких полків, а також той факт, що 27 травня вони стояли табором під Тарасівкою (звідси Б. Хмельницький відправив листа до путивльського воєводи Ф. Хілкова)[13.С.260], можна з великим ступенем імовірності вважати, що для зосередження української армії напередодні походу був обраний район Маслового Ставу або Корсуня. При цьому розрахунки свідчать, що Т. Хмельницький вирушив з району зосередження не пізніше 26 травня 1652 р. за маршрутом: Корсунь - Городище - Тарасівка - Звениго-

родка - Тальне - Умань і в середені дня 31 травня вийшов до Гайсина.

Враховуючи, що М. Калиновський заступив шлях українській армії до Молдавії, Б. Хмельницький вирішив супроводити свого сина до молдавського кор-

дону і розгромити польське військо, яке зосередилося в укріпленому таборі під Батогом [13.С.260-261]. Після проведення оцінки ворога за даними розвідки він

визначив задум битви та завдання війську по його реалізації, а саме: примусити М. Калиновського розпорошити свої сили на обороні табору надмірних розмірів і таким чином позбавити його можливості зосередити своє військо у бойових порядках для дій на полі бою. З цією метою атакувати польський табір одночасно з трьох боків, прорвати його слабку оборону і, маневруючи вогнем української піхоти та ударами татарської кінноти, розгромити ворога. Оскільки провідним чинником у задумі Батозької битви було обрано оперативно-тактичне маневрування військом, то після проходження Гайсина українська армія була поділена на три частини: авангард, головні сили і ар'єргард. Авангард (5 тис. татарської кінноти) очолив нуреддін-султан, головні сили (15 тис. української піхоти) - Т. Хмельницький, ар'єргард (15 тис. татарської кінноти) - карач-бей (один з провідних беїв ханату, які походили з родів Шерін, Мансур, Седжеут, Аргін та Даїр). Така побудова війська дозволяла здійснювати маневрування його окремими частинами та взаємодію між ними. Загальне керівництво битвою взяв на себе Б. Хмельницький.

Для досягнення раптовості у завданні удару ворогові та розпорошення його сил було вирішено підійти до польського табору вищезазначеними окремими частинами з різних сторін, при цьому підхід головних сил і ар'єргарду утаємничити. З цією метою українська армія для подальшого просування (після Гайсина) була поділена на дві частини. Авангард і головні сили, переправившись через р.Соб, рушили через села (сучасні назви) Куну, Ярмолинці, Харпачку і на кінець дня 31 травня 1652 р. зосередилися на ночівлю на лівому березі Південного Бугу, у районі Степашок. Ар'єргард рушив через Мар'янівку, Жердянівку, Ладижинські хутори, Соболівку, Поборку і наприкінці дня 31 травня 1652 р. зосередився на ночівлю на лівому березі ПівденногоБугу, у районі Глубочка.

Схема битви під Батогом. Просування української армії у район битви та її бій 1 червня 1652 р.

Розрахунки свідчать, що з обраних районів зосередження окремих частин української армії (на кінець дня 31 травня 1652 р. на лівому березі Південного Бугу, вище і нижче Ладижина) забезпечувався їх синхронний і утаємничений вихід у район Батога наступного дня.

Зранку 1 червня 1652 р. авангард переправився через Південний Буг у районі Степашки - Заозерне і розгорнувся у бойові порядки на його правому березі для прикриття переправи головних сил. Останні після переправи рушили через Заозерну, Гути, Білоусівку, Ульянівку, Оляницю і у середині дня 1 червня

розгорнулися у бойовий порядок за 3 км від польського табору (Батога), із західної його сторони [120. С.161]. Ар'єргард зранку 1 червня переправився через Південний Буг у районі Глубочок - Тростянчик і рушив через Гордіївку, Тростянець до Батога, до якого підійшов у середині цього ж дня і розгорнувся у бойовий порядок за 3 км від польського табору з південної сторони.

БІЙ АВАНГАРДУ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ ТА АТАКА ЇЇ ГОЛОВНИХ СИЛ НА ПОЛЬСЬКИЙ ТАБІР

Після завершення переправи головних сил через Південний Буг зранку 1 червня авангард, який їх прикривав, рушив правим берегом до Ладижина, де перед полуднем розгромив загін польської передової сторожі і попрямував до Батога. У середині цього ж дня авангард підійшов до польського табору з північної сторони і розгорнувся у бойові порядки. Наближення українського авангарду поляки зустріли артилерійським вогнем, внаслідок чого, зазнаючи втрат, татарська кіннота відступила і вдалася до удаваної втечі. З табору вийшла польська кіннота і почала переслідувати український авангард. У цей час головні сили (українська піхота), керовані Т. Хмельницьким, наблизилися із західної сторони до польського табору і раптово його атакували. Одночасно до польського табору з південної сторони наблизився у бойових порядках ар'єргард української армії (татарська кіннота) і підтримав атаки головних сил. Українська піхота прорвала у декількох місцях польську оборону, увірвалася до табору і почала громити обоз із челяддю. До табору терміново була повернута польська кіннота [81.С.494], якій вдалося з великим зусиллям, при підтримці німецької піхоти, відбити козацьку атаку і відновити оборону.

Потужний раптовий удар по ворожому табору одночасно з трьох його боків, а також чисельна та оперативно-тактична перевага української армії над польською викликали паніку і розгубленість серед особового складу польської кінноти.

РОЗГРОМ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА

Настала тривожна ніч, паніка у польському таборі посилювалася. Звинувачення сипалися на адресу М. Калиновського, який, за його словами, не очікував,

що прийде така сила. Більшість вимагала видати його татарам або Б. Хмельницькому. Про це стало відомо М. Калиновському, який намагався залагодити конфлікт, але марно. В погано укріпленому таборі, при переважаючій силі ворога, кіннотники не бажали вести

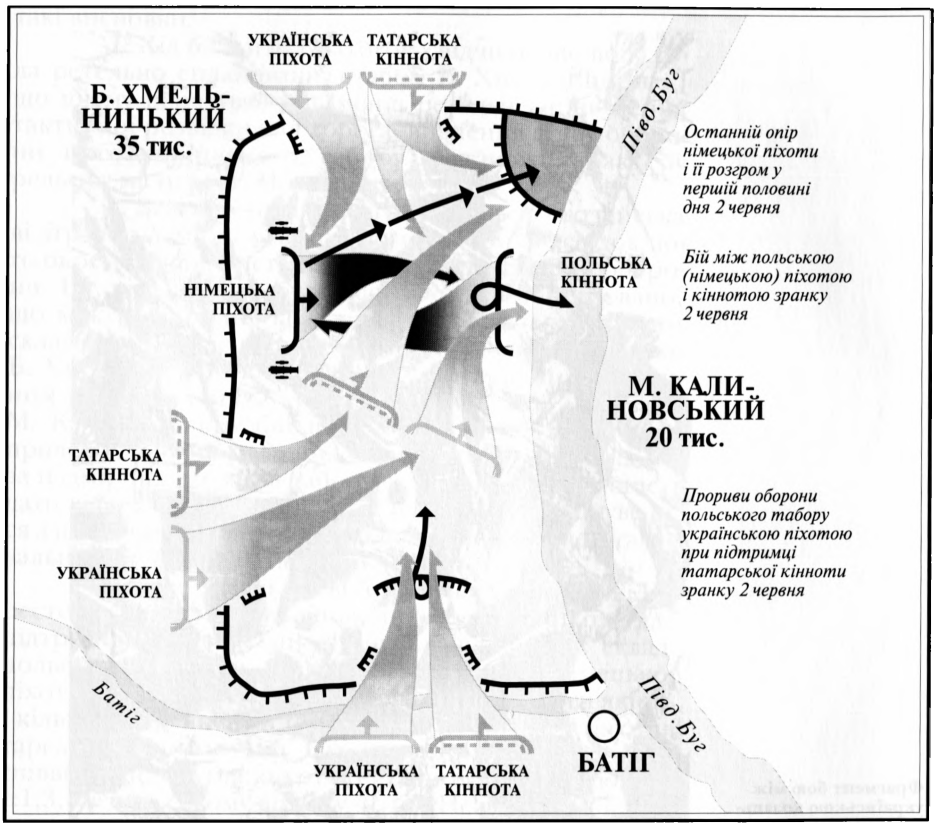

Схема битви під Батогом. Розгром польського війська 2 червня 1652 р.

бойові дії. На світанку командири польських кінних хоругв вирішили залишити табір, переправившись через Південний Буг. Про цей рух стало відомо М. Калиновському, і він наказав артилерії і піхоті вогнем зупинити втечу свого війська. Почався бій між кіннотою і піхотою в середині табору, в обозі виникла пожежа, запалали намети.

Козацька піхота тим часом пішла на штурм польського табору, але те, що постало перед її очима, викликало деяке замішання - ніхто не міг повірити, що поляки один одного вбивають. Атака татарської кінноти (ар'єргард) у прориви оборони, які зробила українська

(козацька) піхота, розвіяла розгублену польську кінноту, яка гинула у воді Південного Бугу від шабель, стріл та мушкетного вогню. На невеликому просторі табору оборону зайняла наймана німецька піхота. Раптом пішов дощ, внаслідок чого вогнепальна зброя стала небоєздатною (зробився вологим порох), і на німецьку піхоту хви-

Фрагмент бою між українською козацькою піхотою та польською кіннотою. Малюнок М. Самокиша.

ля за хвилею рушила навальними атаками татарська кіннота, знищуючи ворога стрілами та шаблями.

З 20-тисячного польського війська від загибелі врятувалися одиниці [15.С.236-237]; загинув від татарської стріли і сам М. Калиновський, який ховався від розправи своїх воїнів-поляків у бойових порядках німецької піхоти [48.С.191].

Звістка про загибель польського війська на чолі з великим коронним гетьманом приголомшила Польщу.

Після перемоги під Батогом Б. Хмельницький не тільки став вимагати від польського уряду відновлення Зборівської угоди, а й почав втілювати його статті у життя, звільняючи Лівобережжя та Брацлавщину від польського війська.

На підставі вищерозглянутого можна зробити такі висновки:

1. Хід битви під Батогом свідчить, що вона була ретельно спланована штабом Б. Хмельницького і що цьому передувало не менш ретельне проведення тактичної розвідки сил ворога, вивчення стану оборони його укріпленого табору, а також характеру рельєфу місцевості навколо нього.

2. Важливу роль у розгромі польського війська відіграли надмірні розміри його табору, внаслідок чого окремі ділянки останнього не мали надійної оборони. Тут, під Батогом, було наочно продемонстровано, що між розмірами укріпленого табору й кількісним складом війська існує оптимальне співвідношення, яке Б. Хмельницький використав, у поєднанні з тактичним маневруванням української армії, щоб нав'язати М. Калиновському бій по обороні свого табору. Це привело до розпорошення сил польського війська (із-за надмірних розмірів табору) і його неспроможності дати відсіч атакам української піхоти, які поєднувалися з потужним мушкетно-артилерійським вогнем та навальними ударами татарської кінноти.

3. У Батозькій битві було враховано досвід Берестецької битви у питаннях питомої ваги піхоти для підтримки бойових дій кінноти. Наявність у складі польського війська досвідченої найманої німецької піхоти примусила Б. Хмельницького підвищити якість і кількість української піхоти для підтримки у бою татарської кінноти. Під Батогом в українській армії співвідношення між піхотою і кіннотою дорівнювало 1:1,3, а у польському війську - 1:1,5. Незважаючи на те, що у цих співвідношеннях існувала майже рівновага, кількісно українська піхота і татарська кіннота удвічі перевищували відповідно німецьку піхоту та польську кінноту. При цьому польська кіннота поступалася татарській у такому важливому показнику бою, як маневровість. Отже, тривога й паніка у польському війську були не випадкові - досвідчені воїни відразу відчули тактичну перевагу української армії.

4. Батозька битва є взірцем реалізації концепції виснажування ворога шляхом оперативно-стратегічного та оперативно-тактичного маневрування україн-ської армії у поєднанні з її високим бойовим забезпеченням. При цьому основним заходом ослаблення (виснаження) ворога був обраний раптовий вихід

української армії у район його незавершеного зосередження (район Батога), а також перетворення цього району на поле бою і розпорошення на ньому його сил.

5. Перемогою під Батогом були підсумовані основні здобутки п'ятирічного досвіду полководницької діяльності Б. Хмельницького, а також досягнення у розвитку українського воєнного мистецтва (за цей же час), у якому маневр набув вершин досконалості.

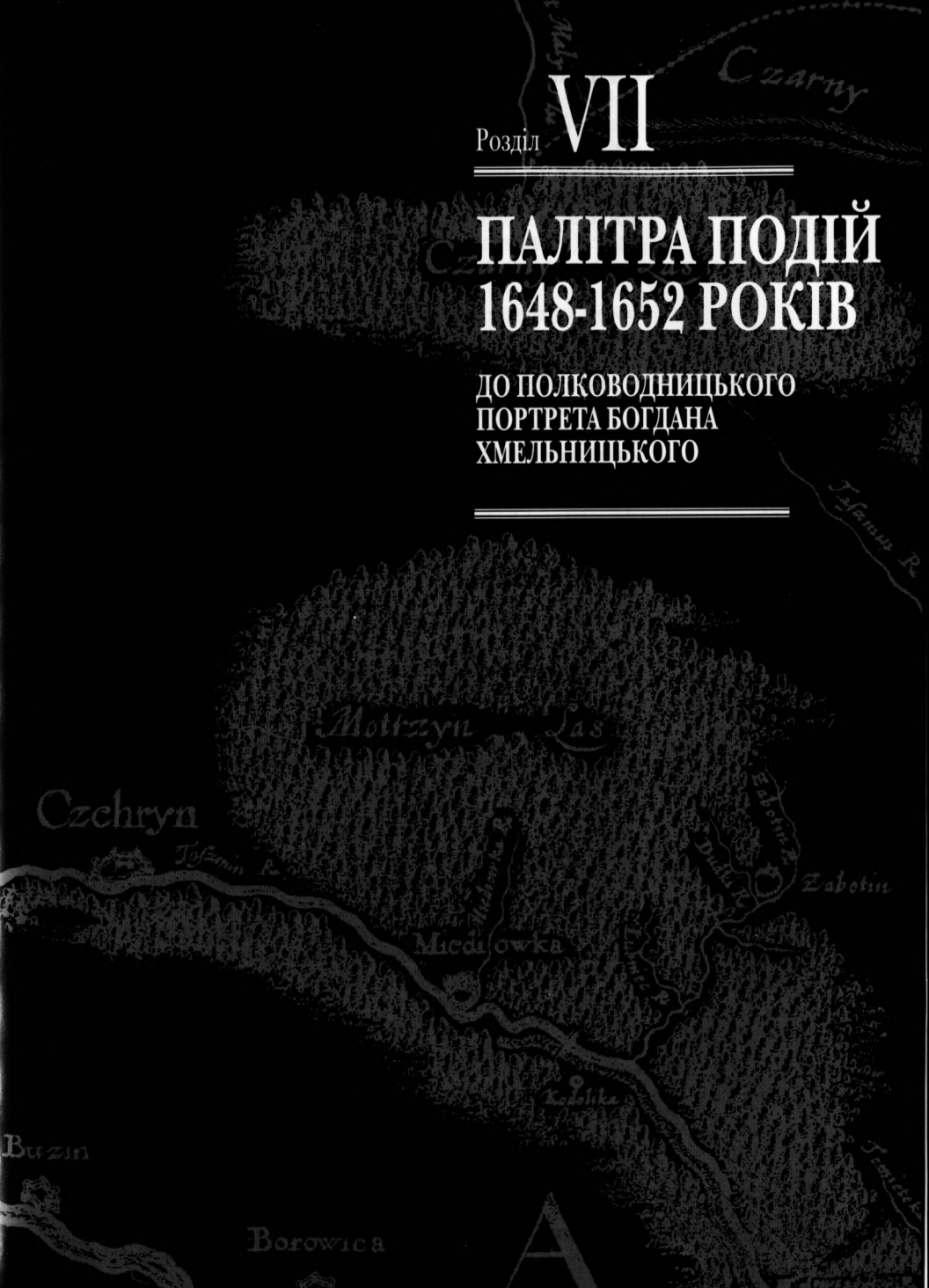

Розділ VII

ПАЛІТРА ПОДІЙ 1648-1652 РОКІВ

ДО ПОЛКОВОДНИЦЬКОГО ПОРТРЕТА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

Ознайомившись із розділами монографії, можна узагальнити полководницьку діяльність Б. Хмельницького за період 1648-1652 рр., зокрема розглянути його воєнну доктрину та шляхи її реалізації*. При цьому підкреслимо, що формування поглядів (воєнної доктрини) українського гетьмана на сутність, мету і характер війни проти Польщі, на підготовку до неї народу і козацького війська, а також на способи її ведення було тісно пов'язане з перероста нням його повстання у Визвольну війну всього українського народу. Ознакою цього перероста ння став початок формування повстанцями полково-сотенного державного ладу на території України. Особливість (унікальність) полково-сотенного державного устрою полягає в тому, що він створений українським козацьким військом. Такі військові одиниці, як полк та сотня, не тільки виступили ініціаторами побудови української державної системи, а й стали базою для її формування. Внаслідок цього в основі державної структури був закладений військовий елемент, який і визначив її характер - виникла українська військово-демократична козацька республіка з політично-адміністративною військовою та судовою владами. Провідна роль військового елемента в такій державній структурі полягала в тому, що козацька військова адміністрація контролювала всі сфери життя суспільства (крім релігійної) [72.№1.С.7]. Цілком закономірно, що в цих умовах воєнна доктрина козацької республіки була визначена одночасно зі створенням її державних структур і стала невід'ємною частиною їх діяльності.

Оскільки полково-сотенний устрій був створенний з метою максимальної мобілізації сил народу для свого визволення, то цілком закономірно, що ці визвольні тенденції позначилися і на воєнній доктрині козацької республіки. Це дає нам підстави стверджувати, що **воєнна доктрина Б. Хмельницького мала національно-визвольне спрямування.**

** Функціональна схема воєнної доктрини Б. Хмельницького наведена у розділі І.*

Корінним питанням, воєнно-стратегічною метою війни він обрав: розгромити польську армію, визволити від польської шляхти території Наддніпрянщини, Брацлавщини, Волині і Поділля, встановити у цих регіонах козацьке державне самоврядування і примусити польський уряд юридично визнати входження цієї території до складу польського королівства на федеративних (конфедеративних) засадах як перший етап на шляху до створення незалежної Української держави.

До соціально-політичної мети воєнної доктрини належало: на визволеній території провести масове покозачення населення і побудувати українську козацьку республіку за полково-сотенним територіальним адміністративно-військовим державним устроєм. Досягти визнання урядом федерації (конфедерації) провідної ролі козацтва (вольності і права) як суспільного стану в Українській козацькій державі та його державного статусу (козацький реєстр) у державі федерації (конфедерації) - польському королівстві.

Воєнно-технічна сторона воєнної доктрини включала:

а) військове будівництво:

- створення територіальних збройних сил України за полково-сотенною військово-адміністративною структурою з урахуванням досвіду Запорізької Січі та реєстрового козацтва;

- проведення переозброєння та навчання українського козацького війська відповідно до завдань війни та способів збройної боротьби. Створення полкової артилерії та артилерії головного командування (гетьмана);

- ліквідація оперативно-стратегічної переваги польського війська над українським у кавалерії за рахунок введення до складу української армії татарської кінноти;

- включення до складу української армії (на час походу) селянсько-повстанських формувань і розробка тактики їх використання;

- отримання прямого резерву - військової допомоги від держав-союзниць, зокрема від Кримського ханства та Туреччини;

б) вибір способів ведення війни:

- розробка і вибір концепції виснажування (вимотування) ворога як провідного напрямку збройної боротьби проти Польщі;

- обрання (у межах вищеназваної концепції) основної форми бойових дій для української армії - наступ, за характером оперативно-тактичний, який за змістом реалізувався такими видами бойових дій, як

глибокий рейд, зустрічний та наступальний бій (битва) за допомогою основного засобу - стратегічного, оперативного та тактичного маневрування;

- використання традиційних тактичних способів Війська Запорізького у поєднанні з досягненнями західноєвропейського воєнного мистецтва, зокрема нової лінійної тактики;

- вдосконалення управління військами, в першу чергу планування бойових дій (битви, бою) та їх бойового забезпечення (розвідка всіх видів). Проблема воєнної картографії;

- встановлення для військових формувань всіх рівнів основної мети бойових дій - досягнення перемоги.

Не розкриваючи поки що змісту згаданих положень воєнної доктрини, зауважимо, що не всі вони були визначені Б. Хмельницьким на початковому етапі повстання чи Визвольної війни і пройшли певний еволюційний шлях. Так, обрана Б. Хмельницьким воєнно-стратегічна мета повстання проти Польщі у березні-травні 1648 р. збігалась з його соціально-політичною метою і зводилася до вузько-соціальних інтересів козацтва. А саме: вимагалось від польського уряду денонсування Куруківської (1625 р.), Переяславської (1630 р.) та Кумейківської (1638 р.) польсько-українських угод з метою повернення козакам стародавніх прав і вольностей та збільшення реєстру до 12 тис. осіб. Перерастання повстання у Визвольну війну, ознакою якої є початок формування полково-сотенного державного ладу на Лівобережжі, Правобережжі та Брацлавщині (літо 1648 р.), викристалізувало у Б. Хмельницького та його оточення вищезазначену воєнно-стратегічну мету у війні проти Польщі, викладену нами у воєнній доктрині.

Розробку і вибір концепції виснажування (вимотування) ворога як провідного напрямку боротьби проти Польщі Б. Хмельницький здійснив влітку 1648 р., коли була втрачена надія на вирішення збройного конфлікту мирним, переговорним шляхом і коли з'ясувалося, що українське козацтво вступило у затяжну українсько-польську війну. Реалізація цієї концепції була започаткована М. Кривоносом, який у другій половині липня - на початку серпня 1648 р., напередодні Пилявецької битви, на чолі авангарду українського війська (16 тис. чоловік) здійснив маневрове блокування основних комунікацій на території ворога (з метою його виснаження) на глибину до 250 км на захід від Білої Церкви до рубежу Острог - Кам'янець-Подільський. Цим кроком був забезпечений вихід головних сил української армії у вигідні райони для проведення битви.

У той же час окремі положення воєнної доктрини, які мали доленосне значення для повстання, Б. Хмельницький не тільки визначив, а й реалізував ще до його початку. У першу чергу сюди належить ліквідація оперативно-стратегічної переваги польського війська над українським у кавалерії. Це питання було ключовим і без його вирішення неможливо було розраховувати на переможний успіх повстання і Визвольної війни. Справа в тому, що українське козацтво традиційно мало першокласну піхоту й обози, але користувалося нечисленною кіннотою. Ця ситуація завжди створювала оперативно-тактичну перевагу кінного польського війська над піхотними арміями українських повстанців, які боролися проти Речі Посполитої протягом 1591-1638 рр., примушувала їх переходити до оборонних дій у замкнутому таборі і вела до поразки. Враховуючи цей досвід та зародження нової лінійної тактики, у якій кавалерії відводилася провідна роль, Б. Хмельницький у квітні 1648 р. укладає союз з кримським ханом Іслам-Гіреєм III і вводить до складу української армії союзну кримсько-татарську кінноту. Поєднавши на полі бою українську (козацьку) піхоту з татарською кіннотою, він не тільки ліквідує польську оперативно-тактичну перевагу, а й досягає співвідношення сторін на свою користь, оскільки польське військо не мало піхоти, рівноцінної українській, а польська кавалерія поступалася татарській у маневровості. Ситуацію, що склалася, польський військовий історик В. Маєвський назвав *"кризою польського воєнного мистецтва 1648-1649 рр." [78.С.115]*, яка відбилась у поразках польської армії на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями та Зборовом. Отже, визначення і реалізація одного з важливих питань воєнної доктрини - ліквідація оперативно-стратегічної польської переваги у кавалерії - мали вирішальний вплив на переможний хід Визвольної війни.

До інших положень воєнної доктрини, які вимагали термінової їх реалізації, належали: отримання військової допомоги від держав-союзниць, зокрема від Криму та Туреччини, організація розвідки всіх рівнів, створення українського артилерійського арсеналу, зокрема полкової артилерії та артилерії резерву командування (гетьманської артилерії) та ін.

Зазначимо, що вищеподана реконструкція (відтворення) воєнної доктрини Б. Хмельницького є першою спробою надати його полководницькій діяльності системного характеру і встановити закономірності у вирішенні ним стратегічних, оперативних та тактичних завдань Визвольної війни.

Зупинимося більш детально на окремих положеннях воєнної доктрини Б. Хмельницького та шляхах їх реалізації.

Блискучі перемоги на Жовтих Водах та під Корсунем, а також широкомасштабний розвиток народного повстання у таких регіонах, як Лівобережжя, Київщина (Фастівщина) та Брацлавщина, вимусили Б. Хмельницького діяти відповідно до реальної обстановки, що склалася в Україні. Продовжуючи висувати перед польським королем свої скромні вимоги, він упродовж червня-липня 1648 р. реформує повстанські осередки у цих регіонах у козацькі територіальні полки і на їх базі створює полково-сотенний державний лад, що є ознакою переростання повстання у Визвольну війну всього народу України. Так, на Лівобережжі на той час були сформовані Прилуцький, Миргородський, Ніжинський, Борзенський та Ічнянський, а на Правобережжі - Київський, Уманський, Вінницький полки, а також розширена у західному напрямку територія Білоцерківського полку.

Одночасно Б. Хмельницький розгорнув широку мережу агентурної розвідки на українській території, контрольованій польською шляхтою, з метою визначення передумов для поширення туди повстання. Очевидно, йому та його соратникам було відомо, що інтереси населення Волині і Поділля, яке мешкало на степовому прикордонні та теренах татарських шляхів і було пов'язане з давнім військово-служилим землеволодінням, збігалися з інтересами козацтва. У зв'язку з цим та інформацією агентурної розвідки він у середині липня 1648 р. вирішує взяти під свій контроль територію цих регіонів по річках Горинь та Збруч, розраховуючи на підтримку місцевого населення.

Забезпечивши за допомогою зброї восени 1648 р. контроль над цією територією, Б. Хмельницький вже в лютому 1649 р. включає до угоди з польськими комісарами вимогу:

"щоб польські та литовські війська не вступали з жодного боку в Київське воєводство по ріки Горинь і Прип'ять, а від Подільського і Брацлавського воєводства по Кам'янець-Подільський" [13.С.105].

Подальші події більш точно викристалізували частину території Волині і Поділля, на якій інтереси населення повністю збігалися з інтересами козацтва. У зв'язку з цим раніше намічений рубіж козацького впливу по річках Горинь та Збруч був перенесений у середньому на 80 км на схід, до річок Случ та Мурафа. Цей західний кордон української козацької держави у складі польського королівства був закріплений Зборівською угодою, укладеною між польським королем

Яном Казимиром та Б. Хмельницьким (серпень 1649 р.).

Включення до своєї воєнної доктрини питання про отримання військової допомоги від держав-сусідів (і одержання її відразу ж від Криму, а пізніше від Туреччини і Росії) свідчить, що Визвольна війна виходила за межі внутрішнього українсько-польського конфлікту і набирала міждержавного рівня. Отже, постановка питання про порушення територіальної цілісності Речі Посполитої на користь утворення у її складі української держави була цілком логічною. Але, враховуючи, що Україна була складовою частиною могутньої держави, якою на той час була Річ Посполита, а держави-сусіди були імперіями, які теж вели агресивну загарбницьку політику, створення без перехідного етапу незалежної української держави у такому оточенні і в таких умовах було справою нереальною. Розстановка політичних сил у польській державі та на міжнародній арені давала Б. Хмельницькому єдиний шанс для створення незалежної української козацької держави - тільки через перехідний період, яким передбачалось її входження на принципах федерації (конфедерації) до складу Польщі. Крім того, за визначенням В. Липинського, існували ще внутрішні проблеми побудови української держави, які теж спонукали Б. Хмельницького до тимчасового автономізму [88.С.2-170]

Особливість реалізації соціально-політичної мети воєнної доктрини Б. Хмельницького полягала в тому, що вона мала свою передісторію, пов'язану з еволюцією українського козацтва, яке як провідний суспільний стан українського народу сформувалося наприкінці XVI ст.

Згідно з концепцією С. Лепявка [87.С.10] це відбулося шляхом злиття з козацтвом боярсько-служилого елементу, який виконував свої обов'язки на степовому українсько-татарському порубіжжі (Наддніпрянщина та Брацлавщина), але втратив у першій половині XVI ст. пільги, визнання та підтримку держави, тому вже під новим ім'ям (козацьким) став вимагати їх повернення. Крім того, поява у другій половині XVI ст. наддніпрянського елітарного боярсько-шляхетського елементу у складі козацтва перетворила його з аморфного порубіжного, промислово-військового утворення на суспільний стан, на чітко організовану військово-політичну силу, яка створює свої державні структури та збройні сили (Запорізька Січ) і протягом майже півстоліття (1591-1638 рр.) зі зброєю в руках веде боротьбу за визнання своїх прав у польській державі. Просторове поширення козацьких повстань, що пере-

дували Визвольній війні, свідчить, що вони мали підтримку на тих територіях, де існувало давнє військово-служиле землеволодіння та землеволодіння вільної селянської колонізації на основі звичаєвого права. Активна підтримка козацтва на цих територіях була викликана загрозою втрати своїх земель в умовах колонізаційної діяльності польських князів-магнатів [87.С.10; 134.С.72].

Аналіз ходу Визвольної війни свідчить, що її підтримка забезпечувалася тими ж чинниками, що і попередні козацькі повстання. Отже, кордони Визвольної війни, а також створюваної Б. Хмельницьким Української козацької держави визначалися тією територією України, на якій інтереси місцевого населення збігалися з соціально-політичними інтересами козацтва.

Але було б прикрою помилкою при розгляді вищенаведеного не враховувати роль і місце української національної ідеї, яка концентрувалася у ті часи навколо православної релігії (церкви). Союз козацтва з церквою, здійснений при П. Сагайдачному (10-ті роки XVII ст.), об'єднав соціально-політичні інтереси козацтва з українською національною ідеєю, сприяв бурхливому розвитку культури й освіти, пробудженню національної самосвідомості, консолідації українського народу як нації. Останнє сприяло злиттю козацтва з широкими масами населення на грунті релігії, мови та звичаєвих традицій, тобто на засадах духовності. Визнання народом України козацтва за провідну верству суспільства виявилося, в першу чергу, в тому, що він (народ) вбачав у ньому (козацтві) свого захисника та носія найкращих людських якостей: рицарства, доблесті, честі, гідності. Отже, розглядаючи територіальні кордони Визвольної війни та створеної Б. Хмельницьким козацької республіки, слід враховувати і релігійні кордони.

Реалізацію української національної ідеї через православну церкву Б. Хмельницький здійснював:

- наданням у своїх універсалах пільг монастирям, а також забороною чинити їм будь-які утиски чи пограбування з боку повстанців;
- включенням пунктів про захист православної церкви до тексту вимог, які подавались польському королю як умови замирення;
- вимогами (Зборівська угода) до польського короля і сейму скасувати Унію 1596 р. як гальмо консолідації української нації.

У той же час Б. Хмельницький не в повній мірі реалізував можливості релігії як одного з провідних чинників національно-визвольного руху і створення

української національної держави. Про це свідчить той факт, що він не обрав столицею своєї держави Київ - провідний центр релігії, культури і освіти української нації, а розташував її у Чигирині.

Протягом першого року Визвольної війни Б. Хмельницький реалізував соціально-політичну мету своєї воєнної доктрини: провів покозачення населення України, побудував за полково-сотенним устроєм козацьку республіку, домігся визнання з боку Польщі (Зборівська угода) провідної ролі козацтва у суспільстві, але для побудови повноцінної української держави йому бракувало еліти-шляхти. Це також ускладнювало переговорний процес з польським королем та польським урядом.

Очевидно, розуміючи доленосне значення цього питання, Б. Хмельницький робив спроби залучити до своєї справи українських та литовських полонізованих князів Я. Вишневецького, Д. Заславського, С. Лаща, Я. Радзивіла та ін.

Відсутність в оточенні Б. Хмельницького необхідного прошарку державної еліти з відомих князівських родів позбавила його можливості досить швидко вивести створену ним Українську козацьку державу на такий рівень конфедеративних відносин з Варшавою, який посідало Литовське князівство у складі Речі Посполитої.

Торкнемося реалізації деяких питань воєнно-технічної сторони воєнної доктрини, зокрема озброєння війська та змісту і форм збройної боротьби.

1. Прагнучи підвищити рівень використання української (козацької) піхоти, Б. Хмельницький переглянув стан вогнепального озброєння українського козацького війська. У перспективі він переозброює його найсучаснішими зразками мушкетів (з кремінним ударним замком та нарізним стволом). За рахунок цього та введення ладівниць (пристрій із завчасно приготовленими набоями для мушкета), а також високої бойової виучки він скоротив багатошеренговий (батовий) стрій мушкетерів-піхотинців до трьох шеренг. Це розширило фронт вогневої атаки, підвищило щільність, влучність та безперервність мушкетного вогню, а також маневрування піхоти на полі бою. Цей захід повністю відповідав вимогам нової лінійної тактики, яка отримала розвиток у західноєвропейському воєнному мистецтві під кінець Тридцятилітньої війни.

Враховуючи козацький та західноєвропейський досвід, визначив для кожного козака запас боєзаряду на час бою в межах 30-35 набоїв, а на час походу - з розрахунку на 10 бойових атак (300 куль та 2 кг пороху) [83.С.217].

Для боротьби української (козацької) піхоти проти польської кінноти Б. Хмельницький створює підрозділи, озброєні бердишами і келепами. За допомогою бердишів уражувався кінь, а панцир кіннотника розбивався келепами [12.С.120].

2. Традицію Війська Запорізького - мати на час походу один віз на 10 козаків - він закріпив в універсалах. Зобов'язав кожного козака мати на час походу двох коней [83.С.225], що дозволило перетворити українську піхоту на драгунію (кінну піхоту) і цим підвищити її маневровість у районі бойових дій.

У ході бойових дій було запроваджене оригінальне застосування традиційного козацького бойового порядку - табору з возів. Так, 27 липня 1648 р. М. Кривоніс здійснив форсування р.Случ південніше Старокостянтинова за допомогою рухомого табору з возів і примусив відступити Я. Вишневецького. А 30 червня 1651 р. Б. Хмельницький вийшов на поле бою під Берестечком 10-рядним табором з возів, забезпечивши одночасне вирішення на обмеженій території питання базового табору і бойових порядків війська на полі бою.

3. Відповідно до наступального характеру бойових дій Б. Хмельницький провів реорганізацію козацької польової артилерії. При цьому вона була розділена на полкову (легку польову) і артилерію резерву верховного командування (важку польову). Враховуючи досвід західноєвропейських армій-учасниць Тридцятилітньої війни, він встановив питому вагу забезпечення української армії артилерією в межах чотирьох гармат на одну тисячу чоловік (6-7 легких гармат у кожному полку і біля 30 важких гармат артилерії гетьмана).

4. Аналіз воєнних дій за період 1648-1652 рр. дозволив виявити системність в українському воєнному мистецтві з наступними закономірностями:

а) застосування маневрування військ на оперативно-стратегічному рівні.

Порівняно з козацькими повстаннями, які передували Визвольній війні, змінилися мета і форми цього рівня маневрування. Якщо під час козацьких повстань здійснювалося маневрування у районі воєнних дій всім військом з метою ухилення від битви, то у Визвольній війні маневрування такого рівня здійснювалося за наступними формами і метою:

- - частиною війська (авангардом, загоном особливого призначення) у складі 4-5 козацьких полків (15-20 тис.чоловік) здійснювалося у передбачуваному районі воєнних дій маневрове блокування основних комунікацій ворога (переправ, шляхів сполучення, клю-

чових фортець) з метою його ослаблення, а також створення сприятливих умов для виходу і розгортання головних сил української армії (напередодні битв під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Берестечком);

- головними силами української армії у районі воєнних дій (із заблокованими основними комунікаціями) здійснювалося маневрування з метою вибору вигідного району для битви і її проведення з мінімальними втратами (битви під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Берестечком, Білою Церквою).

Це свідчить, що Б. Хмельницький був спадкоємцем і продовжувачем маневрової стратегії української козацької школи воєнного мистецтва, але характер і мета застосованого ним оперативно-стратегічного маневрування має спільні риси зі шведською (Густав Адольф) та французькою (Тюренн) школами воєнного мистецтва. Не виключено, що Б. Хмельницький був обізнаний з маневровою стратегією цих шкіл, яку вони застосовували під час Тридцятилітньої війни, і, можливо, основні їх положення трансформував крізь українські національні традиції у військовій справі та відповідно до умов збройної боротьби;

б) застосування маневрування військ на оперативно-тактичному рівні.

Під час козацьких повстань 1591-1638 рр. маневрування цього рівня здійснювалося з метою ухилення від битви шляхом переходу повстанського війська до оборони укріпленого табору. У Визвольній війні це маневрування мало наступні форми і мету:

- використовувалося просування своїх і ворожих військ для обходу, обхвату і розгрому останніх по частинах (битви на Жовтих Водах, під Корсунем, Зборовом);

- практикувався такий вибір поля битви, рельєф місцевості якого не дозволяв ворогу повністю реалізувати свої бойові можливості. При цьому тактичне маневрування підрозділів української армії поєднувалося з рельєфними перепонами (створювалися засідки) у районі битви (битви під Корсунем, Пилявцями, Зборовом);

- з частини українського війська (татарської кінноти) створювався передовий загін (загін особливого призначення), який напередодні битви, рухаючись попереду головних сил на відстані 15-20 км, мав на меті зустріти (наздогнати) ворога, атакувати, виснажити його боєм і прикрити вихід головних сил у район битви та введення їх у бій (битви на Жовтих Водах, під Корсунем, Зборовом, Берестечком, Батогом);

- з метою попереднього виснаження ворога (до його зустрічі з регулярним українським козацьким

військом) у прикордонній смузі (по лінії річок Случ - Мурафа) та на шляхах просування ворожого війська до району битви зі складу селянсько-повстанських формувань створювалися загороджувальні загони (рубежі), які першими приймали на себе удари ворожої армії (битви під Пилявцями, Зборовом, Білою Церквою).

Викладене свідчить, що розгром ворога в ході битви поєднувався з його виснаженням, а це дає нам підстави зробити висновок, що в ході оперативно-тактичного маневрування військ битва є одним з його етапів, спрямованих на виснаження або вимотування ворога.

Розглядаючи рівні і форми маневрової стратегії Б. Хмельницького, зазначимо, що маневрування головними силами було тісно пов'язане з наявністю у складі української армії союзного кримсько-татарського війська. Так, у зв'язку із запізненням татарського війська у серпні 1648 р. до району Гончарихи Б. Хмельницький вирішив ухилитись від битви. Яскравим підтвердженням цього рішення є маневр української армії до району Пилявців і перехід її до укріпленого табору. Тільки після прибуття до Пилявців Буджацької орди українська армія зранку 23 вересня 1648 р. вийшла з табору і зайняла бойовий порядок на полі бою. Раптове введення у бій татарського війська викликало паніку у польському війську, яка завершилась його втечею з поля бою. Після втечі татарського війська з-під Берестечка 30 червня 1651 р. Б. Хмельницький відмовився від продовження битви, не повернувся у район бойових дій і наказав Ф. Джалалію організувати, а І. Богуну забезпечити вихід української армії з оточення. Під Білою Церквою у вересні 1651 р., незважаючи на наявність значних сил української армії (до 100 тис. чоловік), у складі якої було і татарське військо, Б. Хмельницький свідомо, не бажаючи ризикувати, відмовився від проведення битви, зосередивши свою армію в укріпленому таборі;

в) залучення до боротьби проти ворога широких мас населення.

Участь широких мас населення у боротьбі проти ворога - одна з визначальних національних ознак українського воєнного мистецтва у Визвольній війні. Реалізовувалася вона в таких формах:

- для протидії ворогові, з метою його ослаблення (виснаження) залучалось місцеве населення району воєнних дій, яке застосовувало народні (партизанські) способи боротьби, зокрема: знищення переправ, мостів, пасовиськ, продуктів харчування, фуражу, забруднення водопоїв і т.ін. (напередодні битв під Пилявцями, Білою Церквою);

- для надання допомоги українському та союзному татарському війську залучалося місцеве населення району воєнних дій, яке здійснювало постачання військ продуктами харчування, фуражем, порохом, зброєю, кіньми, возами і т.ін. Крім того, місцеві жителі проводили агентурну розвідку, створювали необхідні умови для просування військ, наведення переправ, організації привалів,ночівель і т.ін. (під час бойових дій під Старокостянтиновом, під час битви під Зборовом). Підгрунтям для залучення місцевого населення до боротьби проти польського війська були визвольні тенденції та спільність соціальних інтересів з козацтвом у селян вільного землеволодіння, яким загрожувала колонізаторська діяльність князів-магнатів;

- з метою поповнення українських збройних сил людськими та матеріальними резервами через інструмент полково-сотенного державного устрою залучалося все населення козацької України. Оскільки полково-сотенний державний лад був створений з метою максимальної мобілізації сил українського народу для свого визволення, то його можливості були настільки великими, що зробили польське військо неспроможним заволодіти Україною Б. Хмельницького, бо її збройні сили після кожної поразки негайно відроджувалися. У великому проміжку часу це діяло як чинник виснажування польської армії [78.С.118].

Аналіз вищевикладених закономірностей воєнного мистецтва у Визвольній війні свідчить, що провідними їх рисами є ослаблення, виснаження ворога, а також досягнення над ним перемоги з мінімальними втратами. На формування цих рис мали вплив такі чинники:

- у середині XVII ст. стратегічні зусилля воюючих сторін у Західній Європі зводилися до того, щоб по можливості ухилитись від битви і виграти війну шляхом майстерного маневрування на комунікаціях супротивника, а також застосування блокади та захоплення його фортець [144.С.140]. Незважаючи на те, що Б. Хмельницьким були розроблені свої, національні способи боротьби проти Речі Посполитої, він не міг повністю позбавитись від впливу закономірностей у розвитку світового (західноєвропейського) воєнного мистецтва, оскільки воно було тісно пов'язане з дією об'єктивних законів суспільства;

- отримання перемоги над ворогом з мінімальними втратами відповідало українському менталітету козака-землероба, який воював не силою, а мудрістю, розумом, майстерністю. Не фізичну силу спостерігаємо у козака Мамая - народному образі козацтва, а характерництво у боротьбі проти ворогів. Отже,

формування наведених закономірностей в українському воєнному мистецтві повністю узгоджувалося з менталітетом народу і його козацького війська;

- Польща була могутньою світовою державою, і щоб вистояти у боротьбі з нею, Б. Хмельницький вимушений був шукати таких шляхів збройної боротьби проти неї, які б максимально ослабили її воєнну перевагу над козацькою Україною. Тільки застосовуючи комплексно всі чинники, на яких грунтувалися вищезазначені закономірності українського воєнного мистецтва, можна було розраховувати на успіх у збройній боротьбі проти Речі Посполитої.

Отже, керуючись останнім, маємо підстави вважати, що розглянуті закономірності воєнного мистецтва у Визвольній війні є концепцією виснажування (вимотування) ворога, яку Б. Хмельницький обрав за провідний напрямок боротьби проти Польщі*.

** Функціональна схема концепції виснажування (вимотування) ворога наведена у розділі I.*

Моральною базою цієї концепції були визвольні тенденції, які були поширені серед населення України, а матеріальною - її полково-сотенний державний устрій.

Врахування у концепції досягнень воєнної науки, українського національного менталітету, соціальних і моральних інтересів населення, а також забезпечення концепції (при її реалізації) людськими і матеріальними резервами всієї України стало джерелом тих успіхів Б. Хмельницького, яких він досяг у боротьбі проти Польщі.

Практична реалізація концепції здійснювалася у такій послідовності: оголошувався збір українського війська у Масловому Ставі (для наддніпрянських полків) та біля Білої Церкви (для полків західного регіону); авангард української армії у складі 4-5 полків (16-20 тис. чоловік) з району Брацлавщини вирушав на Волинь і Поділля, де протягом 2-3 тижнів здійснював до рубежу річок Горинь і Збруч маневрове блокування основних комунікацій; розгорталася широка мережа агентурної розвідки на території району майбутніх бойових дій; залучалося місцеве населення для протидії ворогові та надання допомоги своїм військам; на підготовлений район воєнних дій вирушали головні сили української армії, для яких, застосовуючи оперативно-стратегічне маневрування, вибирався вигідний район проведення битви; при підготовці і проведенні битви вживалися заходи, спрямовані на виснаження ворога і отримання над ним перемоги з мінімальними втратами.

5. Реконструкція битв показала, що отримані Б. Хмельницьким перемоги були забезпечені майстерним стратегічним, оперативним та тактичним маневруванням військ. Так:

- під час Жовтоводської битви (29 квітня - 16 травня 1648 р.) зупинку і розгром польського війська по частинах було здійснено у найвигіднішій ситуації - коли між трьома його частинами за рахунок просування виникла найбільша віддаленість;

- під час Корсунської битви (25-26 травня 1648 р.) був здійснений майстерний форсований марш у район битви, завдяки якому вдалося наздогнати польське військо, а також здійснити маневр по обходу, обхвату і розгрому ворога;

- маневрування української армії з району Гончарихи до Пилявців, удавана втеча від Росоловецької переправи та м.Старокостянтинова козацьких полків, вибір пересіченої місцевості для поля бою (не придатного для використання польської кінноти), а також ліквідація оперативно-тактичної переваги ворога у кавалерії за рахунок раптового введення у бій зранку 23 вересня татарської кінноти (Буджацької орди) забезпечили Б. Хмельницькому блискучу перемогу у Пилявецькій битві (21-23 вересня 1648 р.);

- під час Зборівської битви (15-16 серпня 1649 р.) для зупинки і розгрому польського війська була обрана заболочена місцевість, де воно зупинилось на ночівлю, а для атакування був обраний момент його переправи через р.Стрипу;

- після поразки української армії під Берестечком (30 червня 1651 р.) Б. Хмельницький у досить короткий термін здійснив збір війська та його перегрупування у район Білої Церкви. Оточення тут у 20-х числах вересня 1651 р. польського війська, а також застосування до нього маневрового блокування вимусили М. Потоцького відмовитись від бойових дій (25 вересня 1651 р.);

- блискучим зразком отримання перемоги української армії над польською за рахунок маневрування складових частин першої (авангарду, головних сил та ар'єргарду) є Батозька битва (1-2 червня 1652 р.).

6. У зв'язку з наявністю у складі української армії союзного кримсько-татарського війська Б. Хмельницьким була розроблена ціла система взаємодії з ним при просуванні та на полі бою. Так, забезпечення маршрутів просування татарського війська, зокрема обладнання переправ через річки, вибір місць для привалів і ночівель, забезпечення водою і кормом коней та продуктами харчування особового складу, повністю покладалося на українську армію. Оперативне орієнтування, місце у похідній побудові війська на марші, а також у бойових порядках на полі бою для татарського війська визначав Б. Хмельницький. Безпосередня взаємодія українських і татарських командирів та

підрозділів при просуванні війська та в ході бойових дій здійснювалася шляхом обміну представниками на всіх рівнях штабів і підрозділів. Широко застосовувалися вогнева підтримка татарської кінноти з боку української (козацької) піхоти і кавалерійська підтримка української піхоти з боку татарського війська на полі бою. Для підрозділів, що діяли окремо, практикувалося їх вогневе (піхотне) або кавалерійське підсилення.

Б. Хмельницький майстерно поєднував татарську тактику з українською (козацькою), а також вміло використовував високі мобільні можливості татарської кінноти. Так, очікуючи проведення зустрічного бою, він застосовує оригінальну побудову свого війська на марші. Враховуючи високу рухомість татарської кінноти, її навальність і блискавичність атак на бойові порядки ворога, створює з її складу передовий загін (авангард), або загін особливого призначення [66.С.88; 106.С.350], підсилений козацькими підрозділами з вогнепальною зброєю. Такий загін, рухаючись слідом за розвідувальним загоном попереду головних сил на відстані півпереходу (15-20 км), мав завдання зустріти ворога, атакувати його, примусити зупинитись, паралізувати його дії дрібними сутичками до підходу головних сил і прикрити їх розгортання у районі битви. Цілком закономірно, що виконання дорученого завдання вимагало зосередження управління всією тактичною розвідкою, а також частково оперативною, у передовому загоні. Підтвердженням вищевикладеного є повідомлення польських джерел про те, що татари першими розпочали бойові дії на Жовтих Водах, під Корсунем, Зборовом, Берестечком та Батогом, а здобуті поляками у першому бою з татарами на Жовтих Водах гарматка та гаківниця підтверджують підсилення кримсько-татарського війська українськими (козацькими) підрозділами [58.№31. Арк.31].

7. Для вирішення завдань війни і бойового забезпечення війська Б. Хмельницьким на високому рівні була організована діяльність усіх видів розвідки.

Спеціальні агенти Б. Хмельницького діяли на значній території України, де не тільки вивчали політичну та воєнну обстановку, а й створювали підпільні осередки для підготовки повстання [69.С.64-66].

Набула розвитку оперативна (дальня) розвідка на глибину до декількох переходів з метою отримання інформації про склад ворожих військ та місце їх дислокації. Так, у перших числах травня 1648 р. із загону, надісланого Б. Хмельницьким у район Чигирина (де стояв М. Потоцький з військом), втік до поляків козак, який на допиті повідомив, що у складі підрозділу -

50 татар [57.№142.Арк.92-93]. Адже це українська дальня розвідка, глибина якої дорівнювала трьом переходам (120 км), оскільки Б. Хмельницький у цей час перебував на Жовтих Водах. Напередодні Зборівської битви (перша половина серпня 1649 р.) українська оперативна розвідка діяла на глибину до 80 км [12.С.274,300]. Очевидно, така глибина оперативної розвідки зберігалась і надалі, оскільки це була максимальна відстань, з якої, з урахуванням швидкості вершника-розвідника (12 км за годину) [66.С.87], інформація про ворога надходила до штабу Б. Хмельницького в день її здобуття (за розрахунками - через 7-10 годин).

У сполученні з оперативною розвідкою була чітко організована тактична розвідка, яка складалась з охоронної та бойової [66.С.42]. Перша мала на меті отримання інформації про ворога на близькій відстані (6-8 км), щоб забезпечити безпеку військ на марші або в районах зосередження (привалах, ночівлях). Друга здійснювала розвідку місцевості у районі бойових дій та розвідку поля бою.

Виконання тактичної розвідки було покладене на кримсько-татарські підрозділи [22.С.60]. Крім того, на татарське військо покладались обов'язки по блокуванню району бойових дій з метою інформаційної ізоляції ворога та розповсюдження дезинформації. Ці заходи здійснювалися за допомогою широкої мережі сторожових застав, роз'їздів і постів. Так, М. Потоцький, перебуваючи на відстані 120-200 км (Чигирин - Черкаси) від Жовтих Вод, упродовж двох тижнів не міг довідатись про долю польського війська, очолюваного його сином, Стефаном, у районі Жовтоводської битви.

8. Блискуче оперативно-тактичне вирішення битв на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом та Батогом свідчить, що Б. Хмельницький та його штаб здійснювали планування бойових дій та їх практичну реалізацію. Іншими словами, мало місце організоване на високому рівні управління військами, яке включало:

- організацію розвідки та оцінки супротивника (склад, розташування та його наміри);

- вивчення району воєнних дій, в першу чергу його основних комунікацій (шляхів сполучення, річок та переправ через них, населених пунктів, фортець);

- організацію просування військ у район воєнних дій (вибір маршрутів та їх забезпечення службою регулювання рухом, охороною, інженерними заходами, водою, фуражем, продуктами харчування та ін. на привалах та ночівлях), вибір побудови військ

на марші (в залежності від можливого характеру бойових дій) та розробку графіків їх руху;

- організацію управління військами на марші та під час бойових дій (кінними зв'язківцями, гаслами: візуальними - прапор, звуковими - постріл та ін.);

- вибір та ретельне вивчення (рекогносцировка) поля битви: визначення вигідних позицій для проведення битви (бою), урахування рельєфу місцевості для ослаблення бойових можливостей ворога;

- розробку плану битви (бою) та її етапів (фаз). Визначення бойових порядків на полі бою та створення тактичного резерву;

- визначення порядку взаємодії між піхотою, кіннотою та артилерією, а також тактики їх бойових дій;

- розробку плану побудови укріпленого табору.

Аналіз кампаній 1648-1652 рр. показав, що начальником штабу української армії, а отже і провідним розробником основних битв, був кропивнянський (ірклiївський) полковник Ф. Джалалій. Безперечно, робота штабу здійснювалася при безпосередньому керівництві Б. Хмельницького, а також за участю полковників-виконавців бойових завдань, серед яких були М. Кривоніс, М. Гладкий, І. Богун, М. Кричевський, М. Пушкар, Д. Нечай, І. Ганжа, І. Гиря та ін., але для успішного управління військами потрібен був мозковий центр, який і уособлював Ф. Джалалій разом з підлеглою йому штабною старшиною. При цьому слід зазначити, що Ф. Джалалій займав у гетьманській військово-державній структурі посаду одного з генеральних осавулів [114.С.89, 93], тому його діяльність, очевидно, не обмежувалася лише розробкою оперативно-тактичних планів, а й торкалася оперативно-стратегічних завдань війни, зокрема воєнної доктрини, концепції виснажування ворога, узгодження військових питань із союзниками та ін. Очевидно, для вирішення останнього Ф. Джалалій очолював посольства у 1648 р. до Туреччини, а в 1650 р. - до Молдавії. За сучасними мірками, це функції генерального (головного) штабу держави. Отже, Ф. Джалалій був начальником генерального (головного) штабу збройних сил Української козацької держави.

9. Високий рівень управління військами поставив на порядок денний питання військової картографії, адже вищенаведене не можливо було виконати без наявності топографічних карт. Чи була можливість у Б. Хмельницького та його штабу мати оперативно-тактичні топографічні карти? Так, така можливість була.

Протягом 1632-1648 рр. Бопланом були складені й видані: спеціальна (без Дикого поля) карта Ук-

раїни у масштабі - 1:452000 (у 1 см - 4,52 км) та генеральна (повна, аж до узбережжя Чорномор'я) карта України у масштабі 1:1800000 (у 1 см - 18 км) [136.С.24-25]. Крім цих карт він завершив ще у 1639 р. карту водного басейну Дніпра у трьох частинах. На перших двох частинах зображений Дніпро на ділянці від Києва до Бужина та від цього містечка до Хортиці у масштабі 1:232000 (у 1 см - 2,32 км), а на третій - від Хортиці до Чорного моря у масштабі 1:464000 (у 1 см - 4,64 км). Ця карта плану Дніпра з трьох частин не була опублікована і утримувалася польським командуванням і урядом у таємниці [136.С.151].

Але є всі підстави вважати, що керівництво реєстрового козацтва мало карту Дніпра та спеціальну карту України. Не могла не мати карти низу Дніпра залога, що стояла у Коші Микитинської Січі. Не виключено, що крім універсалів польського короля Владислава IV на підготовку запорожців до морського походу (1646 р.) І. Барабаш отримав і копію карти басейну Дніпра. Очевидно, спеціальну карту України та карту басейну Дніпра мав С. Потоцький, коли вирушив на Запоріжжя, щоб розгромити Б. Хмельницького. Не може бути сумніву, що всі карти мав М. Потоцький, вони, як і перелічені, очевидно, потрапили до рук Б. Хмельницького.

Для загонів оперативної розвідки та командування полками, а також для роботи штабів всіх рівнів, очевидно, на основі карт Боплана розроблялись на окремих аркушах плани-схеми, на яких крім топографічних об'єктів у відповідному масштабі зображувались маршрути та завдання - рішення для просування, розвідки, організації бойових дій та тилового забезпечення військ. Не виключене макетування місцевості районів воєнних та бойових дій для постановки завдань командирам усіх рівнів.

Визначення завдання для М. Кривоноса влітку 1648 р. (блокувати основні комунікації по річку Горинь), похід Б. Хмельницького під Старокостянтинів (початок серпня 1648 р.), його маневр своєю армією у район Пилявців (кінець серпня 1648 р.) та похід після розгрому тут польської армії до Замостя дають підстави припускати, що таке широке оперування геогафічним простором здійснювалось за допомогою карт України та Речі Посполитої.

***

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що наукове мислення, організаційні здібності та сильна

воля Б. Хмельницького не тільки народжували особисті оригінальні стратегічні, оперативні й тактичні рішення, а й створювали творчу атмосферу для розробки нових способів збройної боротьби проти ворога у середовищі соратників українського гетьмана, командирів і штабів усіх рівнів, а також рядових козаків. Головною запорукою блискучих успіхів Б. Хмельницького у Визвольній війні є вміле поєднання традиційних козацьких, народних способів збройної боротьби проти ворога з досягненнями сучасної світової, зокрема західноєвропейської, воєнної науки і воєнного мистецтва. Геніальність Б. Хмельницького полягає в тому, що зовнішні запозичення з військової справи він уміло узгодив і поєднав з національними традиціями, місцевими умовами і можливостями, фактично надав їм українських національних рис, змінив до невпізнаності, сприяв їх подальшому вдосконаленню і розвитку. Так, маневрова стратегія дій на основні комунікації ворога з метою його виснаження, яку розробив французький полководець Тюренн, була поєднана Б. Хмельницьким з народними способами збройної боротьби проти ворога, розчинилася в них і стала складовою частиною його концепції виснажування (вимотування) ворога. Застосування нової лінійної тактики в українському війську привело до створення тришеренгового строю мушкетерів і гармонічного його поєднання з возовим прикриттям.

Отже, воєнне мистецтво українського народу у Визвольній війні середини XVII ст. завдяки Б. Хмельницькому є національним і одночасно світовим надбанням. Наукова та культурологічна цінність останнього полягає в тому, що воно є сукупністю національних характерів народів, які проявилися через способи збройної боротьби. Одне з почесних місць у цій сукупності, серед спільноти народів Європи, посідає і українська нація, а також її геніальний полководець Богдан Хмельницький.

Додаток 1

ЗМІСТ ПОЕМИ ДЖАНА МУХАМЕДА, ТАТАРСЬКОГО ПОЕТА СЕРЕДИНИ XVII ст., ПРО ПОХОДИ КРИМСЬКИХ ТАТАР НА ДОПОМОГУ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ*

** Витяг із статті О. Акчокракли "Татарська поема Джан-Мухамедова про похід Іслам-Гірея II спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу у 1648-1649 рр." [4.С.163-170].*

І. ПРО ОСОБУ ІСЛАМ-ГІРЕЯ

Цей вступний розділ є хвальна пісня на честь Іслам-Гірея. За початок його царювання визначено 1053 р. геджри (1643 р. нашої доби).

ІІ. ПРО ОСОБУ КАДІ-ЕСКЕР-ЕФЕНДІ

У поемі ім'я його не згадується, але, за історичними даними, на той час на посаді каді-ескера був Стефан-ефенді (див. "Семь планет". - О.А.).

ІІІ. ПРО ОСОБУ ВЕЛИКОГО ВІЗИРА ХАНА, СЕФЕР-ГАЗІ-АГУ

IV. ПРО ПОХІД ТУГАЙ-БЕЯ

Поема оповідає про те, як Тугай-бея було призначено було на сераскера татарського війська, що йшло разом із запорожцями проти поляків. Наводиться його життєпис, з якого видно, що він належав до одного з чотирьох племін - карачей (за іншими даними, він був із племені Аргін. - О.А.), посідав посаду коменданта фортеці Ферах-Кермена (Перекопу). Далі описується, як польський король збирався в похід, щоб приборкати запорожців. Для цього він скликав сейм, де звернувся до всіх вельмож із заявою, що тепер слушна нагода оголосити війну кримському ханові і що на це у скарбниці грошей вистачить. Опріч того йому допоможуть московити, німці й французи. Сейм з цим погодився.** Один із присутніх, комендант фортеці Бара, Потоцький (у поемі Ботоський), запропонував відкласти війну на один рік, а тим часом заходитися втихомирювати запорожців.

***. Приборкання запорожців через планування війни з Кримом відповідає дійсності. Справа в тому, що під кінець 1646 р. до польського уряду (зокрема до великого коронного гетьмана С. Конєцпольського) дійшли чутки, що запорожці при підтримці татар планують під-няти повстання проти Польщі. Щоб розірвати союз козаків з татарами, було вирішено розпочати війну проти Туреччини. З цією метою велися дипломатичні переговори з державами-сусідами, обговорювалося це питання і на сеймі. Планувалась участь запорізького флоту в бойових діях військ Венеції на морі проти Туреччини. Обговорювалися шляхи реалізації планів (які існували вже давно) ліквідації Кримського ханства як держави. Враховуючи відсутність коштів та пасивність держав-сусідів до польської пропозиції, сейм не дав згоди на оголошення війни проти Туреччини.*

Головну роль в такій позиції сейму відігравав великий коронний гетьман С. Конєцпольський [139.С.406-424].

** Автор поеми помиляється - М. Потоцький не був комендантом фортеці Бар. На час, коли обговорювалося питання війни проти Туреччини, він займав посаду польного гетьмана та краківського воєводи. З весни 1646 р. він стає великим коронним гетьманом Польщі (С. Конєцпольський помер у березні 1646 р.). Для придушення повстання, яке підняв Б. Хмельницький на початку 1648 р., М. Потоцький разом із польним гетьманом С. Калиновським зібрали більше 30 тис. війська.*

*** Тут іде мова про битву на Жовтих Водах. яка відбувалася 29.04 -16.05.1648 р. Автор поеми перебільшує кількісний склад війська сина Потоцького - Стефана. Він мав 10 тис. кінноти (з урахуванням допоміжного складу) та 6 тис. піхоти (реєстрові українські козаки). Останні, рухаючись по Дніпру на човнах, 4 травня 1648 р. біля Кам'яного Затону (що біля Микитиного Рогу) підняли повстання і перейшли на бік Б. Хмельницького.*

****. Тут іде мова про битву під Корсунем, яка відбулася 25-26 травня 1648 р. Під час цієї битви М. Потоцький, М.Калиновський та інші шляхтичі потрапили в татарську неволю. Через п'ять днів після Корсунської битви (01.06.1648 р.) до Білої Церкви прибув кримський хан Іслам-Гірей III з 87-тисячною ордою.*

Сейм ухвалив ці заходи й дозволив Потоцькому вирушити в похід проти запорожців з 40 000 військом. Він же зібрав армію у 80 000 чоловік й призначив свого сина на командира одного загону.*

Запорізький гетьман Мелеске (Хмельницький. - О.А.), довідавшись, що поляки готуються, стурбувався й зібрав "*круг*", на якому після обміну думками вирішено було звернутися до кримського хана по допомогу.

Запорізькі посланці прибули до коменданта фортеці Ферах-Кермен (Перекопу) Тугай-бея, який вирушив разом із послами до хана. Посли переказали ханові прохання запорожців допомогти їм. Хан радо прийняв послів і дав згоду захищати запорожців од поляків. Запорізькі посли додали до своєї заяви, що вони ладні навіть прийняти віру татарську, аби їм допомогли. Хан призначив Тугай-бея на головного отамана війська, виділеного проти поляків. Тугай-бей зібрав військо й за тиждень вирушив у похід. Татарське військо приєдналося до загонів Хмельницького на Дніпрі. В цей час на них несподівано наскочив син Потоцького з 40 000 військом, і раптово почався гарячий бій, який закінчився поразкою поляків.**

V. ПРО БОЇ БІЛЯ ФОРТЕЦІ БАР***

Потоцький-батько, не маючи відомостей про долю свого сина, вирушив у похід проти кримців та козаків. Супротивники спіткалися на Дніпрі. Потоцького оповістили про поразку польського війська та про полонення його сина. Потоцький, довідавшись, що татарське військо під керівництвом Тугай-бея бере участь у війні, просто збожеволів. Розпочався бій, що так само закінчився поразкою поляків.

У цих боях Потоцького разом із синами й дочками, а також воєвод Таланського, Полянського та інших захоплено до полону. Татари пограбували і зруйнували багато фортець і сіл; вони здобули велику здобич. По перемозі було оголошено триденне свято. Усі трофеї відряджено до Криму. Сам хан, що брав участь у боях із своїм загоном, теж повернувся до Криму.

Свого брата Мурад-Гірея-султана хан призначив провадити дальші спустошення польських земель.

VI. ЯК ТУГАЙ-БЕЙ І КРИМ-ГІРЕЙ-СУЛТАН ЗАХОПИЛИ ФОРТЕЦЮ АЛБАВ
(Жовті Води - О.А.)

До кримського хана вдруге прийшли козацькі посланці із заявою про те, що польський король збирає нові сили проти Запоріжжя. Хан зібрав військо під командуванням калги Крим-Гірей-султана й

наказав йому приєднатися до війська Тугай-бея. Головні сили поляків було сконцентровано у фортеці Албав (на Жовтих Водах - О.А.). Калга попрямував туди.*

Перед цим походом Тугай-бей сказав братові, Султану-Гельді-Мурзі, що він, Тугай-бей, помре цього року від хвороби або від ран у бою. Усі вирушили в похід. В одній із сутичок Султана-Гельді поранили. Чуючи смерть, він просив тих, хто були коло нього, переказати гарні побажання своєму братові Тугай-бею, родині, друзям і зятеві своєму шейх-Мухамедові-ефенді (авторові поеми). Султан-Гельді помер. Його тіло, за наказом Тугая, перевезено до Криму.**

VII. VIII. ПРО СМЕРТЬ ТУГАЙ-БЕЯ
(Слід би сказати: "Про перемоги Тугая". - О.А.)

Тугай-бей здобув багато польських фортець і вщент розбив супротивника.

Поляки здалися, видали окуп в 40 000 золотих, зобов'язалися ще зібрати 40 підвід золотих і срібних речей і платити Кримові щорічно по 100 000 червонців.

IX. ПРО МЕЛЕСКЕ (ХМЕЛЬНИЦЬКОГО)

Хмельницький просив у сераскір-султана, щоб він дозволив Тугаєві ще якийсь час лишитися на запорізьких землях. Сераскір-султан погодився, а сам повернувся до Криму.***

X. ПРО ПОВЕРНЕННЯ СЕРАСКІР-СУЛТАНА ДО КРИМУ

Коли поверталися сераскірові загони, у кожного його вояки було в полоні по 10 чоловік поляків; мати менше полонених вважалося за ганьбу.****

XI. ПРО БРАТА ТУГАЯ, СУЛТАН-ГЕЛЬДІ-МУРЗУ

На прохання Хмельницького Султан-Гельді бився з рештами польського війська в 40 000 чоловік; покінчив із ними, зруйнував багато фортець.

XII. ПРО ТУГАЄВІ ГІДНОСТІ

Тугай був вояка незрівнянний. Під час бою він ревів, наче лев. Поляки зрадили своє слово: готували нові сили. Про це переказали ханові.

Після спільного параду українських та кримсько-татарських військ Іслам-Гірей III рушив на захід від Білої Церкви, де здобув, пограбував та зруйнував цілу низку фортець. З награбованим майном та невільниками 11.06. 1648 р. він вирушив Чорним шляхом до Криму. Частина орд (очевидно, на чолі з Мурад-Гіреєм) дійшла до Покуття та Забужжя [21.С.48].

** Тут іде мова про похід калги-султана Крим-Гірея разом з Тугай-беєм у вересні - жовтні 1648 р. у район Пилявців та Львова на допомогу Б. Хмельницькому. Польське військо було зосереджене біля Пилявецького замку, де 23 вересня 1648 р. було розгромлено Б. Хмельницьким. У битві брала участь тільки Буджацька орда, очолювана Антимир-мурзою, оскільки калга-султан та Тугай-бей запізнилися.*

*** Смерть брата Тугай-бея, Султан-Гельді, дала підставу Львівському літопису помилково повідомити під 1648 рік: "...з самих татар Тогай-бей, царик татарський, умер..." [7.С.122].*

**** Це відбулося у червні 1648 р. після Корсунської битви.*

XIII. ЯК СПОВІСТИЛИ ХАНА

Тугай відрядив молодого гінця до хана з повідомленням, що поляки готуються. Хан надіслав на поле бою нову підмогу.

XIV. ПРО СИНА ПОТОЦЬКОГО

Син Потоцького, не маючи відомостей про свого батька й про становище фортеці Бар, надіслав туди муштрованим собакою листа. Але собаку впіймали, листа перехопили. Собаку відправили назад. Це збентежило поляків. Тоді вони надіслали верхівця на швидкому коні, але й верхівця затримано.*

На цей час Тугай захворів. Його, хворого, перевезли до фортеці Аккерман.**

XV. XVI. ПЕРЕДСМЕРТНИЙ ЗАПОВІТ ТУГАЯ

Почуваючи близьку смерть, Тугай просив передати добрі побажання ханові, візиреві й іншим вельможам, а також дружині й малолітній дочці. Звелів збудувати на ті гроші, що він залишив, такіє для дервішів, мечеть і медресе. Тугай помер. Тіло його перевезено до Криму.

XVII. ПРО ЖАЛОБУ ЗА ТУГАЙ-БЕЄМ

Дружина, сестри й дочки збожеволіли, довідавшись про Тугаєву смерть; одяглися всі в чорне.

Закінчуючи поему, Джан-Мухамед пише: *"А я, грішний, зробився співаком героїв війни".*

На прохання Б. Хмельницького, за згодою кримського хана Тугай-бей з 15 тис. військом залишився кочувати до зими на Синіх Водах,а для підтримки зв'язку з Б. Хмельницьким залишив при його штабі Султан-мурзу (очевидно, це його брат Султан-Гельді-мурза) з невеликим татарським загоном [9.С.46,47; 17.С.74].

***** Тут йде мова про повернення з походу кримського хана, який він здійснив на допомогу Б. Хмельницькому з 11 травня по 11 червня 1648 р. в район Білої Церкви. Татарський літописець Сенай повідомляє, що не було жодного татарина, який би не збагатився грішми, худобою, одягом та невільниками, яких було "як пилюки" [47.С.109-111].*

** Тут розповідається про подію, пов'язану не з фортецею Бар, а з битвою на Жовтих Водах. Перебуваючи в облозі, Стефан Потоцький прагнув сповістити свого батька, Миколу Потоцького, про своє становище. Але створена Тугай-беєм мережа сторожових застав і роз'їздів не дала можливості це здійснити. Про розгром війська свого сина М. Потоцький довідався тільки через 2 дні після завершення битви, тобто 19 травня 1648 р. [50.С.21].*

*** Тугай-бей загинув під Берестечком у червні 1651 р. Можливо, смерть наступила не відразу, і він встиг передати заповіт, про який повідомляється у поемі [47.С.163; 28.С.30].*

УРИВКИ

із поеми Джана Мухамеда, татарського поета середини XVIIст. про походи кримських татар на допомогу Б. Хмельницькому*

I

1. Що ж зробив тоді польський король:
2. Зібрав сім головних (беків).
3. Запросили ще знатних бояр
4. Й зібрали вони вищу раду.
5. І розпочав відразу король свою промову:
6. Чи відомо вам, який зараз момент (час),
7. Чи є в кого такі багатства, така казна, як в мене?
8. Московська, німецька, французька держави
9. Всі дають мені воїнів.
10. Мабуть, в цьому році я вирушу у похід
11. І знищу кримсько-татарський народ.

II

Сейму подобається агресивна промова короля, але деякі уточнення робить гетьман Потоцький:

12. Татарський народ, дуже дивний народ,
13. Не треба поспішати, необхідно підготуватись.
14. Вони вороги наші, і треба бути обережними,
15. Як вовки вони, не замекать би нам вівцями.
16. З'являються вони і зникають, як вітер.
17. У цьому році треба підготуватись як слід.
18. Всі вони сміливі богатирі.
19. Ми, мов вівці, а вони - вовки.
20. Наступного року піду у великий похід,
21. Нападу я і знищу кримський народ.
22. У цьому році хочу підготуватись:
23. Спробую перевірити дніпрових козаків,
24. Якщо буде вдача - вдарю шаблею,
25. Країну, поселення - все візьму.
26. З сорокатисячним військом туди я вирушу,
27. А зараз зберу полководців і розпочну підготовку.

III

Хмельницький після отримання повідомлення про те, що готується напад, вживає активних заходів.

** Подається за підручником: Эдебият хрестоматиясы. - Ташкент: "Укитувчи". - 1971. - С.22-27. Уривки із поеми (татарсько-російський текст) у рукописному вигляді були подаровані науково-дослідній лабораторії історії Придніпровського регіону (Дніпропетровський університет) директором Бахчисарайського музею-заповідника Сервером Ебубекіровим у жовтні 1992 р. За його участю була перевірена тотожність українського і татарського текстів. Порівняння віршованих уривків, що пропонуються, з публікацією О. Акчокракли (див. додаток 1) змісту поеми Джана Мухамеда, яка, на думку Акчокракли, мала назву "Векайї-Крим" ("Кримські події"), або "Восфі-гуззат" ("Опис битви"), свідчать, що:*
1. Уривки I-VIII (рядки 1-73) відповідають розділам IV, V та XII поеми Джана Мухамеда.
2. Уривок IX (рядки 74-92) схожий, за повідомленням О. Акчокракли [4.С.163-170], "на невеличкий епічний вірш невідомого автора під заголовком "Сефер-Наме" ("Пісня про похід"), де характеристично описується, як татари готувалися до походу на Польщу спільно із запорожцями".

** Хмельницький.*
*** Потоцький.*

28. А в той час отаман козацького народу,
29. Малиска, був ворогом Батавського***
30. Почув цю звістку той Малиска,
31. Втратив рівновагу і спокій,
32. Все думав, які заходи вжити

IV

Хмельницький, якому були відомі протиріччя між Польщею і Кримським ханством, зустрічає в особі кримського хана надійного союзника. Посли Б. Хмельницького, що прибули до хана з дорогими подарунками,

33. Сказали: ей, наш султан,
34. Вітання передає тобі наш отаман.
35. Батавський з вісімдесятитисячним військом
36. Готується йти на нас війною,
37. Хоче зруйнувати нашу країну й селища,
38. Збирається він знищити все в огні,
39. А наступного року збирається він у Крим.

V

40. І тоді прибули дніпровські козаки,
41. А Тугай-бей в ту годину
42. Подумав про битву (?)
43. І сказав отаману: "Чого я чекаю?
44. Не бажаю чекати, відразу шаблею вдарю".
45. І тоді Тугай-бей разом з козаками
46. Вийшли назустріч ворогові і вдарили разом.
47. З козацьким народом стояли спільно,
48. Стріляли з гармат і мушкетів,
49. Все небо було в кулях.
50. За одну годину розтрощили ворога,
51. Багато воїнів загинуло тоді.

VI

Після того як Тугай-бей отримав від послів Хмельницького звістку про напад Потоцького, він плаче від люті і разом з послами гетьмана йде до хана за дозволом вирушити у похід.

52. Тугай-бей разом з отаманом козацьким
53. Стали спільно назустріч ворогові.
54. Воїни, побачивши його, шаблями б'ють,
55. Наче настав кінець світу.
56. В центрі ходить Тугай-бей,
57. Мов розлючений лев,
58. В руку взяв алмазну шаблю
59. І забув про існування світу.
60. Ніхто не розмовляв у цю мить,
61. Таке враження, що з'явився дракон.

VII

Хмельницький, коли посилав послів до Тугай-бея, казав:

62. "І на сході і заході знають його
63. Відомо його ім'я на всій землі.
64. Куди він піде, відразу ж
65. Перемога, яка мов говорить йому: будь
героєм".

VIII

66. І знову Тугай-бей в бою,
67. Його шабля в червоній крові,
68. Сидів на коні, а під ним - кров.
69. На лева схожа була ця весела людина,
70. На полі битви танцював він,
71. Подібно вогню палав
72. Й не думав про смерть,
73. І здавався він вовком.

IX

74. Хай підкують коней, змажуть стріли і луки,
75. А з дошок сідла смажене приготують.
76. Зніми шаблю зі стіни й наточи її,
77. Якщо шабля біла, то не буде доля чорною.
78. Два "тиршав", один аркан приторуйте до сідла,
79. А на голову коня від зглазу повісьте червоне.
80. Надійшов наказ з палацу - вирушили ми
з Мамая,
81. Взяв я молитву у матері, а стріли у батька.
82. В тополях ввесь Мамай. Молодці мамайці,
83. Йдемо в похід! Благословіть, братове!
84. Осідлав червоного жеребця, лоб його
з зірочкою.
85. Багато у хана джигітів, серед них мамайці.
86. Сімдесят матерів вилили сімдесят тазів води
услід,
87. І не втрималася мати, - помолилася.
88. Туманом стала пилюка від семидесяти коней.
89. Отримали звістку: дорога в болотах, лісах,
90. Хто повернеться з цього походу живим?
91. Ми, сини кіпчацькі, через болото пройдемо,
92. А як зійде сонечко, змиємо з себе бруд.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Опубліковані

1. Акты Московского государства. - СПб., 1894. - Т.2.

2. Акты, относящиеся к истории Западной России: В 5 т.- СПб.,1853.-Т.5.

3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 15 т.- СПб.,1861.-Т.3; 1875.-Т.8.

4. Акчокракли О. Татарська поема Джан Мухамедова про похід Іслам-Гірея II спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648-1649 // Східний світ. - 1930.-№12.

5. Асколи Э.-Д. Описание Черного моря и Татарии: составил доминиканец, префект Кафы, Татарии и пр. 1634 г. // Записки императорского общества истории и древностей. - Одесса, 1902.- Т.XXIV.

6. Архив Юго-Западной России: В 35 т.- К.,1914.-Т.4,Ч.3.

7. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. - К.,1971.

8. Боплан Г.-Л. Опис України. - К.,1990.

9. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3т. - М.,1954.-Т.2.

10. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3т.- М.,1954.-Т.3.

11. Дзира Я. Перший паспорт козацтва: найдавніший реєстр Низового війська. 1581 рік // Літ. Україна.-1991.-13 червня.

12. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. - К.,1965.

13. Документи Богдана Хмельницького 1648-1657 рр. - К.,1961.

14. История Русов или Малой России. - М.,1846.

15. Історія України в документах і матеріалах. - К.,1941.-Т.3.

16. Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв. - Днепропетровск, 1984.

17. Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ отечественных источников по Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. - Днепропетровск, 1984.

18. Коран. - М.,1990.

19. Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. - 1980.- №1.- С.119-127; №2.- С.130-136; №3.- С.99-106; №4.- С.117-127.

20. Літопис Самовидця. - К.,1971.

21. Летопись Григория Грабянки. - К.,1854.

22. Літопис Самійла Величка: В 2т. - К.,1991.-Т.1.

23. Ленченко В.О. Листи кошового отамана П.Калнишевського 1768 року про устрій Запорізької Січі // Пам'ятники України. - 1989.- №3.

24. Лясота Е. зі Стебліва: Щоденник // Жовтень. - 1984.- №10.

25. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII ст. (1715-1774): Извлечение из старых дел Киевского губернского архива А.А.Андриевским. - Одесса, 1886.

26. Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. - Днепропетровск, 1988.

27. Мыцык Ю.А. Новые документы Богдана Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб.науч.тр. - Днепропетровск, 1980.

28. Мицик Ю.А., Підгорна Н.М. Біля джерел німецької історіографії козацтва // Зарубіжна історіографія Запорізького козацтва. - Запоріжжя, 1992.

29. Мицик Ю.А. Невідомий лист Яна Соколовського - сподвижника Б. Хмельницького // Український історичний журнал. - 1987.- №5.

30. Мыцык Ю.А. История Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. в освещении немецкой хроники "Театр Европы" // Вопросы германской истории: Русско-германские отношения нового и новейшего времени: Межвуз.сб.науч.тр. - Днепропетровск, 1982.

31. Мыцык Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. - Днепропетровск, 1983.

32. Мицик Ю.А. Три документи до передісторії повстання Тараса Трясила // До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903-1916 рр.): Метод.посібник. - Дніпропетровськ, 1993.

33.Николайчик Ф. Новый источник о козацком восстании 1625 г. и место заключения Куруковского договора // Киев.старина. - 1889.- №10.

34. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. - К.,1845.- Т.1; 1846.-Т.2; 1852.-Т.3.

35. Реестр всего Войска Запорожского после Зборовского договора. - М.,1875.

36. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. - К.,1992.

37. Угода та Конституція Пилипа Орлика // Літ.Україна. - 1990.-12 липня.

38. Украинские народные думы. - М.,1972.

39. Українські народні думи та історичні пісні. - К.,1955.

40. Украинские народные картины "Козак Мамай" / Автор статьи и сост. П.Белецкий. - Л.,1975.

41. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. - Одесса, 1842.

42. Челеби Э. Книга путешествий (извлечение из сочинений турецкого путешественника XVII в.). Земли Молдавии и Украины. - М.,1961.

43. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. К.,1960.

44. Czelebiego E. Ksiega podrozy. - Warszawa, 1969.
45. Chrzaszcz I. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oswietleniu uczestnika wyprawy Zoltowodzkiej i naocznego swiadka wypadkow... - Lwow, 1934.
46. Grondzki S. Historia belli cosacico-polonici. Pestini, 1789.
47. Hadzi Mehmed Senai z Krymu. Historia chana Islam Gereja III. - Warszawa, 1971.
48. Rudawski W.J. Historia Polska. - Petersburg; Mohilew, 1855.-T.1.
49. Lipinski W. Z dziejow Ukrainy. - Krakow, 1912.
50. Michalowski J. Ksiega pamietnicza. - Krakow, 1864.
51. Pamietniki Maskiewiczow. - Wroclaw, 1961.
52. Muntza J.H. Podroze malownicze po Polske i Ukraine (1781-1783): / oprac. Elzbieta Budzinska. - Warszawa, 1982.
53. Radziwill A.S. Pamietnik o dziejach w Polsce. - Warszawa, 1980.-T.3.
54. Twardowski S. Wojna domowa. - Kalisz, 1681.

Неопубліковані

55. Дніпропетровський історичний музей. Відділ рукописів. Колекція топографічних карт. КП. 37992/Арх.-4.
56. Дніпропетровський історичний музей. Відділ рукописів. Ф.10. КП. 82997/Арх.-18893.
57. Колекція мікрофільмів джерел з архівосховищ Польщі проф.Ю. Мицика. Бібліотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. Спр. №142,143,1657.
58. Колекція мікрофільмів джерел з архівосховищ Польщі проф.Ю. Мицика. Воєводський державний архів у Кракові. Фонд зібрання Русецьких. Спр. №31,41.
59. Колекція мікрофільмів джерел з архівосховищ Росії проф. Ю. Мицика. Російський державний архів давніх актів (Москва).- Ф.123, оп.1.-1649 р.- №5.

ЛІТЕРАТУРА

60. Апанович Е.М. Победы украинского народа над польско-шляхетскими войсками на начальном этапе Освободительной войны (1648) // Воссоединение Украины с Россией: Сб.науч.ст. - М.,1954.
61. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст.- К.,1969.
62. Алекберли М. Хотинская война (1621 г.). - Черновцы, 1957.
63. Брехуненко В.А. Источники о связях запорожского и донского казачества первой половины XVII в.: Дис. ...канд. ист.наук. - Днепропетровск, 1990.
64. Буевский А. Конница. - М.; Л.,1929.
65. Визвольна війна 1648-1654 рр. і возз'єднання України з Росією. - К.,1954.
66. Готовский В.Л. Конница. - М.; Л.,1928.
67. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. - К.,1957.
68. Голобуцкий В.А. Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницького (1648-1654 гг.). - М.,1954.
69. Грабовецький В.В. Західно-українські землі в період

народно-визвольної війни 1648-1654 рр. - К.,1972.

70. Грушевський М.С. Історія України-Русі. - К., 1928.- Т.9. 1 пол.

71. Грушевський М.С. История украинского казачества: В 2т.-К.,1913.-Т.1; 1914.-Т.2.

72. Дашкевич Я.Р. Полково-сотенний лад XVII-XVIII століть на Україні - штучна "біла пляма" // Пам'ятки України. - 1990.- №1.- С.6-8; Він же. Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні. Лівобережжя // Там само.- №2.- С.11-13; №3.- С.10-11.

73. Денисова М.М., Портнов М.Э., Денисов Е.Н. Русское оружие XI-XIX вв. - М.,1953.

74. Жолтовський П.М. Художнє лиття на Україні XIV-XVII ст.- К.,1973.

75. Замлинский В.О. Богдан Хмельницкий. - М.,1989.

76. Історія українського війська. - Львів, 1992.

77. Історія Української РСР: У 8 т. - К.,1979.-Т.1, Кн.2.

78. История военного дела в Польше: Избранные вопросы. - Варшава, 1970.

79. Ищенко С.А. Война и военное дело у крымских татар XVI-XVIII вв. - Ростов-н/Д, 1989.

80. Ковальский Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI - первая половина XVII в.). - Днепропетровск, 1982.

81. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. - СПб.,1904.- Т.IX-XI.

82. Кримський А.І. Література кримських татар // Студії з Криму I-IX.-К.,1930.

83. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - К.,1954.

84. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654): В 3 т.-М.,1889.-Т.3.

85. Лашков Ф.Ф. Архивные данные о бейликах в крымском ханстве // Труды IV Археологического съезда в Одессе (1884).- Одесса, 1899.-Т.4.

86. Лашков Ф.Ф. Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймакамами в 1783 // Зап.Одес.о-ва истории и древностей. - Одесса, 1888.-Т.XIV.

87. Лепявко С.А. Казацкие восстания 1591-1596 годов на Украине: Автореф.дис. ...канд.ист.наук. - Днепропетровск, 1991.

88. Липинський В. Україна на переломі. - Філадельфія, 1991.-Т.3.

89. Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1648-1654). - К., 1975.

90. Мыцык Ю.А. Источники по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.: Дис. ...д-ра ист.наук. - Днепропетровск, 1988.

91. Мыцык Ю.А., Стороженко И.С. Сравнительно-сопоставительный анализ источников о Желтоводской и Корсунской битвах 1648 года // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований: Межвуз.сб.науч.тр. - Днепропетровск, 1989.

92. Мыцык Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI - середина XVII в.). - Днепропетровск, 1981.

93. Мыцык Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. - Днепропетровск, 1985.

94. Мицик Ю.А., Стороженко І.С., Плохій С.М., Ковальов А.М. Тії слави козацької повік не забудем. - Дніпропетровськ, 1989.

95. Мицик Ю.А., Стороженко І.С. Засвіт встали козаченьки. - Дніпропетровськ, 1990.

96. Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали. - Дніпропетровськ, 1991.

97. Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С. Сполохи козацької звитяги. - Дніпропетровськ, 1991.

98. Окиншевич Л. Значне військове товариство в Україні-гетьманщині XVII-XVIII ст. - Мюнхен, 1948.

99. Основы науковедения. - М., 1985.

100. Петренко В.Я. Что показывает анализ проекта военной доктрины // Военная мысль. - 1992.- №1.

101. Петрів В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648-1649 років (Історико-психологічний нарис) // Військо України. - 1993.- №6.

102. Петрів В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648-1649 років (Історико-психологічний нарис) // Там само. - №7.

103. Петрів В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648-1649 років (Історико-психологічний нарис) // Там само. - №8.

104. Пінчук Ю.А. Роль народных масс в Освободительной войне 1648-1654 гг. и воссоединение Украины с Россией (сов. историография). - К.,1986.

105. Разин Е.А. История военного искусства: в 5 т.- М.,1955.-Т.1.

106. Разин Е.А. История военного искусства: в 5 т.- М.,1955.-Т.3.

107. Сарбей В.Г., Швидько Г.К. Видатний радянський історик (життєвий і творчий шлях М.Н.Петровського) // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура.- К.,1986.

108. Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. - Львів, 1993.

109. Сегеркранц С., Певнев А. Конница.- М.; Л.,1927.

110. Сидоренко В.О. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. - К.,1972.- Вип.7.

111. Сидоренко В.О. З історії селянсько-козацької артилерії часів Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Праці Київського державного історичного музею.- К., 1958.- Вип.1.

112. Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для вивчення історії західноруського та вкраїнського права. - К.,1927.- Вип.3,№2.

113. Сергійчук В.І. Українське козацьке військо у другій половині XVI - середині XVII ст.: Автореф.дис. ...д-ра іст.наук. - К.,1991.

114. Сергійчук В.І. Бойові побратими Богдана Хмельницького. // "Жовтень".-1985. - №1.

115. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. - Одесса, 1846.- Ч.1.

116. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. - К.,1993.

117. Смолій В.А., Степанков В.С. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. - К.,1992.

118. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба у роки Виз-

вольної війни та її вплив на формування української державності (1648-1654 рр.). - Львів, 1991.

119. Строков А.А. История военного искусства: Рабовладельческое и феодальное общество. - М.,1955.

120. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. - Мюнхен, 1954.

121. Тунманн. Крымское ханство. - Симферополь, 1991.

122. Урбанек Р. Гуситское военное искусство и Европа. - Прага, 1946.

123. Федоренко П.К. Топографическое исследование Корсунской битвы 16 мая 1648 года // Корсунщина козацької доби: проблеми дослідження та збереження історичних пам'яток. - К.,1993.

124. Федоров В.Г. Кто был автором "Слова о полку Игореве" и где расположена река Каяла. - М.,1956.

125. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. - К.,1986.-Т.43.

126. Федорук Я.О. Зовнішньо-політична діяльність Богдана Хмельницького та її вплив на формування його політичної програми (1648 - серпень 1649 рр.). - Львів, 1993.

127. Шахмагонов Ф. Куликовская битва русского народа (опыт реставрации исторического события) // Бригантина. - М.,1980.

128. Швидько Г.К. Еволюція українського козацтва гетьманщини в другій половині XVII - XVIII ст. // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорізького козацтва: Зб.статей. - Запоріжжя, 1993.

129. Шевченко Ф.П. Реєстр Війська Запорізького 1649 р.- джерело історії козацтва на Україні // Історичні джерела та їх використання. - К.,1966.- Вип.2.- С.23-24.

130. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. - К.,1959.

131. Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. - К.,1989.

132. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3т.- Львів, 1990.-Т.1.

133. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3т.- Львів,1990.-Т.2.

134. Яковенко Н.М. Українська шляхта. - К.,1993.

135. Durdik J. Husitske woenstwi. - Praha, 1953.

136. Dzieje polskiej kartografii wojskowej i mysli strategicznei. - Warszawa, 1982.

137. Majewski W. Krytyczny przeglad zrodel do dziejow powstania Chmielnickiego w okresie poczatkowym (jesien 1647 - maj 1648) // Studia Zrodloznawcze: Commentationes, 1981.-T.XXVI.

138. Majewski W. Poslowie: Przebieg wydarzen w powstaniu Chmielnickiego 1648-1651 // Orgierd Gorka "Ogniem i mieczem" a przeczywistosc historyczna. - Warszawa, 1986.

139. Podhorodecki L. Stanislav Koniecpolski ok. 1592-1646. - Warszawa, 1978.

140. Cichowsk J., Szulczynski A. Husaria. - Warszawa, 1981.

141. Widacki J. Kniaz Jarema. - Katowice, 1985.

142. Wimmer J. Materialydo zagadniena organisacji i liczebnosci armii koronnej w latach 1648-1655 // Studia i Materialy do Historii Wojskowosci. - Warszawa, 1960.-T.5.

143. Атлас офицера. - М.,1984.

144. Военный энциклопедический словарь. - М.,1984.

145. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська обл. - К.,1972.

146. Ислам: Энциклопедический словарь. - М.,1991.

147. Орбели И. Синхронистические таблицы Хиджры и европейского летоисчисления. - М.,1961.

148. Радянська енциклопедія історії України: В 4т.- К.,1969.-Т.2.

149. Словарь Малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я.Ломиковским. - К.,1984.

150. Українська Радянська енциклопедія: В 17т. - К.,1963.-Т.4.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 6
ВСТУП 8

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ *У СВІТЛІ ВОЄННИХ ДОКТРИН ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ ТА ДЕРЖАВИ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО*

Розділ I 19

Організаційна та функціональна структури козацького війська середини XVII ст 20
Основи побудови збройних сил Запорізької Січі 20
Основи побудови збройних сил Української козацької держави Б. Хмельницького 37

Озброєння та спорядження козацького війська середини XVII ст. 47
Вогнепальна зброя 47
Холодна зброя 57

Оснащення козацького війська середини XVII ст 61
Використання воза 61
Бойовий човен -чайка 69

ВІЙСЬКОВІ АСПЕКТИ ПОЧАТКУ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ *УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ ТА РОЛЬ У НІЙ УКРАЇНО-КРИМСЬКО-ТАТАРСЬКОГО СОЮЗУ 1648 Р.*

Розділ II 73

Загальні риси воєнного мистецтва козацьких повстань 1591-1638 рр. проти польської влади 74

Початок повстання під керівництвом Б. Хмельницького та його воєнно-стратегічна мета у березні-травні 1648 р. 79

Військові аспекти україно-кримсько-татарського союзу 1648 р. 89

КАМПАНІЯ 1648 РОКУ

Розділ III 103

Битва на Жовтих Водах 29 квітня - 16 травня 1648 р. 104
Просування польського війська у район битви 105
Просування українського війська у район битви 113
Бій передового загону української армії 117
Облога польського табору 127
Розгром польського війська 131

Битва під Корсунем 25-26 травня 1648 р. *136*
Просування польського війська у район битви *136*
Просування українського війська у район битви *140*
Бойові дії передового загону української армії *156*
Розгром польського війська *158*

Битва під Пилявцями 21-23 вересня 1648 р. *169*
Перероставання повстання у Визвольну війну *169*
Зміни у воєнно-стратегічних планах Б.Хмельницького. Концепція виснажування (вимотування) ворога *175*
Бойові дії авангарду української армії *179*
Бій під Махнівкою 16-18 липня 1648 р. *180*
Бій за Росоловецьку переправу у районі Старокостянтинова 26-27 липня 1648 р. *184*
Перша фаза: тактична розвідка *186*
Друга фаза: форсування ріки Случ *187*
Вихід головних сил у район зосередження *190*
Вихід військ у район битви. Здача українською армією Старокостянтинова *194*
Бій за переправу через Ікву *199*
Бойова розвідка (герці). Прихід до українського табору татарського війська *202*
Розгром польського війська *204*

КАМПАНІЯ 1649 РОКУ

Розділ IV *211*

Підготовчі заходи до війни *212*

Битва під Лоєвом 21 липня 1649 р. *218*
Віхід військ у район зосередження *218*
Поразка української армії *219*

Облога Збаража 10 липня - 21 серпня 1649 р *223*

Битва під Зборовом 15-16 серпня 1649 р. *225*
Просування польського війська у район битви *225*
Просування українського війська у район битви *226*
Бій передового загону української армії *227*
Введення у бій головних сил української армії та припинення битви *228*

КАМПАНІЯ 1651 РОКУ

Розділ V *233*

Битва під Берестечком 28-30 червня 1651 р. *234*
Вихід військ у райони зосередження *235*
Релігійні витоки морально-психологічної напруги в союзному кримсько-татарському війську *240*
Просування українського війська у район битви *242*
Бойові дії 28-29 червня та зростання морально-психологічної напруги у союзному кримсько-татарському війську *243*
Бойові дії 30 червня. Втеча союзного кримсько-татарського війська з поля бою *249*
Спроба зупинити втечу союзного кримсько-татарського війська. Причини неповернення Б. Хмельницького до Берестечка *252*

Воєнні дії під Білою Церквою у серпні - вересні 1651 р. *265*
Вихід військ у райони зосередження *266*
Бойові дії під Білою Церквою 23-25 вересня 1651 р. *268*

КАМПАНІЯ 1652 РОКУ

Розділ VI *273*

Битва під Батогом 1-2 червня 1651 р. *274*
Просування української армії у район битви *275*
Бій авангарду української армії та атака її головних сил на польський табір *278*
Розгром польського війська *278*

ПАЛІТРА ПОДІЙ 1648-1652 РОКІВ *ДО ПОЛКОВОДНИЦЬКОГО ПОРТРЕТА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО*

Розділ VII *283*

замість висновків

ДОДАТКИ *303*
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ *310*

Наукове видання

Стороженко Іван Сергійович

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО У ВИЗВОЛЬНІЙ ВІЙНІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Книга перша
Воєнні дії 1648-1652 рр.

Монографія
Українською мовою

Редактор	А.В. Шерстюк
Художник	К.Д. Ткаченко
Художній редактор	К.Д. Ткаченко
Технічний редактор	В.А. Усенко
Коректор	Г.П. Калиниченко

Електронне макетування та підготовку до друку виконано у дизайн-центрі рекламної групи "Аркуш", 320044, Дніпропетровськ, вул. Гоголя 15/А, тел: 0562.477468, 477942, факс: 461016
e-mail: arcush@enlux.dp.ua

Здано до складання 16.05.96. Підписано до друку 01.10.96. Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Нью Баскервіль. Друк офсетний. Ум друк. арк. 18,60 + 0,46 вкл. Ум. фарб. відб. 19,16. Обл.-вид. арк. 20,45 + 0,46 вкл. Тираж 2000. Зам. № 6-1308
Вид. №827. Замовлене.

Видавництво Дніпропетровського державного університету, 320625, МСП, м. Дніпропетровськ 10, пр. Гагаріна, 72.

Стороженко І.С.

С 82 Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648-1652 рр.: Наукове видання. - Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. - 320с. + 3 вкл.

ISBN 966-551-004-5

У монографії досліджується полководницька діяльність Богдана Хмельницького за період 1648-1652 рр. шляхом аналізу воєнного мистецтва у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.

С $\frac{1805080000-007}{229-96}$ ББК 63.3/2 Укр/4

Стороженко І.С.
Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній в
українського народу середини XVII ст.: Книга перша: Воєнн
1648-1652 рр.: Наукове видання. — Дніпропетровськ: Вид-во Д
1996. — 320 с+3 вкл.

Помічені помилки

1. На стор. 21 до слів "воєнну доктрину" (15-й рядок зверху) втра
примітка такого змісту: *"Доктрина (лат. doctrina – вчення) – прий
у державі система поглядів на сутність, мету, характер можливої в
на підготовку до неї держави і збройних сил, а також на способи її вед
Відповідно до мети, яку переслідує керівництво держави з питань во
політики, формується спрямованість воєнної доктрини (обор
наступальна, національно-визвольна і т. ін.), яка, у свою чергу, виз
напрямки побудови збройних сил. До складу воєнної доктрини включат
такі питання, як структура, озброєння та спорядження війська,
бойова підготовка, розробка відповідних способів збройної боротьби п
ворога, а також інші питання будівництва збройних сил [144. С.24*

2. На стор. 22 до речення "Виконання військово-служ
обов'язків на українсько-татарському прикордонні" (у ро
"УКРАЇНСЬКІ БОЯРИ-РИЦАРІ", другий блок зверху) втра
примітка такого змісту: *"Південна Київщина та Брацлавщина".*

3. На стор. 35 текстівка до схеми *"Бій козаків проти ворога "розгардія*
тобто окремими загонами", надрукована двічі.

4. На стор. 234 до заголовку "БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ 2
ЧЕРВНЯ 1651 р." втрачена примітка такого змісту: *"Вважаю цей
скромним доповненням до грунтовного дослідження цієї битви І. Свєшні
[108. С.3-298]".*

5. На стор. 257 до слів "18 гармат" (8-й рядок зверху) втрачена прим
такого змісту: *"Оскільки кожний козацький полк мав на озброєнн
гармат, то це дає підстави деякою мірою припускати, що ар'єргард І. Б
складався із трьох козацьких полків та формувань селян-повстанців*

6. На стор. 281 замість слова "яке" (19-й рядок зверху) чит
"відсутність якого у ворога,"

Зауваження та пропозиції щодо змісту книги проси
відсилати на адресу видавництва ДДУ